

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY

ТОМ | VOLUME 108

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ • 2025 • SOFIA

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY

ТОМ | VOLUME 108

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2025 • SOFIA

РЕДКОЛЕГИЯ НА ГСУ-ИФ

Главен редактор: Проф. д-р Надя Манолова-Николова [0000-0001-9203-1864](https://orcid.org/0000-0001-9203-1864)

Проф. д.н. Диляна Ботева [0000-0003-2724-5457](https://orcid.org/0000-0003-2724-5457)

Проф. д.н. Иван Първев [0000-0001-8290-5986](https://orcid.org/0000-0001-8290-5986)

Проф. д.н. Веселин Янчев [0000-0001-5937-497X](https://orcid.org/0000-0001-5937-497X)

Проф. д-р Александър Николов [0000-0003-0358-0488](https://orcid.org/0000-0003-0358-0488)

Проф. д-р Петер Шрайнер, [Universität zu Köln](https://www.uni-koeln.de)

Проф. д-р Хайнрих Шланге-Шьонинген [0000-0003-0854-2413](https://orcid.org/0000-0003-0854-2413)

Проф. д-р Евгения Давидова [0000-0003-1620-7957](https://orcid.org/0000-0003-1620-7957)

Доц. д-р Илия Илиев [0000-0001-5745-7122](https://orcid.org/0000-0001-5745-7122)

Доц. д-р Мария Баръмова [0000-0001-7438-4412](https://orcid.org/0000-0001-7438-4412)

Доц. д-р Борис Стоянов [0009-0004-9403-1947](https://orcid.org/0009-0004-9403-1947)

Доц. д-р Владимир Станев [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)

Доц. д-р Иван Вълчев [0000-0002-9708-1067](https://orcid.org/0000-0002-9708-1067)

Доц. д-р Красимир Кръстев [0000-0002-0881-1110](https://orcid.org/0000-0002-0881-1110)

Доц. д-р Даниел Цийман [0009-0008-1183-3880](https://orcid.org/0009-0008-1183-3880)

Доц. д-р Юсон Джонг [0000-0003-0144-4693](https://orcid.org/0000-0003-0144-4693)

Д-р Диляна Иванова Зиеске [0009-0007-7306-0441](https://orcid.org/0009-0007-7306-0441)

Технически секретар: Андони Андреев [0000-0001-9675-2159](https://orcid.org/0000-0001-9675-2159)

Редактор: Милета Милчева | Предпечат: Андони Андреев

© 2025 Надя Манолова-Николова, Светослав Стамов, Тодор Чобанов, Тервел Попов, Снежана Ракова, Ивелин Иванов, Никола Дюлгеров, Владислав Иванов, Деница Петрова, Кирил Павлиянов, Гургана Алексиева, Мира Маркова, Марек Якоубек, Ленка Якоубкова Боудилова, Иван Мурин, Иван Соучек, Рихард Керачик, Мина Тасева-Бенчева, Кристина Бобева, Кремена Йорданова, Виолета Коцева, Христо Стайков, Костадин Рабаджиев, Владимир Станев, Любомир Огнянов, Георги Н. Николов, Ангел Николов
© 2025 Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – Исторически факултет
© 2025 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
Съдържанието се предоставя под Международен лиценз Creative Commons Признание 4.0 (CC BY 4.0)
ISSN 0204-4005, ISSN (Online) 3033-0262; DOI 10.60053/GSU.IF

EDITORIAL BOARD OF GSU-IF

Editor-in-Chief: Prof. Nadya Manolova-Nikolova, PhD [0000-0001-9203-1864](https://orcid.org/0000-0001-9203-1864)

Prof. Dilyana Boteva, ScD [0000-0003-2724-5457](https://orcid.org/0000-0003-2724-5457)

Prof. Ivan Parvev, ScD [0000-0001-8290-5986](https://orcid.org/0000-0001-8290-5986)

Prof. Veselin Yanchev, ScD [0000-0001-5937-497X](https://orcid.org/0000-0001-5937-497X)

Prof. Alexandar Nikolov, PhD [0000-0003-0358-0488](https://orcid.org/0000-0003-0358-0488)

Prof. Peter Schreiner, Dr. Dr. h. c. mult., [Universität zu Köln](https://www.uni-koeln.de)

Prof. Heinrich Schlange-Schöningen, PhD [0000-0003-0854-2413](https://orcid.org/0000-0003-0854-2413)

Prof. Evguenia Davidova, PhD [0000-0003-1620-7957](https://orcid.org/0000-0003-1620-7957)

Assoc. Prof. Ilia Iliev, PhD [0000-0001-5745-7122](https://orcid.org/0000-0001-5745-7122)

Assoc. Prof. Maria Baramova, PhD [0000-0001-7438-4412](https://orcid.org/0000-0001-7438-4412)

Assoc. Prof. Boris Stoyanov, PhD [0009-0004-9403-1947](https://orcid.org/0009-0004-9403-1947)

Assoc. Prof. Vladimir Stanev, PhD [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)

Assoc. Prof. Ivan Valchev, PhD [0000-0002-9708-1067](https://orcid.org/0000-0002-9708-1067)

Assoc. Prof. Krasimir Krastev, PhD [0000-0002-0881-1110](https://orcid.org/0000-0002-0881-1110)

Assoc. Prof. Daniel Ziemann [0009-0008-1183-3880](https://orcid.org/0009-0008-1183-3880)

Assoc. Prof. Yuson Jung, PhD [0000-0003-0144-4693](https://orcid.org/0000-0003-0144-4693)

Dilyana Ivanova Zieske, PhD [0009-0007-7306-0441](https://orcid.org/0009-0007-7306-0441)

Technical Secretary: Andoni Andreev [0000-0001-9675-2159](https://orcid.org/0000-0001-9675-2159)

Copy editor: Mileta Milcheva | Pre-print: Andoni Andreev

© 2025 Nadya Manolova-Nikolova, Svetoslav Stamov, Todor Chobanov, Tervel Popov, Snezhana Rakova, Ivelin Ivanov, Nikola Dyulgerov, Vladislav Ivanov, Denitsa Petrova, Cyril Pavlikianov, Gergana Aleksieva, Mira Markova, Marek Jakoubek, Lenka Jakoubková Budilová, Ivan Murin, Ivan Souček, Richard Keračík, Mina Tasseva-Bencheva, Kristina Bobeva, Kremena Iordanova, Violeta Kotseva, Hristo Staykov, Kostadin Rabadzhiev, Vladimir Stanev, Lyubomir Ognyanov, Georgi N. Nikolov, Angel Nikolov

© 2025 Sofia University “St. Kliment Ohridski” – Faculty of History

© 2025 St. Kliment Ohridski University Press

Licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

ISSN 0204-4005, ISSN (Online) 3033-0262; DOI 10.60053/GSU-IF

ПРЕДЛАГАНЕ НА ПУБЛИКАЦИИ ЗА ГСУ-ИФ

С изпращането на ръкопис към Годишника авторът изрично декларира, че текстът не е публикуван, или изпратен за публикуване в друго издание, и се съгласява да спазва заложените принципи в Етичния кодекс на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Нарушаването им ще се счита за отказ от сътрудничество между автора и изданието за в бъдеще.

Публикуват се статии и студии с оригинални идеи, разработки и нови факти, както и дискусии, кратки научни съобщения, рецензии на български или на английски език. Не се поощрява подробното представяне в текста на общоизвестни теоретични постановки, понятия или определения, свободно достъпни от други източници. Не се поощряват посочването на литература, която не е релевантна към предложението за публикуване текст, изброяването на литература, която не е ползвана в текста, или самоцитиранията. Предоставен ръкопис, който не отговаря на тематиката на списанието, или не е оформен съгласно Указанията, се отхвърля, без да преминава през процедура на анонимно рецензиране.

За повече информация, моля, посетете страницата на ГСУ-ИФ (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>) или изпратете запитване на адрес gsu@clio.uni-sofia.bg.

SUBMITTING TO GSU-IF

By submitting a manuscript to the Annual, the author expressly declares that the text has not been published, or submitted for publication in another journal, and agrees to comply with the requirements and ethical principles set forth in the Ethical codex of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Violation of said principles will be considered as a refusal of future cooperation between the author and the Annual.

Articles and studies with original ideas, developments and new facts are published, as well as discussions, short scientific reports, reviews in Bulgarian or in English language. Detailed presentation in the text of commonly known theoretical propositions, concepts or definitions freely available from other sources is not encouraged. Citing literature not relevant to the proposed text, listing literature not used in the text, or self-citations are not encouraged also. A submitted manuscript that does not correspond to the theme of the Annual, or is not formatted according to the Guidelines, is rejected without going through an anonymous review procedure.

For more information, please visit the website of GSU-IF (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>), or send us an email at gsu@clio.uni-sofia.bg.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ СТАТИИ

- Проф. д-р Надя Манолова-Николова.* Редакторско слово за том 108., съдържание и нови елементи 11
ID <https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

СТАТИИ И СТУДИИ

- Изсл. Светослав Стамов; доц. д-р Тодор Чобанов.* Палеогеномни наблюдения върху населението в различните части на средновековна България и връзката му със съвременните балкански популации 17
ID <https://orcid.org/0000-0003-0881-4175> | <https://orcid.org/0009-0005-8283-4758>

- Д-р Тервел Попов.* Присъединяването на историко-географската област Македония към Българското царство при управлението на цар Калоян (1197 – 1207) 47
ID <https://orcid.org/0000-0002-2796-5318>

- Доц. д-р Снежана Ракова.* Нови проучвания по въпроса за венецианското участие в Четвъртия кръстоносен поход и създаването на Латинската империя 67
ID <https://orcid.org/0000-0002-9564-4591>

- Проф. д-р Ивелин Иванов.* Жофроя дьо Вилардуен и военната дейност в Латинска Романия в началото на XIII век 83
ID <https://orcid.org/0000-0001-6283-7058>

- Доц. д-р Никола Дюлгерев.* Морските сили на Морейското княжество при Шамплит и Вилардуените (1205 – 1278) 101
ID <https://orcid.org/0000-0002-9288-7088>

- Доц. д-р Владислав Иванов.* Латински дезертъори в армиите на местните балкански владетели (1210 – 1238) 118
ID <https://orcid.org/0000-0001-9727-3176>

- Гл. ас. д-р Деница Петрова.* Писмото на деспот Яков Светослав до митрополит Кирил III в контекста на религиозната политика на Балканите през XIII век 143
ID <https://orcid.org/0000-0003-1433-2818>

Проф. д. н. Кирил Павлиянов. Благодеяния и гонения на византийския император Михаил VIII Палеолог срещу българския светогорски манастир „Зограф“ 160

 <https://orcid.org/0000-0002-9014-570X>

Доц. д-р Гергана Алексиева. Образът на България на Парижката мирна конференция (29 юли – 15 октомври 1946 г.) през погледа на испанския вестник „Ла Вангвардия Еспаньола“ 168

 <https://orcid.org/0009-0006-2630-6894>

Проф. д-р Мира Маркова. Динамика на идентичностите по примера на власите от Видинския регион 201

 <https://orcid.org/0000-0002-2891-0917>

Доц. д-р Марек Якоубек; доц. д-р Ленка Якоубкова Боудилова. Войводовските идентичности на пресечната точка на интерпретативните парадигми. Символна интерпретация на религиозността във Войводово 215

 <https://orcid.org/0000-0001-7235-5327> | <https://orcid.org/0000-0002-4311-6359>

Доц. д-р Иван Мурин; гл. ас. д-р Иван Соучек. Биокултурно разнообразие и съжителство човек – животно: наблюдения върху неаграрни ромски общности в Дунавския регион 230

 <https://orcid.org/0000-0001-5824-8058>; <https://orcid.org/0000-0001-5170-871X>

Докт. Рихард Керачик. Лайфстайл миграция в село Игнатица, България 255

 <https://orcid.org/0009-0009-5460-0398>

Гл. ас. д-р Мина Тасева-Бенчева. Език и идентичност сред еврейската общност от Видинския регион 270

 <https://orcid.org/0000-0002-1769-4120>

Д-р Кристина Бобева. Индустриализация, градско развитие и демографски промени в периода на социализма (по примера на град Видин) 285

 <https://orcid.org/0009-0009-8693-1781>

Гл. ас. д-р Кремена Йорданова; доц. д-р Виолета Коцева. Екосреда и жизнени традиции по горното течение на българския участък на р. Дунав: етноложко изследване по примери на гр. Лом и селата Арчар и Долни Цибър 303

 <https://orcid.org/0009-0003-5247-5139> | <https://orcid.org/0000-0001-9573-7926>

ДЕБЮТИ

Ас. докт. Христо Стайков. Болестите в Сардинския експедиционен корпус в Крим (1855 – 1856) 347

 <https://orcid.org/0009-0006-8271-776X>

ОТЗИВИ

Проф. д. н. Костадин Рабаджиев. Професор Людмил Гетов на 90 години ..421
ID <https://orcid.org/0000-000295278-026X>

Доц. д-р Владимир Станев. Един различен поглед върху събитията през 1923 – 1924 г. Веселин Янчев. „Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година. Провалът на едно поръчано въстание“ 425
ID <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632>

IN MEMORIAM

Проф. д. н. Любомир Огнянов. In memoriam: Проф. д.и.н. Георги Наумов (25 февруари 1933 – 28 януари 2025) 433
ID <https://orcid.org/0009-0003-9283-8352>

Проф. д-р Георги Н. Николов; доц. д-р Ангел Николов. In memoriam: Проф. д.и.н. Петър Ангелов (28 декември 1951 – 20 март 2025) 437
ID <https://orcid.org/0000-0001-8066-7582> | <https://orcid.org/0000-0003-2908-7413>

CONTENTS

EDITORIALS

- Prof. Nadya Manolova-Nikolova, PhD.* Editorial Note on the Content and New Developments in Volume 108 11
ID <https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

ARTICLES AND STUDIES

- Res. Svetoslav Stamov; Assoc. Prof. Todor Chobanov, PhD.* Paleogenomic Observations on the Population in Different Parts of Medieval Bulgaria and Its Connection with Modern Balkan Populations 17
ID <https://orcid.org/0000-0003-0881-4175> | <https://orcid.org/0009-0005-8283-4758>

- Tervel Popov, PhD.* The Annexation of the Historical-Geographical Region of Macedonia to the Bulgarian Tsardom under the Reign of Tsar Kaloyan (1197 – 1207) 47
ID <https://orcid.org/0000-0002-2796-5318>

- Assoc. Prof. Snezhana Rakova, PhD.* New Research on the Issue of Venetian Participation in the Fourth Crusade and the Creation of the Latin Empire 67
ID <https://orcid.org/0000-0002-9564-4591>

- Prof. Ivelin Ivanov, PhD.* Geoffrey of Villehardouin and Warfare in Latin Romania in the Early 13th Century 83
ID <https://orcid.org/0000-0001-6283-7058>

- Assoc. Prof. Nikola Dyulgerov, PhD.* The Naval Forces of the Principality of Morea at Champlitte and Villehardouin Dynasty (1205 – 1278) 101
ID <https://orcid.org/0000-0002-9288-7088>

- Assoc. Prof. Vladislav Ivanov, PhD.* Latin Deserters in the Armies of the Local Balkan Rulers (1210 – 1238) 118
ID <https://orcid.org/0000-0001-9727-3176>

- Assist. Prof. Denitsa Petrova, PhD.* The Letter of Despot Jacob Svetoslav to Metropolitan Kirill III in the Context of Religious Policy in the Balkans During the Thirteenth Century 143
ID <https://orcid.org/0000-0003-1433-2818>

- Prof. Cyril Pavlikianov, DSc.* Benefactions and Persecutions of the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos Against the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou 160
ID <https://orcid.org/0000-0002-9014-570X>

Assoc. Prof. Gergana Aleksieva, PhD. The Image of Bulgaria at the Paris Peace Conference (July 29 – October 15, 1946) through the Eyes of the Spanish Newspaper „La Vanguardia Española” 168
 ID <https://orcid.org/0009-0006-2630-6894>

Prof. Mira Markova, PhD. Dynamics of Identities: The Example of the Vlachs from the Vidin Region 201
 ID <https://orcid.org/0000-0002-2891-0917>

Assoc. Prof. Marek Jakoubek, PhD; Assoc. Prof. Lenka Jakoubková Budilová, PhD. Voyvodovo Identities at the Crossroads of Interpretative Paradigms. Symbolic Interpretation of Voyvodovo Religiosity 215
 ID <https://orcid.org/0000-0001-7235-5327> | <https://orcid.org/0000-0002-4311-6359>

Assoc. Prof. Ivan Murin, PhD; Assist. Prof. Ivan Souček, PhD. Human-Animal Cohabitation and Biocultural Diversity: Insights from Non-agrarian Roma Communities in the Danube Region 230
 ID <https://orcid.org/0000-0001-5824-8058> | <https://orcid.org/0000-0001-5170-871X>

Richard Keračik, PhD candidate. Lifestyle Migration in Ignatitsa Village, Bulgaria 255
 ID <https://orcid.org/0009-0009-5460-0398>

Assist. Prof. Mina Tasseva-Bencheva, PhD. Language and Identity among the Jewish Community from the Vidin Region 270
 ID <https://orcid.org/0000-0002-1769-4120>

Kristina Bobeva, PhD. Industrialization, Urban Development and Demographic Changes During the Socialist Period (on the Example of the City of Vidin) 285
 ID <https://orcid.org/0009-0009-8693-1781>

Assist. Prof. Kremena Iordanova, PhD; Assoc. Prof. Violeta Kotseva, PhD. Ecological Environment and Lifestyle Traditions along the Upper Reaches of the Bulgarian Section of the Danube: Ethnological Study on Examples from Lom and the Villages of Archar and Dolni Tsibar 303
 ID <https://orcid.org/0009-0003-5247-5139> | <https://orcid.org/0000-0001-9573-7926>

DEBUTS

Assist. Hristo Staykov, PhD candidate. Diseases in the Sardinian Expeditionary Corps in Crimea (1855 – 1856) 347
 ID <https://orcid.org/0009-0006-8271-776X>

REVIEWS

Prof. Kostadin Rabadzhiev, DSc. The Ninetieth Anniversary of Professor Lyudmil Getov 421
 ID <https://orcid.org/0000-000295278-026X>

Assoc. Prof. Vladimir Stanev, PhD. A Different View of Events in 1923 – 1924. Veselin Yanchev. “Army, Public Order and Home Security. September 1923. The Failure of an Ordered Uprising“ 425
 <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632>

IN MEMORIAM

Prof. Lyubomir Ognyanov, DSc. In memoriam: Prof. Georgi Naumov, DSc. (25 February 1933 – 28 January 2025) 433
 <https://orcid.org/0009-0003-9283-8352>

Prof. Georgi N. Nikolov, PhD; Assoc. Prof. Angel Nikolov, PhD. In memoriam: Prof. Petar Angelov, DSc. (28 December 1951 – 20 March 2025) 437
 <https://orcid.org/0000-0001-8066-7582> | <https://orcid.org/0000-0003-2908-7413>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

РЕДАКТОРСКО СЛОВО ЗА ТОМ 108,
СЪДЪРЖАНИЕ И НОВИ ЕЛЕМЕНТИ

ПРОФ. Д-Р НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

manolova@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.11-16>

Получено 2025-10-12; редактирано 2025-10-15; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Анотация. Редакторско слово за том 108. от ГСУ–ИФ и за свързаните с него нововъведения.

Ключови думи: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Исторически факултет, ГСУ–ИФ.

* * *

В том 108/2025 г. на сп. „Годишник на Софийския университет – Исторически факултет“ (ГСУ–ИФ) се публикуват статии и студии на български и английски език, анонимно двойно рецензирани. Те са придружени с резюмета на английски и на български език. Съдържанието е организирано в разделите *Статии и студии; Дебюти; Отзиви; In memoriam*. Последният раздел се добавя в памет на починали през 2025 г. преподаватели от Историческия факултет на Университета.

Раздел *Статии и студии* обхваща два типа изследвания: исторически и антроположки. Първият тип включва разнообразни проучвания относно средновековната българска история: палеогеномни наблюдения върху населението на Средновековна България и връзката му със съвременните балкански популации (Светослав Стамов, ORCID [0000-0003-0881-4175](https://orcid.org/0000-0003-0881-4175); Тодор Чобанов, ORCID [0009-0005-8283-4758](https://orcid.org/0009-0005-8283-4758)); присъединяването на историко-географската област Македония към България по времето на цар Калоян 1197 – 1207 г. (Тервел Попов, ORCID [0000-0002-2796-5318](https://orcid.org/0000-0002-2796-5318)); изнасят се нови данни за венецианското участие в Четвъртия кръстоносен поход и създаването на Латинската империя (Снежана Ракова, ORCID [0000-0002-9564-4591](https://orcid.org/0000-0002-9564-4591)); изследва се ролята на Жофроа дьо Вилардуен в Латинска Романия от началото на XIII в. (Ивелин Иванов, ORCID [0000-0001-6283-7058](https://orcid.org/0000-0001-6283-7058)); разгледани са военноморските сили на Морейското княжество 1205 – 1278 г. (Никола Дюлгерев, ORCID [0000-0002-9288-7088](https://orcid.org/0000-0002-9288-7088)); коментират се изворови данни за латински дезертъори в армиите на балканските владетели 1210 – 1238 г. (Владислав Иванов, ORCID [0000-0001-9727-3176](https://orcid.org/0000-0001-9727-3176)); анализиран е документ на деспот Яков Светослав до патриарх Кирил III в контекста на религиозната политика на Балканите през XIII в. (Деница Петрова, ORCID [0000-0003-1433-2818](https://orcid.org/0000-0003-1433-2818)); обективно и задълбочено е представена политиката на византийския император Михаил VIII спрямо Зографския манастир на Атон (Кирил Павликианов, ORCID [0000-0002-9014-570X](https://orcid.org/0000-0002-9014-570X)). В историческата част на първия раздел е предложен още прочит на испанската позиция спрямо България по време на Парижката конференция за мир юли – октомври 1946 г. (Гергана Алексиева, ORCID [0009-0006-2630-6894](https://orcid.org/0009-0006-2630-6894)).

Етноложките изследвания в първия раздел на т. 108. се основават на интензивни теренни проучвания върху населението и живота му по р. Дунав, съпътствани от използването на необходимите теоретични ориентири, като се проследяват: динамиката в идентичността при власите от Видинския регион (Мира Маркова, ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917)); индустриализацията, благоустройството и демографските промени в гр. Видин при социализма (Кристина Бобева, ORCID [0009-0009-8693-1781](https://orcid.org/0009-0009-8693-1781)); езика и идентичността на еврейската общност във Видин (Мина Тасева-Бенчева, ORCID [0000-0002-1769-4120](https://orcid.org/0000-0002-1769-4120)); идентичността и религиозността в с. Войводово, Северозападна България (Марек Якоубек, ORCID [0000-0001-7235-5327](https://orcid.org/0000-0001-7235-5327); Ленка Боудилова, ORCID [0000-0002-4311-6359](https://orcid.org/0000-0002-4311-6359)); наблюдения върху неаграрни ромски общности в района на р. Дунав (Иван Мурин, ORCID [0000-0001-5824-8058](https://orcid.org/0000-0001-5824-8058); Иван Соучек, ORCID [0000-0001-5170-871X](https://orcid.org/0000-0001-5170-871X)); лайфстайл миграция в с. Игнатица, Северозападна България (Рихард Керачик, ORCID [0009-0009-5460-0398](https://orcid.org/0009-0009-5460-0398)); екосреда и жизнени традиции

по Горното течение на р. Дунав в България (Кремена Йорданова, ORCID [0009-0003-5247-5139](https://orcid.org/0009-0003-5247-5139); Виолета Коцева, ORCID [0000-0001-9573-7926](https://orcid.org/0000-0001-9573-7926)).

Раздел *Дебюти* представя много подробно изследване върху болестите в Сардинския експедиционен корпус по време на Кримската война 1853 – 1856 г. (Христо Стайков, ORCID [0009-0006-8271-776X](https://orcid.org/0009-0006-8271-776X)).

Раздел *Отзиви* включва два материала: възторжен и проникновен, макар кратък портрет на учителя и известен учен-археолог проф. д.н. Людмил Гетов, който през 2025-а навърши юбилейните 90 години (Костадин Рабаджиев, ORCID [0000-000295278-026X](https://orcid.org/0000-000295278-026X)); аналитично представяне на научен труд върху драматичните събития в България от 1923 – 1924 г. (Владимир Станев, ORCID [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)).

In memoriam съдържа два възпоменателни текста за видни преподаватели от Историческия факултет: за проф. д.и.н. Георги Наумов (25.02.1933 – 28.01.2025) (Любомир Огнянов, ORCID [0009-0003-9283-8352](https://orcid.org/0009-0003-9283-8352)) и за проф. д.и.н. Петър Ангелов (28.12.1951 – 20.03.2025) (Георги Николов, ORCID [0000-0001-8066-7582](https://orcid.org/0000-0001-8066-7582); Ангел Николов, ORCID [0000-0003-2908-7413](https://orcid.org/0000-0003-2908-7413)).

Читателят – любител, професионалист или почитател на научното слово, ще открие разнообразни, добре обосновани новаторски идеи в изследванията от поредния, том 108. на ГСУ–ИФ. Това са четива със солиден научен принос, които в системата на отворена наука безспорно разширяват историческата култура на обществото.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

EDITORIAL NOTE ON THE CONTENT AND NEW
DEVELOPMENTS IN VOLUME 108

PROF. NADYA MANOLOVA-NIKOLOVA, PHD

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

manolova@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU-IF.1.108.11-16>

Received 2025-10-12; copyedited 2025-10-15; published online 2025-11-25

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This review is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. Editorial on volume 108 of GSU-IF and related novelties.

Keywords: Annual of Sofia University “St. Kliment Ohridski” – Faculty of History; GSU-IF.

* * *

Volume 108 (2025) of the *Annual of Sofia University – Faculty of History (GSU-IF)* presents articles and studies in both Bulgarian and English, all of which have undergone anonymous double-blind peer review. Each contribution is accompanied by summaries in English and Bulgarian. The contents are organized into four sections: *Articles and Studies*, *Debuts*, *Reviews*, and *In Memoriam*. The final section has been included in commemoration of faculty members from the Faculty of History who passed away in 2025.

The *Articles and Studies* section encompasses two principal areas of research: historical and anthropological. The historical contributions include several studies on medieval Bulgarian history. Among them are paleogenomic analyses of the popula-

tion of medieval Bulgaria and its relationship to present-day Balkan groups (Svetoslav Stamov, ORCID [0000-0003-0881-4175](https://orcid.org/0000-0003-0881-4175); Todor Chobanov, ORCID [0009-0005-8283-4758](https://orcid.org/0009-0005-8283-4758)); an examination of the incorporation of the historical and geographical region of Macedonia into Bulgaria during the reign of Tsar Kaloyan (1197–1207) (Tervel Popov, ORCID [0000-0002-2796-5318](https://orcid.org/0000-0002-2796-5318)); newly presented evidence concerning Venetian participation in the Fourth Crusade and the establishment of the Latin Empire (Snezhana Rakova, ORCID [0000-0002-9564-4591](https://orcid.org/0000-0002-9564-4591)); a study of Geofroy de Villehardouin's role in Latin Romania at the beginning of the thirteenth century (Ivelin Ivanov, ORCID [0000-0001-6283-7058](https://orcid.org/0000-0001-6283-7058)); an analysis of the naval forces of the Principality of Morea (1205–1278) (Nikola Dyulgerov, ORCID [0000-0002-9288-7088](https://orcid.org/0000-0002-9288-7088)); commentary on source material concerning Latin deserters in the armies of the Balkan rulers between 1210 and 1238 (Vladislav Ivanov, ORCID [0000-0001-9727-3176](https://orcid.org/0000-0001-9727-3176)); an interpretation of a document issued by Despot Jacob Svetoslav to Patriarch Cyril III in the context of thirteenth-century Balkan religious policy (Dentsa Petrova, ORCID [0000-0003-1433-2818](https://orcid.org/0000-0003-1433-2818)); and an objective and thorough presentation of Emperor Michael VIII Palaiologos's policy toward the Zograf Monastery on Mount Athos (Cyril Pavlikyanov, ORCID [0000-0002-9014-570X](https://orcid.org/0000-0002-9014-570X)). The historical section also includes a reassessment of Spain's position toward Bulgaria during the Paris Peace Conference of July – October 1946 (Gergana Aleksieva, ORCID [0009-0006-2630-6894](https://orcid.org/0009-0006-2630-6894)).

The anthropological and ethnological research in this section is grounded in extensive fieldwork conducted along the Danube River and draws on appropriate theoretical frameworks. The studies explore: the dynamics of identity among the Vlach communities of the Vidin region (Mira Markova, ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917)); industrialization, public works, and demographic change in Vidin during the socialist period (Kristina Bobeva, ORCID [0009-0009-8693-1781](https://orcid.org/0009-0009-8693-1781)); the language and identity of the Jewish community in Vidin (Mina Taseva-Bencheva, ORCID [0000-0002-1769-4120](https://orcid.org/0000-0002-1769-4120)); questions of identity and religiosity in the village of Voivodovo, Northwestern Bulgaria (Marek Yakoubek, ORCID [0000-0001-7235-5327](https://orcid.org/0000-0001-7235-5327); Lenka Budilova, ORCID [0000-0002-4311-6359](https://orcid.org/0000-0002-4311-6359)); observations on non-agrarian Roma communities in the Danube region (Ivan Murin, ORCID [0000-0001-5824-8058](https://orcid.org/0000-0001-5824-8058); Ivan Soucek, ORCID [0000-0001-5170-871X](https://orcid.org/0000-0001-5170-871X)); lifestyle migration in the village of Ignatitsa, Northwestern Bulgaria (Rihard Kerachik, ORCID [0009-0009-5460-0398](https://orcid.org/0009-0009-5460-0398)); and the interaction between ecological environment and living traditions along the Upper Danube (Kremena Iordanova, ORCID [0009-0003-5247-5139](https://orcid.org/0009-0003-5247-5139); Violeta Kotseva, ORCID [0000-0001-9573-7926](https://orcid.org/0000-0001-9573-7926)).

The *Debuts* section features a detailed and well-documented study of disease among the Sardinian Expeditionary Corps during the Crimean War (1853–1856) by (Hristo Staykov, ORCID [0009-0006-8271-776X](https://orcid.org/0009-0006-8271-776X)).

The *Reviews* section comprises two contributions: an appreciative and insightful – though concise – portrait of the distinguished teacher and renowned archaeologist Prof. Dr. Lyudmil Getov, who this year celebrates his ninetieth birthday (Kostadin Rabadzhiev, ORCID [0000-000295278-026X](https://orcid.org/0000-000295278-026X)); and an analytical discussion of a scholarly study addressing the dramatic events that unfolded in Bulgaria between 1923 and 1924 (Vladimir Stanev, ORCID [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)).

The *In Memoriam* section includes two commemorative texts dedicated to distinguished lecturers from the Faculty of History: Prof. Dr. Georgi Naumov (25 February 1933 – 28 January 2025), by Lyubomir Ognyanov (ORCID [0009-0003-9283-8352](https://orcid.org/0009-0003-9283-8352)), and Prof. Dr. Petar Angelov (28 December 1951 – 20 March 2025), by Georgi Nikolov (ORCID [0000-0001-8066-7582](https://orcid.org/0000-0001-8066-7582)) and Angel Nikolov (ORCID [0000-0003-2908-7413](https://orcid.org/0000-0003-2908-7413)).

Readers – whether scholars, students, or enthusiasts of historical inquiry – will encounter in this new issue (Vol. 108) of *GSU–IF* a collection of studies marked by diversity, intellectual rigor, and innovative perspectives. Each contribution represents a solid scholarly achievement that, within the framework of open science, contributes to the enrichment of society’s historical culture.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ПАЛЕОГЕНОМНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ
НАСЕЛЕНИЕТО В РАЗЛИЧНИТЕ ЧАСТИ НА
СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ И ВРЪЗКАТА МУ СЪС
СЪВРЕМЕННИТЕ БАЛКАНСКИ ПОПУЛАЦИИ

ИЗСЛ. СВЕТОСЛАВ СТАМОВ
ДОЦ. Д-Р ТОДОР ЧОБАНОВ

🏛️ Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките

📍 Ул. „Московска“ № 45, София 1000, България

🆔 <https://orcid.org/0000-0003-0881-4175> | <https://orcid.org/0009-0005-8283-4758>

✉ lab.dna@historymuseum.org | todor.chobanov@balkanstudies.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.17-46>

📅 Получено 2025-05-15; рецензирано 2025-07-17; прието 2025-07-22; публикувано онлайн 2025-11-25

📄 CRediT | Роли на приносителите

Светослав Стамов (ORCID 0000-0003-0881-4175; lab.dna@historymuseum.org)

Концептуализация, Методология, Формален анализ, Проучване, Визуализация, Написване – оригинален проект;

Тодор Чобанов, (ORCID 0009-0005-8283-4758;

todor.chobanov@balkanstudies.bg)

Концептуализация, Методология, Проучване, Написване – преглед и редакции.

🔍 Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект „Епохи на историята“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ с договор № КП-06-Н70/8 от 13.12.2022 г.

📖 Бележка за печатното издание. Публикацията съдържа детайлни изображения, налични онлайн с висока резолюция.

📄 Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза Creative Commons Attribution (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Резултатите от анализа на древна ДНК демонстрират, че трансформацията на балканските популации през Ранното средновековие представлява процес на постепенна интеграция и преобразуване, а не внезапна, еднократна подмяна на популациите. До аналогични заключения е достигнала преди шестдесет години В. Тъпкова-Заимова, като е формулирала хипотезата си след анализ на данни от средновековните писмени източници. Изследването ни демонстрира популационна идентичност между образците от Ряхово и образците от Битоля (IX – X в.), които показват близост при моделиране и са резултат от смесване на централноевропейски, възможно протославянски компонент (47 – 49%) с балкано-римски компонент (36 – 42%) и степен, възможно сарматски компонент (11 – 14,6%). Тази популационна близост между индивидите от два географски отдалечени некропола от централните части на Първото българско царство предполага наличието на относително хомогенна популация в рамките на държавата още в началото на X в., откогато датират образците. Степента на смесване варира от регион до регион, с градиент на леко намаляване на степния компонент от север на юг и от изток на запад, но процесът води до формирането на нова, стабилна популационна структура, универсално представена в некрополите на Централните и Източните Балкани. Тази структура, след етап на постепенно формиране през Ранното средновековие, се отличава със забележителна устойчивост в продължение на следващите 1000 години и е останала непроменена до днес. Процесът на популационна трансформация, който е довел до съществуването на съвременната българска популация, има дълбоки корени в римската епоха и е продължил през целия период на Великото преселение на народите, създавайки генетична основа, чиито характеристики се срещат, освен в съвременната българска популация, и в съседните на България съвременни балкански популации, като популацията на Северна Македония.

Ключови думи: древна ДНК, моделиране, Балкански популации, популационна структура Средновековие, Първо българско царство, миграции.

- ❶ Използваните в публикацията древни геноми са изтеглени от публичната база данни за древни геноми в Allen Ancient DNA Resource – публичен център за древни геноми, Университет „Харвард“ (<https://reich.hms.harvard.edu/allen-ancient-dna-resource-aadr-downloadable-genotypes-present-day-and-ancient-dna-data>).

* * *

Въпросът за формирането на средновековната българска народност в Ранното средновековие е сред най-сложните теми, разглеждани през последния век и половина от родната и чуждестранната историографска традиция. Не е случайно, че той регулярно е засенчван и изместван от свързания с него въпрос за произхода на прабългарите, като в крайна сметка си остава предмет само на единични, изолирани по своя характер научни усилия, ограничавани в методически план от наличните към дадения момент инструменти и помощни дисциплини, а от друга страна, е сериозно повлиян от политическата обстановка и

доминиращата в дадения период политическа доктрина. И до днес у нас единствен по рода си остава трудът на Д. Ангелов „Образуване на българската народност VII – IX век“¹, който е създаден с цел да отговори на все по-задълбочаващата се нужда от утвърждаване на единна гледна точка в българската историческа наука, която да послужи и за целите на възраждащия се през 70-те години на XX век български национализъм, изместил постепенно, но решително все по-отслабващия интернационализъм от първите две десетилетия на социалистическия период, както и доминиралата в определени моменти теза за водещата роля на славяните в историята на Дунавска България², респ. във формирането на българската средновековна народност.

На фона на известната идеологическа обремененост на изследванията от втората половина на XX в., монографията на В. Тъпкова-Заимова „Нашествия и етнически промени на Балканите през VI – VII в.“³ се откроява със своя комплексен и обективен характер. Доколкото темата на изследване не е формирането на държавността или характера на взаимоотношенията прабългари – славяни, то е освободено от всякакви идеологически парадигми и клишета, каквито присъстват например в иначе по-късния като време на създаване труд на Д. Ангелов. В. Тъпкова-Заимова много умело и педантично обрисова сложната етническа картина на Балканите през Великото преселение на народите (ВПН), послужила по-късно като основа за формиране на ранносредновековните народности. Особен принос на изследването е очертаната схема на мултиетапното византийското взаимодействие с нахлуващите варвари, както и многократно направеният извод – варварите не идват на Балканите като укрепнали народности, а като пъстра смес с разнообразни компоненти⁴.

Формирането на средновековните етноси на Балканите и в Европа и връзката им със съвременните такива е същевременно предмет на изследване и от една нова научна дисциплина, възникнала и развила се едва в последните петнадесетина години. Става въпрос за изследванията върху човешкия геном в миналото и настоящето и изясняването, посредством разнообразни математически и статистически методи, на важни въпроси, свързани с възникването и промените на популациите. Редица международни проучвания очертаха хипо-

¹ АНГЕЛОВ, Димитър. *Образуване на българската народност VII–IX век*. София: БАН, 1971. ISBN 854168755445.

² ЧОБАНОВ, Тодор. *Произходът на прабългарите. Дебатът през XXI век*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, с. 27–185. ISBN 978-619-7688-20-7.

³ ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, Василка. *Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в.* София: Наука и изкуство, 1966. ISBN 954-8475-05-7.

⁴ *Пак там*, с. 65, 87–88.

тезата, че съвременните балкански народи са преки наследници на средновековните си предшественици, без да настъпят съществени изменения за последните хиляда години⁵.

В този контекст предлаганото тук палеогеномно изследване осъществява детайлен анализ на конкретни индивиди от ранносредновековните български земи – от Битоля, Ряхово и Самоводене (IX – X в.)⁶, в контекста на останалите секвенирани образци от Ранното балканско средновековие – археологическите обекти Тимакум-Кулине (дн. Източна Сърбия), Нустар (Хърватия), Виминациум-Светиня и Виминациум-Гробайя (Източна Сърбия)⁷. Това е опит за преход от макро- към микрониво на анализ, надграждайки върху наблюденията на предходните мащабни изследвания за трансформацията на балканските популации през периода на ВПН.

Анализът се базира на комплексен набор от древни геноми, организирани в няколко основни референтни групи⁸. Хронологически най-старите референтни групи включват ловците събирачи от Железни врата (Serbia_Iron-Gates_Mesolithic), източноевропейските ловци събирачи (SAMENG), западноевропейските ловци събирачи (Luxembourg_Loschbour), ранните земеделци от Анатолия (Turkey_Boncuklu_N), образци от иранския неолит (Iran_HajjiFiruz_N), както и африкански референтен геном, в качеството му на контролна група (Mbuti.DG). Балканските диахронни референтни групи обхващат образци от балканската бронзова и желязна епоха (balkans_ia), включващи албански образци от ранножелязната епоха, български образци от желязната епоха и гръцки микенски образци. Към тях се добавят образците от балканската римска епоха (balkan_roman), представени от некрополите на Виминациум, Сирмиум и Доклеа, както и гръко-римските образци. Ранновизантийските образци (byzantine) са представени от западноанатолийски популации от III – V в. и образци от района на Константинопол от IV – VII в.

⁵ ЧОБАНОВ, Тодор. *Цит. съч.*, с. 127–165.

⁶ LAZARIDIS, Iosif; ALPASLAN-ROODENBERG, Songül; ACAR, Ayşe; AÇIKKOL, Ayşen; AGELARAKIS, Anagnostis; AGHIKYAN, Levon et al. A genetic probe into the ancient and medieval history of Southern Europe and West Asia. *Science*, 2022, 377, pp. 940–951. Available from: <https://doi.org/10.1126/science.abq0755>.

⁷ REICH, David; LAZARIDIS, Iosif; OLALDE, Iñigo; CARRIÓN, Pablo; MIKIĆ, Ilija; ROHLAND, Nadin et al. Genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations. *Cell*, 2023, 186/25, p. 5473. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2023.10.009>.

⁸ Утвърдената практика в палеогеномиката е анализите да стъпват на добре изяснени архаични популации, обикновено мезолитни или неолитни общности, съществували продължително време без контакт помежду си и формирали уникални геномни сигнатури.

Сравнителните групи от миграционния период включват славянски образци (protoslavic) от раннославянските некрополи в Словения и Словакия, както и образци от Сунгир (Централна Русия). Германските образци (germanic) са представени от саксонските некрополи в Дрантум и Дунум, лангобардски образци от Италия и Панония, както и образци от Велбарската култура. Степните образци (steppe_posthunnic) включват сарматски образци от Панония, хунски образци от Централна Унгария и западнокитски образци. Като отделна група се разглеждат казахстанските сарматски образци (Kazakhstan_Sarmatian_IA), които демонстрират специфични характеристики и играят особена роля в анализа.

ОПИСАНИЕ НА ПОПУЛАЦИОННИТЕ ГРУПИ, ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО, И ВКЛЮЧЕНИТЕ В ТЯХ ИНДИВИДУАЛНИ ОБРАЗЦИ⁹

Ранносредновековни Балкани (balkan_medieval): България – единични индивиди от некропола на средновековното селище Ряхово XI в., Велико Търново, XII в.; вторично погребение от Самоводене, централна Северна България, IX – X в.; дн. Северна Македония – единично погребение, Битоля, X в.; Сърбия – Източна Сърбия – некропол Светиня (Виминациум), XIII в., 4 индивида (погребенията са съпроводени с монетни имитации на български монети като погребални дарове); некропол Тимакум-Кулине (района на р. Тимок), VII в., 6 индивида, асоциирани с гарнизонен некропол в близост до ранносредновековното укрепление (два от индивидите носят следи от изхабяване на костите, асоциирани с ежедневна езда), както и съседен некропол, с погребения, носещи елемент на далекоизточна обрядност); Хърватия – Нустар, 6 индивида, некропол на военно укрепление в района на р. Дунав, вероятно играещо ролята на граничен пункт между Първото българско царство (ПБЦ) и Аварския хаганат през VIII в.

Балкани – римска епоха (balkan_roman): Гърция – района на Маратон, III – IV в. сл.н.е.; Сърбия – римско военно селище Виминациум¹⁰ и късноантично селище Рит, II – IV в. сл.н.е., общо 12 образца; Сърбия – Ниш, IV в., Сърбия – Сирмиум, III – IV в.; Черна Гора – римско селище Доклеа, II – IV в., 4 образца.

⁹ Образец в см на погребани индивиди, открити при редовни археологически проучвания и докладвани в рамките на първични публикации.

¹⁰ MICIĆ, Ilija. Population of Viminacium during the Migration Period: Segment without artificially deformed skulls. *Starinar*, 2015, p. 108. Available from: <https://doi.org/10.2298/STA1565103M>.

Балкани – желязна епоха (balkans_ia): Албания – ранножелязна епоха, 4 образца; България – желязна и ранножелязна епоха – 16 образца (10 от некропола при Капитан Андреево, 2 образца от некропола при Свиленград, 2 образца от Източните Родопи – надгробни могили Диамандиево и Стамболово, 2 образца от Казанлък – надгробни могили Розино, Велико Търново); Македония – желязна епоха, 8 образца; Гърция – Микена, XII – XVI в. пр.н.е., 12 образца.

Ранновизантийски образци (byzantine): Западна Анатолия (Никея), III – V в., 20 образца; района на Мраморно море и Константинопол, IV – VII в., 20 образца.

Раннославянски образци (protoslavic): Словения – VII – VIII в., раннославянски некропол, 2 образца; Словакия – VII – VIII в., раннославянски некропол, 2 образца; Сунгир, Русия – ранносредновековен некропол, VIII – IX в.; Унгария – VI – VII в., раннославянско погребение¹¹.

Старогермански групи (germanic): Дрантум, Саксония – 20 образца от средновековен некропол от XI – XIII в.; Дунум, Саксония – средновековен некропол от XIV – XVII в., 20 индивида; Бавария – старогермански некропол от VI – IX в., 8 образца; Веклице, Полша – култура Велбак, III – V в., 6 образца (некропол на селище, идентифициран като готски или вандалски); Алтинден, Германия – селище с некропол V – VII в., определено като саксонско, 6 образца; Бавария – селище с некропол IV – VII в., определено като алеманско, 4 образца; Унгария – лангобардски некропол VI в., 4 индивида; Словакия – индивидуални погребални могили IV – VII в., определени като германски военни лидери.

*Централноевропейски и източноевропейски образци, археологически асоциирани със степните формации*¹² (steppe posthunnic): Северно Прикавказие – Анапа и Кубан, 3 образца, VIII – X в.; късносарматски образци, IV – V в., региона източно от р. Тиса (от т.нар. Барбарикум¹³), 16 индивида. Късносар-

¹¹ GNECCHI-RUSCONE, Guido et al. Ancient genomes reveal origin and rapid trans-Eurasian migration of 7th century Avar elites. *Cell*, 2022, 185/8, p. 1404. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2022.03.007>.

¹² JEONG, Choongwon; WANG, Ke; WILKIN, Shevan; TAYLOR, William Timothy Treall; MILLER, Bryan K.; BEMMANN, Jan H. et al. A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe. *Cell*, 2022, 183/4, p. 891. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2020.10.015>.

¹³ Barbaricum (от гръцки: Βαρβαρικόν, „чужд“, „варварин“) е географско наименование, използвано от исторически и археологически специалисти за обозначаване на обширната територия, заета от варвари, която по римско време се е намирала отвъд границите, или лимеса, на Римската империя в Северна, Централна и Югоизточна Европа.

матски образци, III – V в., западно от р. Тиса по протежение на р. Дунав, в съвр. Унгария – 10 образца; определени като „хунски“ образци, 7 индивида от региона на Централна Унгария, V в. с ясен далекоизточен геномен характер на погребенията. Сарматски геном от Централна Унгария, I – II в. (т. нар. „златен хоризонт“, свързан с епохата на заселване на сарматските групи в Пустата¹⁴); късноскитски образци, лесостепната зона на Западна Украйна, III – VI в. пр.н.е., демонстрирали континуитет с образци от по-късната Черняховска култура и послужили за неин генетичен субстрат.

Не включихме трите налични черняховски образца поради технологична невъзможност – те са с много ниска резолюция на секвенирането¹⁵. Тези образци в анализите демонстрираха едновременно ранногермански и късноскитски компонент, както и близост между групите от Средна Висла, от една страна, и Зарубинецката култура, от друга. По тази причина използвахме късните западноскитски геноми, които са близо 20 на брой, като относителен заместник на индивидите от Черняховската култура поради голямата генетична близост между двете групи и сходната им популационна история. Включването на повече образци от Черняховската култура, с добра резолюция на секвенирането, би позволило изясняването на ролята на културата в етногенезата на балканските популации от Ранното средновековие.

Казахстански сармати (Kazakhstan_Sarmatian_IA): групата включва 7 индивида от периода III в. пр.н.е. – III в. сл.н.е., произхождащи от района на Северозападен Казахстан (между североизточния бряг на Каспийско море и южните склонове на Урал). Първоначално тези индивиди бяха включени в групата *steppe_posthunnic*, но последващият анализ разкри специфичната им роля в няколко отделни популационни процеса:

- Формиране на сарматските популации в Панонската низина¹⁶.
- Втори популационен импулс по време на хунската епоха.

¹⁴ ISTVANOVITS, Eszter. Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st – 5th centuries A.D.* Eszter ISTVANOVITS; Valéria KULCSAR (eds.). Aszód-Nyíregyháza, 2001, p. 139. ISBN 9637220437.

¹⁵ Резолюция – брой на секвенираните (дигитализираните) СНП/SNP – специфични мутации в геномния код, служещи за формиране на индивидуалната геномна сигнатура на образца и ползвани за сравнения с други образци.

¹⁶ MOSCY, András. *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London–Boston: Routledge, 1974, p. 213. ISBN 978-0710077141.

- Вероятен трети импулс, засвидетелстван в образците от Първото българско царство¹⁷ (Ряхово, Битоля и Самоводене). Особено значима е констатацията, че този трети импулс се проявява на Балканите паралелно, заедно, но независимо от сигнала, идентифициран като идващ на Балканите от групата *steppe_posthunnic*.

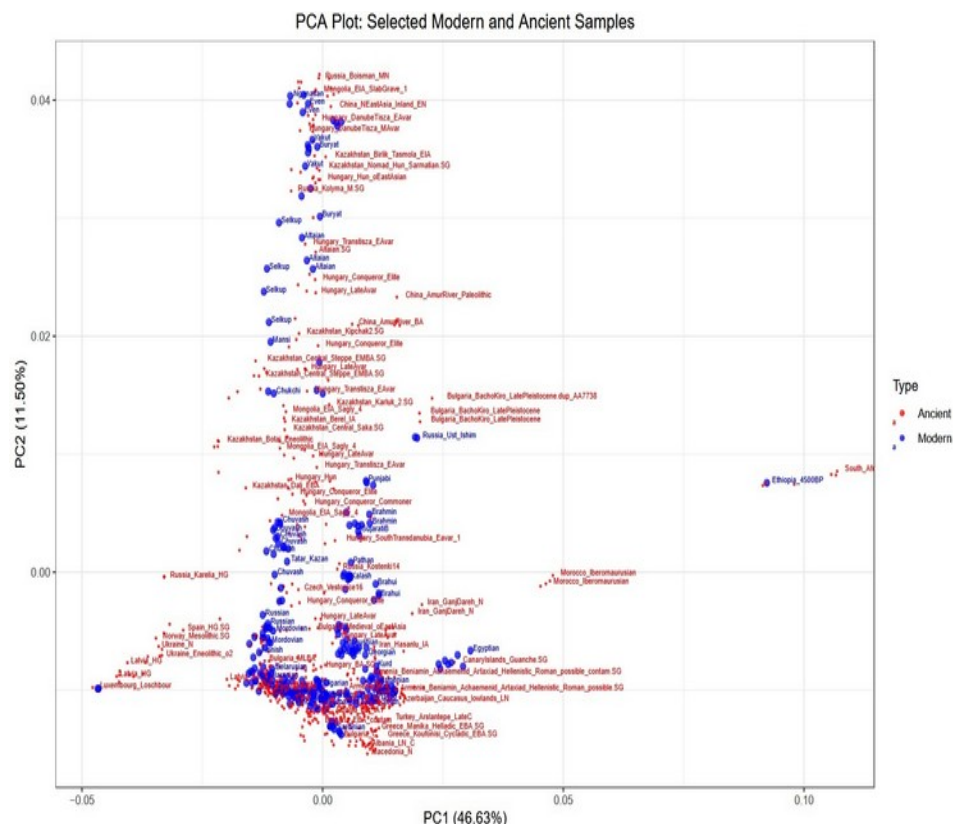
МЕТОДИ НА ПАЛЕОГЕНОМНИЯ АНАЛИЗ

В хода на изследването приложихме последователен подход при анализа на генетичните данни от Средновековните Балкани. В този анализ работим с огромен обем данни – всеки геном съдържа стотици хиляди уникални генетични маркери (СНП/SNP). Анализът на главните компоненти (РСА, фиг. 1, 2 и 3) е статистически метод, който редуцира тази сложност до две основни измерения, запазвайки максимално много информация за различията между индивидите. Методът работи, като проектира многомерните генетични данни в двуизмерно пространство, където първата ос (PC1) показва най-значимите генетични различия, а втората ос (PC2) – второто най-важно различие. Процентите до осите показват каква част от общата генетична вариация представя всяко измерение.

В получената графика близостта между точките отразява генетичната близост между индивидите – колкото по-близо са две точки, толкова по-сходни са генетично съответните индивиди или популации.

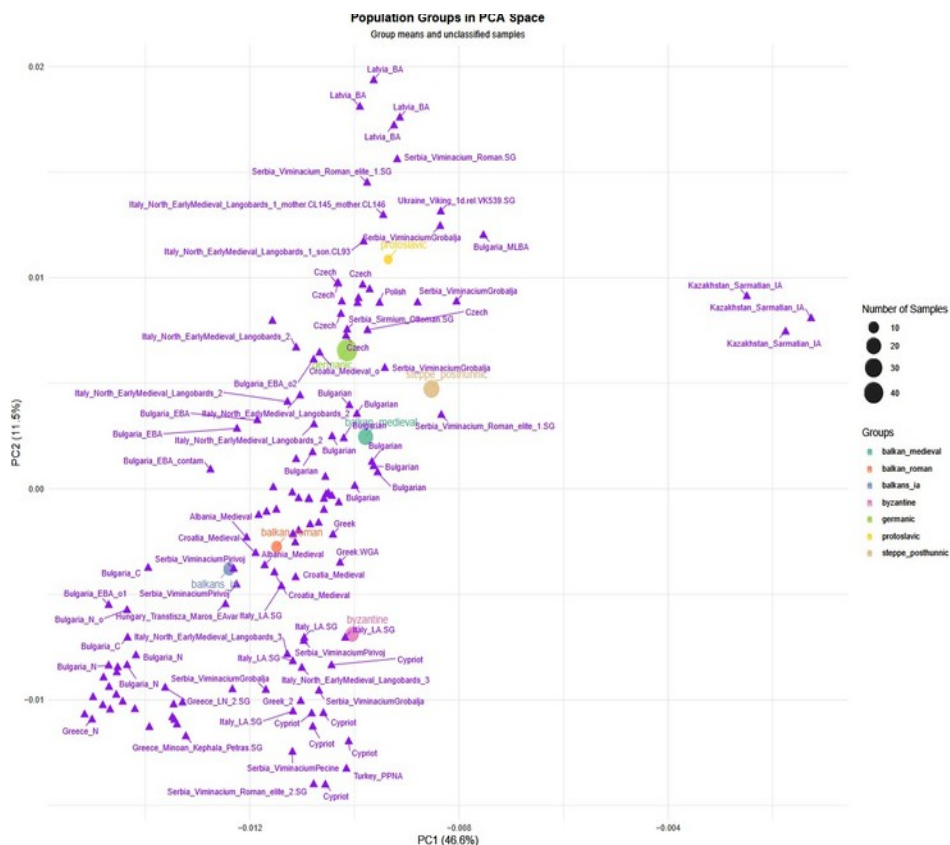
Направихме анализа на три етапа:

¹⁷ RASHEV, Rasho. On the origin of the Proto-Bulgarians. In: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. Veliko Tarnovo, 1992, pp. 23–33. ISBN 9549942554.

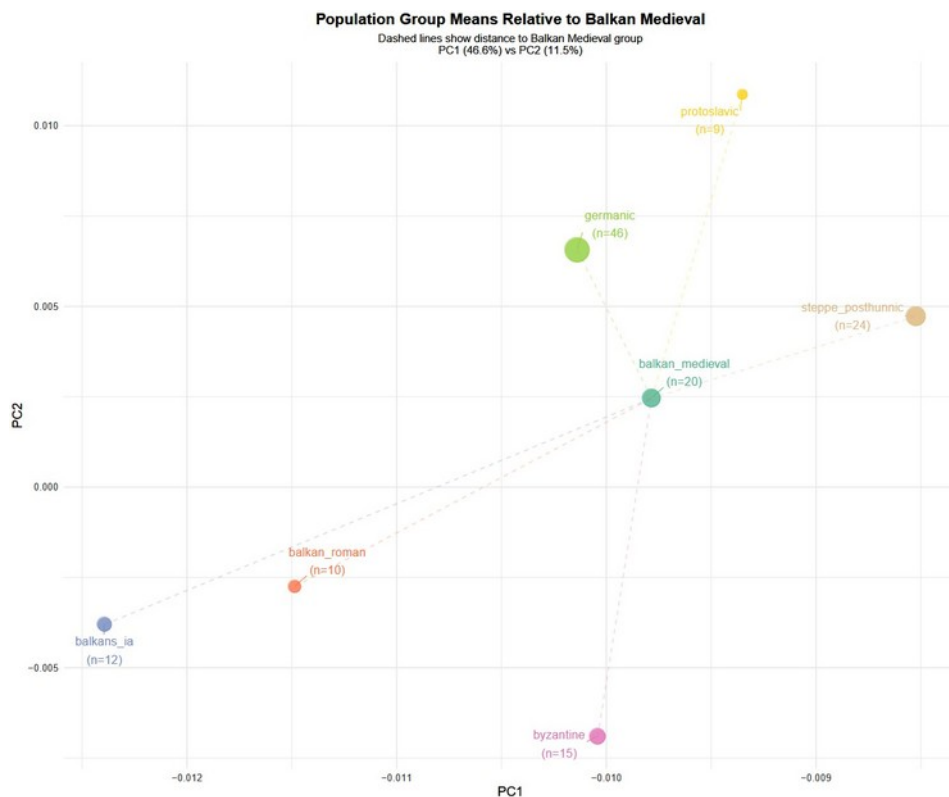
Фиг. 1. Първи плот: широкомащабен анализ с над 2000 проби от цяла Евразия, където всяка точка е отделен индивид. Този плот ни помогна да видим общата картина и да идентифицираме основните генетични групировки в евразийското пространство

Това ни позволи да видим общата картина на генетичните варианти и мястото на балканските средновековни образци в Евразия, в Европа и спрямо референтните популации, както и потенциалните популации донори.

Фиг. 2. Втори плот: фокусиран анализ върху балканските и свързаните с тях популации. Тук виждаме както индивидуални проби (триъгълници), така и средноаритметичните позиции на идентифицираните макрогрупи (цветни кръгове). Размерът на кръговете показва броя на индивидите в групата

Стратегическо групиране на пробите (позициите, отбелязани с оцветени кръгове на плота във фиг. 2 и фиг. 3):

Фиг. 3. Трети плот: финален ПСА анализ, показващ само усреднените позиции на основните групи и техните взаимоотношения със средновековната балканска популация (пунктирани линии). Този плот най-ясно демонстрира относителните позиции на различните популации и техните генетични дистанции до балканската средновековна популация. Тази последователност от анализи ни позволява да проследим както широката картина на евразийските генетични вариации, така и специфичните взаимоотношения между балканските популации през различните исторически периоди

На база резултатите от първите две ПСА, формираните генетични клъстери и археологическия контекст на образците, формирахме седем основни групи, които можем да видим във фиг. 3:

- Ранносредновековни Балкани (balkan_medieval) – включваща проби от България, Северна Македония, Сърбия и Хърватия от VIII – XIII в.
- Балкани – римска епоха (balkan_roman) – проби от II – IV в. от различни римски селища.
- Балкани – желязна епоха (balkans_ia) – предримски проби от Централните и Източните Балкани.

- Ранновизантийски образци (byzantine) – от Западна Анатолия и района на Константинопол.
- Древни източноевропейци (protoslavic) – ранносредновековни проби от Централна и Източна Европа.
- Германски групи (germanic) – включващи различни германски племена.
- Постхунски степни популации (steppe_posthunnic) – хунски и сарматски проби.

РЕЗУЛТАТИ

На **фиг. 3** виждаме позициите на основните популационни групи в генетичното пространство, където всяка група е представена с цветен кръг. Размерът на кръговете показва броя на индивидите в групата, а позицията им отразява тяхната генетична структура. Ключовите наблюдения и изводи са:

Предримските балкански популации от желязната епоха (balkans_ia, син кръг) се намират в долната лява част на графиката. Тяхната позиция показва генетична близост с неолитните балкански и егейски популации, но с известно отместване в посока на европейските бронзови популации, което отразява индоевропейското влияние през бронзовата епоха.

Балкано-римската група (balkan_roman, оранжев кръг) се намира на значително разстояние от групата от желязната епоха, измествайки се нагоре и надясно (т.е. по посока северноевропейски и по посока анатолийски групи) в графиката. Това отместване показва съществена генетична трансформация, започнала вероятно още през елинистичната епоха и осъществявана през Късната античност, преди периода на Великото преселение. Позицията ѝ е междинна между желязната и средновековната балканска група (balkan_medieval, зелен кръг), което подсказва напредващ процес на сериозна популационна промяна. Такива явления се наблюдават навсякъде в териториите на Римската империя и се дължат на съществени миграционни процеси, част от които – организирани от римската държава, в т.ч. разполагане на военни части, водещо до формиране на нови популации и нови населени места.

Интересно е разпределението на индивидуалните проби от Виминациум¹⁸, II – V в. сл.н.е. (видими на фиг. 2 като триъгълници), които показват значителна вариация – някои се групират с местното население от желязната епоха, други – с източните степни или северноевропейски популации. Един индивид се групира и с протославянските образци. Това разнообразие е особено

¹⁸ MICIK, Ilija. *Op. cit.*, p. 108.

характерно за военния некропол, докато пробите от некропола на цивилното селище Рит, в близост до Виминациум, показват по-хомогенна картина, близка до местната популация от предходната епоха, с лек анатолийски примес. Очевидният извод тук е, че военната популация, погребвана в некропола си, е съставена както от набирани в региона лица, така и от индивиди, рекрутирани в отдалечени зони на Северна Европа и даже в степите.

Средновековната балканска група (balkan_medieval) заема позиция, която отразява сложно смесване между различни популационни компоненти. Пунктираните линии на фиг. 3 показват нейните относителни дистанции до другите групи от графиката, демонстрирайки комплексната ѝ генетична структура.

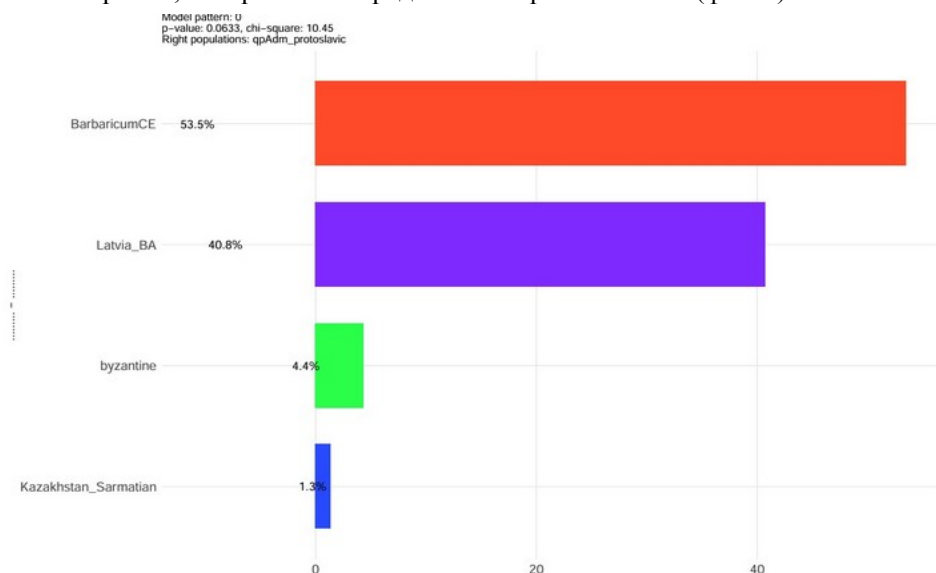
Хипотезата за многостъпкова, постепенна трансформация и смесване на заселващи се и заварени групи, формулирана преди шестдесет години от В. Тъпкова-Заимова¹⁹, се потвърждава от генетичните дистанции, но създава методологически предизвикателства при моделирането на произхода на средновековната популация, тъй като комплексността на балкано-римската група затруднява статистическото ѝ използване като единен референтен източник. При моделиране на произхода на средновековните популации чрез qpAdm, алгоритъмът отхвърля балкано-римската популация като предшественик на последвалата балканска средновековна популация, предпочитайки вместо това комбинация между по-старата балканска група и географски по-отдалечени групи, т.е. популациите от балканската желязна епоха са предпочетени пред балкано-римската група, както и протославянските, къснохунските и византийските популации. Това противоречие вероятно отразява сложносъставната природа на някогашната балкано-римска популация, която вече е представлявала резултат от значително популационно смесване, протекло в продължителен период. В нейния състав, освен местен балкански компонент от желязната епоха, има източносредиземноморски елементи (Сирия и Месопотамия) и ранен северен/степен принос. Именно тази комплексност прави групата труден обект за статистическо моделиране – алгоритъмът предпочита да „разложи“ нейния принос на съставните му компоненти, използвайки по-древни и по-хомогенни популации като сурогатни източници.

На фиг. 3 средновековната балканска група (balkan_medieval) заема специфична позиция в генетичното пространство, която разкрива сложна история на популационно смесване. Наблюдаваме интересен парадокс в данните: докато в PCA анализа средновековният балкански клъстер показва по-

¹⁹ ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, Василка. *Цит. съч.*, с. 65, 87–88.

голяма близост до германските групи, отколкото до протославянските, статистическото моделиране чрез qpAdm рисува съвсем различна картина – QPAdm анализът идентифицира значителен протославянски принос (35 – 40%) в средновековните балкански популации, докато германският компонент е минимален. Това привидно противоречие между PCA и qpAdm резултатите може да се обясни чрез ограниченията на двата метода. PCA анализът, концентрирайки се върху основните направления на генетична вариация, улавя предимно „повърхностните“ различия между популациите. QPAdm, от друга страна, анализира пълния набор от генетични варианти и може да открие по-дълбоки популационни връзки.

Протославянските групи носят специфична комбинация от генетични компоненти: 1. значително балтийско ловно-събираческо наследство; 2. ранен степен принос; 3. ограничено средиземноморско влияние (фиг. 4).

Фиг. 4. Генетични компоненти при протославянските групи

Тази комбинация прави протославянските групи идеален източник, от гледна точка на статистическите методи, ползвани от алгоритъма за анализ, за обяснение на централноевропейския компонент в средновековните балкански популации. Важно е да отбележим, че този модел не предполага (по-скоро отхвърля) единична, директна, масова славянска миграция от Прибалтика на Балканите, а по-скоро процес, който, освен географско придвижване, включва и междинно популационно смесване с трети групи. Анализът на раннославянски геноми от дн. Словакия (фиг. 4) потвърждава горното, показвайки вече смесена популация със сарматски, германски, романски (трите

групирани като „Барбарикум“ в генетичния анализ, на който ще се спрем детайлно по-нататък) и средиземноморски елементи още преди миграцията си на Балканите.

Показателно е, че протославянският компонент се открива последователно във всички изследвани от нас средновековни балкански популации от Далмация до Черно море, варирайки между 25% и 45%, включително в ранносредновековните албански образци, както например и в съвременните гръцки образци от Централна и Северна Гърция. Това географско разпространение и статистическа устойчивост говорят за систематичен демографски процес, а не за изолирани явления, като същевременно регионалните вариации в интензитета му подсказват сложна картина на многоетапно популационно смесване.

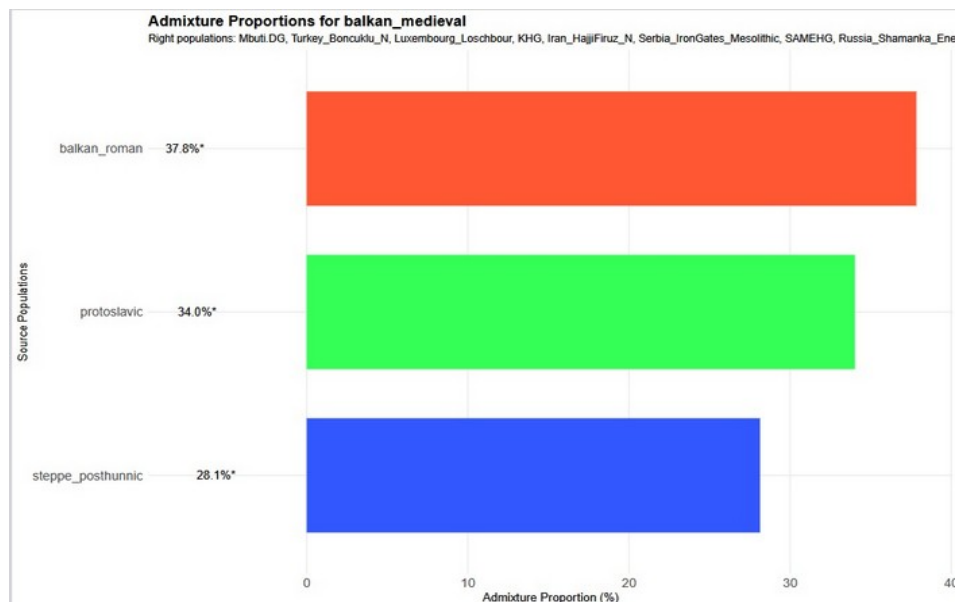
Византийските проби (IV – VII в.) формират специфичен клъстер (фиг. 2) в генетичното пространство, който показва интересна комбинация от приемственост и трансформация. В основата си групата демонстрира силна връзка с романските популации от Западна Анатолия, но с няколко съществени особености: по-слабо степно влияние в сравнение с балканските групи и отчетливо кавказко присъствие в някои индивиди. Особено интересни са два византийски образца, които се отклоняват значително от основния клъстер (фиг. 2). Те показват близост с хунските индивиди и със специфичен образец от Самоводене (България, IX – X в.). Генетичният анализ на тези отклоняващи се индивиди разкрива необичайна комбинация:

- 10% далекоизточен компонент;
- 70% степен постхунски компонент (подобен на прикавказките образци от Анапа, на които ще се спрем по-късно);
- 30% германски компонент;
- практически отсъстващ протославянски елемент.

Тази находка демонстрира присъствието на индивиди с ясен степен произход в сърцето на Византийската империя. Същевременно уникалният контекст на погребението от Самоводене (вторично погребение в неолитна могила, без ясен религиозен ритуал) затруднява интегрирането на двата индивида в по-широк исторически наратив.

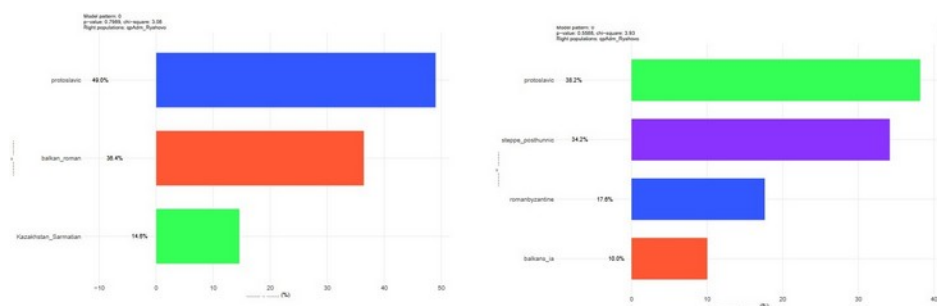
По отношение на формирането на новата генетична структура на Балканите в периода на Великото преселение, qpAdm анализът разкри сложна картина на популационно смесване с няколко основни модела. При усредняване на всички средновековни балкански популации (включващи образци от Нустар,

Светиня, Гробая, Тимок-Кулине, Ряхово и Битоля) се наблюдават следните основни компоненти (фиг. 5):

Фиг. 5. Образци от Нустар, Светиня, Гробая, Тимок-Кулине, Ряхово и Битоля. Балкано-романски елемент (37,8%), протославянски принос (34%), постхунски степен компонент (28,1%)

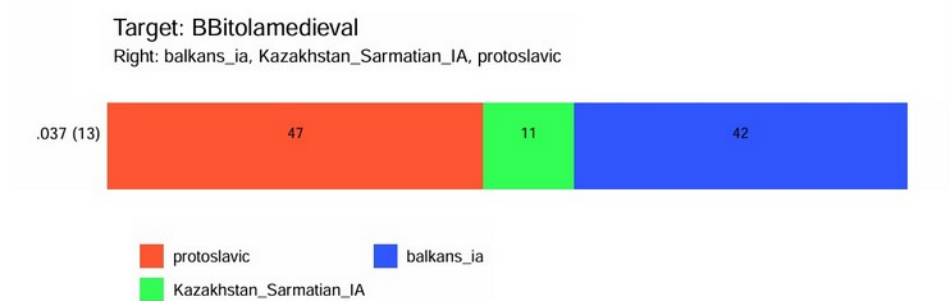
Особено информативни и интересни за нас са индивидуалните анализи на некрополите от централните части на Първото българско царство. Индивидът от Ряхово (X в.) показва различен модел на смесване (фиг. 6):

Фиг. 6. Образец от Ряхово. Виждаме силен протославянски компонент (49%), значителен местен балкано-романски компонент (36,4%) и казахстански сарматски принос (14,7%)

Сходен модел се наблюдава и при образца от Битоля (фиг. 7), където съотношението между компонентите е почти идентично (47% протославянски, 42% балкански от желязната епоха, 11% казахстански сарматски), което пред-

полага определена популационна кохерентност в централните части на Първото българско царство.

Фиг. 7. Образец от Битоля

Тук трябва да отбележим нещо очевидно от фигурата с модела – валидните варианти на модели за образеца от Ряхово са два, а не един (фиг. 6). Във втория валиден модел образците на казахстанските сармати са включени в по-голяма макрогрупа, обединяваща в себе си късните панонски сармати от V в., хунските образци от времето на Атила от Панония и трите образеца от Анапа – Северно Прикавказие от VIII – X в., принадлежали на степно-номадска група с погребален обред, вписващ се в рамките на погребалните обреди от езическия период на Първото българско царство. Към тази група, при втория модел, добавихме и образците на казахстанските сармати. Резултати – отделянето на казахстанските сармати (в първия валиден модел) в отделна група от следхунската дава по-ясен сигнал за принос в Ряхово и създава модел с по-висока статистическа валидност ($P=0.776$), като ни дава ясна картина на директно степно влияние в ПБЦ в размер на 14,6%, идващо от източния край на Понто-Каспийската степ, откъдето са казахстанските образци (от обекта Айгирли). Влиянието на степната макрогрупа от следхунския период върху индивида от Ряхово е двойно по-голямо от това (близо 28%), но по-неясно (моделът е с по-малък коефициент на валидност/вероятност). Тъй като образците от казахстанските сармати присъстват и в тази група, е възможно да долавяме двоен сигнал, пристигнал по две различни траектории, от Казахстан до ПБЦ – едната – директно от Казахстан (тук единичният сигнал е ясен), и втори сигнал от Казахстан, пристигнал обаче в рамките на доста по-смесена група, формирала се в постхунската зона и постхунските времена в Барбарикума на Централна Унгария.

И двата модела демонстрират стабилен славянски компонент (38 – 49%) в индивида от Ряхово, но виждаме дестабилизация в балкано-римския компонент, който е по-голям при единично представяне на степния сигнал само през казахстанските сармати и по-малък като размер при модел, в който казахстанските сармати са част от една макрогрупа заедно с панонските сармати и хуните, т.е. дълбоко смесената популация на къснохунския „Барбарикум“. Във втория случай локалният балкански компонент в Ряхово спада и се мести към постхунската група, докато римовизантийският бележи увеличение. Това показва, че в Ряхово действително има неотдавнашен византийско-анатолийски компонент, различен от локалният балкански античен компонент и че този локален балкански компонент от Античността е бил представен също и в популациите на Барбарикум (варварската зона на Панония) и е станал част първо от римо-сарматското население, после в късносарматското и хунското, и в крайна сметка – в смесената степна постхунска популация. Тъй като в Казахстанската степ този сигнал отсъства, ако моделираме Ряхово само с Казахстанска степ, вместо с образците от постхунския степен Барбарикум, този компонент се изтегля от образците от древната балканска желязна епоха, защото трябва да дойде отнякъде. И в двата случая обаче, за разлика от повечето други ранносредновековни образци, в Ряхово има ясен сигнал и за наличието на скорошен византино-анатолийски компонент в размер не по-малък от 19% (т.е. 1/5 от генома, което вероятно означава византийски дядо или баба с корени от Западна Анатолия).

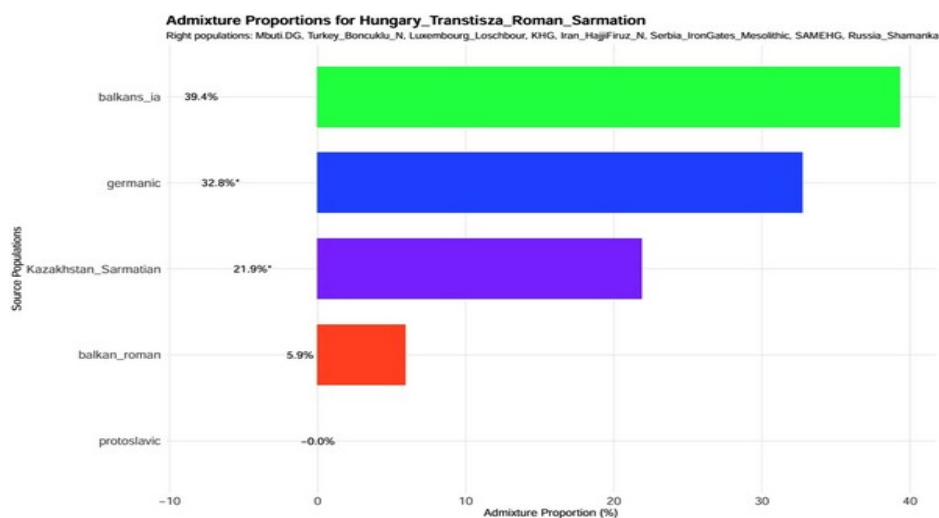
Ако се върнем на моделирането на образаца от Битоля (IX – X в., фиг. 7), можем да видим, че Битоля показва подобен модел на Ряхово, когато се моделира с казахстански сармати (Ряхово показва 49% протославяни, 36,4% балкано-римска група, 14,6% казахстански сармати). Компонентът казахстански сармати в Битоля е по-нисък от Ряхово (11% спрямо 14,6%), а протославянският и романо-балканският компонент е малко по-висок, за което може да не е без значение по-южното местоположение на Битоля спрямо Ряхово. Ако моделираме Битоля с по-широката степна постхунска група вместо с казахстанските сармати, виждаме: 55,3% протославяни, 25,5% степен постхунски компонент, 19,2% балканска желязна епоха. В сравнение с казахстанско-сарматския модел (47% протославяни, 42% балканци желязна епоха, 11% казахстански сармати), можем да видим как използването на по-широката степна постхунска група променя пропорциите на образаца от Битоля:

По-голям протославянски компонент (55,3% спрямо 47%). Значително по-нисък балкански локален компонент от желязната епоха (19,2% спрямо 42%). По-висок степен компонент (25,5% късна степ срещу 11% казахстански сар-

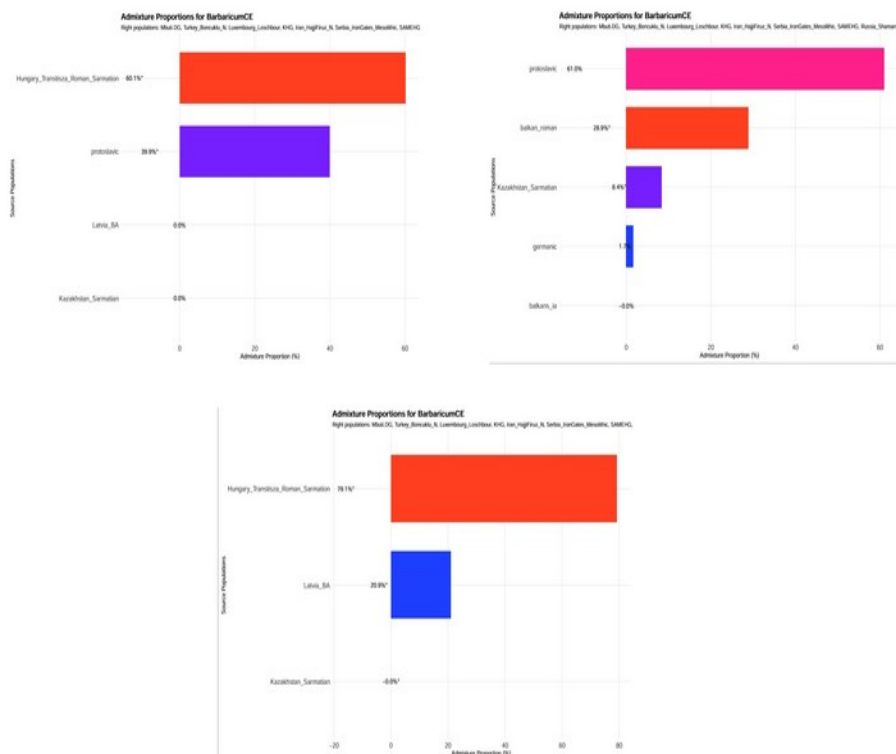
мати). Тези особености предполагат, че когато използваме по-широката, късна степна постхунска група (която включва елементи от Барбарикум), част от това, което е било уловено от алгоритмите като *balkans_ia* (т.е. балканска желязна епоха) в модела с *Kazakhstan_Sarmatian*, сега го откриваме като „протославянско“ или „степно-постхунско“ вероятно поради сложните взаимоотношения между тези популации, които споменахме, и пресечната точка на тези три групи в къснохунския Барбарикум между Дунав, Сава и Тиса, през и след времето на Атила.

Ролята и мястото на протославянските образци. Анализът на протославянските групи (фиг. 4) разкрива изключително сложна картина на популационно наслагване. QPAdm моделирането показва, че най-добрият статистически модел ($p=0.0633$) включва: доминиращ компонент от Барбарикум (53,5%); значителен балтийски принос от бронзовата епоха (40,8%); малък византийски елемент (4,4%); минимален директен казахстански сарматски компонент (1,3%).

Особено важно е да се отбележи, че самият компонент „Барбарикум“ представлява сложна, многослойна популация, формирана в Панонската низина и по течението на Дунав през римския и постримския период. В основата ѝ лежи ранен романо-сарматски субстрат, вероятно свързан с Черняховската култура (фиг. 8), който още в началния си етап показва смесване между сарматски, германски и местни елементи.

Фиг. 8. Към този базов слой в по-късните фази (хунски и постхунски период) се добавят нови компоненти, включително балтийски/протославянски елементи, създавайки своеобразен „популационен палимпсест“ (фиг. 9)

Фиг. 9. „Популационен палимпсест“

Тази сложна история на популационно смесване обяснява защо Барбарикум групата се явява ключов градивен елемент не само за протославянските популации, но и за постхунските степни групи, германските общности и впоследствие – като част от степния компонент в средновековните балкански популации, без която моделите на балканската популация не са статистически валидни. Тя служи като своеобразен „популационен мост“, пренасяйки и преработвайки различни генетични влияния, които оформят специфична, демографски влиятелна централноевропейска база, повлияла едновременно на германските, славянските, балканските и степните групи през ВПН и Ранното средновековие, без нито една от тях да е техен наследник.

Информативна е позицията на протославянските групи в генетичното пространство (фиг. 3 и фиг. 2). Техните позиции (PC1: 0.008-0.012, PC2: 0.009-0.013) ги поставят в междинна позиция между германските и степните групи от Барбарикум и Понтийската степ. По оста изток – запад те са по-близо до сарматските групи, докато по оста север – юг показват силна връзка с балтийските популации от бронзовата епоха (фиг. 2 и фиг. 4).

Анализът на панонските сармати от II – V в., който направихме, добавя важен времеви елемент към тази картина. Докато ранните сарматски геноми от Панония (I – II в., фиг. 9) показват смесица от сарматски, германски и балкано-романски елементи, протославянският компонент се появява в размер от 20% в образци на сарматите от предхунската, хунската и постхунската епоха в Панония (фиг. 10), понякога съпроводен с допълнителен казахстански сарматски импулс от около 10% и с малък (3 – 4%) далекоизточен принос.

Тези данни и ранната поява на индивиди с доминиращ „славянски“ компонент в района на Тиса (фиг. 10) и Балатон, още през III – V в., предполагат, че това, което идентифицираме като „протославянски“ компонент, е възможно да представлява не славяни или протославяни, а по-ранна източноевропейска/балтийска популационна динамика, предхождаща с два века историческите славянски миграции. Данните от анализа, извършен от статистическия алгоритъм, за наличието на „славяни“ два века преди появата на славяните на историческата сцена, следва да се разглеждат критично, разграничавайки генетични и етнически атрибуции при интерпретацията на резултатите от генетичния анализ. Все пак не бива да се подценява възможността да става въпрос за собствено протославянска общност, която по определени исторически съображения да остава дълго „невидима“ за авторите на съчинения от онази епоха.

Значима за историческата интерпретация на палеогеномните резултати и възможно релевантна за реалните исторически събития е по-високата пропорция на протославянския компонент в сравнение с германския в постхунските степни групи и в средновековните балкански популации. QpAdm анализът показва, че при тях протославянският компонент е не само консистентно по-висок от германския, но и демонстрира забележително стабилна пропорция в различните анализирани групи, както и устойчиво присъствие (и дисперсия) през постхунския и ранносредновековния период.

Тези резултати сочат, че протославянските групи са играли съществена роля като демографски мост между различните популации и са били значим компонент във формирането на новите популации. Тяхното влияние е било по-силно от германското, по-устойчиво във времето и по-равномерно разпределено в различните региони, което ги прави ключов фактор в демографските промени през този период в Източна и Южна Европа. Тяхната междинна позиция между балтийски, германски и степни популации от Барбарикум вероятно е създала предпоставки за интеграционните процеси на популациите в региона и е дала начало на хомогенизацията им, служейки за обща база.

Ниският германски принос в qpAdm моделите на балканската средновековна популация, достигащ едва около 5%, изглежда изненадващ на фона на относителната близост на германските групи до средновековните балканци в РСА пространството (фиг. 2 и 3). Този резултат обаче вероятно отразява реална демографска ситуация, а не методологически артефакт. Германските групи от периода на Великото преселение показват значителна вътрешна хетерогенност, натрупана в резултат на собствената им сложна история на миграции и взаимодействия с различни популации. В генетичната структура на германските групи от този период открихме базов балтийски компонент, към който обаче се добавят придобит относително голям балкано-средиземноморски елемент и разнообразни степни влияния. Тази сложна генетична картина е резултат от продължителните многовековни контакти на германските племена с Римската империя и участието им в процесите на Великото преселение на народите. В резултат на това германските групи показват генетична близост до различни европейски популации, но същевременно се оказват труден, неподходящ от гледна точка на алгоритмите за анализ източник при моделиране на популационно смесване. Ниският процент германски принос в средновековните балкански популации вероятно отразява ограничено демографско влияние, въпреки значителното културно и политическо присъствие на германски групи в региона. Това може да се дължи и на относителна социална сегрегация между германските и местните групи, или на краткия период на германско присъствие на Балканите в сравнение с други мигрирали популации. Особено показателно е, че дори в некрополите с ясни археологически индикации за германско присъствие (Гробайа, Черняхов), генетичният принос на германските групи остава относително нисък, което предполага ограничено популационно смесване.

РОЛЯТА НА СТЕПНИТЕ ГРУПИ В БАЛКАНСКАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ

Анализът на степния компонент в средновековните балкански популации разкрива сложна картина от множество източници и няколко времеви хоризонта на влияние. Нашите данни идентифицират две основни степни групи с различен принос към балканските популации:

1. Казахстанските сармати, които демонстрират отличителен генетичен профил, различен както от скитските, така и от постхунските популации²⁰.

²⁰ TÖRÖK, Tibor; MARÓTI, Zoltán; NEPARÁCZKI, Endre; SCHÜTZ, Oszkár; MAÁR, Kitti; VARGA, Gergely I.B. et al. The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians. *Current Biology*, 2022, 32/13, p. 2858. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.04.093>.

Техният принос се проявява в два отделни импулса: ранен импулс към панонските сармати (~25%); втори импулс в постхунския период (15 – 20%) в късните панонски сармати и в хунските образци.

2. Постхунските степни групи, които през V в. представляват вече смесена популация, включваща базов степен компонент, малък източноазиатски елемент и значителен европейски принос. В тази смес се вписват и образците от VIII – X в. на ранносредновековни индивиди от Анапа – Северно Прикавказие, които в настоящото изследване включихме в къснохунската група. Географското разпространение на степното влияние показва градиент – по-силно присъствие в централнобалканските региони (Ряхово, Велико Търново, Самоводене, Битоля), постепенно отслабване към егейските и адриатическите крайбрежни зони и минимално присъствие в Западна Анатолия. Особено информативни са некрополите по Дунавския лимес (Нустар и Тимок), където наблюдаваме съвместно и едновременно присъствие на индивиди със силен степен компонент и на такива с предимно местен профил.

Времето динамично разкрива постепенен процес на акумулация през периода VI – IX в., включващ повече от една степна масова миграция:

1. Начало през римския период със сарматското проникване в Барбарикум и по линия на военните римски лагери, разположени на Балканите.
2. Интензификация през хунската епоха, както в централноевропейските образци, така и в балканските.
3. Врѣх през постхунския период.
4. Трайна интеграция на степната популация в рамките на средновековните балкански популации, доказана от стабилните пропорции (15 – 25%) във всички изследвани средновековни некрополи.

Тази картина на постепенна интеграция и трайно установяване на степния компонент в балканския генофонд подчертава значимостта на степните групи за формирането на средновековните балкански популации.

Резултатите от нашето изследване разкриват сложна, многостъпкова картина на популационна трансформация на Балканите, започнала още през римската епоха и продължила през цялото Ранно средновековие. През I – IV в. наблюдаваме първата значима промяна в генетичната структура на балканското население. Изходната ситуация през желязната епоха показва относително хомогенна популация, генетично близка до егейските групи. През римския

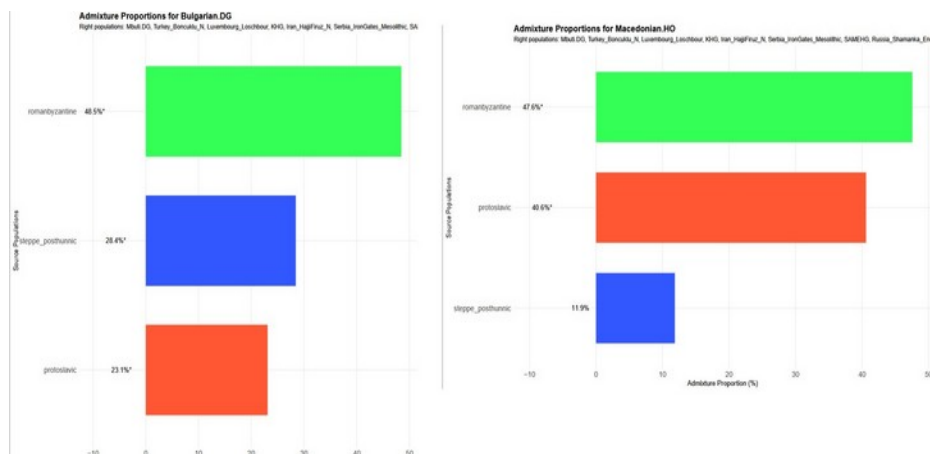
период виждаме да настъпва съществена двупосочна промяна, характеризираща се с навлизането на значителен източносредиземноморски компонент, достигащ около 30%, и ранен степен компонент от около 15 – 20%. Тази трансформация е особено изразена в градските и военните центрове, което подсказва определена роля на римската урбанизация и военна организация в демографските процеси.

Формирането на средновековната балканска популация през VI – IX в. надгражда върху тази вече променена късноантична основа. Анализът показва сложна генетична композиция, включваща балкано-римска основа от около 35 – 40%, значителен степен и постхунски елемент (25 – 30%), съществен протославянски принос (25 – 40%) и по-малък, но забележим германски компонент (5 – 7%). Тази картина показва ясни регионални особености – в централните и източните части на Балканите откриваме по-силно изразена степен и славянски компонент, докато южните райони демонстрират по-добро запазване на късноантичната основа, а крайбрежните зони показват по-значително византийско влияние, а образците от граничните укрепления на някогашния Дунавски лимес демонстрират хетерогенност и съществени различия от индивид до индивид в първата фаза на Ранното средновековие (Тимакум-Кулине).

Особено интересна е картината на взаимодействие между различните мигриращи групи. Хунските групи представляват сложна смесица от източно-азиатски (7% – 30%), сарматски (8% – 30%) и местен европейски компонент (25% – 50%).

Постхунските сармати от Панония показват друг модел на смесване, включващ казахстанско сарматски (10%), протославянски (20%) и местен елемент от Панония, който е по-стара смесица от сарматски, романо-балкански и германски компоненти²¹. В същото време наблюдаваме интензивни контакти между славянски и германски групи, които водят до формирането на своеобразен популационен континуум по оста изток – запад, който се запазва и през следващото хилядолетие.

²¹ GNECCHI-RUSCONE, Guido Alberto; SZÉCSENYI-NAGY, Anna; KONCZ, István; CSIKY, Gergely; RÁCZ, Zsófia; ROHRLACH, Adam Benjamin et al. Ancient genomes reveal origin and rapid trans-Eurasian migration of 7th century Avar elites. *Cell*, 2022, 185/8, p. 1404. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2022.03.007>.

Фиг. 10. QAdm анализ на индивиди, принадлежащи към съвременните популации от региона на Северна Македония и България

Резултатите демонстрират, че трансформацията на балканските популации през разглеждания период представлява процес на постепенна интеграция и трансформация, а не на единична популационна подмяна. До такива изводи стига още преди шестдесет години и В. Тъпкова-Заимова, при това въз основа единствено на данните от писмените извори. Особено показателна е близостта между образците от Ряхово и Битоля (IX – X в.), които демонстрират почти идентичен модел на смесване с протославянски (47 – 49%), балкано-романски (36 – 42%) и казахстански сарматски компонент (11 – 14,6%). Тази близост между два географски отдалечени некропола от централните части на Първото българско царство предполага наличието на относително хомогенна популация в рамките на държавата още в началото на X в., откогато са образците. Интензивността на смесване варира в различните региони, като се наблюдава градиент на лека редукция на степния компонент от север на юг и от изток на запад, но навсякъде процесът води до формирането на нова, стабилна популационна структура, универсално представена в некрополите от Централните и Източните Балкани. Тази структура, веднъж формирана окончателно през X в., е удивително трайна през следващите 1000 години и се запазила непроменена до наши дни (можем да го видим във фиг. 2, където средновековните образци попадат в средата на съвременните български индивиди). Процесът на популационна трансформация, довел до съществуването на съвременната българска популация, има дълбоки корени в римската епоха и продължава през целия период на Великото преселение на народите, като създава генетична основа, чиито основни характеристики откриваме и в останалите съвременни балкански популации. QAdm анализът на индивиди, принадлежащи към съвременните популации от региона на

Северна Македония и България (фиг. 10), потвърждава трайността на установената популационна структура, като показва сходни основни компоненти, макар и с малки нюанси от индивид до индивид, в пропорциите – романо-византийски (47 – 48%), протославянски (23 – 40%) и степен постхунски (11 – 28%).

* * *

ЕТИКЕТИ, ИЗПОЛЗВАНИ В АНАЛИЗА И ПЛОТОВЕТЕ (ФИГУРИТЕ)

balkan_medieval = c("Bulgaria_Medieval", "Bulgaria_Medieval_oEastAsia",
"Serbia_ViminaciumSvetinja", "Serbia_TimacumKuline",
"Croatia_Nustar", "Macedonia_Medieval")
balkan_roman = c("Greece_Roman", "Serbia_ViminaciumRit",
"Serbia_Naissus_LateAntiquity", "Serbia_Sirmium_Roman",
"Montenegro_Doclea_Roman").
balkans_ia = c("Albania_BA_IA1", "Bulgaria_EIA", "Bulgaria_IA",
"Greece_BA_Mycenaean").
byzantine = c("Turkey_EarlyByzantine", "Turkey_Roman").
protoslavic = c("CEE_EarlyMedieval", "Russia_Sunghir_Medieval", "Hungary_Avar")
steppe_posthunnic = c("Russia_Caucasus_Medieval",
"Hungary_DanubeTisza_LSarmation_EHun",
"Hungary_Hun", "Hungary_Transtisza_LSarmation_EHun",
"Hungary_Transtisza_Roman_Sarmation", "Ukraine_IA_WesternScythian",
"Ukraine_Scythian")
germanic = c("Germany_Drantum_Saxon_Medieval",
"Germany_Dunum_Saxon_Medieval",
"Germany_EarlyMedieval", "Hungary_Langobard",
"Poland_Weklice_WielbarkCulture_Roman",
"Germany_AltInden_Saxon_EMedieval",
"Germany_EMedieval_Alemanic_SEurope",
"Slovakia_TesarkeMlynany_Germanic_MigrationPeriod",
"Slovakia_Zohor_Germanic_Roman", "Germany_Schleswig_Saxon_LMedieval")

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

АНГЕЛОВ, Димитър. *Образуване на българската народност VII–IX век*. София: БАН, 1971. ISBN 854168755445.

ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, Василка. *Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в.* София: Наука и изкуство, 1966. ISBN 954-8475-05-7.

ЧОБАНОВ, Тодор. *Произходът на прабългарите. Дебатът през XXI век*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, с. 27–185. ISBN 978-619-7688-20-7.

ANGELOV, Dimitar. *Obrazuvane na balgarskata narodnost VII–IX vek*. Sofia: BAN, 1971. ISBN: 854168755445.

CHOBANOV, Todor. *Proizhodat na prabalgariite. Debatat prez XXI vek*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2023, s. 27–185. ISBN 978-619-7688-20-7.

JEONG, Choongwon; WANG, Ke; WILKIN, Shevan; TAYLOR, William Timothy Treal; MILLER, Bryan K.; BEMMANN, Jan H. et al. A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe. *Cell*, 2022, 183/4, p. 891. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2020.10.015>.

GNECCHI-RUSCONE, Guido Alberto; SZÉCSENYI-NAGY, Anna; KONCZ, István; CSIKY, Gergely; RÁCZ, Zsófia; ROHRLACH, Adam Benjamin et al. Ancient genomes reveal origin and rapid trans-Eurasian migration of 7th century Avar elites. *Cell*, 2022, 185/8, p. 1404. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2022.03.007>.

ISTVANOVITS, Eszter. Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st – 5th centuries A.D.* Eszter ISTVANOVITS; Valéria KULCSAR (eds.). Aszód-Nyíregyháza, 2001, p. 139. ISBN 9637220437.

LAZARIDIS, Iosif; ALPASLAN-ROODENBERG, Songül; ACAR, Ayşe; AÇIKKOL, Ayşen; AGELARAKIS, Anagnostis; AGHIKYAN, Levon et al. A genetic probe into the ancient and medieval history of Southern Europe and West Asia. *Science*, 2022, 377, pp. 940–951. Available from: <https://doi.org/10.1126/science.abq0755>.

MICIK, Ilija. Population of Viminacium during the Migration Period: Segment without artificially deformed skulls. *Starinar*, 2015, p. 108. Available from: <https://doi.org/10.2298/STA1565103M>.

MOSCY, András. *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London–Boston: Routledge, 1974, p. 213. ISBN 978-0710077141.

RASHEV, Rasho. On the origin of the Proto-Bulgarians. In: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. Veliko Tarnovo, 1992, pp. 23–33. ISBN 9549942554.

REICH, David; LAZARIDIS, Iosif; OLALDE, Iñigo; CARRIÓN, Pablo; MIKIĆ, Ilija; ROHLAND, Nadin et al. Genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic

migrations. *Cell*, 2023, 186/25, p. 5473. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2023.10.009>.

TAPKOVA-ZAIMOVA, Vasilka. *Nashestviya i etnicheski promeni na Balkanite prez VI–VII v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1966. ISBN 954-8475-05-7.

TÖRÖK, Tibor; MARÓTI, Zoltán; NEPARÁCZKI, Endre; SCHÜTZ, Oszkár; MAÁR, Kitti; VARGA, Gergely I.B. et al. The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians. *Current Biology*, 2022, 32/13, p. 2858. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.04.093>.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

PALEOGENOMIC OBSERVATIONS ON THE
POPULATION IN DIFFERENT PARTS OF MEDIEVAL
BULGARIA AND ITS CONNECTION WITH MODERN
BALKAN POPULATIONS

RES. SVETOSLAV STAMOV
ASSOC. PROF. TODOR CHOBANOV, PHD

Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology

45 Moskovska St., Sofia 1000, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0003-0881-4175> | <https://orcid.org/0009-0005-8283-4758>

lab.dna@historymuseum.org | todor.chobanov@balkanstudies.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.17-46>

Received 2025-05-15; reviewed 2025-07-17; accepted 2025-07-22; published online 2025-11-25

CRediT | *Contributor Role Taxonomy*

Svetoslav Stamov ([ORCID 0000-0003-0881-4175](https://orcid.org/0000-0003-0881-4175); lab.dna@historymuseum.org)

Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Visualization,
Writing – Original Draft;

Todor Chobanov ([ORCID 0009-0005-8283-4758](https://orcid.org/0009-0005-8283-4758);

todor.chobanov@balkanstudies.bg)

Conceptualization, Methodology, Investigation, Writing – Review & Editing.

The study was carried out within the framework of the research project “*Ages of History*”, funded by the [Bulgarian National Research Fund](#) under contract No. KP-06-N70/8 of 13 Dec. 2022.

Note for the print edition. The publication includes detailed images that are available online in higher resolution.

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](#) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The results of the present ancient DNA research demonstrate that the transformation of the Balkan populations during the period under study represents a process of gradual integration and transformation rather than a single population replacement. Such conclusions were reached sixty years ago by V. Tupkova-Zaimova, based solely on the data from written sources. Particularly revealing is the proximity between the specimens from Ryakhovo and Bitola (9th – 10th centuries), which demonstrate an almost identical pattern of mixing with Proto-Slavic (47 – 49%), Balkan-Roman (36 – 42%) and Kazakh-Sarmatian components (11 – 14,6%). This proximity between two geographically distant necropolises from the central parts of the First Bulgarian Kingdom suggests the presence of a relatively homogeneous population within the state as early as the early 10th century, when the specimens date from. The intensity of mixing varies from region to region, with a gradient of slight reduction of the steppe component from north to south and east to west, but everywhere the process leads to the formation of a new, stable population structure, universally represented in the necropolises of the Central and Eastern Balkans. This structure, once finally formed in the 10th century, was remarkably durable over the next 1000 years and has remained unchanged to the present day (we can see it in Fig. 2, where the medieval specimens fall in the middle of the modern Bulgarian individuals). The process of population transformation that led to the existence of the modern Bulgarian population has deep roots in the Roman era and continued throughout the period of the Great Migration of Peoples, creating a genetic basis whose main characteristics are also found in other modern Balkan populations like the one in North Macedonia.

Keywords: ancient DNA, qpAdm modeling, Balkan populations, population structure, First Bulgarian Kingdom, migration period, medieval period.

- ❶ The ancient genomes used in this publication were obtained from the public database of ancient genomes available through the Allen Ancient DNA Resource – a public repository for ancient genomes at Harvard University (<https://reich.hms.harvard.edu/allen-ancient-dna-resource-aadr-downloadable-genotypes-present-day-and-ancient-dna-data>).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА ИСТОРИКО-
ГЕОГРАФСКАТА ОБЛАСТ МАКЕДОНИЯ КЪМ
БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО
НА ЦАР КАЛОЯН (1197 – 1207)

Д-Р ТЕРВЕЛ ПОПОВ

🏛 Музей на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-2796-5318>

✉ tzpopov@uni-sofia.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.47-66>

📅 Получено 2025-06-27; рецензирано 2025-06-28; прието 2025-07-17; публикувано онлайн 2025-11-25

📄 Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. В настоящата работа е разгледано поетапното освобождение на историко-географската област Македония от цар Калоян в контекста на военните действия на българския владетел срещу Византия и Латинската империя и водената от него политика на приемственост с ранносредновековната българска държава. Представени са някои градове и крепости, в които е установена българска военнаадминистративна и църковна власт: Скопие, Просек, Верея, Мъглен и др. Отделено е важно място на опита на цар Калоян да унищожи Солунското кралство през 1205 – 1207 г.

Ключови думи: историко-географска област Македония, освобождение, цар Калоян, Византия, Латинска империя, Солунско кралство.

Подобно на своите братя Теодор-Петър (1185/1186 – 1190, 1196 – 1197) и Иван Асен I – Белгун (1190 – 1196), цар Калоян (1197 – 1207) води политика на приемственост с ранносредновековното Българско царство (края на VII – началото на XI в.). Показателно е, че той определя българските царе Симеон (893 – 927), Петър (927 – 969) и Самуил (997 – 1014) като свои „предшественици“ и „прародители“¹, назовава се гордо „Ромеоубиец“ и твърди, че с жестокостите си над ромеите мъсти за злините, извършени от византийския император Василий II Българоубиец (976 – 1025) срещу българите². Затова една от основните външнополитически цели на търновския владетел е освобождаването на историко-географската област Македония, която представлява „сърцевината“ на българската държава в периода 976 – 1018 г. Въпреки че на този въпрос е отделено място в редица изследвания³, той в значителна степен остава в сянката на големите победи на цар Калоян в Тракия.

Непосредствено след възстановяването на Българското царство през 1185/1186 г., Теодор-Петър и Иван Асен I – Белгун си поставят много по-голяма цел от отхвърлянето на ромейската власт в Мизия – те искат да обединят „управлението на мизи [българите от дн. Северна България] и българи [съна-

¹ *Преписката на папа Инокентия III с българите*. Иван ДУЙЧЕВ (увод, текст, бел.). ГСУ ИФФ, 1942, XXXVII, № 3, с. 43–44, 47 (=ЛИБИ. Т. 3. София: БАН, 1965, с. 334–335, 338).

² *Georgii Acropolitae. Opera*. Vol. 1. Rec. Augustus HEISENBERG. Lipsae: In aedibus B. G. Teubneri, 1903, p. 23 (=ГИБИ. Т. 8. София: БАН, 1972, с. 156).

³ ИРЕЧЕК, Константин. *История на българите. С поправки и добавки от самия автор*. Петър ПЕТРОВ (ред.). София: Наука и изкуство, 1978, с. 270, 280–281; 283–284; ЗЛАТАРСКИ, Васил. *История на българската държава през средните векове*. Т. 3. Второ българско царство. Българи при Асеновци (1187–1280). 2. фототипно изд. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1994, с. 171–173, 231–232, 252–259. ISBN 954-430-331-6; ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Геновева. *България при Асеновци*. София: Народна просвета, 1978, с. 54, 64–65, 73–75; *История на България*. Т. 3. Втора българска държава. София: БАН, 1982, с. 136, 143, 145, 147; ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, Ани. *България и Латинската империя (1204–1261)*. София: БАН, 1985, с. 69–70, 77–78; KRAVARI, Vassiliki. *Villes et villages de Macédoine occidentale*. Paris: P. Lethielleux, 1989, pp. 40–41, 64, 82, 149, 161, 163, 357. ISBN 2-283-60452-4; КОЛЕДАРОВ, Петър. *Политическа география на средновековната българска държава*. Ч. 2 (1186–1396). София: БАН, 1989, с. 43, 46, 48–50; АНГЕЛОВ, Димитър; ЧОЛПАНОВ, Борис. *Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в.* София: БАН, 1989, с. 88, 93–94, 98; БОЖИЛОВ, Иван; ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *История на средновековна България (VII–XIV век)*. София: Издателска къща „Анубис“, 1999, с. 454, 457. ISBN 978-954-426-718-6; ОВЧАРОВ, Николай. *Победите на цар Калоян (1197–1207)*. София: ТАНГРА ТанНакРа, 2000, с. 35–38, 49–50. ISBN 954-9942-05-08; ДИМИТРОВ, Христо. *История на Македония през Средновековието*. София: Гутенберг, 2001, с. 96–98. ISBN 954-9943-18-6; НИКОЛОВ, Георги. *Из историята на Самуилова България*. София: Македонски научен институт, 2022, с. 262–266. ISBN 978-619-7377-25-5; ПАВЛОВ, Пламен; НИКОЛОВ, Георги; ЛАЗАРОВ, Иван; МАРКОВА, Анелия. КРЪСТЕВ, Красимир. *Българска национална история*. Т. 4. Византийското владичество и епохата на Второто българско царство (1018 г. – средата на XV в.). Велико Търново: Абагар, 2023, с. 154, 166, 171–173. ISBN 978-619-168-336-9.

родниците им от византийската тема България] в едно, както било някога⁴. Когато цар Иван Асен I – Белгун превзема гр. Средец през 1195 г., пътят за българско настъпление на юг и югозапад е отворен. Скоро търновският владетел нахлува в „областите около Стримон и Амфипол“ и разгромява при гр. Сяр (дн. Серес в Гърция) ромейската войска, предвождана от севастократор Исак, зет на василевса Алексей III Ангел (1195 – 1203). След тази победа ромеите вече не могат да се противопоставят на българските нападения в района на Сяр⁵. Разпадът на византийската власт в историко-географската област Македония е причина управителят на крепостта Струмица Добромир Хриз, българин по произход, да се отцепи от Цариград. Показателно е, че той започва да опустошава селищата в Серско⁶, където войските на Иван Асен I са нанесли тежки удари на ромеите. Хриз завладява труднодостъпната твърдина Просек (при дн. гр. Демир Капия, Р Северна Македония) и я превръща в своя резиденция⁷.

Първоначално цар Калоян и Добромир Хриз са съюзници в общата си борба против Византия⁸, но в края на 1201 г. търновският владетел напада отцепника. За тяхното военно противопоставяне споменава в своя реч византийският оратор Никифор Хризверг, обръщайки се към Алексей III Ангел: „Сега, поради това, едноезичник се отправи на поход против едноезичника въстаник – против назования [по името на] жизнеразтройното злато [Хриз] съобразно промяната на тамошното произношение. Защото този [Калоян] се съгласи и в това отношение да ти служи и като инородец да се бори против самите свои еднородци. Той, за да не изпита самият твоята храброст, се опълчи против еднородните си приятели. Вместо една кръв предпочете друга кръв – сиреч, да се излее пред нозете ти кръвта на оногова, която биде пролята тогава, когато този [негов] едноплеменник [Калоян] се сражаваше против него [Хриз]“⁹. Според някои мнения засилването на областния господар и значителното разширение на неговото княжество през лятото на 1201 г. вече не е в изгода на българския цар, който преосмисля отношението си към отцепника¹⁰.

⁴ NICETAE CHONIATAE. *Historia*. Ex rec. Immanuelis BEKKERI. CSHB. Bonnæ: E. Weber, 1835, p. 489 (=ГИБИ. Т. 11. София: БАН, 1983, с. 29).

⁵ NICETAE CHONIATAE. *Historia*, pp. 614–617 (=ГИБИ. Т. 11, с. 49).

⁶ NICETAE CHONIATAE. *Historia*, pp. 642–643 (=ГИБИ. Т. 11, с. 53–54).

⁷ NICETAE CHONIATAE. *Historia*, pp. 664–667 (=ГИБИ. Т. 11, с. 56–57).

⁸ НИКОЛОВ, Георги. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*. София: Издателска къща „Гутенберг“, 2011, с. 86–93. ISBN 978-954-617-114-6.

⁹ ДУЙЧЕВ, Иван. Проучвания върху Българското средновековие. *СбБАНИ*, 1945, XLI, № 1, с. 102.

¹⁰ РАДИЋ, Радивоје. Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века. *ЗРВИ*, 1986, 24–25, с. 204.

След сключването на българо-византийския мирен договор в края на 1201 г.¹¹ владението на Добромир Хриз попада под властта на цар Калоян¹². Това проличава от думите на Никифор Хризоверг: „Затворен [Хриз], прочее, като за погибел в жалката крепост, той имаше за тъмничар – съплеменник. [...] Защото, като улови неговата ръка – ръката му е точно онзи тракийски мизиец [Калоян], чрез когото той дръзна да извърши цялото въстание, – с тази ръка още по-смешно ти наплеска неговите ланити“¹³. Не е ясно дали българският цар веднага е назначил в тези земи свой управител или това е станало малко по-късно. Съдбата на Добромир Хриз също е неизвестна. Изчезването на името му от изворите подсказва за неговия трагичен край. Ромейският историк и ретор Никита Хониат (ок. 1155 – 1215/1216) съобщава, че през 1205 г. Просек и околните крепости са под властта на Цузмен, който е наместник на цар Калоян¹⁴. Вероятно боляринът е поел управлението над цялото бившо владение на Добромир Хриз. Задължението му е да брани тези земи, но също така да ги използва като изходна позиция за настъпление срещу враговете на търновския цар. Преди да бъде изпратен в Македония, Цузмен, изглежда, е имал владения в северозападните български земи. Основното доказателство за тази хипотеза е сребърен съд с надпис „севаст Цузмен“, открит в района на дн. гр. Зайчар в Сърбия¹⁵. Опирайки се на сведенията на Никита Хониат, френският учен Шарл Дюканж (1610 – 1688) окачествява Цузмен като „висш български сеньор“¹⁶.

Както при Хриз, Просек остава резиденция на българския управител. Силно укрепена и разположена върху отвесни скали в началото на дълга и дълбока клисура, твърдината изглежда непревземаема за враговете. Освен това тя контролира пътя по долината на р. Вардар, който свързва Скопие със Солун. Стратегическото значение и недостъпността на Просек са причина да бъде

¹¹ ДУЙЧЕВ, Иван. *Цит. съч.*, с. 99, 107–108.

¹² *Пак там*, с. 104–105; МУТАФЧИЕВ, Петър. *История на българския народ (681–1323)*. Васил ГЮЗЕЛЕВ (ред.). София: БАН, 1986, с. 269; КОЛЕДАРОВ, Петър. *Цит. съч.*, с. 43; НИКОЛОВ, Георги. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения...*, с. 93–97.

¹³ ДУЙЧЕВ, Иван. *Цит. съч.*, с. 103–104. Вж. също НИКОЛОВ, Георги. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения...*, с. 94.

¹⁴ ΝΙΣΕΤΑΕ ΣΧΟΝΙΑΤΑΕ. *Historia*, p. 818 (=ГИБИ. Т. 11, с. 78–79).

¹⁵ БАЛАСЧЕВ, Георги. Старобългарско блюдо с надпис от XII–XIII век. *Минало. Българо-македонско научно списание*, 1914, III, № 9, с. 3–11; АНДРЕЕВ, Йордан; ЛАЗАРОВ, Иван; ПАВЛОВ, Пламен. *Кой кой е в средновековна България. Исторически справочник*. София: Просвета, 1994, с. 392. ISBN 954-01-0476-9; БИЛЯРСКИ, Иван. *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 132–133. ISBN 954-07-1129-0.

¹⁶ ДЮКАНЖ, Шарл. *Византийска история. История на империята на Константинопол*. София: Аргес, 1992, с. 114. ISBN 954-509-056-1.

главна крепост на трима български боляри: Добромир Хриз, Цузмен и севастократор Стрез¹⁷.

Има данни, че през 1203 г. гр. Скопие вече се намира под политическата и църковната власт на Търново. В писмо до папа Инокентий III (1198 – 1216) българските митрополити на Велики Преслав и Велбъжд и българските епископи на Скопие, Призрен, Ниш и Бдин го молят да им изпрати палиум „за пълнота на свещенослужителския сан“¹⁸. За важното място на Скопие в новоосвободените от цар Калоян земи говори още едно сведение, което се съдържа в „История“-та на Никита Хониат. Когато солунският крал Бонифаций Монфератски през 1205 г. се сражава с войските на българския владетел, той „тръгна право към Скопие, за да отмъсти на Йоан [Калоян] за всичко, което беше извършил срещу него“¹⁹. Намерението му не се осъществява, но самият факт, че латинският благородник потегля към Скопие, показва, че по това време градът не само е един от църковните, но и от военноексплоатационните центрове на българската държава. Откритите в Скопие два български владетелски печата – на „Йоан, василевс на българите“ (цар Калоян?) и на цар Борил (1207 – 1218), също свидетелстват за значението на този град за Българското царство в началото на XIII в.²⁰

В съдебен акт на Охридския архиепископ Димитър Хоматиан (1216 – 1234) е отбелязана миналата „драгувитийска власт“ в областта Полог²¹. Тук „драгу-

¹⁷ За тази крепост вж. напр. РАДОЈЧИЋ, Никола. О неким господарима града Просека на Вардару. *Летопис Матице српске*, 1909, 259, с. 16–17; ДЕРОКО, Александар. *Средновековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*. Београд: Просвета, 1950, с. 195, 197–198; ТОМОСКИ, Томо. Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица. *ГЗФФ*, 1978, 30, с. 270–271; KRAVARI, Vassiliki. *Op. cit.*, pp. 149–150; ЧОЛПАНОВ, Борис. *Каменните цитове*. София: Военно издателство, 1989, с. 259–261; МУТАФЧИЕВ, Петър. Владетелите на Просек. В: МУТАФЧИЕВ, Петър. *Изток и запад в Европейското средновековие. Избрано*. София: Издателска къща „Христо Ботев“, 1993, с. 44–46. ISBN 954-445-079-3Z; ЗЛАТАРСКИ, Васил. *Цит. съч.*, с. 127–128; ОВЧАРОВ, Николай. *История и археология на Вардарска Македонија през XIV в.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 79–85. ISBN 954-07-0498-7; МИКУЛЧИК, Иван. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: Македонска цивилизација, 1996, с. 193–195. ISBN 9989-756-06-6; НИКОЛОВ, Георги. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения...*, с. 77–78, 196–201, 206–207.

¹⁸ *Преписката на папа Инокентия III с българите*, с. 46 (=ЛИБИ 3, с. 337).

¹⁹ ΝΙΣΕΤΑΕ ΧΟΝΙΑΤΑΕ. *Historia*, p. 818 (=ГИБИ. Т. 11, с. 79).

²⁰ ЙОРДАНОВ, Иван; СТОИМЕНОВ, Димитър. За колекцията от средновековни печати, намерени в Скопие. В: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 500. ISBN 978-954-07-4490-2.

²¹ ИЛИЕВ, Илия. *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*. София: Издателска къща „Анубис“, 2010, с. 281. ISBN 978-954-426-876-3. За тази област вж. СЕЛИЩЕВ, Афанасий. *Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические*

витийска“ е синоним на „българска“ – по този начин се припомня господството на цар Калоян и севастократор Стрез в тези земи²². Основната опора на българската власт в района е твърдината, позната с названията Градище и Орашко кале (при дн. с. Собри, Тетовско, Р Северна Македония), която след разрушаването на Лешок от сърбите през 1189/1190 г. е главната крепост в Полог както поради своето стратегическо местоположение, така и заради значението си като рударско средище²³.

Властта на цар Калоян се простира и над гр. Охрид. В „Житието на св. Сава“ от монаха Теодосий Хилендарец се съдържа сведението, че през 1208 г. севастократор Стрез привлича на своя страна в борбата си срещу цар Борил „загорските [българските] власти“, които управляват крепостите около Солун и Охрид²⁴. Несъмнено старата Самуилова столица и нейният район са попаднали в български ръце през царуването на Калоян и той е назначил свои управници в тези земи. Владението на отцепилия се от Търновското царство Стрез, което обхваща по-голямата част от историко-географската област Македония, подсказва за по-ранното присъединяване на тази обширна територия към българската държава. Това се потвърждава от думите на Теодосий Хилендарец за българското териториално разширение на югозапад, простиращо се до околностите на Солун (без самия град) и Охрид: „А преди това готите [българите] се засилиха и намериха много гръцки градове [...] пусти и безпомощни, и ги превзеха и задържаха [...]“²⁵.

В някои преписи на „Житието на св. Йоаким Осоговски“ се посочва, че „българският цар Калоян“ посещава на празника на светеца (16 август) прочутия Осоговски манастир, разположен близо до дн. гр. Крива Паланка²⁶. Ако

и диалектологическите очерки *Северо-Западной Македонии*. София: Македонски научен институт, 1929; ТОМОСКИ, Томо. Средновековни градови во Полог. *ГЗФФ*, 1976, 28, с. 249–268; KRAVARI, Vassiliki. *Op. cit.*, pp. 179–230; ПЕТРОВСКИ, Бобан. *Средновековни населби и патишта во Полог: пишани извори*. Скопје: Студентски сервис, 2015. ISBN 978-608-4777-06-9.

²² НИКОЛОВА, Бистра. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1997, с. 227 – 228. ISBN 954-430-491-6.

²³ МИКУЛЧИК, Иван. *Цит. съч.*, с. 330–331.

²⁴ ТЕОДОСИЈЕ ХИЛАНДАРАЦ. *Живот светоза Саве. Издање Ђуре Даничића. Приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић*. Београд: Штампарија Црвеног крста Југославије, 1973, с. 105.

²⁵ *Пак там*, с. 105.

²⁶ ИВАНОВ, Йордан. *Български старини из Македония*. Боню АНГЕЛОВ, Димитър АНГЕЛОВ (ред.). Фототипно изд. София: Наука и изкуство, 1970, с. 416; *Жития на български светци (в новобългарски превод) от Левкийски епископ Пармений*. Т. 2. София: Синодално издателство, 1979, с. 96.

приемем това сведение за достоверно, царят е посетил новите си югозападни владения. Вероятно тогава той се е погрижил за установяването в тях на българска военноексплоативна и данъчно-съдебна уредба, като е поставил своя доверен болярин Цузмен за началник на Просек и е назначил управители на Скопие, Охрид и други тамошни градове и крепости.

Нови български военни успехи в историко-географската област Македония има след победата на цар Калоян над латинските рицари при Одрин (14 април 1205 г.). В хрониката си „Завладяването на Константинопол“ френският благородник Жофроа дьо Вилардуен (ок. 1150 – ок. 1213) пише, че българите и куманите опустошават Тракия, но заради летните горещини, съобразявайки се със своя „сезонен“ начин на воюване, куманската конница се оттегля на север от Дунав. Въпреки това, цар Калоян не е приключил военната си кампания и потегля към Солун с „всичките си войски от българи и гърци“²⁷. Целта му е да покори Солунското кралство на маркиз Бонифаций Монфератски.

На пътя на цар Калоян се намира силната крепост Сяр. Латинците се сблъскват с него пред града, първоначално имат известно надмощие и убиват много от войниците му. Обрат в сражението настъпва, когато българска стрела улучва в окото един от латинските военачалници – Юг дьо Колини, „който беше много добър рицар и високопоставен мъж“. Обезсърчени от смъртта му, защитниците на Сяр са разгромени и се спасяват с бягство в града, но в настъпилия хаос не успяват да затворят крепостните порти и българската армия нахлува след тях. Рицарите намират последно убежище в градската цитадела²⁸.

Никита Хониат пише за нейното превземане: „На другия ден Йоан [цар Калоян] обсади крепостта и извести на латинците, които бяха прибегнали в нея, да му предадат мястото и да се спасят. Те обаче съвсем не мислеха за предаване, надявайки се на помощта на маркиза. Тогава Йоан приготви стълби, постави огромна стенобитна машина при хълма срещу крепостта и започна да разбива стената. Тези, които бяха на крепостта, се бранеха и хвърляха всички защитни средства, които се намираха по стените, и така продължаваха съпротивата. Но като видяха, че Йоан е обхванал като с огнен обръч крепостта с

²⁷ *Histoire de la conquete de Constantinople par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la contuation de Henri de Valenciennes. Texte rapproche du francais moderne et mis a la portee de tous par M. Natalis de Wailly.* Paris, 1870, p. 147; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Завладяването на Константинопол*. Превод от старобренски. Иван БОЖИЛОВ (прев., предг., бел.). София: Наука и изкуство, 1985, с. 112.

²⁸ NICETAE CHONIATAE. *Historia*, pp. 816–817 (=ГИБИ. Т. 11, с. 77–78); *Histoire de la conquete de Constantinople...*, p. 148; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 112–113.

цялата си войска и е прекъснал всякакъв излаз, та никой не би могъл дори пеша да се промъкне до маркиза, поискаха да му предадат крепостта, ако обещае и ги пусне да излязат невредими с оръжието и конете си. Но понеже той вече дори и не искаше да чуе за такъв договор, те поискаха да бъдат отпратени в своите земи с придружвачи до панонската граница. Клетвеният договор беше сключен при тези условия и той получи крепостта, а те – свободен излаз²⁹.

Сведения за падането на цитаделата дава и Жофроа дьо Вилардуен: „А Йоанис ги обсади и подреди своите каменометки. Той още не беше стоял дълго време в обсадата, когато тези отвътре заговориха за преговори, за което те бяха порицавани и упрекувани. И договърът бе такъв, че те предадоха замъка на Йоанис. А Йоанис накара двадесет и пет от най-високопоставените мъже, които имаше, да им се закълнат, че ще ги отведат в безопасност с конете и оръжията им в Солун или в Константинопол, или в Унгария, в което от трите места те пожелаят³⁰.

По-нататък сведенията на Вилардуен за съдбата на пленниците се различават от тези на Никита Хониат. Френският благородник пише: „По този начин бе предаден Сяр. И Йоанис ги накара да излязат [от града] и да се настанят близо до него в полето, и им направи мили очи, и им изпрати дарове. И той ги държа така в продължение на три дни; после ги излъга за всичко, което им беше обещал; той заповяда да ги уловят, да им отнемат всичко, което те имаха, и нареди да ги отведат във Влахия пешком, голи и боси. Бедните и незначителни люде, които не струваха нищо, той заповяда да отведат в Унгария, а останалите, които имаха някаква стойност, той нареди да обезглавят. Такова смъртно престателство стори кралят на Влахия, каквото вие чухте. Армията претърпя там една от най-болезнените си загуби, каквито някога бе претърпявала. А Йоанис се разпореда да разрушат замъка и града и се обърна към маркиза³¹.

Цар Калоян преценява, че не може да задържи Сяр и го срива, за да лиши латинците от тази първокласна крепост. В битката за града латинската армия търпи едно от най-тежките си поражения и губи опитни военачалници и много бойци. Пленените обикновени войници са изпратени в Унгария, но благородниците са екзекутирани по заповед на българския цар. И този път той действа безпощадно срещу „цвета“ на латинската аристокрация. Нарушаването на дадената клетва от Калоян е сред основните причини западните автори да

²⁹ NICETAE CHONIATAE. Historia, p. 817 (=ГИБИ. Т. 11, с. 78).

³⁰ *Histoire de la conquete de Constantinople...*, p. 148; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 113.

³¹ *Histoire de la conquete de Constantinople...*, pp. 148–149; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 112–113.

изтъкват неговото „коварство“ и „жестокост“. В историческото съчинение на венецианеца Паоло Рамузио (1532 – 1600) „Della guerra di Costantinopoli“ (1604) се описва как пленниците са крайно изтощени от военните действия и дългия преход от Сяр до земите отвъд Стара планина. За трагичната им участ венецианският историк пише: „Така коварният крал [цар Калоян] против човешкото право и справедливост престъпи клетвеното споразумение [...] и извърши свирепа сеч и жестоки мъчения [над пленените рицари]“³². Според Рамузио българският владетел сякаш не е чужд на нито един от човешките пороци: „враг на Бога и на хората“; „освободен дявол“; „клетвопрестъпник“; „коварен“; „жесток“; „размирнен“; „свиреп“; „тираничен“; „горделив“³³. Явно цар Калоян е решил, че няма място за хуманизъм и благородство във войната с чуждоземците, които при своите завоевания на Балканите безмилостно се разправят с местните жители, а на предложението му за приятелство отговарят надменно да не се отнася към тях „като цар с приятели, а като слуга с господари“³⁴.

По същото време, когато Калоян превзема Сяр, българският управител на Просек Цузмен се насочва към Солун³⁵. Изглежда двата удара – на търновския цар и на неговия болярин, са координирани в обща военна кампания за завладяване на Солунското кралство. Цузмен нахлува в града, възползвайки се от бунта на местните ромеи против латинците. Той не успява да превземе градската цитадела и я обсажда, но Никита Хониат твърди, че бранителите го прогонват. Когато Бонифаций Монфератски пристига в Солун, Цузмен вече се е оттеглил от града³⁶. В арагонската версия на „Морейската хроника“ (XIV в.) има различно сведение. Там пише, че „царят на България овладя Солун и го предаде на местните гърци“³⁷. Възможно е оттеглянето на Цузмен да е породено именно от факта, че цар Калоян е оставил тамошните ромеи като негови поданици да продължат военните действия срещу обсадените в цитаделата кръстоносци³⁸.

³² RAMNUSIO, Paulo. *De bello Costantinopolitano*. Venetiis: Marc. Ant. Brogiolum, 1634, p. 218.

³³ MARIN, Șerban. A Himanist Vision regarding the Fourth Crusade and the State of Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius). *Annuario dell' Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 2000, no. 2, pp. 83–84, notes 132–141.

³⁴ NICETAE CHONIATAE. *Historia*, p. 809 (=ГИБИ. Т. 11, с. 73).

³⁵ NICETAE CHONIATAE. *Historia*, p. 818 (=ГИБИ. Т. 11, с. 78–79).

³⁶ NICETAE CHONIATAE. *Historia*, p. 818 (=ГИБИ. Т. 11, с. 79).

³⁷ FERANDEZ DE HEREDIA, Johan. *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea* / MOREL-FATIO, Alfred. *Chronique de Morée aux XIII-e et XIV-e siècles*. Geneve: Jules Guillaume Fich, 1885, p. 17.

³⁸ БОЖИЛОВ, Иван. *Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*. София: Издателство на БАН „Марин Дринов“, 1994, с. 52. ISBN 954-430-264-6; БОЖИЛОВ, Иван; ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Цит. съч.*, с. 454.

Но Бонифаций жестоко се разправя с разбунтувалите се жители на града и възстановява контрола си над него³⁹.

Обнадежден от този успех, солунският крал изпраща войска в помощ на Сяр, без да знае, че крепостта е паднала в български ръце. Според Никита Хониат многобройна куманска конница връхлита латинския отряд и го разгромява напълно⁴⁰. Това твърдение влиза в противоречие със сведението на Вилардуен, че куманите са се оттеглили на север през летните месеци. Все пак, изглежда, част от куманските бойци са останали, за да не лишават напълно цар Калоян от помощта си в разгара на най-тежките битки. Има и други примери, че кумани се сражават под българските знамена и през лятото⁴¹. Така или иначе, поражението на латинците решава изхода от сблъсъка между българския цар и солунският крал. Бонифаций намира убежище зад стените на Солун, без да може да се противопостави на българите.

Спечелил пълно военно надмощие, цар Калоян продължава настъплението си, като превзема Верея (Верия/Бер в дн. Гърция) и другите градове на латинския благородник⁴². Във Верея е установена българска политическа и църковна власт. При един имотен спор по времето на Охридския архиепископ Димитър Хоматиан е представена „записка на някакъв си българин, предстоятел на Верейската епископия по време на драгувитийската тирания“⁴³. Тук „драгувитийска“ също е синоним на „българска“⁴⁴. По-нататък се споменава, че тази записка е „съставена през време на българската власт“⁴⁵.

Завладяването на Верея е поредният важен успех на цар Калоян във военнoстратегически план. Френският византинист Гюстав Шлюмберже (1844 – 1929) подчертава ролята на тази крепост: „Бер имал голямо значение за защитата на Солун, както и на Тесалия. [...] Местоположението на града командвало всъщност връзките на втората имперска столица (Солун) и на старата Виа Егнация – на големия военен път, който минавал по тия места, с всички южни провинции на Тесалия и Елада“⁴⁶.

³⁹ NICETAE CHONIATAE. Historia, pp. 818–819 (=ГИБИ. Т. 11, с. 79).

⁴⁰ NICETAE CHONIATAE. Historia, p. 819 (=ГИБИ. Т. 11, с. 79).

⁴¹ АНДРЕЕВ, Йордан. *История на Второто българско царство*. Велико Търново: Абагар, 1996, с. 126. ISBN 954-427-217-6.

⁴² NICETAE CHONIATAE. Historia, p. 819 (=ГИБИ. Т. 11, с. 79).

⁴³ ИЛИЕВ, Илия. *Цит. съч.*, с. 274.

⁴⁴ НИКОЛОВА, Бистра. *Цит. съч.*, с. 227–228.

⁴⁵ ИЛИЕВ, Илия. *Цит. съч.*, с. 274.

⁴⁶ ШЛЮМБЕРЖЕ, Гюстав. *Цар Самуил и Василий II*. София: Българска историческа библиотека, 1943, с. 110–111.

Вероятно при същия поход търновският владетел превзема гр. Мъглен. Сведение за това има в „Проложен разказ за пренасянето на мощите на св. Иларион Мъгленски“⁴⁷: „Царстващият Калоян, българският цар, братът на стария цар Асен, завладя гръцката земя – Тракия, Македония, Неада и Елада, и стигна в Мъгленския град, и остана тук сто дни“⁴⁷. Ако се доверим на тези данни, престоят на цар Калоян в града продължава над три месеца – изглежда, той използва това време, за да утвърди властта си в района и да постави свои военноемминистративни управители, църковни предстоятели и данъчни чиновници. Българският владетел заповядва да пренесат мощите на св. Иларион Мъгленски в Търново⁴⁸.

За господството на търновския цар в тези земи свидетелства и старобългарски каменен надпис при с. Кърчево, Серско: „Аз, Врана, велик дук, направих крепостта Крицува на 21 [ден] от месец май [1205 г.?] по молба на цар Калоян“⁴⁹. Най-вероятно споменатият сановник е произхождал от известната византийска фамилия Врана и е бил високопоставен военен функционер на централната българска администрация, натоварен от цар Калоян с важната задача да построи или възстанови крепостта Кърчево⁵⁰. Българският владетел се стреми да подсили отбранителната система от твърдини на юг, срещу евентуално настъпление на латинците.

С превземането на Мъглен, Верея и други крепости българската власт е установена и в Южна Македония. В писмо до Педиадит, митрополит на Керира, архиепископ Димитър Хоматиан споменава за завоеванията на цар Калоян, които довеждат до поставянето в тези земи на български епископи: „А когато поради латинското нашествие блясъкът на царството и на църковната йерархия на щастливия Константинопол изчезнали и архиереите се пръснали в различни посоки, а мнозина от тях и погинали по време на самото гонение, тогава властта на царството ни на Запад преминала почти изцяло към Загора [България] [...] Редно било значи тази власт да се погрижи да постави архиереи

⁴⁷ ИВАНОВ, Йордан. *Цит. съч.*, с. 419–420.

⁴⁸ *Пак там*, с. 420–421.

⁴⁹ *Пак там*, с. 29–34; ДУЙЧЕВ, Иван. *Из старата българска книжнина*. Кн. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус, 1944, с. 27; POPKONSTANTINOV, Kazimir; KRONSTEINER, Otto. Старобългарски надписи / *Altbulgarische Inschriften*. Bd. 2. *Die Slavischen Sprachen*, 1997, no. 52, pp. 80–81. ISSN 1019-2492; НИКОЛОВ, Георги. *Из историята...*, с. 265.

⁵⁰ БИЛЯРСКИ, Иван. *Цит. съч.*, с. 210–213. За тази знатна ромейска фамилия, която вероятно има славянски произход, вж. БОЖИЛОВ, Иван. *Българите във Византийската империя*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995, с. 90–92. ISBN 954-430-297-2.

в преминалите под нейна опека Църкви поради това, че възстановяването на ромейската държава било невъзможно⁵¹.

Въпреки големия брой завладени крепости, походът на цар Калоян не е напълно успешен, защото Солун остава непревзет. За да наложи господството си над цялата историко-географска област Македония, българският владетел трябва да го подчини. В противен случай всички негови усилия за унищожаването на Солунското кралство биха останали напразни. След като през 1207 г. Бонифаций Монфератски е убит от българите в Източните Родопи⁵², цар Калоян решава, че е дошъл подходящият момент да покори града.

Независимо от хиперболизацията и съгъстяването на мрачните краски, характерни за агиографските съчинения, в „Похвалното слово за чудесата на великия мироточец Димитър“ от солунския дякон и хартофилакс Йоан Ставракий (втората половина на XIII в.) има ценно описание на страховитата сила, която представлява армията на българския цар при обсадата на Солун: „Той [цар Калоян] се спусна с неудържим устрем и към града на солунчаните, като водеше войска, по-многобройна от пясъка, съставена от българи, от скитници-номади скити [кумани], от хазари, от ромеи, от албанци [алани], от русите – голямо множество от всеки народ, всички, които храни северната страна: някой би рекъл хилядоглава хидра или стоглав тифон, или сторъки гиганти, или някакви други дръзки титани. Там имаше копиеносци, стрелци, шлемоносци, щитоносци, прашкари, бойци с къси копия и всякакви други видове войници [...] Фалангите от войските се съгъстиха около целия град, околните хълмове се изпълниха с тях и всички височини се изравниха. Земята долу се тресеше от въоръжението на конете. Въздухът отгоре отекваше от цвиленето им и откликваше гръмовито, и внасяше смут в сърцата на гражданите“. Тук византийският автор оприличава българския владетел на емблематични завоеватели от древността, чиито имена са се превърнали в синоним на унищожителна мощ: „... втори Ксеркс, втори Рампсак, произхождащ от Асур, втори Сенахерим, единият от които воюва срещу Елада, а другите – срещу Юдея“⁵³.

Цар Калоян събира многохилядна армия, в която участват не само българи, кумани и ромеи, но и всички негови съюзници от степите на Северното Причерноморие. Той се подготвя за решаващия удар, който трябва да увенчае с окончателен успех военните му усилия в югозападна посока. Неочакваната

⁵¹ ИЛИЕВ, Илия. *Цит. съч.*, с. 246.

⁵² *Histoire de la conquête de Constantinople...*, p. 191; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 133.

⁵³ ГИБИ. Т. 10. София: БАН, 1980, с. 129–130.

смърт на царя под стените на Солун за пореден път спасява града от българско завладяване.

При напредването си на югозапад търновският цар несъмнено се е опирал на местното българско население, което има ясно изразено етническо самосъзнание. Венециански документи за покупко-продажба на роби от края на XIV – началото на XV в. показват, че след повече от столетие византийско и сръбско господство в Македония, жителите на Скопие, Прилеп, Охрид, Костур, Преспа, Воден, Сяр и много други градове и селища продължават да изтъкват своя български произход⁵⁴.

За разлика от ефимерните завоевания на цар Калоян в Източна Тракия, които са загубвани с поредното оттегляне на българо-куманските военни сили на север, търновският владетел трайно установява господството си над историко-географската област Македония. Калоян съзнава, че господар на Източна Тракия може да бъде само този, който владее Цариград, а той няма възможностите да превземе града на Босфора. Вместо да изтощава войската си в напразни опити да шурмува „окото на вселената“, той налага своята власт в почти цяла Македония без Солун и поставя в тези земи български военнадоинистративни управители и български епископи. Отново, както през IX – XI в., „долната земя Охридска“ става интегрална част от Българското царство. Цар Калоян осъществява целта на своите братя Иван Асен I – Белгун и Теодор-Петър да обединят в една държава Мизия и югозападните български земи, „както било някога“.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

АНГЕЛОВ, Димитър; ЧОЛПАНОВ, Борис. *Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в.* София: БАН, 1989.

АНДРЕЕВ, Йордан. *История на Второто българско царство.* Велико Търново: Абагар, 1996. ISBN 954-427-217-6.

АНДРЕЕВ, Йордан; ЛАЗАРОВ, Иван; ПАВЛОВ, Пламен. *Кой кой е в средновековна България. Исторически справочник.* София: Просвета, 1994. ISBN 954-01-0476-9.

⁵⁴ САКЪЗОВ, Иван. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. *МПр*, 1932, VII, № 2–3, с. 1–62; ГЮЗЕЛИЕВ, Васил. *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в.* София: Главно управление на архивите при Министерския съвет, 2001. ISBN 954-0800-22-9; ГЮЗЕЛИЕВ, Васил. *Cherana Bulgara de loco nomine Acrida* (Нови венециански документи от 1390–1415 г. за българи роби на остров Крит). *Palaeobulgarica*, 2001, XXV, № 4, с. 3–26. ISSN 0204-4021.

БАЛАСЧЕВ, Георги. Старобългарско блюдо с надпис от XII–XIII век. *Минало. Българо-македонско научно списание*, 1914, III, № 9, с. 3–11.

БИЛЯРСКИ, Иван. *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998. ISBN 954-07-1129-0.

БОЖИЛОВ, Иван. *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*. София: Издателство на БАН „Марин Дринов“, 1994. ISBN 954-430-264-6.

БОЖИЛОВ, Иван. *Българите във Византийската империя*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995. ISBN 954-430-297-2.

БОЖИЛОВ, Иван; ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *История на средновековна България (VII–XIV век)*. София: Издателска къща „Анубис“, 1999. ISBN 978-954-426-718-6.

ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Завладяването на Константинопол*. Превод от старофренски. Иван БОЖИЛОВ (прев., предг., бел.). София: Наука и изкуство, 1985.

Гръцки извори за българската история. (ГИБИ). Т. 8. София: БАН, 1972.

Гръцки извори за българската история. (ГИБИ). Т. 10. София: БАН, 1980.

Гръцки извори за българската история. (ГИБИ). Т. 11. София: БАН, 1983.

ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в.* София: Главно управление на архивите при Министерския съвет, 2001. ISBN 954-0800-22-9.

ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Cherana Bulgara de loco nomine Acrida* (Нови венециански документи от 1390–1415 г. за български роби на остров Крит). *Palaeobulgarica*, 2001, XXV, № 4, с. 3–26. ISSN 0204-4021.

ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, Ани. *България и Латинската империя (1204–1261)*. София: БАН, 1985.

ДЕРОКО, Александар. *Средновековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*. Београд: Просвета, 1950.

ДИМИТРОВ, Христо. *История на Македония през Средновековието*. София: Гутенберг, 2001. ISBN 954-9943-18-6.

ДУЙЧЕВ, Иван. *Из старата българска книжнина*. Кн. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус, 1944.

ДУЙЧЕВ, Иван. Проучвания върху Българското средновековие. *СбБАНИ*, 1945, XLI, № 1.

ДЮКАНЖ, Шарл. *Византийска история. История на империята на Константинопол*. София: Аргес, 1992. ISBN 954-509-056-1.

Жития на български светци (в новобългарски превод) от Левкийски епископ Партений. Т. 2. София: Синодално издателство, 1979.

ЗЛАТАРСКИ, Васил. *История на българската държава през средните векове*. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). 2. фототипно изд. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1994. ISBN 954-430-331-6.

ИВАНОВ, Йордан. *Български старини из Македония*. Боню АНГЕЛОВ, Димитър АНГЕЛОВ (ред.). Фототипно изд. София: Наука и изкуство, 1970.

ИЛИЕВ, Илия. *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*. София: Издателска къща „Анубис“, 2010. ISBN 978-954-426-876-3.

ИРЕЧЕК, Константин. *История на българите. С поправки и добавки от самия автор*. Петър ПЕТРОВ (ред.). София: Наука и изкуство, 1978.

История на България. Т. 3. Втора българска държава. София: БАН, 1982.

ЙОРДАНОВ, Иван; СТОИМЕНОВ, Димитър. За колекцията от средновековни печати, намерени в Скопие. В: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 498–517. ISBN 978-954-07-4490-2.

КОЛЕДАРОВ, Петър. *Политическа география на средновековната българска държава*. Ч. 2 (1186–1396). София: БАН, 1989.

Латински извори за българската история. (ЛИБИ). Т. 3. София: БАН, 1965.

МИКУЛЧИК, Иван. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: Македонска цивилизација, 1996. ISBN 9989-756-06-6.

МУТАФЧИЕВ, Петър. *История на българския народ (681–1323)*. Васил ГЮЗЕЛЕВ (ред.). София: БАН, 1986.

МУТАФЧИЕВ, Петър. Владетелите на Просек. В: МУТАФЧИЕВ, Петър. *Изток и запад в Европейското средновековие. Избрано*. София: Издателска къща „Христо Ботев“, 1993, с. 11–124. ISBN 954-445-079-3Z.

НИКОЛОВ, Георги. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*. София: Издателска къща „Гутенберг“, 2011. ISBN 978-954-617-114-6.

НИКОЛОВ, Георги. *Из историята на Самуилова България*. София: Македонски научен институт, 2022. ISBN 978-619-7377-25-5.

НИКОЛОВА, Бистра. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1997. ISBN 954-430-491-6.

ОВЧАРОВ, Николай. *История и археология на Вардарска Македония през XIV в.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996. ISBN 954-07-0498-7.

ОВЧАРОВ, Николай. *Победите на цар Калоян (1197–1207)*. София: ТАНГРА Тан-НакРа, 2000. ISBN 954-9942-05-08.

ПАВЛОВ, Пламен; НИКОЛОВ, Георги; ЛАЗАРОВ, Иван; МАРКОВА, Анелия. КРЪСТЕВ, Красимир. *Българска национална история*. Т. 4. Византийското владичество и епохата на Второто българско царство (1018 г. – средата на XV в.). Велико Търново: Абагар, 2023. ISBN 978-619-168-336-9.

ПЕТРОВСКИ, Бобан. *Средновековни населби и патишта во Полог: пишани извори*. Скопје: Студентски сервис, 2015. ISBN 978-608-4777-06-9.

Преписката на папа Инокентия III с българите. Иван ДУЙЧЕВ (увод, текст, бел.). ГСУ ИФФ, 1942, XXXVII, № 3, с. 1–116.

РАДИЋ, Радивоје. Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века. *ЗРВИ*, 1986, 24–25, с. 151–289.

РАДОЈЧИЋ, Никола. О неким господарима града Просека на Вардару. *Летопис Матице српске*, 1909, 259, с. 1–19.

САКЉЗОВ, Иван. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. *МПр*, 1932, VII, № 2–3, с. 1–62.

СЕЛИЩЕВ, Афанасий. *Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки Северо-Западной Македонии*. София: Македонски научен институт, 1929.

ТЕОДОСИЈЕ ХИЛАНДАРАЦ. *Живот светого Саве. Издање Буре Даничића. Приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић*. Београд: Штампарији Црвеног крста Југославије, 1973.

ТОМОСКИ, Томо. Средновековни градови во Полог. *ГЗФФ*, 1976, 28, с. 249–268.

ТОМОСКИ, Томо. Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица. *ГЗФФ*, 1978, 30, с. 267–294.

ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Геновева. *България при Асеновци*. София: Народна просвета, 1978.

ЧОЛПАНОВ, Борис. *Каменните щитове*. София: Военно издателство, 1989.

ШЉОМБЕРЖЕ, Гюстав. *Цар Самуил и Василий II*. София: Българска историческа библиотека, 1943.

ANGELOV, Dimitar; CHOLPANOV, Boris. *Bulgarska voenna istoriya ot vtorata chetvart na X do vtorata polovina na XV v.* Sofia: BAN, 1989.

ANDREEV, Yordan. *Istoriya na Vtoroto bulgarsko tsarstvo*. Veliko Tarnovo: Abagar, 1996. ISBN 954-427-217-6.

ANDREEV, Yordan; LAZAROV, Ivan; PAVLOV, Plamen. *Koy koy e v srednovekovna Bulgaria. Istoricheski spravochnik*. Sofia: Prosveta, 1994. ISBN 954-01-0476-9.

BALASCHEV, Georgi. *Starobulgarsko blyudo s nadpis ot XII–XIII vek. Minalo. Bulgaro-makedonsko nauchno spisanie*, 1914, III, № 9, s. 3–11.

BILIARSKY, IVAN. *Institutsiite na srednovekovna Bulgaria. Vtoro bulgarsko tsarstvo (XII–XIV vek)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 1998. ISBN 954-07-1129-0.

BOZHILOV, Ivan. *Familiyata na Asenevtsi (1186–1460). Genealogiya i prosopografiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Marin Drinov”, 1994. ISBN 954-430-264-6.

BOZHILOV, Ivan. *Balgarite vav Vizantiyskata imperiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 1995. ISBN 954-430-297-2.

BOZHILOV, Ivan; GYUZELEV, Vasil. *Istoriya na srednovekovna Bulgaria (VII–XIV vek)*. Sofia: Izdatelska kashta “Anubis”, 1999. ISBN 978-954-426-718-6.

CHOLPANOV, Boris. *Kamennite shtitove*. Sofia: Voenno izdatelstvo, 1989.

DANCHEVA-VASILEVA, Ani. *Bulgaria i Latinskata imperiya (1204–1261)*. Sofia: BAN, 1985.

DEROKO, Aleksandar. *Srednovekovni gradovi u Srbiji, Tsrnoj Gori i Makedoniji*. Beograd: Prosveta, 1950.

DIMITROV, Hristo. *Istoriya na Makedonia prez Srednovekovieto*. Sofia: Gutenberg, 2001. ISBN 954-9943-18-6.

DUYCHEV, Ivan. *Iz starata bulgarska knizhnina*. Kn. II. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Vtoroto bulgarsko tsarstvo. Sofia: Hemus, 1944.

DUYCHEV, Ivan. Prouchvaniya varhu Bulgarskoto srednovekovie. *SbBANI*, 1945, XLI, № 1.

DYUKANZH, SHARL. *Vizantiyska istoriya. Istoriya na imperiyata na Konstantinopol*. Sofia: Arges, 1992. ISBN 954-509-056-1.

FERANDEZ DE HEREDIA, Johan. *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea* / MOREL-FATIO, Alfred. *Chronique de Morée aux XIII-e et XIV-e siècles*. Geneve: Jules Guillaume Fich, 1885.

Georgii Acropolitae. Opera. Vol. 1. Rec. Augustus HEISENBERG. Lipsae: In aedibus B. G. Teubneri, 1903.

Gratski izvori za bulgarskata istoriya. (GIBI). T. 8. Sofia: BAN, 1972.

Gratski izvori za bulgarskata istoriya. (GIBI). T. 10. Sofia: BAN, 1980.

Gratski izvori za bulgarskata istoriya. (GIBI). T. 11. Sofia: BAN, 1983.

GYUZELEV, Vasil. *Venetsianski dokumenti za istoriyata na Bulgaria i balgarite ot XII–XV v*. Sofia: Main Archives Directorate under the Council of Ministers, 2001. ISBN 954-0800-22-9.

GYUZELEV, Vasil. *Cherana Bulgara de loco nomine Acrida (Novi venetsianski dokumenti ot 1390–1415 g. za bulgari robi na ostrov Krit)*. *Palaeobulgarica*, 2001, XXV, № 4, s. 3–26. ISSN 0204-4021.

Histoire de la conquete de Constantinople par Geoffroi de Ville-Hardoin avec la continuation de Henri de Valenciennes. Texte rapproche du francais moderne et mis la portee de tous par M. Natalis de Wailly. Paris, 1870.

IVANOV, Yordan. *Bulgarski starini iz Makedonia*. Bonyu ANGELOV, Dimitar ANGELOV (red). Fototipno izd. Sofia: Nauka i izkustvo, 1970.

ILIEV, Iliya. *Ohridskiyat arhiepiskop Dimitar Homatian i balgarite*. Sofia: Izdatelska kashta “Anubis”, 2010. ISBN 978-954-426-876-3.

IRECHEK, Konstantin. *Istoriya na balgarite. S popravki i dobavki ot samiya avtor*. Petar PETROV (red). Sofia: Nauka i izkustvo, 1978.

Istoriya na Bulgaria. T. 3. *Vtora bulgarska darzhava*. Sofia: BAN, 1982.

KOLEDAROV, Petar. *Politicheska geografiya na srednovekovnata bulgarska darzhava*. Ch. 2 (1186–1396). Sofia: BAN, 1989.

KRAVARI, Vassiliki. *Villes et villages de Macédoine occidentale*. Paris: P. Lethielleux, 1989. ISBN 2-283-60452-4.

Latinski izvori za bulgarskata istoriya. (LIBI). T. 3. Sofia: BAN, 1965.

MARIN, Şerban. A Himanist Vision regarding the Fourth Crusade and the State of Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius). *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 2000, no. 2, p. 51–120.

MIKULCHIK, Ivan. *Srednovekovni gradovi i tvrdini vo Makedonija*. Skopje: Makedonska tsivilizatsija, 1996. ISBN 9989-756-06-6.

MUTAFCHIEV, Petar. *Istoriya na bulgarskiya narod (681–1323)*. Vasil GYUZELEV (red.). Sofia: BAN, 1986.

MUTAFCHIEV, Petar. Vladetelite na Prosek. V: MUTAFCHIEV, Petar. *Iztok i zapad v Evropeyskoto srednovekovie. Izbrano*. Sofia: Izdatelska kashta “Hristo Botev”, 1993, s. 11–124. ISBN 954-445-079-3Z.

NICETAE CHONIATAE. *Historia*. Ex rec. Immanuelis BEKKERI. *CSHB*. Bonnae: E. Weber, 1835.

NIKOLOV, Georgi. *Samostoyatelni i polusamostoyatelni vladeniya vav vazobnovenoto Bulgarsko tsarstvo (kraya na XII – sredata na XIII v.)*. Sofia: Izdatelska kashta “Gutenberg”, 2011. ISBN 978-954-617-114-6.

NIKOLOV, Georgi. *Iz istoriyata na Samuilova Bulgaria*. Sofia: Makedonski nauchen institut, 2023. ISBN 978-619-7377-25-5.

NIKOLOVA, Bistra. *Ustroystvo i upravlenie na Bulgarskata pravoslavna tsarkva (IX–XIV vek)*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 1997. ISBN 954-430-491-6.

OVCHAROV, Nikolay. *Istoriya i arheologiya na Vardarska Makedonia prez XIV v.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 1996. ISBN 954-07-0498-7.

OVCHAROV, Nikolay. *Pobedite na tsar Kaloyan (1197–1207)*. Sofia: TANGRA TanNakRa, 2000. ISBN 954-9942-05-08.

PAVLOV, Plamen; NIKOLOV, Georgi; LAZAROV, Ivan; MARKOVA, Anelia; KRASTEV, Krasimir. *Bulgarska natsionalna istoriya*. T. 4. Vizantiyskoto vladichestvo i epohata na Vtoroto bulgarsko tsarstvo (1018 g. – sredata na XV v.). Veliko Tarnovo: Abagar, 2023. ISBN 978-619-168-336-9.

PETROVSKI, Boban. *Srednovekovni naselbi i patishta vo Polog: pishani izvori*. Skopje: Studentski servis, 2015. ISBN 978-608-4777-06-9.

POPKONSTANTINOV, Kazimir; KRONSTEINER, Otto. Старобългарски надписи / Altbulgarische Inschriften. Bd. 2. *Die Slavischen Sprachen*, 1997, no. 52. ISSN 1019-2492.

POPKONSTANTINOV, Kazimir; KRONSTEINER, Otto. Starobulgarski nadpisi / Altbulgarische Inschriften. Bd. 2. *Die Slavischen Sprachen*, 1997, no. 52. ISSN 1019-2492.

Prepiskata na papa Inokentia III s balgarite. Ivan DUYCHEV (uvod, tekst, bel.). *GSU IFF*, 1942, XXXVII, № 3, s. 1–116.

RADICH, Radivoje. Oblasni gospodari u Vizantiji krajem XII i u prvim detsenijama XIII veka. *ZRVI*, 1986, 24–25, s. 151–289.

RADOJCHICH, Nikola. O nekim gospodarima grada Proseka na Vardaru. *Letopis Matitse srpske*, 1909, 259, s. 1–19.

RAMNUSIO, Paulo. *De bello Costantinopolitano*. Venetiis: Marc. Ant. Brogiolum, 1634.

SAKAZOV, Ivan. Novootkriti dokumenti ot kraya na XIV vek za balgari ot Makedonia, prodavani kato robi. *MPr*, 1932, VII, № 2–3, s. 1–62.

SELISHCHEV, Afanasiy. *Polog i ego bolgarskoe naselenie. Istoricheskie, etnograficheskie i dialektologicheskie ocherki Severo-Zapadnoy Makedonii*. Sofia: Makedonski nauchen institut, 1929.

SHLYOMBERZHE, Gyustav. *Tsar Samuil i Vasiliy II*. Sofia: Bulgarska istoricheska biblioteka, 1943.

TEODOSIJE HILANDARATS. *Zhivot svetoga Save. Izdanje Dzhure Danichicha. Priredio i predgovor napisao Dzhordzhe Trifunovich*. Beograd: Shtampariji Tsrvenog krsta Jugoslavije, 1973.

TOMOSKI, Tomo. Srednovekovni gradovi vo Polog. *GZFF*, 1976, 28, s. 249–268.

TOMOSKI, Tomo. Srednovekovni gradovi vo Makedonija megu rekite Vardar, Bregalnitsa i Lakavitsa. *GZFF*, 1978, 30, s. 267–294.

TSANKOVA-PETKOVA, Genoveva. *Bulgaria pri Asenevtsi*. Sofia: Narodna prosveta, 1978.

VILARDUEN, Zhofroa dyo. *Zavladavananeto na Konstantinopol*. Prevod ot starofrenski. Ivan BOZHILOV (prev., predg., bel.). Sofia: Nauka i izkustvo, 1985.

YORDANOV, Ivan; STOIMENOV, Dimitar. Za kolektsiyata ot srednovekovni pechati, namereni v Skopie. V: *Bulgarsko tsarstvo. Sbornik v chest na 60-godishninata na dots. d-r Georgi N. Nikolov*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2018, s. 498–517. ISBN 978-954-07-4490-2.

Zhitiya na bulgarski svettsi (v novobulgarski prevod) ot Levkiyski episkop Parteniy. T. 2. Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 1979.

ZLATARSKI, Vasil. *Istoriya na bulgarskata darzhava prez srednite vekove*. T. 3. *Vtoro bulgarsko tsarstvo. Bulgaria pri Asenevtsi (1187–1280). 2. fototipno izd.* Sofia: Akademichno izdatelstvo “Marin Drinov”, 1994. ISBN 954-430-331-6.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

THE ANNEXATION OF THE HISTORICAL-
GEOGRAPHICAL REGION OF MACEDONIA
TO THE BULGARIAN TSARDOM UNDER THE REIGN
OF TSAR KALOYAN (1197 – 1207)

TERVEL POPOV, PHD

Museum of Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

<https://orcid.org/0000-0002-2796-5318>

tzpopov@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.47-66>

Received 2025-06-27; reviewed 2025-06-28; accepted 2025-07-27; published online 2025-11-25

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The Work presents how Tsar Kaloyan gradually liberated the Historical-Geographical Region of Macedonia in the Context of the Bulgarian Ruler’s Hostilities to the Byzantine Empire and the Latin Empire and his Policy of Continuity with the Early Medieval Bulgarian State. Some Towns and Fortresses (Skopje, Prosek, Veria, Maglen etc.) where the Bulgarian Military-Administrative and Ecclesiastical Power was established are represented. An Important Place is given to Tsar Kaloyan’s Attempt to destroy Kingdom of Thessalonica in 1205 – 1207. .

Keywords: Historical-Geographical Region of Macedonia, liberation, Tsar Kaloyan, Byzantine Empire, Latin Empire, Kingdom of Thessalonica.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

НОВИ ПРОУЧВАНИЯ ПО ВЪПРОСА ЗА
ВЕНЕЦИАНСКОТО УЧАСТИЕ В ЧЕТВЪРТИЯ
КРЪСТОНОСЕН ПОХОД И СЪЗДАВАНЕТО НА
ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ

ДОЦ. Д-Р СНЕЖАНА РАКОВА

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Ул. „Иван Михайлов“, № 66, Благоевград 2700, България

<https://orcid.org/0000-0002-9564-4591>

rakova@swu.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.67-82>

Получено 2025-07-07; рецензирано 2025-07-24; прието 2025-07-30; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Честването на 800-годишнината от превземането на Константинопол доведе до публикуването на голям брой разнообразни изследвания. В последвалите десетилетия интересът към балканската история в периода от началото на XIII в. не намалява. Фокусът на настоящото изследване е върху скорошни публикации по темата за участието на венецианците в разпределението на земите на Латинската империя и по-специално в битката при Адрианопол през 1205 г. Трудовете на Томас Мадън и Шърбан Марин се открояват като най-полезни. Към заключенията им авторът добавя собствени наблюдения върху някои малко известни венециански ръкописи и печатни текстове.

Ключови думи: Венециански хроники, историография за Четвъртия кръстоносен поход, Енрико Дандоло, битка при Адрианопол 1205 г.

Само преди 20 години превземането на Константинопол (на 13 април 1204 г.) беше отбелязано с изключително голям брой научни събития. Без да се спирам подробно на многобройните публикации, посветени на 800-ната годишнина от превземането на византийската столица на Босфора от кръстоносците, сред които имаше и монографии, и сборници от конференции, и нови издания на извори, ще отбележа само няколко. Сред тях са ключови издания на автори, като Алфред Андреа, и сборниците “*Urbs Capta*”, под редакцията на Ангелики Лаю, и “*The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions...*”, под редакцията на Томас Мадън¹. През двете десетилетия, които са изминали вече оттогава, се появиха още публикации, които можем специално да отбележим. Те са свързани най-вече с интересувашата ни тук тема за участието на венецианците в драматичните промени на Балканите след 1204 г.²

Добре е още в началото да си припомним поредицата от събития, които отбелязват важните дела на венецианците по време на Четвъртия кръстоносен поход и в началните години от съществуването на Латинската империя. Тези събития са свързани най-вече с личността на венецианския дож и участник в похода Енрико Дандоло (1192 – 1205) и подредени хронологически включват: участието на венецианския флот в двете обсади на Константинопол от 1203 и 1204 г.; сключването през март 1204 г. на т.нар. Мартенски пакт (пропорционалното разделение на земите), който е окончателно завършен през есента на 1204 г. във варианта *Partitio Romaniae* (конкретното разпределение с точните места); превземането на Константинопол и разпределението на плячката; избора на латински император (май 1204 г.); създаването на Латинската патриаршия (май 1205 г.); разпределението на завладените земи в Романия – есента на 1204 г.; битката при Адрианополис (април 1205 г.) и смъртта на дожа Дандоло през май 1205 г. в Константинопол. Томас Мадън има специална монография за Енрико Дандоло, отпечатана през 2003 г. (с няколко последващи издания), в която извънредно подробно ни представя живота и делата на дожа, който потегля заедно с кръстоносците, макар и да е „стар и почти спял“ (по думите на

¹ ANDREA, Alfred. *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*. 2nd ed. Leiden: Brill, 2008. ISBN 978-90-04-16943-2; *Urbs capta. The Fourth Crusade and its consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*. Angeliki LAIOU (ed.). (Réalités Byzantines, 10.). Paris: Lethielleux, 2005. ISBN 13: 978-2-2836-0464-9; *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the sixth conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul 2004*. Thomas F. MADDEN (ed.). Aldershot: Ashgate, 2008. ISBN 978-0-7546-6319-5.

² Включително и в българската историческа наука имаме монографията на ДЮЛГЕРОВ, Никола. *Западният модел на управление в Египет – франки и венецианци (XIII–XIV век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023. ISBN 978-9-5407-5802-2.

Вилардуен). За някои от изброените вече по-горе събития, като например това за избора на първия патриарх на Латинската патриаршия в Константинопол – венецианеца Томазо Морозини и неговите наследници, Мадън има друго специално проучване, публикувано напоследък³. Заслужава си да се отбележи, че съвременните изследователи продължават да коментират и анализират добре известните ни съчинения на тогавашните съвременници на събитията – мемоарите на Жофроа дьо Вилардуен и Робер дьо Клари, „История“-та на Никита Хониат, кореспонденцията на папа Инокентий III и т.н. Обаче, като допълнение към всички гореизброени източници, бихме могли да се обърнем към един по-различен масив от информация, все още оставащ непознат у нас. Той се съдържа в многобройните и разнообразни венециански хроники и документи, създавани в продължение на векове в самата Венеция. Те, на свой ред, достатъчно отдавна са обект на изследване за учените от XX в., като Антонио Кариле и Фреди Тирие⁴, но за съжаление, не са били използвани досега за осветляване на важни за българската история събития – например битката при Адрианопол от 1205 г. и победата на българския цар Калоян (1199 – 1207) над латините. Опит да се покаже важността на венецианските източници за кръстоносните походи е направен от Майкъл Анголд, в съответната част от колективен сборник, посветен на „негръцките“ извори, публикуван през 2007 г.⁵

С оглед на настоящото изследване, в което ще бъде поставен основен фокус именно върху съдържанието на венецианските хроники (и по-конкретно във връзка с битката при Адрианопол), потърсих отговори на следните важни въпроси: Какви сведения могат да се открият в тогавашните венециански източници и в по-късните хроники от следващите векове? Кои събития инте-

³ MADDEN, Thomas F. *Enrico Dandolo & the rise of Venice*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 2003. ISBN 0-8018-7317-7. Вж. във връзка с настоящото проучване – *Ibidem*, pp. 161 sqq. Вж. и MADDEN, Thomas F. *Oaths Broken, Yet Fulfilled: Venice, Innocent III and the Patriarchate of Constantinople*. In: *The Fourth Lateran Council and the Crusade Movement*. Jessalynn L. BIRD; Damian J. SMITH (eds.). Turnhout: Brepols Publishers, 2018, pp. 59–74. ISBN 978-2-503-58088-3. Заслужават отбелязване и някои публикации на белгийския учен Филип ван Трихт, които ще бъдат посочени по-долу, сред тях вж. по-специално: VAN TRICHT, Filip. *Venice's Need for Settling the 'Byzantine question' by Conquest: The Fourth Crusade's Second Siege of Constantinople (early 1204)*. In: *Byzantiondan Constantinopolise İstanbul Kuşatmaları*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü. Murat ARSLAN; Turhan KAÇAR (eds.). İstanbul: Araştırmaları Enstitüsü, 2017, pp. 311–334. ISBN 978-605-4642-67-0.

⁴ THIRIET, Fredy. *Les chroniques vénitienes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie Gréco-vénitienne*. *Mélanges de l'école française de Rome*, 1954, 66, pp. 241–292.

⁵ Вж. подробно описаните ранни венециански извори (до 1204 г.) у ANGOLD, Michael. *The Venetian chronicles and archives as sources for the history of Byzantium and the Crusades (992–1204)*. In: *Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources, 1025–1204*. Mary WHITBY (ed.). London: Oxford University Press, 2007, pp. 59–94. ISBN 978-0-1972-6378-5.

ресуват венецианците и съответно как се запаметяват и предават във времето от венецианските хронисти?

За историческия развой на венецианската хронография разполагаме със стойностните проучвания на Антонио Кариле, и по-специално с неговото основополагащо съчинение за разпределението на земите в Романия след 1204 г.⁶ Както е известно, във Венеция писането на исторически хроники като специален жанр става ясно видимо през XIII – XIV в. и процъфтява през XV в., за да премине след това в хуманистичната историография през XVI в. Първоначално е писано на латински език, а в по-късните векове вече преобладават издания на говоримия италиански език (венециански диалект). Едно пълно и цялостно представяне на венецианската историография е направено от Ерик Дурстелер в наскоро публикуваната под негова редакция „История на Венеция“⁷.

Във връзка с интересуващата ни тема бих открила на първо място интересното проучване на вече многократно споменавания Томас Мадън за начина, по който възприемането на събитията от Четвъртия кръстоносен поход се променя във времето, т.е. за историческата памет и нейното използване в пропагандирането на мита за Венеция⁸. Стъпвайки върху неговите ценни наблюдения, ще се опитам да очертая, на свой ред с някои мои собствени допълнения, логичния ход на промените, настъпили в представянето на времето на дожа Енрико Дандоло в различните венециански хроники и истории.

Започвайки от началото, отбелязваме, че твърде малко са венецианските сведения от самия XIII век. Т. Мадън открива само няколко извора – едно писмо на дожа Енрико Дандоло до папа Инокентий III от юни 1204 г. и разказа за пренасянето на мощите на св. Симеон от 1205 г. (тези извори оставям настрана поради липсата на по-конкретни сведения в тях). Интерес представлява обаче една поредица от изображения на кръстоносци върху мозайки от църквата на св. Йоан Евангелист в Равена, датирани в 1213 г.⁹ Мадън свързва тези изображения с факта, че първият патриарх на Константинопол Томазо Морозини е бил абат в манастира „Санта Мария“ в Порто, който има връзка с въпросната

⁶ CARILE, Antonio. *La Cronachistica Veneziana (secoli XIII–XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*. Firenze: L. S. Olschki, 1969. ISBN 978-8-8222-1555-0.

⁷ *A Companion to Venetian History, 1400–1797*. Eric DURSTELER (ed.). Leiden: Brill, 2013. ISBN 978-90-04-25252-3. DURSTELER, Eric. Introduction: A Brief Survey of Histories of Venice. In: *A Companion to Venetian History, 1400–1797*. Eric DURSTELER (ed.). Leiden: Brill, 2013, pp. 1–24. ISBN 978-90-04-25252-3.

⁸ MADDEN, Thomas F. The Venetian Version of the Fourth Crusade: Memory and the Conquest of Constantinople in Medieval Venice. *Speculum* (April) 2012, 87, 2. pp. 311–344.

⁹ *Ibidem*, pp. 317–318. Вж. изображенията на мозайките, с. 319–321.

църква в Равена, а появата им – със смъртта на патриарха през 1211 г. Изобразени са венециански кораби и превземането на Константинопол, както и сцена с папа Инокентий III и Алексий Ангел – среща, за която другите ни източници не са разказали. Според Мадън изображенията следват запазени устни разкази на директни участници в събитията.

Следва анонимната *Historia ducum Veneticorum*, писана през 1228 г.¹⁰, но не е изцяло запазена, като липсва точно частта за събитията между 1178 и 1203 г., която ни интересува, но тя ни дава все пак някои кратки и точни съобщения относно: сключването на пакта за разделяне земите на империята – март 1204 г.; бягството на император Алексий Мурзуфул, след като се е опитал да подпали венецианските кораби; и накрая – „мирното“ завземане на града и скоро след това – смъртта на дожа и погребението му в „Св. София“. Нито дума за сражението при Адрианоупол, което вероятно е било отбелязано в липсващата част. За сметка на това обаче, обстойно е разказано за смъртта на Алексий V Дука Мурзуфул (ок. ноември 1204 г.), който е хвърлен от колона и така бива убит от кръстоносците. В този исторически текст прави впечатление, че разказът на анонимния автор, поне в началото, се датира по управлението на византийските императори! Представям тук краткия цитат, който се отнася до Енрико Дандоло, но без да се обясни причината за смъртта му¹¹.

[38] *Post que omnia venerabilis dux, tribus annis et dimidio transactis, vitam feliciter consumavit, et honorifice sepultus in sancte Sophye ecclesia requiescit. Vixit annis XIII in ducatu et que voluit in vita sua nobilissime adimplevit.*

След всичко това достопочтеният дож, след три години и половина, щастливо завърши живота си и беше погребан с почести в църквата „Света София“. Той живя тринадесет години като дож и най-благородно изпълни това, което пожела през живота си. [Прев. мой – Сн. Р.]

Няколко десетилетия по-късно, през 1267 г., се появява още една венецианска хроника, писана от Мартино да Канал, но на старофренски – *Les estoires de Venise*, съхранена само в един-единствен ръкопис! Тук е мястото да кажем, че всъщност до края на XIII в. самите основни текстове, тези на Жофроа Вилардуен и на Робер дьо Клари, остават неизвестни за една по-широка публика; запазени са само в по няколко преписа, или дори само по един ръкопис, както е в случая с Дьо Клари, и нямат никакво разпространение¹². Венециане-

¹⁰ *Historia ducum Veneticorum* (XIII secolo, dopo il 1228). In: *Testi storici veneziani (XI–XIII secolo)*. Luigi Andrea BERTO (ed.). Padova: Cleup, 1999, pp. 2–83. ISBN 8871788842.

¹¹ *Ibidem*, p. 72.

¹² MADDEN, Thomas, *The Venetian Version...*, pp. 315–316.

цът Мартино да Канал е автор, за когото не знаем много, но пък става ясно, че е имал достъп до документи като *Partitio Romaniae* например, като само можем да предполагаме, че е писал на старофренски, тъй като е търсел по-широка публика!¹³ Томас Мадън го коментира като разказ, който няма общо с този на Вилардуен (освен по стила си) и е свързан с мозайките от Равена, т.е. има едно много преиначено показване на събитията – например, че папата бил насочил похода към Константинопол. У Мартин да Канал изглежда сякаш, че двете групи кръстоносци (т.е. венецианците и франките) са разделени и не общуват помежду си – едните се занимават с корабите, другите са войници. Интересно е обяснението на Мадън за различията между разказите на венецианците и тези на „другите“/франките, която показва, че всъщност няма контакт между двете групи. В подкрепа на това наблюдение можем да посочим, че и у Вилардуен се споменава изрично само името на дожа, а не и това на някой друг венецианец (впрочем същото нещо го има и в обратния случай – в по-късните венециански хроники рядко се споменават имената на франкските рицари!). Разказът на Мартин да Канал завършва с падането на Константинопол и договора за разделението на империята.

По-нататък, с хода на времето, широкото разпространение на „франкските“ истории, включително и тази на Вилардуен, започва да доминира в цяла Европа, дори и във Венеция. Вече през XIV в. за това свидетелства и хрониката на дожа Андреа Дандоло (1343 – 1354) (*Andreae Danduli ducis venetiarum Chronica per extensum descripta*), далечен сродник на Енрико Дандоло, в която директно се посочва „френската история“ като източник. По същия начин и Хрониката на Антонио Морозини от XIV в. продължава да следва Вилардуен. През XV в. има поне 12 венециански хроники, в които отново се появява мотивът за папата, който насочва похода към Константинопол, т.е. те продължават първоначалната венецианска версия (сред тях има няколко анонимни хроники, наред с тези под авторството на Дзанкаруоло, Дона, Ерицо и Марино Санудо, и т.н.)¹⁴. Изключително детайлното и аналитично представяне от Т. Мадън на постъпателното развитие на венецианската хронистика през вековете наистина заслужава голямо внимание, поради което му беше отделено и толкова място. В края на краищата дългият процес на преосмислянето на събитията от 1204 г. ще завърши едва във втората половина на XVI в. с твор-

¹³ *Ibidem*, 324–335, с анализа на текста на Мартин да Канал. Има ново издание на този текст в превод на английски език от Лаура Мореале: *Les estoires de Venise / Martin da Canal*. Laura K. MORREALE (trans. with an introduction and comment.). Padova: UNIPRESS, 2009. ISBN 978-8-8809-8267-8.

¹⁴ MADDEN, Thomas, *The Venetian Version...*, pp. 337–338, p. 339, n. 120 (с конкретното посочване на ръкописите на хрониките).

бата на Паоло Рамузио (1532 – 1600), на която ще се спрем по-нататък. Визуалното им представяне пък е документирано в забележителните фрески на Тинторето в Двореца на дожите във Венеция.

Преди това обаче, важно е да отбележим постиженията и на още един съвременен изследовател. Това е румънският историк и архивен специалист Шърбан Марин. През последните две десетилетия той публикува много активно множество изследвания върху съдържанието на венецианските хроники; проучил е *de visu* стотици ръкописи във Венеция и е публикувал цяла поредица от статии, в които разглежда как отделни събития биват отразени във венецианските хроники. Той е издател и на една обемиста хроника от XVI в. – тази на Джан Джакомо Каролдо (1480 – 1538)¹⁵. Важно е да се отбележи и едно негово по-ранно изследване относно термините, с които се представят венецианските и „невенецианските“ участници в Кръстоносния поход¹⁶. Сред големия набор от негови публикации заслужават внимание тези, в които е представил сведенията от хрониките във връзка с личности като Енрико Дандоло и Бонифас дьо Монфера, и събития – Адрианополската битка и края на Латинската империя.

В проучването си за отражението на Четвъртия кръстоносен поход в писанията на венецианските хронисти¹⁷ той основателно избира да се спре на фигурата на Енрико Дандоло. Приносно е и включването на подробни приложения (не само тук, но и в други негови трудове) с използваните ръкописи на анонимни или авторски хроники, които са от широк времеви диапазон – от XIV до XVI в. Става ясно, че фигурата на дожа е централна и в нейната сянка остават всички останали действащи лица – венецианци или не-венецианци. Набляга се на получената от Дандоло титла след превземането на Константинопол –

¹⁵ CAROLDO, Giovanni Giacomo. *Istorie venetiane (Venetian Stories)*. I: De la originile Cetății la moartea dogelui Jacopo Tiepolo (1249) [From the City's Foundation to the Death of Doge Jacopo Tiepolo (1249)]. Șerban MARIN (ed.). București: Arhivele nationale ale României, 2008. ISBN 978-973-8308-38-1. Издадени са общо пет тома, в които изложението достига до 1389 г.

¹⁶ MARIN, Șerban. Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, according to the Venetian Chronicles' Tradition. *Annuario. Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia*, 2002, no. 4, pp. 111–171. ISSN 1454-6620. Тя е последвана и от още конкретни и приносни публикации в това и други списания на Румънския институт във Венеция: MARIN, Șerban. The Venetian 'Empire' in the East: The Imperial Elections in Constantinople in 1204 in the Venetian Chronicles' Representation. *Annuario. Istituto romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 2003, no. 5, pp. 185–245. ISSN 1454-6620; MARIN, Șerban. *Dominus quartae partis et dimidia totius imperii Romaniae*: The Fourth Crusade and the Dogal Title in the Venetian Chronicles' Representation. *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 2004, no. 3, pp. 119–150. ISSN 1583-9397.

¹⁷ MARIN, Șerban. Between Justification and Glory: The Venetian Chronicles' View regarding the Fourth Crusade. In: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions*. Thomas F. MADDEN (ed.). Aldershot: Ashgate, 2008, pp. 113–121. ISBN 978-0-7546-6319-5.

*Dominus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae*¹⁸. Куриозно е, че има и случаи, в които хрониките пишат, че дожът се е върнал триумфално във Венеция. А когато го възвеличават – хрониките не споменават почти нищо за сражението при Адрианопол, а само за погребението на дожа в „Св. София“¹⁹.

Важно е да се посочи специално до какви изводи е достигнал Шърбан Марин в едно друго свое изследване, проследявайки споменаването на Адрианопол във венецианските хроники²⁰. Марин коментира в самото начало, че всъщност битката при Адрианопол през април 1205 г. може да се приеме за край на Четвъртия кръстоносен поход. Естествено, че за венецианците е изключително важно кои земи ще получат при разпределението на завладените територии и затова преобладаващата информация е за града Адрианопол, а не за битката, провела се в неговите околности. Според *Partitio Romaniae* частта за Венеция е: „*Pars prima domini Ducis et communus Venetiae. Ciuitas Arcadiopoli, Missini. Bulgarofigo... Ciuitas Adrianopoli cum omnibus que sub ipsa*“, т.е. Адрианопол попада във венециански ръце. Тази „първа част“ означава вече завладените земи, а съответно втората част изброява тези, които тепърва да бъдат завладени – в Пелопонес и Епир. След битката при Адрианопол, Венеция променя тактиката си и решава да се насочи към завладяване на островите, тъй като същевременно Тракия става трудно защитима и изисква големи усилия²¹. Така, според наблюденията на автора, след като е проучил 130 на брой венециански хроники, Адрианопол присъства в няколко десетки от тях. Ш. Марин обаче не включва в анализа си късните съчинения на Паоло Рамузио „*Della Guerra di Costantinopoli*“ (1604) и на Антонио Морозини „*L'Imprese, et espedizioni in Terra Sancta*“ (1627).

В разглежданата статия Шърбан Марин анализира десет хроники, в които се споменават *Partitio Romaniae* и Адрианопол, като се започва от Мартин да

¹⁸ *Ibidem*, p. 118, n. 17, където са посочени следните хроники: М 2581 (ръкопис от библиотека Марчана, Венеция); Андреа Дандоло; Пиетро Долфин; Ерицо и др.

¹⁹ *Ibidem*, n. 19 – специално внимание трябва да обърнем на пасаж от анонимна хроника, отново от библиотека Марчана: М 1999, p. 30b–31a: “Venne pur anche à morte doppo 97 anni di vita e 13 di principato Henrico Dandolo, felice per la gloria di tante imprese, e per il merito di sì ampio dominio guadagnato co’ suoi pericoli alla patria, ristando trà suoi trionfi nella Chiesa di Santa Sofia sepolto.” Тук се възвеличава дожът Енрико Дандоло, починал на възраст 97 г., след 13 години управление като дож и погребан в „Св. София“, т.е. Дандоло е представен почти по същия начин, който се чете във вече споменатата *Анонимна венецианска история* от 1228 г. (цит. тук, бел. 11).

²⁰ MARIN, Șerban. Venice and Adrianople in 1204–1205. Some Considerations. In: *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Eta moderna. Atti del Convegno Internazionale, 23–24 aprile 2015*. Grigore Arbore POPESCU; Cristian LUCA (eds.). Venezia: Antiga edizioni, 2017, pp. 11–25. ISBN 978-88-8435-032-9.

²¹ *Ibidem*, pp. 15–18.

Канал и следват по-късни хроники като тази на Pseudo-Sanudo, анонимни и т.н. Има и още 12 хроники, в които не толкова подробно се изброяват земите, дадени на венецианците; също и няколко случая, в които Адрианоупол се слага в дяла на император Балдуин и дори на Бонифас дьо Монфера.

Само 21 броя венециански хроники споменават битката при Адрианоупол – започвайки с хрониката на Андреа Дандоло, но за съжаление, авторът не дава повече сведения в какъв контекст и какво ни казват, примерно за съдбата на дожа Енрико Дандоло. Оставаме с впечатление, че става въпрос само за споменаване на града Адрианоупол като част от венецианските територии²². Така с голяма вероятност можем да заключим, че толкова важното сражение при Адрианоупол, в което се решава съдбата на Латинската империя и бива пленен император Балдуин, войската на латините претърпява разгром, а дождът Дандоло успява да напусне мястото по панически начин, не представлява голям интерес за венецианските хронисти, макар и все пак да е намерило място на страниците на ръкописните хроники.

В случая можем да илюстрираме как е разказано в хрониките за битката при Адрианоупол с един пример. Той е от хрониката на вече споменатия Джан Джакомо Каролдо, в която за управлението на дожа Енрико Дандоло, 42-ри поред на дожеския трон, е отделено специално място²³:

Balduino era andato all'impresa di quella Città [Adrianopoli], lontana da Constantinopoli giornate V, et vi pose l'assedio. Li Re di Valacchi et di Bulgari, con gran numero d'Infideli, invitati da Greci forausciti, assalirono il campo de Latini da quella parte dov'era Lodovico Conte di Bles, il qual, combattendo, fù tratto nell'insidie poste quattro leghe lontane dal campo et fù morto da gl'inimici; non molto dopo, morse Balduino, al quale successe nell'Imperio Henrico suo fratello.

Балдуин беше тръгнал да превзема този град [Адрианоупол], отдалечен на пет дни път от Константинопол, и го обсади. Кралят на власите и българите, заедно с голям брой неверници, повикани от гърците, които бяха излезли [извън стените на града], нападнаха лагера на латините от тази страна, където беше Лодовико, графа на Блес [граф Луи дьо Блоа], който влезе в битка и попадна в засади, поставени на четири левги от лагера и беше убит от неприятелите; не след дълго умря Балдуин, и негов наследник в Империята стана Енрико, неговият брат. [Прев. мой – Сн. Р.]

²² *Ibidem*, pp. 23–24, n. 35, n. 38.

²³ CAROLDO, Giovanni Giacomo. *Istorie venetiane*., I, pp. 162–178 (Henrico Dandolo, duce 42, 1192). Тук цит. за битката при Адрианоупол, с. 177 [f. 61b].

Разказът, както се вижда, е кратък, като някои детайли се доближават до текста на Вилардуен, но други са доста различни (например за съдбата на Балдуин). След това твърде кратко описание следват други събития, а след тях отново се чете една възхвала за дожа Енрико Дандоло, който според Каролдо е починал в Константинопол през месец юни, и е погребан в „Св. София“, като за негов наследник е избран Марин Дзен²⁴.

За да продължим по-нататък и да потърсим още сведения за отзвука от битката при Адрианоупол, и то не само във венецианските източници, можем да се обърнем към едно твърде скорошно проучване на Филип ван Трихт, в което е направено сравнение между битката при Адрианоупол от 1205 г. и битката при Филипопол от 1208 г. с оглед на самите сражения като събития, но и (особено важно!) – на отзвука им в тогавашния свят²⁵. В специален параграф, озаглавен „Отзвук и пропаганда“, авторът проследява разпространението на новината за битката при Адрианоупол, което именно представлява за нас интерес в момента, из цяла Европа на запад и в земите, които са останали от Византия, на изток²⁶. Що се отнася до Италианските държави, и по-специално до Венеция, оказва се, че на много места хронистите са записали в хрониките си това събитие – като се започне от Генуа (в генуезките анали на Оджеро Панис – *Annales Ianuenses*), Кремона и в самата Венеция (Хрониката на Андреа Дандоло) и се стигне до Болоня²⁷. Тези страници от изследването на Филип ван Трихт представляват сериозен принос в анализа на проблематиката за разпространението на информацията относно историческите събития. Те ни убеждават, че адрианоуполското поражение на латините е имало извънредно голям отзвук из цяла християнска Европа.

Дотук се опитахме да представим приносите на отделните изследователи, които са посветили усилията си в полето на изучаване на венецианската историческа книжнина. Видимо е, че в последните години доста интензивно се работи в това поле. Както става ясно, най-вече от проучванията на Шърбан

²⁴ *Ibidem*, p. 177: *Dopò, l'Eccelso Duce Henrico Dandolo, havendo governato il Veneto Ducato anni XIII con quella sapienza, gravità et valore che si possi desiderar in ottimo prencipe, nel mese di Giugno, in Constantinopoli, con universal mestitia, passò di questa vita et fù sepolto nel portico di Santa Sophia. All'hora, Messer Marin Zen fù costituito podestà di Constantinopoli et di Romania.*

²⁵ VAN TRICHT, Filip. A Comparison of the Battles of Adrianople (1205) and Philippopolis (1208). Event, Impact and Resonance. In: *Tarih Öncesinden Cumhuriyete EDİRNE Üzerine Araştırmalar Studies on Edirne from Prehistory to Republic*. Ergün KARACA (ed.). Edirne, 2021, pp. 69–96. ISBN 978-975-374-313-6. За описанието на битката при Адрианоупол, базирано на прочита на известните ни източници, вж. с. 70–73; относно геополитическите последствия от нея – с. 75–79.

²⁶ *Ibidem*, pp. 81–85.

²⁷ *Ibidem*, p. 81, n. 15 (с подробно изброяване на съответните хроники).

Марин, във венецианските хроники на първо място е отразено завладяването на Константинопол и разпределянето на ромейските територии и участието на венецианците в управлението на Латинската империя. Интересът към венецианската писана история продължава да привлича мнозина представители на историческата колегия, които, наред с най-изявените досега (Томас Мадън и Шърбан Марин), продължават да издирват нови източници.

И да пристъпим накрая към финалната фаза на венецианската хронистика, когато идва времето на същинската хуманистична историография. Вече е настъпил XVI в. и след един пожар в 1577 г. трябва отново да се възстанови Дворецът на дожите във Венеция. Новата му живописна украса включва 8 сцени – изписани около 1578 – 1582 г. Измежду тях са *Завладяването на Зара* (Андреа Вичентино); *Завладяването на Константинопол* (Тинторето), *Изборът на император* и *Коронацията на Балдуин* (Вичентино), които могат да се видят и до ден днешен. Всички те имат за цел да представят участието на Венеция в завладяването на Константинопол през 1204 г. като върховен момент от нейната история.

Тогава вече във Венеция е пристигнал ръкописът на Вилардуен (през 1541 г.) и Съветът на Десетте поръчва през 1556 г. на Паоло Рамузио да го преведе на латински език. Този превод е завършен още през 1572 г., като в него са добавени и много други източници – венециански, византийски и т.н., но е публикуван чак през 1609 във Венеция, вече след смъртта му, от неговия син Джироламо Рамузио (1555 – 1611): *Pauli Rhamnusii Veneti, De bello Constantinopolitano et Imperatoribus Comnenis per Venetos et Gallos restitutis a MCCIV, Libri sex. Venezia, appresso Domenico Nicolini, 1609.*

Преди това обаче, още през 1604 г. имаме и печатно издание на италиански език, отново от Джироламо Рамузио: *Della guerra di Costantinopoli per la restitutione de gl'imperatori Comneni fatta da' sig. venetiani, et francesi l'anno 1204. Libri sei. Di Paolo Rannusio venetiano, Venezia appresso Domenico Nicolini, 1604.* (*За войната за Константинопол за възстановяване на императорите Комнини, водена от венецианците и франките в годината 1204. От Паоло Рамузио венецианец, Венеция, Доменико Николини, 1604.*)

Именно тази „История“ на кръстоносния поход заслужава нашето особено внимание, като ще се основаваме на италианската ѝ версия. Първо, защото авторът, като представител на видната венецианска фамилия Рамузио, е син на най-известния за времето си хуманист и географ Джан Батиста Рамузио (1485 – 1557), и наследявайки неговите познания, ни представя подробно най-пълната за времето си версия на събитията. Именно прославеният баща на Паоло – Джан

Батиста Рамузио, се заема да направи превод на италиански език на ръкописа на Жофроя дьо Вилардуен, донесен във Венеция от Брюксел от венецианския посланик до Карл V – Франческо Контарини. Разказ за това кои са запазените ръкописи, излезли изпод перото на Джан Батиста и на Паоло Рамузио, и как се стига до отпечатването им десетилетия по-късно, ни е представен (отново) от Шербан Марин в негово специално и подробно изследване за „История“-та на Паоло Рамузио²⁸. Второ, Паоло Рамузио проявява в това си изложение голяма склонност към добавяне и използване на разнообразни сведения. Така например, той предава описанията на събитията, следвайки главно Жофроя дьо Вилардуен, но в същото време сравнява неговия разказ с този на Никита Хониат. Нещо повече, показва ясно разбиране за важноста на венецианските документи, като на няколко места споменава, че е чел запазените венециански хроники, и още – че е потърсил документи (т.е. имал е достъп) и в архивите на Венеция. В този смисъл особено важна за нас е частта, в която описва дословно, така както е записано в архивите, съдържанието на *Partitio Romaniae* – пактът за разделението на земите от 1204 г.²⁹ Относно битката при Адрианопол: на нея са посветени няколко страници в кн. IV, в които подробно се изброяват имена на рицари, дава се дори и дата на началото на обсадата на Адрианопол от войската на император Балдуин (29 март 1205 г.); следва прекъсване, за да се обясни кои са куманите, след което се продължава с разказа за военните действия, така както е описано у Жофроя дьо Вилардуен, достигайки до извода, че „това е най-голямото сражение, което франките са имали в Леванта“ и загубите са трагични³⁰. Маниерът, по който Рамузио пише, е характерен с това, че има много географски и исторически екскурси, т.е. отклонения за описанието на един или друг исторически факт, интерес към родословията на важни личности, към описанията на сгради и дворци. Затова не е учудващо, че едва след няколко прекъсвания на разказа следва описание за оттеглянето на войските на кръстоносците и венецианците от мястото на сражението, и накрая – завръщането на дожа в Константинопол. Наистина би било интересно за в бъдеще да се направи

²⁸ MARIN, Șerban. A Humanist Vision on the Fourth Crusade and on the State of the Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius). *Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia*, 2000, no. 2, pp. 51–120. ISSN 1454-6620. Вж. с. 68–72 и цит. лит.

²⁹ *Della guerra di Costantinopoli per la restituzione de gl'imperatori Comneni...*, Lib. IV, p. 117. Тук авторът заявява, че е преписал дословно това, което се пази от 370 години в Публичния архив на Република Венеция. Той е получил информация от Джовани Франческо Отобоно, велик канцлер, и с позволение на Съвета Десетте е направил копие на документите. Вж. съотв. описанието на земите, получени от Венеция на с. 121–122.

³⁰ *Della guerra di Costantinopoli per la restituzione de gl'imperatori Comneni*, Lib. IV, p. 143–146; вж. написаното на с. 147 за сражението на 14 април 1205 г., което е продължило с часове, пленяването на император Балдуин, и на с. 149 – списък с имената на „бароните, убити от куманите“.

един по-обстоятелен анализ на тези страници, посветени на важните за историята на Венеция моменти: началото на похода на кръстоносците; завладяването на Константинопол; разпределението на земите на Ромейската империя; избора на император (включително и имената на шестимата електори от венецианска страна); сражението при Адрианопол и смъртта на дожа Дандоло.

В шестте книги на „История“-та на Паоло Рамузио името на дожа Енрико Дандоло се споменава 96 пъти. Т.е. той се явява централна фигура, а неговото погребение в Константинопол – през май 1205 г. в „Св. София“, е повод за изписването на специална възхвала за делата му, нещо, което вече е установено правило в хронографията³¹. „История“-та на Паоло Рамузио завършва някъде след 1207 г., когато настъпва и смъртта на Бонифас дьо Монфера, но преди това в книга V има разказ и за управлението на Анри, братът на пленения при Адрианопол първи император – Балдуин.

След това най-пространно изложение на събитията, което се появява като печатна книга 400 години след тяхното време, можем да кажем, че с него като че ли се слага край на една дълга традиция, която има за цел да изгражда, да налага и разкроява мита за Венеция, силната и непобедима морска империя.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

ДАНОВА, Пенка. *България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI)*. София: Парадигма, 2010. ISBN 978-954-326-131-4.

ДЮЛГЕРОВ, Никола. *Западният модел на управление в Егея – франки и венецианци (XIII–XIV век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023. ISBN 978-9-5407-5802-2.

РАКОВА, Снежана. Представата за България у венецианския историк от XVI в. Паоло Рамузио. В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 174–187. ISBN: 954-07-2435-X.

A Companion to Venetian History, 1400–1797. Eric DURSTELER (ed.). Leiden: Brill, 2013. ISBN 978-90-04-25252-3.

ANDREA, Alfred. *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*. 2nd ed. Leiden: Brill, 2008. ISBN 978-90-04-16943-2.

³¹ *Ibidem*, Lib. V, p. 151–158. Вж. още за Паоло Рамузио и РАКОВА, Снежана. Представата за България у венецианския историк от XVI в. Паоло Рамузио. В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 174–187. ISBN 954-07-2435-X; ДАНОВА, Пенка. *България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI)*. София: Парадигма, 2010, с. 212–214. ISBN 978-954-326-131-4.

ANGOLD, Michael. The Venetian chronicles and archives as sources for the history of Byzantium and the Crusades (992–1204). In: *Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources, 1025–1204*. Mary WHITBY (ed.). London: Oxford University Press, 2007, pp. 59–94. ISBN 978-0-1972-6378-5.

CARILE, Antonio. *La Cronachistica Veneziana (secoli XIII–XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*. Firenze: L. S. Olschki, 1969. ISBN 978-8-8222-1555-0.

DANOVA, Penka. *Bulgaria i balgarite v italianskata geografiska knizhnina (XIV–XVI)*. Sofia: Paradigma, 2010. ISBN 978-954-326-131-4.

De bello Constantinopolitano et Imperatoribus Comnenis per Venetos et Gallos restitutis a MCCIV Pauli Rhamnusii Veneti, Libri sex. Venezia, apresso Domenico Nicolini, 1609.

Della guerra di Costantinopoli per la restitutione de gl'imperatori Comneni fatta da 'sig. venetiani, et francesi l'anno 1204. Libri sei. Di Paolo Rannusio venetiano. Venezia, apresso Domenico Nicolini, 1604.

DURSTELER, Eric. Introduction: A Brief Survey of Histories of Venice. In: *A Companion to Venetian History, 1400–1797*. Eric DURSTELER (ed.). Leiden: Brill, 2013, pp. 1–24. ISBN 978-90-04-25252-3.

DYULGEROV, Nikola. *Zapadniyat model na upravlenie v Egeya – franki i venetsiantsi (XIII–XIV vek)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2023. ISBN 978-9-5407-5802-2.

CAROLDO, Giovanni Giacomo. Istorie venețiene (Venetian Stories). I: De la originile Cetății la moartea dogelui Jacopo Tiepolo (1249) [From the City's Foundation to the Death of Doge Jacopo Tiepolo (1249)]. Șerban MARIN (ed.). București: Arhivele nationale ale României, 2008. ISBN 978-973-8308-38-1.

Historia ducum Veneticorum (XIII secolo, dopo il 1228). In: *Testi storici veneziani (XI–XIII secolo)*. Luigi Andrea BERTO (ed.). Padova: Cleup, 1999, pp. 2–83. ISBN 8871788842.

Les estoires de Venise / Martin da Canal. Laura K. MORREALE (trans. with an introduction and comment.). Padova: UNIPRESS, 2009. ISBN 978-8-8809-8267-8.

MADDEN, Thomas F. *Enrico Dandolo & the rise of Venice*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 2003. ISBN 0-8018-7317-7.

MADDEN, Thomas F. The Venetian Version of the Fourth Crusade: Memory and the Conquest of Constantinople in Medieval Venice. *Speculum* (April), 2012, 87, no. 2, pp. 311–344. ISSN 0038-7134.

MADDEN, Thomas F. Oaths Broken, Yet Fulfilled: Venice, Innocent III and the Patriarchate of Constantinople. In: *The Fourth Lateran Council and the Crusade Movement*. Jessalynn L. BIRD; Damian J. SMITH (eds.). Turnhout: Brepols Publishers, 2018, pp. 59–74. ISBN 978-2-503-58088-3.

MARIN, Șerban. A Humanist Vision on the Fourth Crusade and on the State of the Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius). *Annuario. Istituto*

Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia, 2000, no. 2, pp. 51–120. ISSN 1454-6620.

MARIN, Șerban. Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, according to the Venetian Chronicles' Tradition. *Annuario. Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia*, 2002, no. 4, pp. 111–171. ISSN 1454-6620.

MARIN, Șerban. The Venetian 'Empire' in the East: The Imperial Elections in Constantinople in 1204 in the Venetian Chronicles' Representation. *Annuario. Istituto romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezi*, 2003, no. 5, pp. 185–245. ISSN 1454-6620.

MARIN, Șerban. *Dominus quartae partis et dimidia totius imperii Romaniae*: The Fourth Crusade and the Dogal Title in the Venetian Chronicles' Representation. *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 2004, no. 3, pp. 119–150. ISSN 1583-9397.

MARIN, Șerban. Between Justification and Glory: The Venetian Chronicles' View regarding the Fourth Crusade. In: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions*. Thomas F. MADDEN (ed). Aldershot: Ashgate, 2008, pp. 113–121. ISBN 978-0-7546-6319-5.

MARIN, Șerban. Venice and Adrianople in 1204–1205. Some Considerations. In: *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Eta moderna. Atti del Convegno Internazionale, 23–24 aprile 2015*. Grigore Arbore POPESCU; Cristian LUCA (eds.). Venezia: Antiga edizioni, 2017, pp. 11–25. ISBN 978-88-8435-032-9.

RAKOVA, Snezhana. Predstavata za Bulgaria u venetsianskiya istorik ot XVI v. Paolo Ramuzio. V: *Tangra. Sbornik v chest na 70-godishninata na akad. Vasil Gyuzelev*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Okhridski“, 2006, c. 174–187. ISBN: 954-07-2435-X.

The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the sixth conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul 2004. Thomas F. MADDEN (ed.). Aldershot: Ashgate, 2008. ISBN 978-0-7546-6319-5.

THIRIET, Fredy. Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie Gréco-vénitienne. *Mélanges de l'école française de Rome*, 1954, 66, pp. 241–292.

Urbs capta. The Fourth Crusade and its consequences. La IVe Croisade et ses conséquences. Angeliki LAIOU (ed.). (Réalités Byzantines, 10.). Paris: Lethielleux, 2005. ISBN 13: 978-2-2836-0464-9.

VAN TRICHT, Filip. Venice's Need for Settling the 'Byzantine question' by Conquest: The Fourth Crusade's Second Siege of Constantinople (early 1204). In: *Byzantiondan Constantinopolise İstanbul Kuşatmaları*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü. Murat ARSLAN; Turhan KAÇAR (eds.). İstanbul: Araştırmaları Enstitüsü, 2017, pp. 311–334. ISBN 978-605-4642-67-0.

VAN TRICHT, Filip. A Comparison of the Battles of Adrianople (1205) and Philippopolis (1208). Event, Impact and Resonance. In: *Tarih Öncesinden Cumhuriyete EDİRNE Üzerine Araştırmalar Studies on Edirne from Prehistory to Republic*. Ergün KARACA (ed.). Edirne, 2021, pp. 69–96. ISBN 978-975-374-313-6.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

NEW RESEARCH ON THE ISSUE OF VENETIAN
PARTICIPATION IN THE FOURTH CRUSADE AND THE
CREATION OF THE LATIN EMPIRE

ASSOC. PROF. SNEZHANA RAKOVA, PHD

South-Western University „Neofit Rilski“

66 “Ivan Mihaylov” str. Blagoevgrad 2700, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0002-9564-4591>

rakova@swu.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.67-82>

Received 2025-07-07; reviewed 2025-07-24; accepted 2025-07-30; published online 2025-11-25.

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The celebration of the 800th anniversary of the capture of Constantinople resulted in the publication of a large number of diverse studies. In the decades that followed, interest in the Balkan history during the period from the beginning of the 13th century did not diminish. The focus of the present study is on recent publications on the topic of the Venetians’ participation in the distribution of the lands of the Latin Empire and specifically in the Battle of Adrianople in 1205. The works of Thomas Madden and Șerban Marin stand out as the most useful. To their conclusions, the author adds his own observations on some little-known Venetian manuscripts and printed texts.

Keywords: Venetian chronicles, Historiography on the Fourth Crusade, Enrico Dandolo, Battle of Adrianople 1205.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

GEOFFREY OF VILLEHARDOUIN AND WARFARE IN
LATIN ROMANIA IN THE EARLY 13TH CENTURY

PROF. IVELIN IVANOV, PHD

Faculty of History, „St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo

2 „Theodosi Tarnovski“ str. Veliko Tarnovo 5002, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0001-6283-7058>

i.ivanov@ts.uni-vt.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.83-100>

Received 2025-07-073 reviewed 2025-07-17; accepted 2025-07-23; published online 2025-11-25

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article focuses on the legacy and work of Geoffrey of Villehardouin – one of the most prominent chroniclers of the Fourth Crusade, the conquest of Constantinople by the Latins in 1204, and the subsequent events in the lands of the former Byzantine Empire (Latin Romania) at the beginning of the 13th century. The author's task is to systematize basic information about the war and military affairs in the chronicle of Geoffrey of Villehardouin. The author analyzes Villehardouin's information in comparison with other written and archaeological data from the period, focusing on the following characteristics: the size of the troops, armament, the order of battle, the strategy and tactics of the Latins, their allies and mercenaries, as well as information about their enemies. Finally, the author affirms the reliability of *The Conquest of Constantinople* as a source on war and warfare in the studied period.

Keywords: Geoffrey of Villehardouin, The Conquest of Constantinople, Fourth Crusade, Latin Romania.

Created around 1210, the chronicle of Geoffrey of Villehardouin *The Conquest of Constantinople*¹, along with the eponymous work of the Picardy knight Robert de Clary, is a primary source of information on the Fourth Crusade (1198 – 1204). As is well known, this campaign ended with the capture of the capital of Byzantium by the crusaders in 1203 – 1204 which led to the creation of new Latin states in the Balkans. The merits of the chronicle as a historical work are determined mainly by the chronological order of the narrative, the clarity and considerable accuracy in conveying the events of the Fourth Crusade².

In this respect, the memoirs of the Marshal of Champagne differ from Robert de Clary's writings, which often mix reality with fiction, becoming entangled in minor details, albeit sometimes important for recreating the overall picture of the crusade. Geoffrey of Villehardouin had at his disposal, in addition to his memory and written notes, some documents and official acts. Most of the events documented by the chronicler are accurate but occasionally overlap with events that occurred at a later time. In the context of general observations, the question of the reliability of Villehardouin as a source of information on war and military affairs in the early 13th century can be raised. Here, the comparison approach shows that the chronicle of Robert de Clary describes in detail the disposition of the various troops, their participation in battles, and other characteristics of war.

Compared to Robert de Clary, Geoffrey of Villehardouin omits similar details, content to merely enumerate the leaders of units or provide information about the

¹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*. Paris: Firmin Didot Frères Fils et Cie, 1872. ISBN 13. 978-2080711977. Online. Available from: <<https://archive.org/details/conquetedeconsta00villgoog/page/78/mode/2up>>. [viewed 2025-06-05] (VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872); MORRIS, C. Geoffroy de Villehardouin and the Conquest of Constantinople. *History*, 1968, vol. 53, no. 177, pp. 24–34. ISSN 00182648; JEANETTE, M.; BEER, A. Villehardouin Epic historian. Geneva: Droz, 1968. ISBN-10:2600038833; НИКОЛАЕВ, Всеволод. *Хрониката на Жофроя дьо Вилардуен. Завладяването на Цариград*. София, 1947; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Завладяването на Константинопол*. София: ДИ „Наука и изкуство“, 1985. ISBN 954-430-738-9.

² PENTEK, Zdislav. *Geoffroy de Villehardouin: rycerz i kronikarz IV wyprawy krzyżowej*. Antyk-wariatu Naukowego im. Jana Konstantego Żupańskiego, 1996; LONGNON, Jean. *Recherchers sur la vie de Geoffroy de Villehardouin*. Paris, 1939. ISBN 0-684-14121-3; АЛЪО (Дал АЛЪО), Франческо дал. Плячка и военна икономика през първите десетилетия на Второто българско царство: някои казуси. *Исторически преглед*, LXXXI (81), 2025, № 1, с. 35–52. ISSN 0323-9748; ПРИМОВ, Борислав. Жофроя дьо Вилардуен, Четвъртият кръстоносен поход и българите. *ГСУ-ИФФ*, 2, 1949, с. 1–145. ISSN 1312-9406. ISSN (Online) 3033-0262; ЙОРДАНОВ, Калин. Нов поглед към битката при Адрианопол (Военният ресурс на ранната Латинска империя и кампанията от април 1205 г.). *Mediaevalia*, I, 2011, № 2, с. 106–147. ISSN 1314-2755.

decisive episodes of the battle on which its outcome depends³. This does not diminish the importance of his chronicle, for the analysis of the events and descriptions presented provides valuable insight into war and warfare during the era in question. In the chronicle, we can find information about the organization of troops in the Fourth Crusade and the subsequent military actions⁴. The participants in *Villehardouin's account* can be divided into two groups: 1) ordinary pilgrims and 2) nobles and knights. In the second group, we note different hierarchical levels such as: *sire*, *chevetaigne*, *maistre*, *sénéchal*, *connétable*, *maréchal*, *amiral*, *megedux*, with a special place in this second subgroup occupied by the term *chevalier*. *Sire* is used mainly about *Boniface de Montferrat* and the Venetian doge Enrico Dandolo, which is indicative of their rank in the campaign and military actions. In §103 *chevetaigne* can be identified with the Latin *capitaneus* or a person who leads a group, a squad of vassals⁵.

Sometimes Villehardouin used the title *maistre*, which also showed the high status of these individuals in the military hierarchy of the Latin troops. Frequently found in the chronicle is also the title *sénéchal*⁶. *Marshal* and *constable* are also common. As for the term *chevalier*, it is used fairly frequently in Villehardouin's narrative, most often accompanied by definitions such as *bons* and *des meilleurs chevaliers del monde*. At the same time, it should be noted that the description of the knights is too schematic, which leads to the assumption that barons of the rank of Geoffrey of Villehardouin did not communicate directly and frequently with the knights. Focusing on the second subgroup, or minor crusaders, we can point to several terms used in the chronicle: *escuier*, *serjanz a cheval*, *serjanz a pié*, *arbaletier*, *archier*, *mineor*, *trenchiers*, *gent*, *people*, *home*. The *escuier*, or armor bearer, is found primarily in the description of the gathering of troops near Venice in 1201. The chronicler does not use it very often, probably because of the traditional disdain for the insignificant in medieval chronicles. According to Villehardouin's records, we can conclude that each knight had an average of two squires⁷. Next, the chronicler clearly distinguishes and separates *serjanz a cheval* from *serjanz a pié*. Both

³ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 84–85. (§ 148–153), 88–95 (§ 161, 167).

⁴ PENTEK, Zdislav. *Op. cit.*, p. 211.

⁵ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 58–59. “*Et Johans de Neele chastelains de Bruges qui ere chevetaines de cel ost...*”; ЖОФРОА ДЬО ВИЛАРДУЕН. Цум. съч., с. 57.

⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 4–5, 256–257. “*Tyerris de Los, qui ere senechaus, fist l'ariere garde*”; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. Цум. съч., с. 40, 120. § 5 “*Joffrois de Joenvile, qui ere seneschaus de la terre...*”; § 430 “*Tyeris de Los, qui ere seneschaus, fist l'ariere garde*”.

⁷ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 14–15 (§21) “*et nuef mille escuiers; et ès nés quatre mille et cinc cenx chevaliers*”.

categories refer to lower-status individuals who provided military service to major feudal lords and wealthy knights. Unlike *serjanz a cheval*, *serjanz a pié* did not have the means for a war horse or their seigneurs could not provide one. Geoffrey of Villehardouin also mentions crossbowmen on horses⁸ – *arbalestriers* and *archiers*⁹. Additionally, The Marshal of Champagne mentions specialized groups of *mineors*¹⁰. The rest of the common people can be found in the chronicle under the names *gent*, *homme* and *peuple*. These names encompass all the minor members, excluding footmen, and we can assume that some of them were even servants, cooks, and other service personnel. The chronicle also uses the term *ost* for the entire army, and sometimes this designation is identical to pilgrims (*li pelerin*). The following are descriptions of military units and formations: *bataille*, *avant-garde*, *arriere-garde*, *rote*, *front*, *estal*, *conpaignie*¹¹. With regard to the *bataille*, Villehardouin does not provide a precise count of soldiers that this military unit was composed of. Sometimes this battalion included knights, mounted sergeants, and other minor pilgrims.

Geoffrey of Villehardouin also uses the terms *avant-garde* and *arriere-garde*. According to the chronicler, the task of the vanguard was to secure the main column of troops, and the rearguard is mentioned in connection with death at the hands of the Bulgarians¹². Another military term related to the army is *rote* (company, military unit)¹³. The records indicate that the company was formed by knights and mounted sergeants. However, the numbers varied, with the chronicler sometimes recording 80 knights and twice as many mounted sergeants. We can conclude that the company numbered at least 50 to more than 200 armed men. We must clarify, however, that this was the number of knights and cavalry sergeants. Taking into account the armor bearers and other personnel, the total number of the company would have varied between 150 and 400 men.

⁸ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 262–263. “*Turcoples et arbalestiers à cheval*”; ВИЛЯРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 121. Villardouin describes the presence of Turcoples and mounted crossbowmen in the Latin troops that advanced to Estanemac in the summer of 1206. He notes, “*Geoffrey, the Marshal of Romagna and Champagne, took the Turcoples and crossbowmen on horseback and sent them ahead to gather intelligence about the castle*”. This indicates that the mounted archers, the Turcoples, were valuable to the Latin forces – an important lesson learned during the First Crusade.

⁹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 86–87 (§156) “*et li bon archier et li bon serjant et li bon arbalestie*”.

¹⁰ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 208–209 (§353).

¹¹ PENTEK, Zdislav. *Op. cit.*, p. 225.

¹² VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 298–299 (§498) “*si s’assemblent à s’arriere garde*”.

¹³ PENTEK, Zdislav. *Op. cit.*, p. 227.

Next, we can mention the term *front*. The first meaning of the term is a line of battle, but we can find another term – *estal* (position)¹⁴. Also, in the chronicle can be found the term *compaignie*, which refers to a military campaign, a march, as well as a military unit¹⁵. Next, we can note terms related to logistics, chariot, and camp. *Herberge* meant a place to set up the chariot, and *hostiels* (*ostel*) – a place to lodge (§ 167). Here, terms related to the protection of the camp, such as *lices* (palisade), *barres* (wall, embankment, fence), *merriens* (staked poles) stand out particularly clearly¹⁶. In describing the enclosure, Villehardouin also mentions three types of tents and shelters: *tentes*, *paveillons*, and *tre*. The encampment or camp also had a gate(*porte*)¹⁷. Regarding insignia in the army, the chronicler used two terms for flags: *gonfanon* and *banieres*¹⁸. The *gonfanon* was likely a general sign of the army, a type of religious banner, and the *banieres* was the standard of a certain military unit, which indicated the place of the leader and the command. These terms are also used in descriptions of the Bulgarian-Latin wars.

Another hallmark of the chronicle is the battle cries and shouts¹⁹. The battle cry and the cries of the comrades were unconventional and impressive to the Latins. Such battle cries were also recorded at the death of Boniface de Montferrat – the ruler of Thessalonica²⁰. Perhaps the shouts were heard far ahead, in the main column or in the vanguard, where Boniface was. What is the record of the calling or assembling of the Latin troops? According to Geoffrey of Villehardouin, in Silymbria, Emperor Henry I waited for his vassals who were positioned east, south, and southwest, and those from his northwestern territories joined the army as it marched through their domains. Villehardouin gives evidence of a fast and organized retreat of the army, following

¹⁴ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 102–103 (§ 180) „que li Gré ne s'oserent venir ferir 'en lor estal“.; PENTEK, Zdislav. *Op. cit.*, p. 227.

¹⁵ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 14–15, 258–259. (§ 23) “tant con nostre compaignie durra”, (§ 434) “Et lors s'en parti une compaignie de la bone gent de l'ost, par descorde qu'il eurent à Henri le frere l'empercor Baudoin“.; PENTEK, Zdislav. *Op. cit.*, p. 227. According to Zdislav Pentek, it cannot be determined with certainty whether this is a specific, precise military term used by Villehardouin, or simply means l'ost.

¹⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 94–95; PENTEK, Zdislav. *Op. cit.*, p. 228.

¹⁷ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 94–95. Probably, it was an account of the storming of Constantinople in 1203, but the same happened in the war with the Bulgarians. Villarduen's description testifies that the stable or camp at Adrianople in 1205 was defended in the same way, i.e. well.

¹⁸ PENTEK, Zdislav. *Op. cit.*, p. 230.

¹⁹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 210–211 “Et li Commain corent trosque à lor paveillons; et li criz lieve“.; ВИЛАРДУЕН, Жоффоа дьо. *Цум. съч.*, § 357.

²⁰ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 298–299 “Et quant li marchis oï le cri, si sailli en un cheval 'toz desarmez, un glaive en sa main“.; ВИЛАРДУЕН, Жоффоа дьо. *Цум. съч.*, § 498.

the Battle of Adrianople on 14 April 1205. Information about this retreat can also be found in Niketas Choniates' chronicle²¹. It is also interesting to note Villehardouin's reference to a document issued by Regent Henry in 1205 which obliged French and Venetian knights to military service for up to 24 weeks every year²². Next, Geoffrey of Villehardouin describes auxiliary units such as militia, mercenaries, Armenians, Turks, as well as others adventurers. Armenians are noted in connection with the dramatic events of 1204 – 1205. Initially, in early 1204, they were allied with the Franks of Antioch and Tripoli against the Muslims, but when Henry of Flanders captured the city of Abydos on the Hellespont in November 1204 and attacked the Greeks of Asia Minor, the Armenians allied with him and helped him occupy Adramytion²³. In April of 1205, Henry left Adramytion to aid his brother Emperor Baldwin of Flanders in his war with the Bulgarians and brought with him 20,000 Armenians (apparently an exaggerated number), including women and children. Shortly after these Armenians settled in the area of Rodezstok, where they were eventually defeated by the Greeks²⁴.

Next among the auxiliary units in the Latin armies, we can note the Turcoples, whose presence in the Latin Empire and Morea was insignificant. Geoffrey of Villehardouin notes that as early as late 1204 or early 1205 Hugo of Tiberias and his brothers Raoul and Thierry arrived from the Holy Land in Constantinople with a large military contingent, including Turcoples²⁵. In 1206, Turcoples, probably the same ones who had arrived from Palestine, accompanied Villehardouin during his expedition to free Reniér de Trith from the besieged Estiennemac in the Duchy of Philippopolis in July 1206²⁶. In both episodes involving Turcoples, it seems most likely that other auxiliary troops were involved, probably recruited in Greece. Next,

²¹ НИКИТА ХОНИАТ. История. В: *Гръцки извори за българската история*. (ГИБИ). Т. 11. София, 1983, с. 76. ISBN 978-619-245-296-4; NICETAE CHONIATAE. *Historia*. Bonn, 1835, cap. 43, p. 812.

²² PENTEK, Zdislav. *Cesarstwo Łacińskie 1204–1261 Kolonialne państwo krzyżowców czy Neo-bizancjum?* Wydaw. Poznańskie, 2004, p. 100. ISBN 8371772696.

²³ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 184–185; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 98.

²⁴ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 236–237; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 110–111; HENDRICKX, Benjamin. Les Arméniens d'Asie Mineure et de Thrace au début de l'empire latin de Constantinople. *Revue des études arméniennes*, 22, 1990–1991, pp. 217–223. ISSN 0080-2549; DEDEYAN, Gérard. La collaboration arméno-flamande pendant la quatrième croisade. In: *Mare et Litora. Essays Presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday*. Rustam SHUKUROV (ed.). Moscow, 2009, pp. 659–677. ISBN 978-5-91674-028-8.

²⁵ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 187–188; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 99.

²⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 262–263; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 121.

the chronicle of Geoffrey of Villehardouin testifies to the weapons and military technology of the Latins. However, I must point out that the information about personal weapons is extensive but incomplete. The earliest records date from the autumn of 1202, when the fleet was still in Venice. Describing a clash between Franks and Venetians in the conquered Zadar, Villehardouin mentions swords, long and short spears, and crossbows: “*Et fu si granz la meslée, que poi i ot des rues où il n’eust grant estor d’espées et de lances et d’arbalestes et de darz*”²⁷ The chronicler mentions these short spears for throwing (*darz*) on multiple occasions in his chronicle. As I noted, the crossbowmen were often on horseback. During the relief of Reniér de Trith in 1206 they were sent as Turcoples and mounted crossbowmen²⁸.

Aside from crossbowmen, Geoffrey of Villehardouin specifically testifies to archers. In battle, these archers typically acted before the knights, the sergeants, and the shield bearers²⁹. In the next place, describing events in June 1203, the chronicler also mentions the helmets: “*les helmes laciez et li cheval covert et enselé* (§ 155); *tuit armé, les hielmes lacies et les glaives es mains*, § 156)³⁰ Elsewhere in the chronicle, describing the Franks climbing and fighting on the walls of Constantinople in the first attack on the city in 1203, the chronicler describes them as armed with axes and swords: “*et se combatoient main à main as haches et as espées*” § 171–172)³¹. Geoffrey of Villehardouin uses two terms for sword-like weapons – *espee* and *glaive* (§ 237)³². Describing the death of the Latin ruler Boniface in a battle with the Bulgarians in 1207, the chronicler points out that before his death Boniface held in his hands “*un glaive*” (§498)³³. In summary, the main personal weapons in Villehardouin’s chronicle are the sword, the falchion, the long spear, the short spear, and the battle axe. As for the protective armor, Geoffrey of Villehardouin refers to helmets with a lace – *les hielmes lacies*³⁴. It is also interesting that the chronicler categorically distinguishes *les heaumes lacés* from *chapel de fer*, the latter being

²⁷ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 50–51; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 54.

²⁸ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 262–263; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 121.

²⁹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 100–101 “*et li archier et li arbalestier par devant als*”; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 71.

³⁰ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 86–87; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 66.

³¹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 96–97; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 69–70.

³² VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 138–139; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 83.

³³ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 298–299.; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 133. The term for this weapon may have been *faussar* – a weapon with a single-edged pointed blade, also known by the names falchion, falcata or fauchard, derived from *falx* – the Latin term for scythe.

undoubtedly the most common metal rod, covering only the top of the head. The chronicler also notes the gambeson as an individual protective suit and a shield³⁵.

Next, Villehardouin presents valuable information about the fleet. He describes several sailing vessels: *vuissiers*, *nés*, *nés de marcheans*, *galées*, *vaissials*, and *barges*³⁶. The *vuissier* was a deep-draft cargo ship built specifically to carry supplies, and mostly horses. It was this type of ship that played a decisive role in the military actions in Romania at the beginning of the 13th century, as it allowed the high mobility of the Latins and the rapid transfer of troops between Asian and European possessions in a short time. The next type of ship described by the chronicler – *nés de marcheans* was similar to *vuissiers*. Another term related to the Latin fleet is *nés* – a type of ship that was used in the storming of Constantinople in the summer of 1203 and the spring of 1204³⁷. Other Latin ships described were *galées* (galleys), which were the basis of Venetian naval power in the Middle Ages. They were used in military operations against the Nicaean Empire quite successfully (in 1207 fourteen Latin galleys operated against the Nicaeans). The chronicler also describes their crews – *marinier*. They played a sporadic role in the wars against the Bulgarians and the Nicaeans, taking part in the defense of coastal fortresses. Another type of ship in Geoffrey of Villehardouin's chronicle was *vaissiaux* – multi-masted, hard-to-manoeuvre warships with high fore and stern masts. They were used by the Venetians, and according to Villehardouin, in March – April 1207, there were 17 *vaissiaux* in the Latin fleet. Also, the chronicler describes Byzantine barges that transported Latin troops for the storming of Constantinople in 1203³⁸. The foregoing testifies to the diversity of vessels in the Latin army. It was the navy that was the backbone of the Crusader army's transportation and logistics.

Geoffrey of Villehardouin also provided valuable information on the opponents of the Latins in the lands of Romania, especially on the Bulgarians, Wallachians, Greeks and Cumans³⁹. The chronicler's information on the mobility of the troops of the Bulgarian ruler Kaloyan and some other fragmentary information leads to the

³⁴ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 86–87, 280–281; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 66, 127.

³⁵ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 94–95; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 68–69. “But before the battle broke up, a knight arrived from the retinue of Henry, the brother of Baldwin, the count of Flanders and Hainaut, whose name was Jostache de Marchais, who wore only a gambeson, an iron helmet, and a shield about his neck; and he did too much to drive back the enemies”.

³⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 14–15.

³⁷ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 140–141; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 84.

³⁸ PENTЕК, Zdislav. *Cesarstwo Łacińskie...*, p. 224.

³⁹ ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 112, 115.

conclusion that a large part of the Bulgarian troops traveled on horses, but fought as infantry. According to Villehardouin, in the January 1206 campaign: "... *Et cele nuit méismes, li Commain et li Blac orent chevauchié par forfaire; et furent bien sept mil*"⁴⁰. This account refers to an attempt to take the fortress of Rusion by surprise, but this description strengthens the belief that some Bulgarians fought both on horseback and as infantry. The chronicler also testifies to the presence of *mineors* in the Bulgarian troops in the spring of 1206⁴¹. Another component of the armies of the Bulgarian rulers was the Vlachs. The Vlachs are often referred to as the soldiers of Bulgarian Tsar Kaloyan, and Villehardouin describes Vlachs that repulsed a cavalry attack. They inhabited a city called *Eului*, located in the mountains and which the Bulgarian Tsar had recently settled⁴². Notably, this reference raises the question of whether Tsar Kaloyan used the Wallachians inhabiting the Balkan Mountain as a border militia.

One of the most interesting and controversial issues of war in the Middle Ages was the size of the army. Very often written sources of the period present contradictory or unrealistic figures, and this gives rise to justified criticism. What are the numbers of the troops in the chronicle? First, the record of the Fourth Crusade provides the basis for the following conclusions. In April 1201, the crusader leaders and Venice agreed to transport 4,500 knights, 9,000 squires and sergeants, and 20,000 infantry – a huge force of 33,000 for the time. The reality, of course, was different, and the Crusaders did not assemble in the originally planned numbers, with some going to other ports and others deserting. About a third of this originally agreed army didn't arrive, so if we adjust the initial estimate, we would calculate about 21833 crusaders actually in Venice in 1202⁴³. At the first siege of Constantinople in 1203, the knights of the Crusader army probably numbered about 4,900. Just one of the Crusader corps against Byzantine Emperor Alexius III in 1203 numbered 500

⁴⁰ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 242–243; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 115.

⁴¹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 258–259; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 131.

⁴² VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 294–295; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 131; ГАГОВА, Красимира. Калоян – цар на България и Влахия. *Исторически преглед*, LV, 1999, № 3–4, с. 11. ISSN 0323-9748.

⁴³ HENDRICKX, Benjamin. A propos du nombre des troupes de la quatrième croisade et de l'empereur Baudoin I. *Byzantina*, 1971, no. 3, p. 31, 33, 34. ISSN 1105-0772. With some calculations based on contract and payment data, the author concludes that a total of about 21,500 Crusaders gathered in Venice to set sail. Hendrickx estimates that there were most likely between 11,167 and 21,750 Crusaders, but the exact number remains unclear. Making other calculations based on the account that in April 1202 a total of 50,000 silver marks remained to be paid, V. Hendrickx suggest a number of about 12,500. The author makes a third calculation, arriving at 8000, which seems implausible.

knights, 500 squires, and 2,000 sergeants⁴⁴. Next, Geoffrey of Villehardouin testifies that in the second attack on Constantinople in April 1204, the city was invaded by a total of about 20,000 Crusaders and Venetians. The chronicler also records the number of Crusaders in the second attack on Constantinople in April 1204. He wrote it was 20,000 in contrast to the city's 400,000 population⁴⁵. In May and June 1204, the new emperor Baldwin I had 1,400 knights and Hugo de Saint Paul had another 500 knights.

Referring back to the numbers of the Latin troops in Romania mentioned in the chronicle, it should be noted that some of the most detailed evidence is related to the battle of Adrianople on 14 April 1205. According to the chronicler, the Latin army included cavalry sergeants, infantry, and archers, all of whom are assumed to have been part of Enrico Dandolo's detachment⁴⁶. According to the chronicler, Emperor Baldwin I left Constantinople on 25 March 1205 with about 140 knights⁴⁷, and the next day he was joined by Marshal Geoffrey of Villehardouin with his detachment. We can assume that the number of Latin knights had risen to about 200. Subsequently, they were joined by the Venetian Doge Enrico Dandolo, who brought with him 140 knights⁴⁸. This way, about 340 knights arrived under the walls of Adrianople, but this was not the total number of troops⁴⁹. The number of the Latin army is also indicated by the fact that the siege actions were not associated with a full siege of the fortress, but only with a blockade of two of the city gates. To clarify the total number of Latin troops in the Latin Empire of Constantinople in April 1205, it can also be noted that in its retreat after the Battle of Adrianople, the defeated army encountered in Pamphilus approximately 100 knights and 140 cavalry sergeants who came from Asia Minor⁵⁰. Again, Villehardouin notes that in the spring of 1205, his nephew Anso de Courcel led a company of about 100 knights and about 500 mounted

⁴⁴ HENDRICKX, Benjamin. *A propos du nombre...*, pp. 35–36.

⁴⁵ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 148–149; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 86.

⁴⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 204–208; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 105.

⁴⁷ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 206–207; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 105.

⁴⁸ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 208–209; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 105.

⁴⁹ If we use some examples of the ratio of knights to non-knights in some battles in Western Europe from this period, we can assume that the total number of Latin troops at Adrianople ranged between 1400 and 2600 armed men. This assumption is based on two examples of knight-unknown ratios: a minimum ratio of 1:4 and a maximum of 1:7. These knight-unknown ratios were typical of warfare in Western Europe in the 12th–13th centuries.

⁵⁰ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 218–219; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 108.

sergeants⁵¹. Geoffrey of Villehardouin also testified that immediately after the defeat at Adrianople there were five naves in Constantinople with about 7,000 armed men⁵². The chronicler also describes Henry's arrival without specifying the number of his troops. We can assume that he commanded no less than half the number of Emperor Baldwin's troops at Adrianople, i.e. between 700 and 1300 armed men.

Calculating the number of all the above-mentioned units, we can conclude that the total number of troops of the Latin Empire on the eve of the Battle of Adrianople in 1205 numbered between 4,000 and 6,000 armed men. This number certainly did not include all the Venetian units and garrisons. Besides Venetians, the Latin army also included Turcopoles. Therefore, we can assume that the full military resources of the Latin Empire numbered up to 7,000 warriors⁵³. Geoffrey of Villehardouin also points out that at the military council convened by Henry of Flanders on 23 June 1206 it was found that the Latin army numbered 400 knights, while the Greek envoys from the besieged Dimotika stated that Kaloyan was besieging the city with 40,000 armed men⁵⁴. Multiplying the number of knights between 4 and 7 times, we can reach an estimated total number of about 1,600 – 2,800 soldiers. Next, I can note that in November 1206 Emperor Henry I began military action against the Nicaean ruler Theodore Laskaris with 140 knights. If we assume that the total number of this detachment was about 600 men, this means that the majority of the Latin army remained in Constantinople and several nearby fortresses⁵⁵. Incidentally, the number of the Latin army in the spring of 1207 is also evidenced by Villehardouin's description. According to the chronicler, 14 galleys were equipped to help the Latins who were besieged by the Nicaean ruler Theodore Laskaris in the fortress of Ekiz. The most distinguished Venetians and the emperor's barons were transported in the galleys. This account leads to a reasonable estimate of about 1,000 to 1,400 armed men⁵⁶.

⁵¹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 226–227; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 110.

⁵² VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 222–223; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 109. A careful reading leads to the conclusion that the text refers to 100 knights and several hundred more men-at-arms and sergeants, i.e. about 500 – 700 warriors in total.

⁵³ PENTEK, Zdislav. *Cesarstwo Łacińskie...*, с. 100. According to the author, the Latin forces at Adrianople numbered 1,000 – 2,000 armed men.

⁵⁴ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 254–255; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 120.

⁵⁵ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 270–271; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 124. If we consider the lowest estimated number of 2,800 people, this means about 2,000 people remained in reserve.

⁵⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 286–287; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, с. 129. The conclusion is that even in the critical situation around the fortress of Ekiz, between 1,000 and 2,000 armed Latins and mercenaries remained

The question of the objectivity of the written accounts concerning the numbers of the Latin troops is also relevant. According to the chronicler, on 17 April 1205, 7,000 infantry and 100 knights left Constantinople with five Venetian nefs⁵⁷. The figure given here is unreliable, since 7,100 people plus the crews of five ships cannot fit in these vessels, as that would mean an average of about 1,420 people per ship⁵⁸. At the siege of Nauplion in the Peloponnese in 1204, Guillaume de Champly also had about 500 warriors, 100 of whom were knights. In May 1205, their small corps defeated a local army of 4,000 Greeks and mercenaries sent from Epirus. Greek resistance in the Peloponnese continued until 1249 – 1250, which is indicative of the limited Latin resources⁵⁹.

An important information on the number of Latins is that of the Latin garrisons in Romania. According to Villehardouin, the count Renier de Trith was pushed out by the citizens of Philippopolis and fortified himself in the fortress of Stanimaka with a few knights⁶⁰. Marshal Geoffrey of Villehardouin also gives information on the numbers of the Latin garrisons at Rusion and Vise in the summer of 1205. According to the chronicler, about 140 knights and a large number of mounted sergeants were left at Rusion, and at Vise remained 120 knights and a large number of sergeants⁶¹. According to the chronicler, the Venetians left a garrison at Arcadiopolis, and Henry of Flanders retreated to Constantinople with the rest of the troops, knights, sergeants, and archers. Later, after the defeat of Rusion's garrison of 31 January 1206, Regent Henry sent a detachment of 50 knights to Selimbria⁶². According to Geoffrey of Villehardouin, in January 1206 the garrison of Rodesto included Venetians, who were joined by a company of 2,000 mounted sergeants from France, Flanders and other lands⁶³.

in Constantinople.

⁵⁷ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 222–223; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 40.

⁵⁸ In reality, five naves could not accommodate more than 600 – 700 people, which leads to the conclusion that Villehardouin exaggerates almost tenfold.

⁵⁹ CURTA, Florin. *Southeastern Europe in the Middle ages 500 – 1250*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 375. ISBN 9780521894524.

⁶⁰ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 238–239; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 104. Based on this information, we can assume that the total number of those besieged in Stanimaka was between 60 and 100 people.

⁶¹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 250–251. Approximate calculations lead to a number of no less than 550 – 600 people.

⁶² VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 244–246; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 116. We can assume that this reduced the number of troops in Constantinople by at least 200 – 350 soldiers.

⁶³ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 246–248; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цит. съч.*, с. 117.

In my view, this information should be taken with a grain of salt. On his return from a campaign in Bulgarian lands in November 1206, Emperor Henry left a detachment of 20 knights in Adrianople. The size of the Latin garrison is indicated by the one at Shivetus, near Nicomedia, which numbered 40 knights⁶⁴. I would summarize that the chronicler's accounts of the size of the Latin armies raise legitimate criticism but ultimately testify to a limited Latin military potential in 1205 – 1207. Next, the Marshal of Champagne provides valuable information on sieges and the siege war in Romania in the early 13th century. Starting with the siege engines, the chronicler describes *trebuchet*, *periere* and *mangonial*⁶⁵. In describing the attack on Zadar in 1202, he mentions “*perieres et de mangoniæ*”⁶⁶. Similar machines are also described in the war with the Bulgarians, as the Bulgarian Tsar Kaloyan besieged Adrianople with 34 *periere* machines⁶⁷. Villehardouin also describes archery machines operating from the decks of the *naves* and the *jussiers*, ladders on the naves for storming the city towers⁶⁸. In the second attack on the city in the spring of 1204, the Latins placed on the ships various machinery as well as ladders for the masts. On the eve of the Battle of Adrianople on 14 April 1205, Emperor Baldwin's small army besieged the rebellious Greeks at Adrianople. The Latins constructed from beams various types of machinery and placed miners who worked underground to undermine the city wall⁶⁹. Later, when Tsar Kaloyan besieged Serres with stone-throwing machines, Henry besieged Adrianople with various fighting machines and ladders⁷⁰. In the year 1206 Tsar Kaloyan again entered Romania and laid siege to Adrianople, deploying 33 large siege engines. In the chronicle we can find information about another effective siege weapon – *fire*. Fire was used in the first siege of Constantinople by the Crusader army in 1203, and in the second siege by the Crusaders in the spring of 1204⁷¹.

⁶⁴ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 278–279; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 126. This leads to the assumption that the total number of the garrison was no less than 160 – 200 people.

⁶⁵ PENTEK, Zdislav. *Cesarstwo Łacińskie...*, p. 132.

⁶⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 42–43; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 52.

⁶⁷ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 276–277; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 126.

⁶⁸ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 96–97; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 69.

⁶⁹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 208–209; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 105.

⁷⁰ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 234–235; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 113.

⁷¹ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 100–101; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 70; VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 144–145; ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Цум. съч.*, с. 85; MADDEN, Thomas. *The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203–1204: A Damage Assessment*.

References to machines can also be found in the siege of Seres in 1205 and are attested by both Villehardouin and Choniates⁷². Evidence of the use of stone throwing machines by the two chroniclers is conclusive proof of this practice. 16 large stone throwers and all sorts of war machines were placed during the siege of Dimotika in 1206. In a short time these machines broke the walls in four places, allowing the Bulgarians to storm through. All this testifies to the accurate and detailed observations of the Marshal of Champagne of siege and siege machines in the military operations in Romania and testifies to the reliability of the information about the siege war in his chronicle. Finally, I would like to dwell on some data about an inevitable characteristic of war: the victims and the prisoners. Indicative of the percentage of losses of the Latins in the initial stage of the war with the Bulgarians in 1205 is the description of the actions of Count Reniér de Trith in Philippopolis. According to the author, in a short time, the number of his knights fell from 120 to 15⁷³. There was also a high casualty rate in the siege of Serres and the second battle of the same fortress in 1205. Here we can compare the information with the chronicle of Niketas Choniates, according to whom all the participating knights and nobles were killed or executed. In contrast, the percentage of casualties among sergeants and gunners was lower. Geoffrey of Villehardouin also testified to heavy losses in July 1207, when four Latin detachments entered Bulgarian territory, but their way back was blocked. The knights were forced to make a hasty retreat and suffered heavy casualties, though the number of casualties remains unspecified⁷⁴. The account of the battle of Rusion also presents an exceptionally high rate of death toll among the Latins. According to Villehardouin there were 30 direct casualties, making up 1/3 or about 33% of the total number. No doubt, this speaks of extremely heavy losses in a very short period, literally within a fortnight. Geoffrey of Villehardouin testified that out of Thierry de Termonde's entire detachment of 120 knights, no more than 10 were saved, i.e. losses amounted to 90%⁷⁵. The question of the fate of some of the prisoners remains open, since only in some cases it is explicitly mentioned that there was execution of captured Latins. This extremely high rate of casualties, ranging from 33% to 90%,

Byzantinische Zeitschrift, 84/85, 1992, pp. 72–93. ISSN 00077704.

⁷² VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 232–233; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 113.

⁷³ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 204–206; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 104. Direct casualties were 30, which is 1/3 or about 33% of the total. Without a doubt, this speaks of extremely heavy losses in a very short period, literally within two weeks.

⁷⁴ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 294–295; ВАЛАНСИЕН, Анри дьо. *История на император Анри*. Превод от старофренски. Ивайло БУРОВ (прев.). София: Полис, 2009, с. 131–132. ISBN 978-954-796-029-9.

⁷⁵ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 244–245; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 116. The losses were not only in killed, as according to Villehardouin, there were also captured Latins.

testifies to the fierce nature of the war, at least in the first phase of 1205 – 1207. In contrast to the foregoing, I would point to Villehardouin's account of the siege of the Latin garrison of Shivetus by the troops of Theodore Laskaris in March 1207. According to the chronicler, 34 of the Latin knights were wounded and one was killed. The chronicler also repeatedly testified to the capture of knights by the Nicaean ruler Theodore Laskaris. One of the highlights was the capture of Thierry de Loos and most of his men, but the later truce freed many Latin prisoners⁷⁶. This testifies to the different nature of the war compared to that against the Bulgarian Tsar Kaloyan. We can assume that the Bulgarian side imposed this violent nature, and the motives were political.

In conclusion, I would summarize that Geoffrey of Villehardouin was a well-informed witness of war and military affairs, particularly in terms of the military terminology, the leaders and the numbers of military units and garrisons. Two categories can be derived from this information. The first would be defined as highly reliable and well-documented, encompassing the composition, organization of the Latin troops, some auxiliary units, sieges, and the siege machines. The second category includes the number of troops, including casualties and prisoners, as well as the armament, and can be defined as more incomplete and unreliable. Therefore, despite this apparent volume of information, many questions remain unanswered, and ultimately, only a few definitive conclusions can be formulated. Nevertheless, we can identify *Villehardouin's chronicle* as one of the most important sources on war and military affairs in Romania in the early 13th century. Without these records, both the general and the detailed picture of the war would be far more vague and hypothetical.

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

АЛЪО (Дал АЛЪО), Франческо дал. Плячка и военна икономика през първите десетилетия на Второто българско царство: някои казуси. *Исторически преглед*, LXXXI (81), 2025, № 1, с. 35–52. ISSN 0323-9748.

ВАЛАНСИЕН, Анри дьо. *История на император Анри*. Превод от старофренски. Ивайло БУРОВ (прев.). София: Полис, 2009. ISBN 978-954-796-029-9.

ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Завладяването на Константинопол*. София: ДИ „Наука и изкуство“, 1985. ISBN 954-430-738-9.

ГАГОВА, Красимира. Калоян – цар на България и Влахия. *Исторически преглед*, LV, 1999, № 3–4. ISSN 0323-9748.

⁷⁶ VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*, 1872, pp. 292–293; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цит. съч.*, с. 130–131.

ЙОРДАНОВ, Калин. Нов поглед към битката при Адрианопол (Военният ресурс на ранната Латинска империя и кампанията от април 1205 г.). *Mediaevalia*, I, 2011, № 2, с. 106–147. ISSN 1314-2755.

НИКИТА ХОНИАТ. История. В: *Гръцки извори за българската история*. (ГИБИ). Т. 11. София, 1983. ISBN 978-619-245-296-4.

НИКОЛАЕВ, Всеволод. *Хрониката на Жофроя дьо Вилардуен. Завладяването на Цариград*. София, 1947.

ПРИМОВ, Борислав. Жофроя дьо Вилардуен, Четвъртият кръстоносен поход и българите. *ГСУ-ИФФ*, 2, 1949, с. 1–145. ISSN 0204-4005. ISSN (Online) 3033-0262.

ALYO (Dal ALYO), Franchesko dal. Plyachka i voenna ikonomika prez parvite desetiletiya na Vtoroto bulgarsko tsarstvo: nyakoi kazusi. *Istoricheski pregled*, LXXXI, 2025, № 1, с. 35–52. ISSN 0323-9748.

GAGOVA, Krasimira. Kaloyan – tsar na Bulgaria i Vlahia. *Istoricheski pregled*, LV, 1999, № 3–4. ISSN 0323-9748.

CURTA, Florin. *Southeastern Europe in the Middle ages 500 – 1250*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ISBN 9780521894524.

DEDEYAN, Gérard. La collaboration arméno-flamande pendant la quatrième croisade. In: *Mare et Litora. Essays Presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday*. Rustam SHUKUROV (ed.). Moscow, 2009, pp. 659–677. ISBN 978-5-91674-028-8.

HENDRICKX, Benjamin. A propos du nombre des troupes de la quatrième croisade et de l'empereur Baudoin I. *Byzantina*, 1971, no. 3, pp. 29–41. ISSN 1105-0772.

HENDRICKX, Benjamin. Les Arméniens d'Asie Mineure et de Thrace au début de l'empire latin de Constantinople. *Revue des études arméniennes*, 22, 1990–1991, pp. 217–223. ISSN 0080-2549.

JEANETTE, M.; BEER, A. Villehardouin Epic historian. Geneve: Droz, 1968. ISBN-10: 2600038833.

LONGNON, Jean. *Recherchers sur la vie de Geoffroy de Villehardouin*. Paris, 1939. ISBN 0-684-14121-3.

MADDEN, Thomas. The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203–1204: A Damage Assessment. *Byzantinische Zeitschrift*, 84/85, 1992, pp. 72–93. ISSN 00077704.

MORRIS, C. Geoffroy de Villehardouin and the Conquest of Constantinople. *History*, 1968, vol. 53, no. 177, pp. 24–34. ISSN 00182648.

NIKITA HONIAAT. Istoriya. V: Gratski izvori za bulgarskata istoriya. (GIBI). Т. 11. Sofia, 1983. ISBN 978-619-245-296-4.

NICETAE CHONIATAE. *Historia*. Bonn, 1835.

NIKOLAEV, Vsevolod. *Hronikata na Zhofroa dyo Vilarduen. Zavladayavaneto na Tsarigrad*. Sofia, 1947.

PENTEK, Zdislav. *Geoffroy de Villehardouin: rycerz i kronikarz IV wyprawy krzyżowej*. Antykwarjatu Naukowego im. Jana Konstantego Żupańskiego, 1996. ISBN 83-905717-1-4.

PENTEK, Zdislav. *Cesarstwo Łacińskie 1204–1261 Kolonialne państwo krzyżowców czy Neobizancjum?* Wydaw. Poznańskie, 2004. ISBN 8371772696.

PRIMOV, Borislav. Zhofroa dyo Vilarduen, Chetvartiyat krastonosen pohod i balgarite. *GSU-IFF*, 2, 1949, s. 1–145. ISSN 0204-4005. ISSN (Online) 3033-0262.

VALANSIEN, Anri dyo. *Istoriya na imperator Anri*. Prevod ot starofrenski. Ivaylo BUROV (prev.). Sofia: Polis, 2009. ISBN 978-954-796-029-9.

VILARDUEN, Zhofroa dyo. *Zavladyavaneto na Konstantinopol*. Sofia: DI „Nauka i izkustvo“, 1985. ISBN 954-430-738-9.

VILLEHARDOUIN, Geoffroy de. *La conquête de Constantinople*. Paris: Firmin Didot Frères Fils et Cie, 1872. ISBN 13. 978-2080711977. Online. Available from: <<https://archive.org/details/conquedeconsta00villgoog/page/78/mode/2up>>. [viewed 2025-06-05].

YORDANOV, Kalin. Nov pogled kam bitkata pri Adrianopol (Voenniyat resurs na rannata Latinska imperiya i kampaniyata ot april 1205 g.). *Mediaevalia*, I, 2011, № 2, s. 106–147. ISSN 1314-2755.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ЖОФРОА ДЪО ВИЛАРДУЕН И ВОЕННАТА ДЕЙНОСТ
В ЛАТИНСКА РОМАНИЯ В НАЧАЛОТО НА XIII ВЕК

ПРОФ. Д-Р ИВЕЛИН ИВАНОВ

Исторически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Ул. „Теодосий Търновски“ № 2, Велико Търново 5002, България

<https://orcid.org/0000-0001-6283-7058>

i.ivanov@ts.uni-vt.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.83-100>

Получено 2025-07-03; рецензирано 2025-07-17; прието 2025-07-23; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Статията се фокусира върху наследството и делото на Жофроя дьо Вилардуен – един от най-видните летописци на Четвъртия кръстоносен поход, завладяването на Константинопол от латинците през 1204 г. и последвалите събития в земите на бившата Византийска империя (Латинска Романия) в началото на XIII век. Задачата на автора е да систематизира основна информация за войната и военното дело в хрониката на Вилардуен. Авторът анализира информацията в хрониката в сравнение с други писмени и археологически данни от периода, като се фокусира върху следните характеристики: численост на войските, въоръжение, боен ред, стратегия и тактика на латинците, техните съюзници и наемници, както и информация за враговете им. В заключение авторът подчертава надеждността на „Завладяването на Константинопол“ като източник за войната и военното дело през изследвания период.

Ключови думи: Жофроя дьо Вилардуен, завладяването на Константинопол, Четвърти кръстоносен поход, Латинска Романия.

СТАТИИ И СТУДИИ
ГСУ-ИФ, 108 (2025), 1, 101-117

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

МОРСКИТЕ СИЛИ НА МОРЕЙСКОТО КНЯЖЕСТВО
ПРИ ШАМПЛИТ И ВИЛАРДУЕНИТЕ (1205 – 1278)

ДОЦ. Д-Р НИКОЛА ДЮЛГЕРОВ

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0000-0002-9288-7088>

nrdjulgero@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.101-117>

Получено 2025-07-14; рецензирано 2025-07-17; прието 2025-07-23; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. През втората четвърт на XIII в. флотът на Морея оказал няколко пъти помощ на латински Константинопол. Морските сили на княжеството обаче невинни били толкова впечатляващи. В първото десетилетие от съществуването на Ахия неговите владетели дори не разполагали със собствен флот, а разчитали на наемането на малък брой кораби за кратък период или на подкрепата на Венеция, особено след договора от Сапиенца (1209). В следващите десетилетия нарасналите финансови възможности на принцовете, рекрутирането на местни гърци за екипажи, както и използването на морските сили на други латински феодали, позволили на ахейските владетели да изградят малък, но постоянен флот и периодично да договарят значителен брой кораби за осъществяване на важни морски операции. Териториалните загуби от 60-те години нататък и военните конфликти с възстановената Византийска империя отслабили княжеството и намалили както финансовите му ресурси, така и възможностите да екипира кораби. Въпреки това, то запазило ограничени собствени морски сили, доказателство за което намираме и в появата на служител с титла адмирал в администрацията на страната след края на управлението на Вилардуените. Тогава започнал нов етап, в който княжеството разчитало предимно на подкрепа от флота на Кралство Сицилия и на Венеция.

Ключови думи: Морейско княжество, флот, Венеция, Латинска Романия, адмирал, Вилардуени, Шамплит.

* * *

Създаването на кръстоносните държави на Балканите в началото на XIII в. протекло успоредно с изграждането на тяхната военна организация. Важна част от нея била отредена на морските сили, необходими както за отбрана на крайбрежните зони и защита на икономическите им интереси, така и за осъществяване на териториална експанзия. Основна роля в тази сфера сред латинските формирования в региона играела Венеция. Като островна държава, тя се ориентирала отрано към изграждане и поддържане на силен флот, който да гарантира нейното съществуване и да ѝ осигурява търговски привилегии. Освен геополитическата позиция и стопанските интереси, още един фактор определял силата и значението на нейните ескадри в Романия. Той произтичал от обстоятелствата около организирането на Четвъртия поход и от социално-политическите условия в кръстоносните държави в Егейския регион. Участниците в експедицията (рицари, оръженосци, сержанти) съставлявали силна сухопътна армия и с изключение на няколко контингента (например този от Фландрия) не разполагали с кораби, които да ги транспортират и охраняват. Именно затова осъществяването на похода наложило привличането на голяма морска сила, в случая Венеция¹. Това разпределение на „сферите на отговорност“ съвсем естествено се запазило и след създаването на кръстоносните държави на Балканите. Войските им били свързани с новопоявилите се феодални владения на полуострова и съсредоточени главно на сушата. Затова Републиката на св. Марко се заела със задачата да осигурява морската защита, да се бори както с пиратите, така и с корабите на съседите на Латинска Романия.

Фокусът на изследването обаче е насочен не към венецианските морски сили, а към тези на най-стабилната кръстоносна държава в региона – Морейското княжество². Целта е да се проучи тяхното развитие в първите десетилетия от съществуването на Ахея, като се анализират оскъдните известия, запазени в изворите. Изследването не претендира за изчерпателност, но ще се опита да отговори на някои въпроси, свързани с функционирането на морейския флот.

Военната организация на княжеството, както и на останалите латински владения, се основавала на феодалните задължения, произтичащи от устано-

¹ По това време другите силни морски републики Генуа и Пиза се намирали в състояние на война помежду си.

² Княжество Морей е известно още и като Ахейско или Ахайско княжество.

вената вече в Западна Европа сеньориално-васална традиция, пренесена на Балканите. Войската му била сухопътна и се състояла от рицарите, получили фиефи в Пелопонес и от техните военни свити. Към тях се присъединили и голяма част от местните гръцки архонти³. В изворите обаче се срещат сведения и за съществуването на флот, който понякога се намесвал в защита на латинския император и на столицата. Повечето данни, макар и фрагментарни, за участието на ахейски кораби в бойни действия са от XIII в., и то от първата половина и средата на столетието. В края на века начело на неговия флот стоял адмирал. Такъв военен функционер обаче бил засвидетелстван едва през 80-те години на тринадесетото столетие. В ранния период (съвсем не е кратък) няма известия за служител с командни правомощия в морската сфера с титла *адмирал* или с византийското ѝ съответствие *мегадук*⁴. Липсата му е странна и поражда някои въпроси. Кой тогава ръководи морските операции и има ли изобщо боен флот княжеството през този период?

Внимателното проучване на изворите, описващи създаването на Ахая, показва, че съвременните на събитията автори говорят само за сухопътни сили (рицари и конни сержанти) и изобщо не споменават флот⁵. Най-подробна информация за завладяването на Пелопонес от френските рицари представя една по-късна хроника⁶, но за сметка на това съставена в самото княжество (поне ранните ѝ версии) от хора, близки на местните владетели. Френската и гръцката версия на Морейската хроника⁷ показват, че сухопътният контингент

³ Така били наричани в изворите местните византийски първенци и техните потомци. Много от тях предпочели да сътрудничат на кръстоносците, в замяна на което запазили поземлените си владения и голяма част от привилегиите си. Обикновено били военно задължени към принца и бароните.

⁴ Известно е, че в императорския домен, поне до второто десетилетие на XIII в., влизали някои големи егейски острови, както и че васали на владетеля притежавали островни територии. Един от тях (Филокало Навигайозо) получил византийската титла *мегадук(с)*, която традиционно носел главнокомандващият на флота. Този пост бил наследен от потомците му, които управлявали о-в Лемнос до края на 70-те години на XIII век. В Морей обаче няма служител с подобна титла.

⁵ ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Завладяването на Константинопол*. Иван БОЖИЛОВ (прев. и комент.). София: Академично издателство „Проф. Марин Динов“, 2000, § 328–330. ISBN 954-430-738-9; CHONIATES, Niketas. *O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates*. Harry MAGOULIAS (trans.). Detroit: Wayne State University Press, 1984, 638, p. 350, 610–611, pp. 334–335. ISBN 0-8143-1764-2. Хоният е още по-лаконичен и не дава никаква точна информация по отношение на родовете войски, които участвали в завладяването на Пелопонес.

⁶ Въпреки че съдържа някои хронологически неточности, Морейската хроника представлява най-пълният извор за историята на Пелопонес през XIII и началото на XIV в. Тя има четири версии/варианта – френски, гръцки, арагонски и италиански. Най-ранните са писани в края на XIII и през XIV в.

⁷ *Livre de la conquête de la princé de l'Amorée: Chronique de Morée (1204–1305)*. Jean LONGNON (éd.). Paris: Librairie Renouard (Publications pour la Société de l'histoire de France),

(400 – 500 конници и неизвестен брой пехотинци) бил подпомогнат от малък флот. Но какъв? Според хрониката франките⁸ били следвани по северното крайбрежие на полуострова от няколко кораба, превозващи провизии и обсадна техника, които имали и задачата да блокират пристанищните градове. В началото на кампанията единият от водачите на рицарите – Жофроа дьо Вилардуен⁹, се обърнал към бъдещия пръв принц на Морей – Гийом дьо Шамплит, с думите: „... *корабите ви струват много. Поради тази причина, докато ги имате, вие трябва да превземете крепостите, които са до морето [...] Препоръчвам ви да заповядате на вашите кораби да вървят по море, а ние да вървим по суша*“¹⁰. Шамплит послушал своя васал и войската и корабите потеглили през пролетта на 1205 г. по северното крайбрежие в посока запад, подчинявайки пристанищните градове. Малкият флот достигнал до Кларенца. Скоро след това в близкия Андравида Шамплит бил посрещнат от местните гърци като техен владетел. След това флотът и войската продължили на юг към Аркадия¹¹. Очевидно корабите били големи, защото авторът на хрониката изрично съобщава, че Шамплит дал заповед да подминат този град, защото съдовете не могли да влязат в плиткото му пристанище¹². След това овладели Наварино, Модон, чиито стени били съборени от венецианците в предходните години¹³, и стигнали до Корон. Кръстоносците обсадили града, а екипажите разтоварили от корабите катапултите, мангонелите и балистите и го блокирали по море. Още същия ден крепостта паднала, а жителите на съседния град Каламата се предали. Месец след превземането на Корон и Каламата Шамплит освободил

1911, § 95, 104. OCLC: 6901725. Това е френската версия на Морейската хроника, оттук нататък ще се отбелязва като *Chronique de Morée*. LURIER, Harold. *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*. Harold LURIER (trans., notes and introduction). New York–London: Columbia University Press, 1964, § 1590–1600, p. 115. OCLC: 73998734. Това е гръцката версия на Морейската хроника, оттук нататък ще се отбелязва като *The Chronicle of Morea*.

⁸ През епохата на кръстоносните походи на Балканите и в Източното Средиземноморие „франки“ били наричани всички чужденци, дошли от Западна Европа.

⁹ Не трябва да се бърка с известния хронист на Четвъртия кръстоносен поход. В случая Жофроа дьо Вилардуен, който се подвизавал в Пелопонес, е племенник на хрониста със същото име.

¹⁰ *Chronique de Morée*, § 108; *The Chronicle of Morea*, § 1590–1600. Подчертаването в текста е мое.

¹¹ Става въпрос за крепостта Аркадия.

¹² Крепостта е завладяна по-късно. *Chronique de Morée*, § 110, 114–117; *The Chronicle of Morea*, § 1675–1690.

¹³ *Chronique de Morée*, § 110, 114–117; *The Chronicle of Morea*, § 1690–1695; MOREL-FATIO, Alfred. *Libro de los Fechos et conquistas des Principado de la Morea*. Publiée et traduite par Morel-Fatio. Geneve, 1885, § 113. OCLC: 717674440. Това е арагонската версия на Морейската хроника, оттук нататък ще бъде отбелязвана като *Libro de los Fechos*; BON, Antoine. *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205 – 1430)*. Paris: Éditions E. de Boccard, 1969, p. 60, n. 9. OCLC: 1049479.

корабите си „и те се върнали в земята си“¹⁴. Информацията в хрониката свидетелства отново, че тези кораби не били на рицарите (собствено техни), а договорени от Шамплит за ограничен период от време. Сведенията в различните версии водят до заключението, че в този най-ранен период (пролетта и лятото на 1205 г.) кръстоносците в Морея не разполагали със свой собствен флот, а наели за срок от четири-пет месеца няколко кораба. За съжаление, Морейската хроника не дава отговор за техния произход. Какви са възможностите?

Най-логичното предположение е галерите да са били венециански. То се основава на факта, че Републиката на св. Марко осигурила флота за Четвъртия поход и освен това венецианците продължавали да подпомагат кръстоносците в кампанията по завладяване земите на бившата Византийска империя. Но дали е така в случая с Пелопонес?

Още през XII в. пристанището на Модон се превърнало в убежище на генуезки и гръцки пирати, които разстройвали венецианската търговия. Затова поне два пъти Републиката на св. Марко изпратила ескадри, които разрушили стените на Модон¹⁵. Дожите много държали да сложат ръка на него и на близкия му Корон, а в месеците след превземането на Константинопол желанието на Енрико Дандоло изглеждало напълно осъществимо. Именно затова в прочутия *Partitio Romaniae*, изготвен през есента на 1204 г., полуостров Пелопонес с двата стратегически града били отредени за Синьорията. Шамплит и Вилардуен обаче изпреварили венецианците и с помощта на въпросния флот завладели Модон и Корон¹⁶. Ако корабите били венециански, едва ли морската република би изтървала контрола върху тях, а французите трудно биха успели да задържат двата града. И последвалите събития го доказват. Венеция не се отказала от намерението си да ги притежава и през 1206 – 1207 г. организираща военна експедиция за покоряването им. Ескадрата на Комуната завладяла двата града и както свидетелстват някои от венецианските извори, кръвопролитните сражения се провели именно срещу хората на Гийом дьо Шамплит¹⁷.

¹⁴ *Chronique de Morée*, § 114; *The Chronicle of Morea*, § 1740–1750.

¹⁵ Първият път бил през 1124 – 1125 г. при дожа Доменико Микеле.

¹⁶ *Cronaca di Morea*. – In: HOPF, Carl. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*. Berlin: Weidmann, 1873, p. 426. OCLC: 458086996. Това е италианската версия на Морейската хроника, откъд нататък ще бъде отбелязвана като *Cronaca di Morea*; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Цум. съч.*, § 330; ILIEVA, Aneta. *Frankish Morea (1205–1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population*. Athens: Historical Publications S. D. Basilopoulos, 1991, p. 130. ISBN 960-7100-39-5.

¹⁷ LOENERTZ, Raymond-Joseph. Aux origins du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe. *Byzantion*, 1973, vol. 43, p. 382; THIRIET, Freddy. *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles)*. Paris: Éditions

Възможно ли е тогава корабите на първия морейски принц да са екипирани от местното население? Макар на този етап от завоеванието рицарите да са успели да привлекат гърци на своя страна, данните в изворите в нито един момент не показват, че става въпрос за гръцки морски сили. Напротив, изразът, използван за екипажите на наетите кораби „те се върнали в земята си“¹⁸, предполага, че моряците не били от Пелопонес. Събитията в следващите няколко години, свързани със завладяването на полуострова, доказват този факт (вж. по-долу).

Съществуват още няколко възможности за произхода на малкия флот. Някои учени предполагат, че той плавал под флага на Генуа – най-опасния противник на Венеция¹⁹. Присъствието на генуезки корсари в района е широко засвидетелствано в изворите. Тук е достатъчно само да споменем, че през първото и второто десетилетие на XIII в. на венецианците им се наложило да водят продължителни военни действия, за да отвоюват от лигурийците островите Корфу и Крит²⁰. Заради активността на друга италианска морска република – Пиза, или поради факта, че някои от кръстоносците на Четвъртия поход наели кораби от Марсилия, може да се предположи, че съдовете, договорени от Шамплит, биха могли да бъдат пизански или провансалски. За съжаление, състоянието на изворовата база не позволява да се даде категорично мнение по този въпрос, а по-скоро да се лансират няколко хипотези. Каквито и да са били обаче, ясно е само това, че през първата година от своето съществуване княжеството не разполагало със собствен флот, а принцът наел за ограничен период от време малка ескадра. Затова и липсата на адмирал в морейското управление не е учудваща.

През следващите 4 – 5 години франките съсредоточили усилията си в овладяване предимно на крепости, нямащи излаз на море. Затова и флот не им бил нужен. В началото на второто десетилетие обаче, когато офанзивата им

E. de Boccard, 1959, p. 86. OCLC: 1332001488; LOCK, Peter. *The Franks in the Aegean (1204–1500)*. London: Longman, 1995, p. 146. ISBN 0-582-05140-1 (CSD); MILLER, William. *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204–1566)*. London–New York: E. P. Dutton and Company, 1908, p. 39. OCLC: 955793431; CANALE, Martino da. La Cronique des Veniciens de Maistre Martin da Canal. In: *Archivio storico Italiano*. T. 8. Firenze, 1845, pp. 348–350; DANDOLÒ, Andrea. Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta. In: *Rerum Italicarum Scriptores*. T. 12, pars VIII. Mediolani, 1728, 335, pars VIII.

¹⁸ *Chronique de Morée*, § 114; *The Chronicle of Morea*, § 1740–1750.

¹⁹ LOENERTZ, Raymond-Joseph. *Op. cit.*, pp. 385–387.

²⁰ FOTHERINGHAM, John. *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*. Oxford: Clarendon Press, 1915, p. 51, 82–86. OCLC: 559163722; THIRIET, Freddy. *Op. cit.*, pp. 86–88; ДЮЛГЕРОВ, Никола. Установяване на венецианска власт на остров Крит. В: *Кюстендилски четения*, 24, 2018, с. 44–55. ISBN 978-954-07-4812-2; по-специално с. 46–48.

засегнала крайбрежните градове в североизточната част на полуострова, отново се появила необходимост от морска подкрепа.

Междувременно през 1209 г. в княжеството се извършила промяна и след смъртта на Гийом дьо Шамплит (1205 – 1208/9) начело застанал Жофроа I дьо Вилардуен (1208/9 – 1228/30). Новият принц започнал следващата фаза от морейската експанзия. Усилията му били насочени към пристанищните градове Коринт, Навплион и Монемвасия. Той решил да повтори тактиката от първата година и да блокира по море набелязаните цели. За да изпълни плана си отново му трябвали кораби. Морейската хроника обаче е категорична: „Той знаеше, че тъй като няма кораби в морето, няма да може да постигне целта си“²¹. Тогава Вилардуен се обърнал за помощ към Венеция.

През юни 1209 г. принцът сключил с нея т.нар. договор от Сапиенца, който уредил отношенията между княжеството и морската република. Старата вражда била забравена и Вилардуен приел да владее княжеството като феодал, отдаден му от дожа, но потвърдил преминаването на Модон и Корон под властта на Серенисимата²². Постигнатото споразумение му дало възможност да поиска помощ от Венеция. Неговите пратеници договорили четири напълно въоръжени и екипирани галери. След като превзел Коринт (1209) заедно с хората на атинския сенйор Гийом дьо ла Рош, Вилардуен се насочил към Навплион. Там го чакали вече четирите галери, които обсадили града по море, прекъсвайки доставките му. Общите действия дали резултат и през 1210 – 1211 г. Навплион приел властта на ахайския принц. Заради подкрепата си Гийом дьо ла Рош получил Коринт и Навплион от принца, а споразумението с венецианците било продължено. Комуната приела да предостави на княжеството две галери, които да патрулират покрай бреговете на страната и да я

²¹ *Chronique de Morée*, § 190.

²² Договорът е поместен у TAFEL, Gottlieb; THOMAS, Georg. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*. Т. 2. Wien, 1856, pp. 96–100. OCLC: 1187193693. Клаузите му са подробно разгледани у BON, Antoine. *La Morée franque...*, pp. 66–67; LONGNON, Jean. *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris: Payot, 1949, p. 112. OCLC: 1030096744; MILLER, William. *Op. cit.*, pp. 39–40; THIRIET, Freddy. *Op. cit.*, pp. 86–87; VAN TRICHT, Filip. *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Leiden: Brill, 2011, p. 164. ISBN 978-90-04-20323-5; ДЮЛГЕРОВ, Никола. Статутът на княжество Морей в началото на XIII век. ГСУ-ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, 102, 2021, с. 198–215, 212–213. Жофроа I дьо Вилардуен станал двоен васал – на дожа и на латинския император в Константинопол. По отношение на Венеция, той се натоварил със задължението да предоставя всяка година два златотъкани плата на църквата „Сан Марко“ и един на дожа, да притежава къща в града, да приеме венецианско гражданство (за децата му също), както и да даде право на свободна търговия на венецианците в земите си. За сметка на това можел да разчита на нейната помощ, особено по море.

охраняват от пирати. Вилардуен обаче се съгласил да поеме пълната издръжка на екипажите²³.

Тези събития ни позволяват да заключим, че в началото на второто десетилетие принцът на Морей все още не разполагал със свой собствен (в пълния смисъл) флот, а разчитал на подкрепата на Венеция. Корабите и екипажите били венециански, но издръжката – от страна на Морей. Този факт обяснява защо през този период от съществуването на княжеството, в неговото управление не бил нужен служител с титла *адмирал*, *мегадук* или друга подобна, свързана с охраната на морските граници. Тези задачи били изпълнявани от венецианските капитани.

Двадесетина години по-късно информацията в изворите показва значителна промяна в това отношение. През 1235 г. българо-никейска войска обсадила Константинопол. Йоан Асен II (1218 – 1241) действал по суша, а никейският василевс блокирал града по море. Латинският император поискал помощ както от съюзника си Венеция, така и от всичките си васали. Републиката на св. Марко изпратила една ескадра от 25 галери, с помощта на която латинците удържали столицата²⁴. Опасността обаче не преминала и на следващата година Йоан III Ватаци (1222 – 1254) отново блокирал Константинопол. Новият морейски принц – Жофроа II дьо Вилардуен (1128/30 – 1246), откликнал на молбата на своя сеньор и се отправил към столицата с впечатляващ флот. Според монаха Алберик принцът разполагал със 120 кораба, които освен екипажите си, превозвали войска от 100 рицари, 300 арбалетчици и 500 стрелци! Неговите кораби разбили блокиращия флот, състоящ се от 300 плавателни съда и унищожили 15 от тях²⁵. Намесата на княжеството се оказала решаваща за изхода на битката и никейците се оттеглили. Как обаче принцът успял да събере такъв голям флот?

Въпросът въобще не е лесен, тъй като може да получи няколко логични отговора. Първо, известно е, че средновековните автори често преувеличават числата, когато описват големината на войски, ескадри, последици от битки,

²³ *Chronique de Morée*, § 190–198.

²⁴ MOUSKES, Philippe. *Chronique rimée de Philippe Mouskes*. Édité par Frederic Thomas de REIFFENBERG. Bruxelles, 1838, pp. 613–615. OCLC: 1405172404.

²⁵ ALBERICUS, monachus Trium Fontium. *Chronica Alberici monachi Trium Fontium*. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. T. 23. Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925, pp. 938–939; MOUSKES, Philippe. *Op. cit.*, p. 615, 620; CANALE, Martino da. *Op. cit.*, chap. 80–83, pp. 362–364; ACROPOLITES, George. *The History*. Ruth MACRIDES (introduction, trans. and comment.). Oxford: University Press, 2007, 33, p. 195. ISBN 978-0-19-921067-1; THIRIET, Freddy. *Op. cit.*, pp. 96–97; BON, Antoine. *La Morée franque...*, p. 79, n. 5; DANDOLO, Andrea. *Op. cit.*, p. 295.

т.е. възможно е Алберик да е преувеличил броя на корабите, с които Жофроа II се появил пред Константинопол. Съществува обаче и друга възможност. Обикновено в изворите се споменават всички плавателни съдове, които участват в подобни операции, независимо дали става въпрос за големи бойни галери или малки (колкото лодка) спомагателни съдове. Последните се включват в общата бройка на корабите. Именно в този смисъл звучат думите на друг автор – Мартино да Канале. Описвайки същото морско сражение, той уточнява, че никейският флот се състоял от „160 галери и други кораби, малки и големи“²⁶. Затова е възможно Алберик да е посочил действителния брой от 120 кораба на морейския принц, но сред тях да е имало и малки плавателни съдове. Съществува и трети вариант, който не бива да се отхвърля. От изворите знаем, че срещу Ватаци воювали не само ахайците, но и венецианци, пизанци и генуезци. Канале посочва само десетте венециански галери, но не и броя на съюзните им кораби. Макар и малко вероятно, все пак е възможно Алберик да включва и тези латински галери към флота на Вилардуен.

Която и да е вярната от трите хипотези, трябва да се отбележи фактът, че и Алберик, и Филип Мускес изрично посочват морските сили на принца, както и личното му участие в деблокирането на латинската столица. Византийските извори само мимоходом споменават битката, загубена от Ватаци, и не дават почти никакви подробности за нея²⁷. Информацията в източниците ни показва, че морейският принц можел да разчита в средата на 30-те години на XIII век на значителен флот, особено в сравнение със сведенията от първото и второто десетилетие. Дори да се приеме спекулативно, че не всички 120 кораба се намирали под негово командване, е видно, че княжеството разполагало със сериозни морски сили, а не с временно наети три-четири кораба. Известията в изворите за следващите години подкрепят това становище.

През лятото на 1238 г. Жофроа II отново оказал морска подкрепа на Константинопол, когато градът бил обсаден за пореден път от войските на Никея. Както преди, принцът пристигнал в столицата и заедно с венецианците разкъсал обсадата. Пет години по-късно, във връзка със слухове за смъртта на Бодуен II, Жофроа II отново се появил в Константинопол със собствен флот (галери и нефове), за да успокои населението²⁸.

²⁶ CANALE, Martino da. *Op. cit.*, chap. 84, p. 366.

²⁷ ACROPOLITES, George. *Op. cit.*, § 33, p. 195; СКУТАРИОТ, Теодор. *Обзорна хроника. В: Гръцки извори за българската история*. Т. 8. София: Издателство на БАН, 1971, с. 271; ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, Ани. *България и Латинската империя (1204–1261)*. София: Издателство на БАН, 1985, с. 140–141. OCLC: 490184155.

²⁸ BON, Antoine. *La Morée franque...*, p. 80; ILIEVA, Aneta. *Op. cit.*, p. 149; LONGNON, Jean. *Op. cit.*, p. 176.

През 1248 – 1249 г. неговият брат и следващ владетел на княжеството – Гийом II дьо Вилардуен (1246 – 1278), приел да участва в поредния кръстоносен поход. Експедицията била организирана от френския крал Луи IX Свети (1226 – 1270). Морейският принц се отправил към Египет с флот от 24 свои кораба и 400 конници²⁹.

Всички тези сведения показват очевидната промяна, настъпила в състоянието на морските сили на княжеството през 30-те и 40-те години на XIII век. Тогава принцовете (Жофроа II и Гийом II) разполагали вече със силен флот, достатъчен не само да охранява крайбрежието на княжеството, но и да оказва помощ на Константинопол и да превозва стотици рицари на дълги разстояния. На какво се дължала тази промяна? Дали корабите били техни (местни екипажи) или наемани от други морски сили за извършване на определени операции в рамките на няколко месеца или година?

Що се отнася до промяната, то първата причина за нея били нарасналите финансови възможности на Ахейското княжество. Без съмнение, изграждането или наемането на флот (първото все пак е по-скъпо) изисквали сериозни финансови ресурси. Впрочем тази максима важи и днес. През Средните векове строежът и поддържането на корабите в годност (калафатене, почистване, ремонт и т.н.), въоръжението, запасяването с продукти и консумативи, както и плащането на заплати за екипажа струвало много пари. А в изброените по-горе случаи принцовете разчитали не на два-три, а на десетки кораби. Владетелите на Морея имали достатъчно материални ресурси, за да си го позволят. Жофроа II бил в състояние да отдели значителната сума от 22 000 перпери годишно в помощ на Константинопол³⁰. Факт, който се допълва от сведенията за стабилното финансово състояние на двора в Андравида³¹, който поразявал съвременниците със своя блясък и куртоазна култура. Принцовете разчитали на приходите от близо 200 рицарски фиефа. Според сведенията на Клари, един такъв фиеф гарантирал приход от 300 анжуйски ливри³². След конфликтите от второто десетилетие на XIII в. с Църквата, институцията се съгласила да изпълнява военни задължения към морейските владетели, отделяйки немалки

²⁹ SANUDO TORSSELLO, Marino. *Istoria del regno di Romania*. In: *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*. Carl HOPF (ed.). Berlin: Weidmann, 1873, p. 102. OCLC: 458086996. ГАГОВА, Красимира. *Кратка история на кръстоносните походи*. София: Полис, 2008, с. 106. ISBN 978-954-796-027-5.

³⁰ ALBERICUS. *Op. cit.*, p. 939. BON, Antoine. *La Morée franque...*, p. 79.

³¹ Първата столица на Морейското княжество. Андравида била основната резиденция на управляващата фамилия и поне докато Вилардуените били на власт, тя запазила статута си на главен град.

³² КЛАРИ, Робер дьо. *Завоюването на Константинопол 1204 година*. Николай МАРКОВ (прев. и комент.). София: Агенция Европрес, 2007, с. 155, гл. 107. ISBN: 978-954-91890-6-3.

суми за тях. Във връзка с все по-голямата заплаха за Константинопол от страна на Никея, през 1244 г. папата наредил на архиепископите и епископите (католическите) в Гърция да дадат част от приходите си на принца, с помощта на които той да издържа корпус от 100 рицари в защита на столицата³³. Всичко това доказва, че доброто финансово състояние на княжеството можело да осигури издръжката на немалък флот, ако не за постоянно, то поне кампанийно, т.е. за по-кратки срокове от по няколко месеца до година-две.

Второ, в средата на 30-те години, заради често оказваните услуги и помощи към Константинопол, латинският император отстъпил на морейския принц правото да бъде сеньор на няколко държатели на морски фиефи. Сред тях били дукът на Архипелага³⁴, графът на Кефалония³⁵, както и терциерите от остров Негропонте (дн. Евбея). Тези латински феодали разполагали със свои кораби, така че при нужда от помощ, принцът можел да ги призове и да използва морските им съдове. Например благородниците от Евбея трябвало да му предоставят 8 рицари (с антуража им) или една въоръжена галера³⁶. Към васалите на Вилардуен трябва да се спомене и сеньорът на Атина, който имал на разположение поне две галери³⁷.

Трето, собствените владения на принца, както и тези на пелопонеските му васали също можели да му дават кораби и моряци. Самият факт, че Пелопонес е полуостров с немалко на брой удобни пристанища, предполага ангажираност поне на част от населението му с морското дело. Още в Ранното средновековие жителите му участвали в набирането на екипажи за византийския флот. Маниотите, обитаващи южното крайбрежие, цаконите³⁸, живеещи по югоизточните брегове (от Астрос до Монеувасия), и най-вече известните мардаити³⁹, служели

³³ BON, Antoine. *La Morée franque...*, p. 80.

³⁴ *Chronique de Morée*, § 185. Авторът бърка хронологията, ситуирайки събитието по-рано.

³⁵ BON, Antoine. *La Morée franque...*, p. 80.

³⁶ SANUDO TORSELLO, Marino. *Istoria del regno di Romania*, p. 100.

³⁷ *Chronique de Morée*, § 244. В края на 50-те години на XIII век сеньорът на Атина държал две галери в Ливадостро (в Беотия). Освен това разполагал с град Навплион (отстъпен му от принца в началото на завоеванието), който бил едно от най-големите пристанища в Пелопонес, известен с уменията в морското дело на жителите си.

³⁸ Маниотите и цаконите като наименования на жители в Пелопонес са засвидетелствани през X в., най-рано в съчинението на Константин Багрянородни „За управлението на империята“ и Монеувасийската хроника. Сред учените все още има спорове относно техния произход. Повечето смятат, че става въпрос за потомци на древните гърци, които по време на аварските и славянските нашествия са оцелели в изолирани общности и по-късно са се смесили в много слаба степен с новодошлите. BON, Antoine. *Le Péloponnèse byzantine jusqu'en 1204*. Paris: Presses Universitaires de France, 1951, pp. 71–74. OCLC: 1049479.

³⁹ Мардаитите произхождали от Северна Сирия и били заселени от византийските власти в Пелопонес след славянските нашествия в региона, където се смесили с местното население. BON, Antoine. *Le Péloponnèse byzantine...*, p. 76.

като моряци. През Х в. населението на полуострова екипирало и доставило четири хеландии на византийския флот, който атакувал арабите в Крит⁴⁰.

Пряко доказателство за използването на местните жители и на техните активи в изграждането и функционирането на ахейския флот ни дава Морейската хроника. При обсадата на Монемвасия около 1249 – 1251 г. Гийом II дьо Вилардуен провел преговори с архонтите за условията на тяхното предаване. Разговорите завършили с приемане властта на принца от страна на гърците. Те запазили привилегиите си, получили дори допълнителни фиефи от сеньора им, но се задължили да доставят на принца кораби и екипажи⁴¹, както са го правили за византийските императори. По аналогия може да се приеме, че подобни споразумения са сключени ако не с всички, то поне с някои от останалите пелопонески пристанищни градове. Това предположение се подсилва и от факта, че именно в този период крайбрежните райони, в които живеели вече споменатите цакони, маниоти и мардаити, влезли в границите на княжеството. Използването на местните ресурси в хора и корабни активи представлява третият фактор, който позволил на принцовете да разполагат със свой флот, особено през втората четвърт на XIII в.

Според сведенията в изворите, отнасящи се до военните задължения по море, можем да предположим, че владетелите на Ахая разчитали на постоянен малък флот от 4 – 6 кораба, който гарантирал морската охрана на княжеството⁴². За осъществяването на големи операции, като деблокирането на Константинопол или участие в кръстоносен поход, владетелите на Морей наемали допълнително морски съдове за конкретен период от време (обикновено за няколко месеца), прибегвайки до услугите (вече платени) на собствените си васали и на външни морски сили. В този период, въпреки че функционирал малък постоянен флот, продължава да няма сведения за адмирал или мегадук в администрацията на княжеството. Едно от възможните обяснения би било, че Вилардуените дошли от френското графство Шампан, което нямало излаз на

⁴⁰ BON, Antoine. *Le Péloponnèse byzantine...*, p. 118. Сведенията за участието на моряци от Пелопонес и строеж на кораби там са доста фрагментарни и Бон предполага, че провинцията доставяла екипажи, но разполагала със силно ограничени възможности за строеж на кораби.

⁴¹ Според Морейската хроника при обсадата на Монемвасия през 1248 – 1251 г. Гийом II отново осъществил морска блокада с помощта на четири венециански галери. *The Chronicle of Morea*, § 2930–2940.

⁴² Терциерите предоставяли един кораб, дукът на Архипелага – поне една галера, не е ясен броят на корабите, които давали неговите островни васали, но общо могли да добавят поне още един кораб, графът на Кефалония се отчитал също с един кораб, жителите на Монемвасия (докато градът бил във владения на принца) също предоставяли поне два кораба, в Кларенца от 80-те години на XIII век е засвидетелстван един кораб на постоянно дежурство. *Chronique de Morée*, § 451, 493, 785; *The Chronicle of Morea*, § 2930–2940; SANUDO TORSELLO, Marino. *Op. cit.*, p. 100.

море. Те пренесли в Морей управленската си традиция, в която отсъствала фигурата на адмирала⁴³.

През 1256 г. избухнал въоръжен конфликт за наследствени земи на остров Негропонте между принца и терциерите. Гийом II стоварил войски на Евбея и превзел важните стратегически места – ясно доказателство, че разполагал с кораби, най-малко за да превози войниците си до острова. Тогава във войната се включила Венеция, която заела страната на местните благородници. Това накарало Гийом II да прецени, че няма да може да се изправи сам срещу флота на най-силната морска държава и се обърнал към най-известния ѝ противник – Генуа. Лигурийската република предоставила четири галери. За пръв път след 1209 г. морейският владетел не могъл да разчита на подкрепа от Венеция и бързо се ориентирал към друга италианска морска република, което показва, че силите му, дори в най-добрият му период, не могли да се мерят с тези на Серенисимата. Все пак Гийом II надвил противниците си в голямо сражение на сушата.

След края на войната и нормализирането на отношенията с Венеция последвал удар, който оказал сериозни негативни последици както за княжеството, така и за морските му възможности. След загубата при Пелагония (1259) и пленничеството на принца, Морей трябвало да отстъпи по-голямата част от Лакония с някои важни пристанища и най-вече Монемвасия, откъдето идвала част от малкия му постоянен флот. От началото на 60-те години Гийом II вече не можел да разчита на тези кораби.

Сключването на договорите от Витербо (1267) и преминаването на княжеството под сюзеренитета на Кралство Сицилия внесли някои промени в морската сфера, които се задълбочили след смъртта на Гийом II (1278). Няколко години след кончината му в управлението на княжеството вече присъствал служител с титла *адмирал*. Той резидирал в Кларенца, главното пристанище на Ахея (от последната четвърт на XIII в.). Адмиралът отговарял за командването на флота, охраната на крайбрежията и защитата на крепостта и пристанището в Кларенца⁴⁴. В следващите десетилетия териториалните загуби и вътрешните конфликти влошили финансовото състояние на страната и затова тя започнала все повече да разчита на морска помощ от Неапол и Венеция. Тези факти обаче са извън заявената хронологическа рамка на настоящото изследване и ще бъдат обект на друго проучване.

⁴³ Такава била традицията и във Франция в края на XII в. Въпреки че страната притежавала кораби, в кралския двор липсвал адмирал или друг високопоставен служител с подобни функции.

⁴⁴ *Chronique de Morée*, § 785–786.

В заключение може да се каже, че в първите години от съществуването на княжеството морейските владетели не разполагали със собствен флот, а разчитали на наемането на кораби за кратък период или на подкрепата на силни морски държави като Венеция. Ползването на венециански галери се превърнало в закономерност след уреждането на отношенията с Комуната (договор от Сапиенца от 1209 г.), а служител с титла *адмирал* или *мегадук* не бил нужен. В следващите десетилетия нарасналите финансови възможности на принцовете, рекрутирането на местни гърци за екипажи, както и използването на морските сили на островните феодали, позволили на ахейските владетели да разполагат с малък постоянен флот и да си осигуряват значителен брой кораби за осъществяване на дадена кампания (военна операция, участие в кръстоносен поход) в кризисни моменти. Териториалните загуби от 60-те години нататък и зачестилите военни конфликти с възстановената Византийска империя отслабили княжеството и намалили както финансовите му ресурси, така и възможностите да рекрутира кораби и екипажи от населението в част от крайбрежните райони. Въпреки това, то запазило ограничени собствени морски сили, доказателство за което намираме и в появата на служител с титла *адмирал* в администрацията на страната след края на епохата на Вилардуените. Тогава започнал нов етап, в който княжеството разчитало предимно на подкрепа от флота на Сицилианското кралство (по-късно Неаполитанско) и на Венеция.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Завладяването на Константинопол*. Иван БОЖИЛОВ (прев. и комент.). София: Академично издателство „Проф. Марин Динов“, 2000. ISBN 954-430-738-9.

ГАГОВА, Красимира. *Кратка история на кръстоносните походи*. София: Полис, 2008. ISBN 978-954-796-027-5.

ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, Ани. *България и Латинската империя (1204–1261)*. София: Издателство на БАН, 1985. OCLC: 490184155.

ДЮЛГЕРОВ, Никола. Установяване на венецианска власт на остров Крит. В: *Кюстендилски четения*, 24, 2018, с. 44–55. ISBN 978-954-07-4812-2.

ДЮЛГЕРОВ, Никола. Статутът на княжество Морей в началото на XIII век. *ГСУ–ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*, 102, 2021, с. 198–215. ISSN 1311-784X.

КЛАРИ, Робер дьо. *Завоюването на Константинопол 1204 година*. Николай МАРКОВ (прев. и комент.). София: Агенция Европрес, 2007. ISBN 978-954-91890-6-3.

СКУТАРИОТ, Теодор. *Обзорна хроника*. В: *Гръцки извори за българската история*. Т. 8. София: Издателство на БАН, 1971.

ACROPOLITES, George. *The History*. Ruth MACRIDES (introduction, trans. and comment.). Oxford: Oxford University Press, 2007. ISBN 978-0-19-921067-1.

ALBERICUS, monachus Trium Fontium. *Chronica Alberici monachi Trium Fontium*. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. T. 23. Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925.

BON, Antoine. *La Morée franque: Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe*. Paris: De Boccard, 1969. OCLC: 1467952.

BON, Antoine. *Le Péloponnèse byzantine jusqu'en 1204*. Paris: Presses Universitaires de France, 1951. OCLC: 1049479.

CANALE, Martino da. La Cronique des Veniciens de Maistre Martin da Canal. In: *Archivio storico Italiano*. T. 8. Firenze, 1845.

CHONIATES, Niketas. *O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates*. Harry MAGOULIAS (trans.). Detroit: Wayne State University Press, 1984. ISBN 0-8143-1764-2.

CLARI, Robert de. Zavoyuvaneto na Konstantinopol 1204 godina. Nikolay MARKOV (prev. i koment.). Sofia: Agentsiya Evropress, 2007. ISBN 978-954-91890-6-3.

Cronaca di Morea. In: HOPF, Carl. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*. Berlin: Weidmann, 1873. OCLC: 458086996.

DANCHEVA-VASILEVA, Ani. *Bulgaria i Latinskata imperiya (1204–1261)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985. OCLC: 490184155.

DANDOLO, Andrea. Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta. In: *Rerum Italicarum Scriptores*. T. 12, pars VIII. Mediolani, 1728.

DYULGEROV, Nikola. Statutat na knyazhestvo Moreya v nachaloto na XIII vek. *GSU–TsSVP “Prof. Ivan Dyuhev”*, 102, 2021, s. 198–215. ISSN: 1311-784X.

DYULGEROV, Nikola. Ustanovyavane na venetsianska vlast na ostrov Krit. In: *Kyustendilski cheteniya*, 24, 2018, s. 44–55. ISBN 978-954-07-4812-2.

FOTHERINGHAM, John. *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*. Oxford: Clarendon Press, 1915. OCLC: 559163722

GAGOVA, Krasimira. *Kratka istoriya na krastonosnite pohodi*. Sofia: Polis, 2008. ISBN 978-954-796-027-5.

ILIEVA, Aneta. *Frankish Morea (1205–1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population*. Athens: Historical Publications S. D. Basilopoulos, 1991. ISBN 960-7100-39-5.

Livre de la conquête de la princé de l'Amorée: Chronique de Morée (1204–1305). Jean LONGNON (éd.). Paris: Librairie Renouard (Publications pour la Société de l'histoire de France), 1911. OCLC: 6901725.

LOCK, Peter. *The Franks in the Aegean (1204–1500)*. London: Longman, 1995. ISBN 0-582-05140-1 (CSD).

LOENERTZ, Raymond-Joseph. Aux origins du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe. *Byzantion*, 1973, vol. 43, pp. 360–394.

LONGNON, Jean. *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris: Payot, 1949. OCLC: 1030096744.

LURIER, Harold. *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*. Translated from the Greek. Harold LURIER (trans., notes and introduction). New York–London: Columbia University Press, 1964. OCLC: 73998734.

MILLER, William. *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204–1566)*. London–New York: E. P. Dutton and Company, 1908. OCLC: 955793431.

MOREL-FATIO, Alfred. *Libro de los Fechos et conquistas des Principado de la Morea*. Publiée et traduite par Morel-Fatio. Geneve: Impr. J.-G. Fick, 1885. OCLC: 717674440.

MOUSKES, Philippe. *Chronique rimée de Philippe Mouskes*. Édité par Frederic Thomas de REIFFENBERG. Bruxelles, 1838. OCLC: 1405172404.

SANUDO TORSELLO, Marino. *Istoria del regno di Romania*. In: *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*. Carl HOPF (ed.). Berlin: Weidmann, 1873. OCLC: 458086996.

SKUTARIOTES, Theodoros. *Obzorna hronika. V: Gratski izvori za bulgarskata istoriya*. [in Bulgarian]. T. 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971.

TAFEL, Gottlieb; THOMAS, Georg. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*. T. 2. Wien, 1856. OCLC: 1187193693.

THIRIET, Freddy. *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles)*. Paris: Éditions E. de Boccard, 1959. OCLC: 1332001488.

VAN TRICHT, Filip. *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Leiden: Brill, 2011. ISBN 978-90-04-20323-5.

VILLEHARDOUIN, Geoffroi de. *Zavladyavaneto na Konstantinopol*. Ivan BOZHILOV (prev. i koment.). Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2000. ISBN 954-430-738-9.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

THE NAVAL FORCES OF THE PRINCIPALITY OF MOREA
AT CHAMPLITTE AND VILLEHARDOUIN DYNASTY
(1205 – 1278)

ASSOC. PROF. NIKOLA DYULGEROV, PHD

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0002-9288-7088>

nrdjulgero@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.101-117>

Received 2025-07-14; reviewed 2025-07-17; accepted 2025-07-23; published online 2025-11-25.

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. In the second quarter of the 13th century, the Morea fleet refused to provide assistance to Latin Constantinople on several occasions. However, the principality’s naval forces were not always so impressive. During the first decade of Achaea’s existence, its rulers did not even have their own navy, but relied on the hiring of a small number of ships for a short period or on the support of Venice, especially after the Treaty of Sapienza (1209). In the following decades, the increased financial capabilities of the princes, the recruitment of local Greeks for crews, as well as the use of the naval forces of other Latin feudal lords, allowed the Achaean rulers to build a small but permanent fleet and periodically contract a significant amount of ships for important naval operations. The territorial losses from the 1260s onward and the military conflicts with the restored Byzantine Empire weakened the principality, reducing both its financial means and its capacity to equip ships. Nevertheless, it maintained limited naval forces of its own – evidenced by the appearance of an official bearing the title of admiral in the state administration after the end of the Villehardouin dynasty’s rule. This marked the beginning of a new phase in which the principality relied primarily on naval support from the Kingdom of Sicily and from Venice.

Keywords: Principality of Morea, Navy, Venice, Latin Romania, Admiral, Villehardouins, Champlitte.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ЛАТИНСКИ ДЕЗЕРТЬОРИ В АРМИИТЕ НА
МЕСТНИТЕ БАЛКАНСКИ ВЛАДЕТЕЛИ (1210 – 1238)

ДОЦ. Д-Р ВЛАДИСЛАВ ИВАНОВ

Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките

Ул. „Московска“ № 45, София 1000, България

<https://orcid.org/0000-0001-9727-3176>

ivanov@balkanstudies.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.118-142>

Получено 2025-06-16; рецензирано 2025-06-25; прието 2025-07-26; публикувано онлайн 2025-11-25

Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект „Всекидневие и културни трансфери на Балканите (VI – XVI в.)“, разработван от Института за балканистика с Център по тракология при БАН и Византоложкия институт при САНУ в рамките на двустранна спогодба между Българската академия на науките и Сръбската академия на науките и изкуствата.

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Основната цел на материала е да анализира избрани изворови данни, които съобщават за преминаването на войници от армията на Латинската империя в лагера на нейните балкански противници в периода между 1210 и 1238 г. Текстът се спира подробно върху информацията по темата, съдържаща се в съвременни на събитията източници, между които писма от кореспонденцията на римските папи Инокентий III (1198 – 1216) и Григорий IX (1227 – 1241), латинския император Анри дьо Ено (1206 – 1216), римуваната хроника на Филип Мускес (пр. 1220 – 1282) и др. С помощта на съвременни научни методи авторът предлага реконструкция на събитията и причините за преминаването на латинските бойци на страната на местните владетели.

Ключови думи: Латинска империя на Константинопол, Балкани, Анатолия, армии, дезертъри.

* * *

Основната цел на настоящия материал е да анализира избрани изворови данни, които съобщават за преминаването на войници от армията на Латинската империя в лагера на нейните балкански противници в периода между 1210 и 1238 г. Става въпрос преди всичко за информация, съдържаща се в съвременни на събитията източници, между които писма от кореспонденцията на римските папи Инокентий III (1198 – 1216) и Григорий IX (1227 – 1241), латинския император Анри дьо Ено (1206 – 1216), римуваната хроника на Филип Мускес (пр. 1220 – 1282) и др. Изследването не претендира за изчерпателност, като съсредоточава вниманието си върху най-добре документираните примери и тези, които са свързани с българската история. Написването на материала бе провокирано най-вече от липсата на подобни трудове в модерната българска, а и в международната аналитична историография. Темата за дезертърството сред армиите, взели участие в многобройните конфликти между местните владетели и латинските пришълци на Балканите през първата половина на XIII в., все още остава почти неразработена, въпреки наличието на изворова база и повишения през последните години интерес към историята на Латинската империя. Изясняването на причините за преминаването на западноевропейски войници на страната на местните противници на „тяхната“ империя притежава съществена важност за цялостното разбиране на събитията в региона през посочения период, който не без основание е определян като преломен в развитието на отношенията между източноправославното и западното (латинското) християнство, чийто епицентър тогава се намира именно в бившите византийски територии¹.

Всеки изследовател на историята на Латинската империя би трябвало добре да познава постоянните затруднения, които изпитват нейните предводители поради недостатъчния брой на войниците, с които разполагат. Оплаквания по този въпрос повдигат още самите основатели на империята. Максималният брой, който достигат нейните въоръжени сили според съчинението на латинския маршал Жофроа дьо Вилардуен (ок. 1148 – ок. 1213), е „не повече от двадесет хиляди въоръжени мъже“². Посоченият брой всъщност не е никак малък

¹ Вж. напр. ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.)*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2009. ISBN 978-954-91983-4-8; NICOL, Donald. The Papal scandal. In: *Studies in Church History*. Vol. 13. The Orthodox Churches and the West. Oxford: Basil Blackwell, 1976, pp. 145–168. ISBN-10: 0631171800. ISBN-13: 978-0631171805; VACALOPOULOS, Apostolos. *Origins of the Greek nation: The Byzantine period, 1204–1461*. Ian MOLES (trans.). New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. ISBN 8135-0659-X.

² ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Завладяването на Константинопол*. Иван БОЖИЛОВ (прев.). София: Наука и изкуство, 1985. УДК 949.5+940.1.

за стандартите на епохата, но той остава такъв за твърде кратко време. В случая Вилардуен има предвид формация, която включва не само наетите от византийския император Алексей IV Ангел (1203 – 1204) въоръжени сили на Четвъртия кръстоносен поход, но и присъединили се към тях през пролетта на 1204 г. жители на Константинопол от западноевропейски произход, които наброяват няколко хиляди души³. Повечето от последните напускат армията веднага след превземането на византийската столица на 13 април 1204 г. и се връщат към предишните си занимания. През следващите седмици и месеци техният пример е последван от някои кръстоносци, които предпочитат да се приберат по родните си места. Онези войници, които все пак решават да останат, се оказват прекалено малко за реализирането на амбициозната програма, която им поставят техните водачи – установяването на контрол над цялата територия на Романия, както тогава наричат Източноримската империя, известна ни днес и под далеч по-късно наложилото се название Византия. Покоряването на обширните провинции е допълнително утежнено от съществуващото недоверие между франките и местното население, което нерядко прераства в открита враждебност⁴. Взаимните негативни чувства биват подхранвани както от съществуващата религиозна схизма между римокатолици и православни, така и от пресните спомени за многобройни кървави сблъсъци⁵. По тези причини новите латински господари разчитат най-вече на войници, които са от същия произход като тях, т.е. западноевропейци, за да осигурят властта си в бившите византийски територии. Независимо от факта, че някои от местните „гърци“⁶ преминават на страната на завоевателите и служат в тяхната армия, последните, както изглежда, никога не им се доверяват напълно и това по-

³ Присъединяването става по време на придобилите антилатински характер бунтове във византийската столица през зимата на 1203 – 1204 г.

⁴ За термините „латинци“ и „франки“, употребявани за означаване на западноевропейците във Византия и останалите православни страни, вж. KAZHDAN, Alexander. *Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century*. In: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. Angeliki LAIOU; Roy MOTTAREDEN (eds.). Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2001, pp. 83–100. ISBN 0-88402-277-3; LOCK, Peter. *The Franks in the Aegean, 1204–1500*. New York: Routledge, 1995, repr. 2013, pp. 8–9. ISBN 13: 978-0-582-05139-3 (pbk); *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 2. Alexander KAZHDAN (gen. ed.). Oxford: Oxford University Press, 1991. ISBN 0-19-504652-8.

⁵ Вж. напр. ИВАНОВ, Владислав. Как се разделя християнският свят? Начало на конфронтацията между православния Изток и католическия Запад. В: *Хармония в различията*. София: Академично издателство За буквите – О писменехъ, 2018, с. 63–70. ISSN 2367-7899.

⁶ По това време, както и доста по-късно, западноевропейците често използват названието „гърци“ или негови производни за означаването на всички източноправославни. Повечето от гръкоговорящите жители на Византия предпочитат да се наричат „ромен“, т.е. римляни – един етноним, който запазва актуалността си на Балканите чак до XIX в., за последното срв. ДЕТРЕЗ, Раймонд. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV – XIX в.* София: Кралица Маб, 2015. ISBN 978-954-533-146-6.

ложение се запазва чак до края на латинската власт в Константинопол през 1261 г.⁷

Въпреки всичко изворите регистрират появата на военно сътрудничество между латинци и православни твърде скоро след падането на Константинопол в 1204 г. Редица влиятелни ромейски или български водачи, като например кесаря Теодор Врана (ок. 1170 – ок. 1220) или деспот Алексей Слав (ок. 1190 – ок. 1230), се признават за васали на латинските императори и воюват за тяхната кауза начело на контингенти, съставени от местни бойци. Главна роля за преминаването на противниковата страна в тези случаи играят политическите интереси на местните магнати, които считат, че присъединяването им към латинците може да послужи за собственото им издигане и укрепване. Показателен пример в това отношение представлява поведението на Алексей Слав, който разполага с владения в Родопите, принадлежи към династията на Асеновци и след смъртта на цар Калоян (1197 – 1207) претендира за българския престол, което го вкарва в конфликт с братовчед му цар Борил (1207 – 1218). Латинският император Анри дьо Ено е естествен съюзник на Слав във войната му срещу Борил, но родопският магнат се признава за негов васал едва след като армията на Анри побеждава тази на Борил в битката при Пловдив през 1208 г., независимо че между тях се водят предварителни преговори и императорът предприема поход навътре в българска територия най-вече за да обедини силите си с неговите⁸.

През първите години от съществуването на Латинската империя сведенията за военно сътрудничество между командвани от бивши ромейски и български аристократи местни войници и новата латинска власт са сравнително многобройни, но почти напълно отсъстват данни за преминаване на франкски бойци на противниковата страна. За това има няколко причини, които ще се опитам да обобща в следващите редове. Изворите свидетелстват, че населението на бившите византийски провинции първоначално е обхванато от колеба-

⁷ Вж. напр. ODB, Vol. 2, p. 1184. Показателен пример в това отношение е сведението на съвременния на събитията и добре осведомен хронист Филип Мускес, че по време на българо-никейската обсада на Константинопол през 1235 г. латинците обезоръжават гръцките войници в града, срв. MOUSKÉS, Philippe. *Chronique rimée*, Frédéric A.F. Thomas de REIFFENBERG (dir.). T. 2. Bruxelles: M. Hayez, 1838, p. 614, vs. 29 055–29 056. Но тук трябва да се спомене, че в някои области, където властта на латинците се задържа по-дълго, като например в пелопонеското княжество Ахая, Кипърското кралство или хоспиталиерската държава на Додеканезите, гръкоезичното източноправославно население намира по-успешен *modus vivendi* с пришълците, без да се налага да променя съществено явяванията или обичаите си.

⁸ ВАЛАНСИЕН, Анри дьо. *История на император Анри*. Ивайло БУРОВ (прев.). София: Полис, 2009, [505.]; [545.]; [546.]. ISBN 978-954-796-029-9. Вж. също ЙОРДАНОВ, Калин. *Принцът на Филипопол: непознатият деспот Алексей Слав в светлината на нови открития*. София: ИБЦТ–БАН, Wunderkammer, 2022, с. 20; 126–137. ISBN 978-619-92254-0-0.

ния чия власт трябва да признае – дали тази на побягналите от столицата ромейски василевси⁹ и аристократи, на обявилите се за независими местни магнати, съседните владетели или на представящите се за легитимен приемник на старата империя латински пришълци?¹⁰ Последните наистина не се ползват с добър имидж, но са постигнали блестящи победи, благодарение на които контролират притежаващия огромно символично значение Константинопол¹¹. Освен това разполагат с най-добре организираните към момента въоръжени сили, избягват да налагат драстични промени на съществуващия в провинциите социален ред и се показват сравнително толерантни към онези местни жители, които им се покоряват. Поради това не е учудващо, че мнозинството ромеи в началото предпочитат да сътрудничат на латинската власт¹². В същото време повечето латински войници не знаят почти нищо за обичаите и езиците в тази част на света. Това затруднява комуникацията им с местните и ги кара по-силно да се придържат един към друг. Запазените разкази на съвременници и участници в събитията, като например вече цитираното съчинение на Жофроа дьо Вилардуен и това на пикардийския рицар Робер дьо Клари, показват, че през първите три години от съществуването на Латинската империя (1204 – 1207) дезертьорството на франкските ѝ войници в лагера на местните владетели е почти немислимо¹³.

Сред факторите, които спомагат за първоначалната изолация на пришълците от околното население, трябва да се спомене и покровителството на Латинската империя от страна на върховния религиозен глава на западното

⁹ Избягналите от столицата византийски василевси наистина са няколко: Алексий III Ангел (1195 – 1203) и Алексий V Мурзуфлу (1204), а според някои мнения и един от братята Ласкариси – Константин или Теодор.

¹⁰ Вж. напр. ANGOLD, Michael. *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204–1261*. Oxford: Oxford University Press, 1975, pp. 10–12. ISBN 0198218540.

¹¹ Превземането на Константинопол през 1204 г. е грандиозна победа, която до този момент не е постигана от нито една друга външна сила (от провъзгласяването на града за столица на Римската империя през 330 г. от император Константин Велики (306 – 337)).

¹² Вж. напр. NICOL, Donald. *Op. cit.*, pp. 148–149; LOCK, Peter. *Op. cit.*, pp. 284–290. По този повод съвременният ромейски историограф Никита Хониат, привърженик на антилатинската политика, се възмущава колко лесно и без съпротива през 1204 г. „маркизът [Бонифаций Монфератски] станал господар на най-силните провинции и най-големите градове, които имали по-многобройно население от собствените му войници“. *Nicetae Choniatae Histori.* Vol. 1 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. XI, I, Series Berolensis). Ioannes Aloysius VAN DIETEN (rec.). Berlin: Walter de Gruyter, 1975, 601, 70. ISBN 3-11-004528-1.

¹³ В този период латинците се отнасят отрицателно към постигането на каквито и да е договорки с независимите владетели в бившите византийски територии, към които очевидно причисляват и българския цар Калоян, вж. напр. CLARI, Robert de. *La conquête de Constantinople*. Philippe LAUER (ed.). Paris: Honoré Champion, 1956, [LXIV. – LXV.]; [CVI.]; ВИЛАРДУЕН, Жофроа дьо. *Завладяването на Константинопол*, [391.] – [394.], с. 112–113.

християнство – папа Инокентий III, чието политическо влияние по това време е в своя апогей. Папството поддържа Латинската империя през целия период на съществуването ѝ, а високата стойност, която ѝ придава, проличава от това, че *de facto* ѝ оказва съдействие дори срещу страна като България, която между 1204 и 1234 г. се намира в уния с Римската църква¹⁴. Подкрепата на Светия престол за латинското управление на Балканите и Мала Азия е мотивирана с възможността чрез него да се прекрати религиозната схизма между католици и православни и да се окаже по-ефикасно съдействие на заплашените от сарацините християнски владения в Сирия и Палестина. Предприетите от Папството мерки придават на военните действия в Романия характера на кръстоносен поход срещу „схизматичите“ и „турците“ (макар в действителност голяма част от тях да се водят против българите униати), и увеличават тяхната популярност в католическите страни.

Поради изтъкнатите причини не изглежда случайно, че най-ранното сведение за опит на франкски войници да минат на страната на местните им балкански противници – или поне да им съдействат – се отнася едва към времето на един от най-ожесточените вътрешни конфликти в Латинската империя – войната между император Анри дьо Ено и т.нар. „ломбардски барони“ от Солунското кралство, започнала в 1208 г. Въпросният епизод от конфликта е описан в продължението на историята на Жофроа дьо Вилардуен, написано от Анри дьо Валансиен. В глава 619. на посоченото съчинение четем как през зимата на 1208 – 1209 г. началниците на ломбардския гарнизон в Сяр чрез пратеници предложили на баила (наместника) на българския цар Борил в недалечния Мелник да му предадат управлявания от тях град. Българският управител приел предложението и потеглил с войниците си от Мелник към Сяр, но преди да успее да стигне дотам, гръцките жители на Сяр пуснали във външната крепост на града отряд на император Анри. По този начин уговореното предаване било осуетено. Според текста на Валансиен ломбардският гарнизон искал да предаде важния и добре укрепен град на наместника на цар Борил, защото „предпочитали да я владее по-скоро той, отколкото императорът“¹⁵. Това обяснение обаче изглежда прекалено наивно и най-вероятно не изчерпва мотивите на бранителите на крепостта. Би било логично те да са сключили някакви допълнителни договорки с българския военачалник, като например той да им осигури защита срещу войската на Анри дьо Ено и бъдеща военна подкрепа за техния метеж. За съжаление, Валансиен не ни дава никакви допъл-

¹⁴ ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Цит. съч.*, с. 141–143.

¹⁵ VALENCIENNES, Henri de. *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*. Jean LONGNON (ed.). Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1948, [619.], pp. 84 – 85; БАЛАНСИЕН, Анри дьо. *История на император Анри*, [619.], с. 61.

нителни подробности, които да потвърдят или отхвърлят изказаните предположения.

Близко две години по-късно, на 7 декември 1210 г., папа Инокентий III (1198 – 1216) изпраща от Италия писмо до Латинския патриарх на Константинопол Томазо Морозини (1204 – 1211). От неговия текст разбираме, че основният повод за написването му е неотдавнашно дезертиране на значителен брой войници на Латинската империя и присъединяването им към войските на двамата най-силни гръцки или поствизантийски владетели по това време – епирския господар Михаил I Комнин (ок. 1205 – ок. 1215) и никейския василевс Теодор I Ласкарис (1205 – 1221), които воюват срещу империята. В писмото Инокентий III с възмущение изброява някои от антилатинските акции на споменатите владетели, които според него включвали и откровено варварски действия, като разпъването на кръст на католически свещеник и одирането жив на един от най-високопоставените барони на император Анри дьо Ено. По този начин папата индиректно заклеява основния обект на посланието му – „заслепените от алчност латинци“, които решили да минат под знамето на варвари и врагове на правата вяра (римския католицизъм). За финал Инокентий III нарежда на патриарха на Константинопол и подчинените му духовници в империята на Романия да отлъчат от Църквата дезертиралите войници, както и всички останали (франки), които оказвали „подкрепа или услуги на гърците срещу император Анри или неговите хора“.

Цитираното папско послание показва ясно, че преминаването на латински военни на страната на Михаил I Комнин и Теодор I Ласкарис не само било извършено в големи размери, но и се случило почти едновременно в два отделени един от друг региона, разположени съответно в западния и източния край на Латинската империя. Според Инокентий III главна причина за измяната на споменатите войници били по-големите заплати (*stipendia*), които им предложили гръцките владетели спрямо онези, които им давал латинският император. Споменаването на заплатите ни води към допускането, че дезертьорите не били васали на император Анри, а по-скоро негови наемници. Историята на Валансиен споменава на два пъти наемници, които участвали във войската на Анри по време на неговия поход срещу ломбардските барони в земите на Солунското кралство през 1208 – 1209 г. Поради близостта във времето и мястото можем да предположим, че същите тези наемници или част от тях били сред онези латинци, които се присъединили към силите на Михаил I Комнин. Отново поради съвпадение в хронологията някои изследователи допускат, че новите латински войници на епирския владетел били наети от него с венецианско посредничество след договора за васалитет, подписан от Михаил с

Венеция през юни 1210 г.¹⁶ За съжаление, липсват допълнителни доказателства, които да подкрепят или отхвърлят последната хипотеза.

С относително повече данни разполагаме за съдбата на наемниците, преминали през 1210 г. във войската на Теодор I Ласкарис. Най-вероятно именно тяхната история ни разказва текстът на едно често коментирано в научната историография писмо, което император Анри дьо Ено изпраща от Пергам до неговите *universis amicis* в началото на 1212 или 1213 г.¹⁷ Съдбата на формираната от тях военна част привлича вниманието и на други автори от епохата. Така например, историческото съчинение на Георги Акрополит (1217 – 1282) *Χρονική συγγραφή* ни осведомява, че около половин година след изпращането на цитираното по-горе писмо на Инокентий III латинските наемници в никейската войска наброявали около осемстотин конници. Именно те според посочения текст на Акрополит и други извори съставляват основната ударна сила на никейците в битката при гр. Антиохия на р. Меандър през юни 1211 г.¹⁸ Споменатото сражение, завършило с победа на войските на Теодор I Ласкарис срещу тези на турския (селджукски) султан Гияседдин Кейхюсрев I (1205 – 1211), има огромно значение за укрепването на Никейската империя и утвърждаването ѝ като първостепенна сила в региона. Изворите са единодушни, че латинските бойци се сражавали извънредно храбро и дали много жертви в битката, чийто ход бил обърнат в полза на Ласкарис едва след убийството на турския султан. Ромейските историографи обичайно приписват погубването на султана на самия Теодор I, но според турския летописец Ибн Биби (XIII в.) то станало по следния начин: „... някакъв непознат франк, за когото султанът помислил, че е от неговите¹⁹,

¹⁶ LOCK, Peter. *Op. cit.*, p. 60.

¹⁷ В литературата съществуват известни разногласия около точната година, през която е изпратено писмото, за тях вж. по-подробно LONGNON, Jean. *La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales de l'Académie royale de Belgique*. T. 34. Bruxelles, 1948, pp. 442–452; VAN TRICHT, Filip. *La politique étrangère de l'empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d'interprétation (1re partie). Moyen age: Revue d'histoire et de philologie*, 2001, vol. 107, no. 2, pp. 221–227. Български превод на писмото има в: *Латински извори за българската история*. (ЛИБИ). Т. 4. Васил ГЮЗЕЛЕВ (ред.). София: Издателство на БАН, 1981, с. 18–23. УИК 34,89.

¹⁸ *Nicephori Gregorae Byzantina historia: Graece et Latine*. Vol. 1. Ludwig SCHOPEN (ed.). Bonn: Weber, 1829, p. 19; AKROPOLITES, George. *The History*. Ruth MACRIDES (introduc., trans. and comment.). Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 130. ISBN 978-0-19-921067-1; AKROPOLIT, Георгий. *История*. П. И. ЖАВОРОНКОВ (пер., вступ. ст., комм. и прил.). Санкт-Петербург: Алерея, 2005, с. 53–54. ISBN 978-5-9149-835-7; SAVVIDES, Alexis G. C. *Acropolites and Gregoras on the Byzantine-Seljuk confrontation at Antioch-on-the Maeander (A. D. 1211). English Translation and Commentary. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 15:26, 1991, p. 96.

¹⁹ Явно, че според Ибн Биби и в селджукската войска през 1211 г. присъствали франкски наемници.

преминал покрай него, след което внезапно се обърнал и с един удар на копие то си изпратил душата му в Рая²⁰. Тъй като версията на Ибн Биби изглежда по-правдоподобна от ромейските, можем да допуснем, че безименният франк, който убил Кейхюсрев I и донесъл победа за Никеиската империя, бил един от преминалите на никейска страна латински наемници.

Някои податки, съдържащи се в цитираните писма на Анри дьо Ено и Инокентий III, дават основание да се предположи, че въпросните бойци се присъединяват към армията на Ласкарис след пленяването и убийството на един от най-прочутите латински военачалници по това време – Пиер дьо Брашийо, когото неговият биограф Жан Лоньон нарича „героят на [Четвъртия] кръстоносен поход, прочут със своята храброст и подвизи [...] сред гърците и българите“²¹. Данните, че Пиер пребивава във Франция през 1209 г.²², показват, че той най-вероятно бил пленен от никейците след завръщането си в Латинската империя през следващата (1210) година. В такъв случай писмото на Инокентий III споменава именно неговото убийство. Приведените латински текстове подсказват съществуването на връзка между пленяването на Пиер дьо Брашийо и дезертирането на франкските наемници в никейския лагер. Това позволява допускането, че дезертърите биха могли да са войници, наети във Франция от Пиер и след това доведени от него в Анатолия да се сражават за латинската кауза срещу никейците. Същата практика за набирането на войници (както наемници, така и кръстоносци) в родната Франция по-късно прилагат по време на посещенията си там латинските императори Пиер дьо Куртене (1216 – 1217), Робер дьо Куртене (1221 – 1228), Жан дьо Бриен (1229 – 1237) и Балдуин II (1228 – 1273).

Най-вероятно отново през 1210 г. Никеийският патриарх Михаил IV Авториан (1208 – 1213/14) и неговият Велик синод адресират писмо до войската на Теодор I Ласкарис, което според съвременните изследователи включва послания, предназначени специално за латинските наемници в нея. Текстът, изглежда, е свързан с обявяването на войната със селджуците, тъй като призовава войниците на никейския василевс да покажат храбростта и доблестта си, за да защитят християнската вяра. Писмото завършва с изречението: „Ние опрощаваме всички грехове на онези от вас, които загинат, сражавайки се в защита на Божиите хора и домовете си“²³. Цитираното опрощение няма аналог в дотогавашната, а и в по-късната практика на византийското духовенство. То всъщност

²⁰ DUDA, Herbert W. *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī*. Kopenhagen: Munksgaard, 1959, p. 49. Universität Wien FBB Byzantinistik und Neogräzistik 30 098.

²¹ LONGNON, Jean. *Les compagnons de Villehardouin. Recherches sur les croisés de la quatrième croisade*. Genève: Droz, 1978, p. 92. LC: 78385440.

²² *Ibidem*, p. 97.

представлява даването на пълна (пленарна) индулгенция в най-добрите традиции на Римското папство от периода на кръстоносните походи²⁴. Приведените изворови данни и съвпадението в хронологията ме карат да направя още едно допускане – че преминаването на наемниците на страната на Ласкарис поне отчасти се дължало на желанието им да воюват срещу турските „неверници“ и на компрометирането на латинския император чрез сключването на неговия съюзнически договор с турския султан на Икониум (Коня) във времето преди вече споменатата битка при р. Меандър от юни 1211 г.²⁵

Запазена е изворова информация и за по-нататъшната съдба на тези наемници, но поради това, че тя не допринася особено за изясняването на причините им за минаването на служба при никейския василевс и ограниченията в обема на настоящия материал, сега ще премина към данните за няколко по-късни случая на латинско „дезертъорство“ в лагера на местните владетели. След ненадейната кончина на Анри дьо Ено през 1216 г. Латинската империя претърпява няколко последователни тежки поражения във войните със своите съседи. Като резултат по време на управлението на Робер дьо Куртене империята губи почти всички свои територии в Европа и Азия, запазвайки само част от Тракия и отдалечените княжества на Атина и Ахая, които нямат сухопътна връзка със столицата. Военните неуспехи несъмнено стимулират преминаването на латинските наемници на противниковата страна, което е неколккратно засвидетелствано в съвременните извори²⁶. Проблемите с войската са споменати от Робер в едно писмо, което той изпраща на папа Григорий IX към края на управлението си. В посоченото послание императорът пише, че неговата държава се намира „в затруднено положение“ и „са останали само няколко източника, от които да се издържат войниците за защита на империята, а тези източници са толкова слаби и бедни, че докато самите бойци не могат да бъдат осигурени от тях с достатъчно заплащане, те биват принудени да изоставят земята [която охраняват] за най-голяма вреда на самата империя“²⁷.

²³ OIKONOMIDES, Nicolas. Cinq actes inédits du patriarche Michel Autôreianos. *Revue des études byzantines*, 25, 1967, pp. 115–117.

²⁴ KYRIAKIDIS, S. Crusaders and mercenaries: the west-European soldiers of the Laskarids of Nicaea (1204–1258). *Mediterranean Historical Review*, 2014, vol. 29, no. 2, p. 144. ISSN 0951-8967. ISSN (Online) 1743-940X.

²⁵ PRINZING, Günter. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Überlieferungsgeschichte, Neuedition und Kommentar. *Byzantion*, 43, 1973, p. 414; *ЛИБИ*. Т. 4, с. 21.

²⁶ Вж. напр. *Bullarium Hellenicum. Pope Honorius III's Letters to Frankish Greece and Constantinople*. William O. DUBA; Christopher SCHABEL (eds.). Turnhout: Brepols, 2015, pp. 21–23; 355 – 357, p. 516, p. 528. ISBN 978-2-503-55464-8.

²⁷ *Les registres de Grégoire IX*. Vol. 1 (1227–1235). Lucien AUVRAY (ed.). Paris: Albert Fontemoing, 1896, p. 23, doc. 47 (Latran, 7 avril 1227).

Проблемите принуждават Робер да отпътува на запад, за да търси съдействие от Папството. Той умира по време на завръщането си през ноември 1227 г. На императорския трон го наследява роденият в Константинопол негов по-малък брат Балдуин II (1228 – 1273), който тогава е едва десет- или единадесетгодишен. Последвалите събития са отлично обобщени от анонимния автор на старофренския текст, известен под названието *Estoire d'Eracles* („История на [император] Ираклий“): „... тъй като земята на Константинопол се намираше в много лошо положение, [нейните] барони проведеха съвет и след като се споразумяха, изпратиха посланици при крал Жан, за да го помолят да дойде и да получи [управлението на] империята“²⁸. В случая латинските барони се опитват да разрешат създалата се кризисна ситуация, като избират за императорски регент и тъст на малолетния Балдуин II бившия йерусалимски крал Жан дьо Бриен (ок. 1170 – 1237), който не само е френцузин (като повечето от тях) и разполага с богат военен опит, но е и фаворит на папа Григорий IX. На 9 април 1229 г. латинските барони и Жан дьо Бриен сключват договор, според който последният не само трябва да получи управлението на Латинската империя, но и да се опита да отвоюва загубените ѝ при войните със съседните държави територии²⁹.

Войнствените намерения на новия император проличават и от договора, който той сключва на 7 април 1231 г. с най-значителния политически партньор на Латинската империя – Венецианската република. С този документ венецианците се задължават да превозят до Константинопол Жан дьо Бриен и цялата му войска, която според текста се състои от петстотин рицари, хиляда и двеста коня и пет хиляди обикновени бойци и членове на свитата му, с „достатъчно на брой“ платноходи (*navigia*) и четиринадесет галери³⁰. Предвиденият размер на войската, която Жан събира най-вече в родната си Франция, е доста значителен

²⁸ Recueil des historiens des croisades publ. par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (= RHC). *Historiens occidentaux*. T. 2. Paris: Imprimerie impériale, 1859, p. 381.

²⁹ PERRY, Guy. *John of Brienne, King of Jerusalem, Emperor of Constantinople c. 1175–1237*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 151–152. ISBN 978-1-10704-310-7; VAN TRICHT, Filip. *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Peter LONGBOTTOM (trans.). Leiden: Brill, 2011, pp. 294–296. ISBN 978 90 04 20323 5.

³⁰ *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante: von neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts*. T. 2 (1205–1255.). Gottlieb Lukas Friedrich TAFEL; Georg Martin THOMAS (publ.). Wien: Die kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1856, docs. 277–280, pp. 277–299. Споменатите галери най-вероятно не са предназначени за транспорт, а за военни действия по море срещу новопостроения никейски флот, който по това време провежда операции против латинците в района на Проливите и подкрепя въстанието на гърците от о. Крит срещу местните венециански власти, вж. AKROPOLITES, George. *The History*, pp. 165–178; АКРОПОЛИТ, Георгий. *История*, с. 62–66; ЖАВОРОНКОВ, Петр Иванович. *Никейская империя и Запад. Византийский временник*, 36, 1974, с. 105–106.

за епохата и показва недвусмислено плановите му за бъдещи завоевания на Балканите и в Анатолия³¹.

Към края на 1231 г. Жан дьо Бриен пристига в Константинопол начело на армия, чиято численост вероятно не достига предвиденото в договора с Венеция, но за сметка на това е добре екипирана³². Повечето от войниците, които той довежда на изток, вероятно са наемници, независимо от това че папа Григорий IX обещава на присъединилите се към неговия поход същите привилегии като на кръстоносците, отправящи се към Светата земя³³. Изненадващо за всички, макар че разполага със сравнително голяма и добре подготвена военна сила, след пристигането си в Константинопол прославеният военачалник Жан дьо Бриен, вместо веднага да започне похода за възвръщане на загубените латински земи, който се очаква от него, прекарва следващите две години в пълно бездействие. Неговият модерен биограф Дж. Пери смята, че забавянето се дължи на страха на Жан да атакува Никейската империя, но това схващане не намира потвърждение в изворите³⁴. *Estoire d'Eracles* ни предлага друго обяснение: „По времето, когато хората мислели, че [Жан дьо Бриен] ще поведе армията си и ще започне война, той вместо това започнал спорове и дела срещу венецианците“³⁵.

Посоченото забавяне на планираните военни действия от Жан дьо Бриен се проточва от есента на 1231 г. до пролетта на 1233 г. В този период или след повторното оттегляне на силите му в Константинопол, което приключва краткия му поход срещу Никейската империя в района на Проливите през топлите месеци на 1233 г., но най-късно до края на същата година неговата армия бива напусната от почти всички наемници³⁶. По-подробен поглед към причините за това „дезертьорство“ и съдбата на напусналите наемници ни дават няколко

³¹ Жан дьо Бриен се намира във Франция в периода края на 1229 – края на 1230 г., срв. PERRY, Guy. *Op. cit.*, pp. 152–154.

³² Срв. напр. „История на Ираклий“, чийто текст отбелязва, че „крал Жан [дьо Бриен] дошъл [в Константинопол], както бил обещал, водейки със себе си отлична войска“, RHC. *Historiens occidentaux*. Т. 2, р. 381.

³³ PERRY, Guy. *Op. cit.*, p. 152.

³⁴ *Ibidem*, pp. 162–163.

³⁵ RHC. *Historiens occidentaux*. Т. 2, р. 382. Можем само да гадаем за какво са били тези спорове и дела, но съдейки по предишни спорове между венецианците и империята, то вероятно е ставало въпрос за разпределяне на територии и неизплатени части от сумата, дължима от Жан дьо Бриен за транспорта на свитата и войниците му до Константинопол.

³⁶ Това, че става въпрос именно за наемници, е уточнено в донесението на папските пратеници за преговорите в Никея през 1234 г., вж. *The Disputatio of the Latins and the Greeks, 1234*. Jeff BRUBAKER (Introduction, trans., and comment.). Liverpool: Liverpool University Press, 2022, pp. 163 – 164. ISBN (Online) 9781837645572; ЛИБИ. Т. 4, с. 38; PERRY, Guy. *Op. cit.*, pp. 161 – 162.

стиха от римуваната хроника на Филип Мускес, които цитирам тук в български превод: „За да пази империята на Гърция/ отиде там крал Жан./ Там той прекара не знам колко години/ и нито склучи мир, нито води война/ и така накрая загуби почти цялата земя./ Той запази златото и парите си/ и остави войниците да отидат/ обратно в своите земи или другаде./ Той възпря и много други,/ което не беше нито доблестно, нито разумно“³⁷. При описанието на малко по-късни събития (обсадата на Константинопол през 1236 г.) текстът на Мускес уточнява, че напусналите Жан дьо Бриен наемници (или поне голяма част от тях) преминали на служба във Влахия – прозвище, с което в хрониката се означава Второто българско царство. Става въпрос за следните стихове: „Тогава дойде благородна новина,/ че на нашите хора в Константинопол/ са се притекли на помощ с големи сили/ Жофроа дьо Вилардуен³⁸/ и пизанците, и венецианците,/ и генуезците, [които се справиха] много добре./ Защото там се намирал крал Жан,/ който имаше голяма нужда от това./ [Тъй като] заради своето скъперничество беше оставил/ [да си тръгнат] добрите сержанти и декарсите [десетниците],/ и голяма част от рицарите,/ които преминаха оттатък във Влахия./ Защото така постъпва онзи, който не може по-добре³⁹,/ а договорите трябва да се спазват,/ както ни учи [Светото] писание“⁴⁰.

В научната литература се среща мнението, че цитираните стихове на Мускес отразяват две различни напускания на латинската войска от нейни бойци⁴¹. Това предположение несъмнено се дължи на споменаването на отпъ-

³⁷ MOUSKÉS, Philippe. *Op. cit.*, p. 613 (v. 29 029–29 038): Pour garder l’empire de Grèce/ S’en fu alés li rois Jehans./ Là ot esté ne sai qans ans ./ Qu’il n’i ot pais faite ne gierre ./ Ainc perdi priés toute la terre./ Son or garda et ses deniers./ Aler laissa les saudoïers/ U en lor tières u aillors./ S’empesa et les plusiors ./ Quar ce ne fu ne preus ne sens. Тук предлагам нов български превод на стиховете от оригинала, който в някои моменти се различава от предишния превод на Г. Меламед, публикуван у ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Средновековна поезия от и за българите*. София: Захарий Стоянов, 2015, с. 256–257, стих. 29 029 – 29 038. ISBN 978-954-09-0817-5.

³⁸ Владетелят на Княжество Ахая (Пелопонес) Жофроа II дьо Вилардуен (1229 – 1246).

³⁹ Т.е. „така постъпва онзи, който няма по-добър вариант“.

⁴⁰ MOUSKÉS, Philippe. *Op. cit.*, pp. 620–621 (v. 29 238–29 253): Donques revint novele noble/ Que no gens de Coustantinoble/ Soucoru à moult grant hustin/ Joffrois de Vile-Harduin ./ Et Pissant et Venissien/ Et li Genevois moult très-bien ./ Quar li rois Jehans i estoit ./ Ki moult grant mestier en avoit./ Par avarisse avoit laissiés/ Les bons siergans et dékaciés./ Et des cevaliers grant partie ./ Ki passèrent outre en Blaquie ./ Quar ensi fait ki mious ne puet ./ Par convenant faire l’estuet ./ Ce nos ensègne li escriis. Предишен български превод на стиховете у: ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Средновековна поезия...*, с. 259–260, стих. 29 029–29 249. Номерацията на стиховете в посочената публикация на Гюзелев или е сгрешена, или нарочно не следва тази в изданието на барон Де Райфенберг, макар и пак там (с. 275) да е посочено, че за превода е ползвано именно то.

⁴¹ LANGDON, John S. The forgotten Byzantino-Bulgarian assault and siege of Constantinople, 1235–1236, and the breakup of the entente cordiale between John III Ducas Vatatzes and John Asen II in 1236 as background to the genesis of the Hohenstaufen – Vatatzes alliance of 1242. In: *Byzantina kai Metabyzantina*. Vol. 4. Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos. Speros VRYONIS (ed.). Malibu: Undena Publications, 1985, p. 117. ISBN 0-89003-169-X;

туването им на две различни места в текста на хрониката. Самият аз обаче не откривам в текста никакви индикации за подобно разделяне по следните причини: в първия случай Мускес описва как Жан дьо Бриен „запази златото и парите си и остави войниците да си отидат и [...] възпря много други [бойци да останат в армията на Латинската империя]“, което не било „нито доблестно, нито разумно“, тъй като, продължава поетът, враговете на империята, които той изброява поименно, включително българския цар Йоан Асен II [Ausens] (1218 – 1241) и никейския император Йоан III Дука Ватаци [Vatace] (1221 – 1254), разбрали за напускането на войниците и веднага „тръгнали към Константинопол, за да обсадят крал Жан./ А щом крал Жан узна това/ той призова всичките мъже, с които разполагаше,/ но [вече] нямаше повече от 160 рицари“⁴². Очевидно първото сведение за напускането на наемниците в хрониката служи като обяснение на последвала го във времето атака срещу Константинопол, проведена от силите на формиралата се под ръководството на Асен и Ватаци антилатинска православна коалиция (първото подобно нападение е извършено през 1235 г.)⁴³, както и на това защо Жан дьо Бриен разполагал с толкова малко рицари. Що се отнася до второто споменаване на „дезертиралите“ наемници, което вече цитирахме по-горе, то се намира малко по-нататък в текста при описанието на събития от следващата, 1236 г. Целта на второто споменаване е не да покаже ново напускане на войската от „добрите сержанти и декарсите [десетниците], и голяма част от рицарите, които преминаха оттатък във Влахия“, а да подчертае колко ценна била помощта, която оказали на обсадения повторно от православните владетели Константинопол през 1236 г. подкрепленията, доведени от принца на Ахая Жофроа дьо Вилардуен и представители на най-силните по това време „морски“ италиански републики Пиза, Венеция и Генуа. И тъй като в текста липсват каквито и да било податки, че става въпрос за две отделни събития, аз смятам, че Мускес по-скоро е имал предвид едно и също напускане на армията на Жан дьо Бриен, което е споменал двукратно, за да подчертае неадекватното отслабване на константинополската отбрана, подложена на две

MADGEARU, Alexandru. *The Asanids: the political and military history of the second Bulgarian Empire (1185–1280)*. Leiden: Brill, 2017, p. 218. ISBN 978-90-04-32501-2; WOLFF, Robert Lee. The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261. In: *A History of the Crusades*. Vol. 2. The Later Crusades 1189–1311. Kenneth W. SETTON (ed.). Madison: University of Wisconsin Press, 1969, pp. 187–234, p. 219. ISBN 978-0299048440.

⁴² MOUSKÉS, Philippe. *Op. cit.*, pp. 613–614 (v. 29 039–29 046; 29 050–29 053): Mais Vatace et li rois Ausens ./ Li Micalis et li Coumain ./ Et li Blac ausi tout de plain ./ Et li Toldres , uns om poisans ./ L'oïrent dire aus ne sai quans ./ Venut sont viers Costantinoble ./ L'empérial cité , la noble ./ Pour le roi Jehan asségier. [...] Et quant li rois Jehans le sot ./ Des siens manda quan que il pot ./ Si n'ot blous que VIIIxx chevaliers.

⁴³ Вж. по-подробно ИВАНОВ, Владислав. *Рицарите йоанити, кръстоносните походи и Балканите (XI–XIII в.)*. София: Институт за балканистика с Център по тракология – БАН/Парадигма, 2020, с. 301–305. ISBN 978-619-7179-15-6.

силни нападения през две поредни години – 1235 и 1236. На същото мнение впрочем е един от най-ранните изследователи на текста – известният френски ерудит Шарл Дюканж (1610 – 1688)⁴⁴.

За нашата тема е най-важно споменаването на Мускес, че „добрите сержанти, декарсите [десетниците] и голяма част от рицарите“, от които Жан дьо Бриен се отказал поради скъперничеството си, преминали „оттатък във Влахия“⁴⁵. Според Дж. Лангдън цитираният пасаж трябвало да се разбира в смисъл, че напусналите латинската войска наемници „преминали през Влахия на път за [родната им] Западна Европа“⁴⁶. Това мнение не намира поддръжници в научните среди; останалите изследователи, които коментират сведението, единодушно приемат, че то отразява преминаването на споменатите наемници на българска служба⁴⁷. Тълкуването на Лангдън изглежда погрешно по няколко причини. На първо място е твърде малко вероятно намиращият се по това време в конфликт с Латинската империя и Римската църква цар Йоан Асен II да остави франкски войници да прекосяват свободно земите му. Те едва ли биха могли да преодолеят съпротивата на българската войска по дългия път, който се простира между Константинопол и териториите на най-близкото „латинско“ кралство – Унгария. Без отговор остава и въпросът защо е трябвало да минават през България, когато е можело да се приберат в родните си места по същия начин, по който са дошли оттам, т.е. с кораби през Егейско и Средиземно море. За финал самите стихове на Мускес ни подсказват, че наемниците преминали на военна служба във „Влахия“: „... защото така постъпва онзи, който не може по-добре,/ а договорите трябва да се спазват,/ както ни учи [Светото] писание“⁴⁸. Приведените дотук извори показват ясно, че основният мотив на тези войници да напуснат родината си и да предприемат дългото пътуване до Балканите е паричната печалба. Поради това правилното тълкуване на сведенията на Мускес следва да бъде, че отказът на скъперника Жан дьо Бриен да им осигури предварително договореното заплащане подтиква голяма част от неговите франкски наемници да преминат на служба във войската на българския цар, тъй

⁴⁴ ДЮКАНЖ, Шарл. *История на империята на Константинопол*. Рая ЗАИМОВА (състав. и прев.). София: Аргес, 1992, с. 150. ISBN 954-509-056-1.

⁴⁵ Вж. бел. 41.

⁴⁶ LANGDON, John S. *Op. cit.*, p. 117.

⁴⁷ ДЮКАНЖ, Шарл. *Цит. съч.*, с. 150; MADGEARU, Alexandru. *Op. cit.*, p. 218; WOLFF, Robert Lee. *Op. cit.*, p. 219; ЗЛАТАРСКИ, Васил. *История на българската държава през сръдните въкове*. Т. 3. Второ българско царство. България при Асъневци (1187–1280). 1 изд. София: Придворна печатница, 1940; 2. фототип. изд. Димитър АНГЕЛОВ (ред.). София: Наука и изкуство, 1972, с. 391.

⁴⁸ Срв. пълния превод на цитирания пасаж по-горе.

като в този момент нямат по-добър вариант да получат онова, което им е било обещано и заради което са дошли в тези далечни страни.

За съжаление, не разполагаме с повече сведения за съдбата на въпросните наемници. Фактът, че те преминали на служба именно при Йоан Асен II⁴⁹, подсказва за важната роля на българския цар в тогавашната антилатинска коалиция, в която освен него според Мускес участват още никейският император Йоан III Дука Ватаци и солунските василевси, братята Мануил и Теодор Комнин⁵⁰. Добре известно е, че последните двама по това време са васали на българския цар. Възможно е също така към 1234 – 1235 г. Йоан Асен II да притежава по-значителни финанси и/или да има по-голяма нужда от наемници в сравнение с останалите местни владетели, за да бъде предпочетен пред тях от франкските бойци. На избора им може да е повлиял и фактът, че съпругата на Асен е унгарска принцеса, а държавата му доскоро е била подчинена на Рим в църковно отношение. Нещо повече, добре известно е, че същият български цар дълго време е бил ценен съюзник на латинските императори, особено на Роберто Куртене⁵¹. Освен това изброеното дотук предполага, че Йоан Асен II е бил добре запознат със западноевропейските обичаи и най-вероятно е разполагал с достатъчно служители, които са разбирали старофренски и латински, т.е. езиците, на които предимно са говорили и пишели управниците и военните в Латинската империя. Последното със сигурност би улеснило общуването с наемниците на Жан дьо Бриен, които най-вероятно са били родом предимно от Франция и Италия.

След всичко казано не бива да забравяме, че макар информацията в хрониката на Мускес да притежава висока степен на достоверност, подборът на думите, използвани в нея, е повече или по-малко съобразен с изискванията на мерената реч. Споменатото там преминаване на наемниците *en Blaquie* е описано твърде лаконично и досега не е потвърдено от друг извор, поради което

⁴⁹ Същото мнение поддържа MADGEARU, Alexandru. *Op. cit.*, p. 218.

⁵⁰ Вж. бел. 43. В. Гюзелев смята, че Мускес погрешно нарича Мануил Комнин Михаил (Micalis), вж. ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Средновековна поезия...*, с. 257, бел. 3. Но тъй като е известно, че Мануил през тези години води предимно пролатинска политика, а данните на Мускес за събитията на Балканите обикновено са точни, то може би не е допуснал грешка, а е имал предвид друг балкански владетел на име Михаил. През годините, в които антилатинската коалиция е най-силна, т.е. 1235 – 1237 г., епирският деспот Михаил II Комнин, който е роден ок. 1206 г. и управлява Епир между 1230 и 1266/1268 г., най-вероятно също е васал на българския цар Йоан Асен II и би могъл да участва във войната срещу Латинската империя.

⁵¹ Вж. напр. *The Chronicle d'Ernoul and the Colbert-Fontainebleau continuation of William of Tyre*. Vol. 2. Colbert Fontainebleau continuation (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, 135/2). Peter EDBURY; Massimiliano GAGGERO (eds.). Leiden: Brill, 2023, p. 252. ISBN 978 90 04 54759 9.

следва да бъдем внимателни със заключенията. Така например, от други източници знаем, че през същите години (1233 – 1234) много бойци от западноевропейски произход, включително англичани и французи, служат във войската на Никейската империя⁵². Не би било учудващо някои от посочените франки в никейската армия също да са дошли на изток, като наемници на Жан дьо Бриен, а преминаването им на служба при Йоан III Дука Ватаци да е останало неспоменато в хрониката на Мускес, защото не е намерил подходяща рима или не му е било известно.

За финал ще разгледам един малко по-особен случай на латинско „дезертьорство“, споменат в писмо на папа Григорий IX, изпратено до главната квартира на военно-монашеския Орден на хоспиталиерите йонанити⁵³ в сирийския град Акра на 13 март 1238 г. В посочения текст папата обвинява хоспиталиерите, че били оказали „военна подкрепа срещу латинците [auxilium contra Latinos]“ на „Ватаци, враг на Господа и Църквата“ (Vatacio, Dei et Ecclesie inimico), т.е. на никейския император Йоан III Дука Ватаци, „с коне и оръжия [in equis et armis]“. Според писмото в замяна на помощта си хоспиталиерите получили от Ватаци „земи и казали [terris et casalibus ab ipso receptis]“⁵⁴.

Съществуването на съюзни отношения между Ордена и Ватаци не е известно от други извори, но нямаме причини да се съмняваме в достоверността на цитираното сведение. То, разбира се, изглежда твърде необичайно, като имаме предвид, че хоспиталиерите са римокатолически орден, чиито основни дейности са грижата за франкските поклонници и защитата на латинската кауза в т.нар. Отвъдморски земи, които включват и Романия, т.е. бившите византийски територии. Поради това би следвало да очакваме военното крило на Ордена да помага на Латинската империя, а не на Ватаци, когото би трябвало да възприема като схизматичен и съответно вражески владетел. Спецификите на тогавашната политическа конюнктура и някои други писма от кореспонденцията на папа Григорий IX до голяма степен изясняват причините за

⁵² Вж. напр. *The Disputatio of the Latins and the Greeks, 1234*, pp. 60–61; 137–138: *Latini, Francigene, Anglici et diverse nationes*.

⁵³ Още от XIII в. и до наши дни Орденът е наричан накратко *Хоспитала*, поради което същото название се използва и в настоящия материал. Опитите за заместването му с „[Орден на] Болницата“ в някои съвременни български публикации са неуместни, тъй като посоченият превод не отговаря на съдържанието – в случая става въпрос за построения през XI в. йерусалимски хоспитал, който е не само болница, а и приют за бедни и център за раздаване на милостиня.

⁵⁴ *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem, 1100–1310*. T. 2. 1201–1260. Joseph-Marie-Antoine DELAVILLE LE ROULX (ed.). Paris: Ernest Leroux, 1897, doc. no. 2186, pp. 523–524; *Les registres de Grégoire IX*. Vol. 1..., pp. 919–920. *Казали* тук е употребено в смисъл на феодално поземлено владение, обработвано от зависими селяни (или наематели, които изпълняват феодални задължения към собственика).

подобни действия. Изглежда, че цитираният упрек към Хоспитала е част от кампанията на Григорий IX срещу латинските противници на Балканите и по-конкретно от усилията му да накара западноримския император Фридрих II и неговите привърженици да окажат съдействие на обявения от папата кръстоносен поход, предвождан от Балдуин II, който трябва да стигне от Франция до Константинопол. На 12 и 17 март 1238 г. папата изпраща две писма до Фридрих II, с които го моли да подпомогне кръстоносния поход срещу „непокорните и еретични гърци [...] схизматикът Ватаци и неговите поддръжници“ и му заявява, че ако откаже на молбата му, той „ще изглежда така, сякаш насърчава грешките на споменатите схизматици“, а Църквата „няма да може да си затвори очите“ пред „онова, което се предприема за събарянето на католическата вяра“⁵⁵.

Само няколко месеца преди посочените дати Фридрих II най-вероятно сключва съюз с вече споменатата православна коалиция, състояща се от силите на Ватаци, Йоан Асен II и Теодор Комнин, която по това време продължава войната си срещу Латинската империя⁵⁶. Тъй като ни е известно, че по същото време Ордена на хоспиталиерите подкрепя Фридрих II, който е негов феодален сюзерен в ролята си на йерусалимски крал, то можем да допуснем, че по тази причина след сключването на гореспоменатия съюз някои от военните на Ордена, които се намират във все още незавладените територии на Латинска Романия, решават да минат на страната на православната коалиция. При това местните йоанити вероятно не са единствените латинци в Романия, които вземат подобно решение. Последното става ясно от едно писмо на Григорий IX, изпратено само 9 дни след писмото до Хоспитала (на 22 март 1238 г.), до Латинския патриарх на Константинопол. С посоченото послание папата дава на патриарха правото да опрощава обявеното отлъчване от Църквата на онези латинци, които били преминали *ad partem Graecorum*, т.е. на страната на „гърците“ (което в случая означава по-скоро „православните“), *contra Constantinopolitanum imperium*, при условие че „дезертьорите“ се върнели „под управлението на [Католическата] църква и [Латинската] империя“⁵⁷.

В научната литература данните за сътрудничеството между йоанитите и Ватаци като цяло се приемат за достоверни, но по-подробно върху тях от познатите ми автори се спира единствено историографът на Ордена от началото на

⁵⁵ *Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum romanorum selectae*. T. 1. Karl RODENBERG (publ.). Berlin: Weidmann, 1883, doc 724–725, pp. 622–624. ISBN (Reprint) 978-3-447-17001-7.

⁵⁶ Вж. ИВАНОВ, Владислав. *Рицарите йоанити...*, с. 307–312 и цит. там лит.

⁵⁷ *Les registres de Grégoire IX*. Vol. 1..., pp. 955–956.

XVIII в., френският абат Верто (1655 – 1735)⁵⁸. В своя коментар на сведенията Верто не споменава нищо за предположената от мен връзка, съществувала между политиката на Фридрих II и тогавашните действия на Хоспитала, като вместо това защитава тезата, че Ватаци и Ордентът се били съюзили поради техния общ враг – „неверниците“. Освен това никейският владетел в 1238 г. бил пред вратите на Константинопол и вече почти „господар на империята“, а хоспиталиерите имали свои „домове“ в столицата, поради което те просто нямало как да избегнат колаборацията с него⁵⁹. Последното обяснение звучи доста наивно, за да е вярно, особено като знаем, че Константинопол е превзет от никейските войски едва през 1261 г., дълго след смъртта на Ватаци. Възможно е обаче догадката за „общия враг“ да има известни исторически основания, макар и не точно тези, които е предполагал Верто.

Обикновено западните автори от XVII – XVIII в., които пишат за „неверници“ в Югоизточна Европа, имат предвид най-вече анатолийските турци, завоювали региона преди две-три столетия. Вероятно Верто е мислел точно за тях, когато е писал цитираните по-горе пасажи, но те през 1238 г. са все още твърде далеч от европейските брегове. Същевременно малко по-рано, близо до Константинопол, се заселват пришълци, които също са „неверници“ и дори говорят на тюркски диалект, но не идват от Анатолия. Това е една многобройна орда, съставена от побягнали пред татарите кумански езичници, които през лятото на 1237 г. се установяват недалеч от устието на р. Марица. Латинските барони, които управляват имперската столица след смъртта на Жан дьо Бриен и в отсъствието на Балдуин II, решават, че това е отлична възможност да спечелят прочутите с воинските си умения кумани за техни съюзници. Куманските ханове приемат латинското предложение за съюз срещу никейския император⁶⁰. Не е изключено именно това реално съществувало сътрудничество на константинополските власти с „неверници“ през 1237 – 1238 г. да е било използвано като повод от някои латинци и конкретно от местни хоспиталиери, за да преминат на страната на Ватаци. Но тъй като нямаме конкретни данни, които да подкрепят посоченото предположение, а Верто не посочва източник за своето твърдение, то остава чисто умозрително, а съвпадението в хронологията на

⁵⁸ VERTOT, René-Aubert. *The History of the Knights Hospitallers of St. John of Jerusalem, Styled afterwards, The Knights of Rhodes, and at present, The Knights of Malta, translated from the french of Mons. L'Abbe de Vertot*. Vol. 1. Edinburgh: R. Fleming, 1757, pp. 278–279. Вж. също DELAVILLE LE ROULX, Joseph-Marie-Antoine. *Les Hospitaliers en Terre Sanctae et a Chypre (1080–1310)*. Paris: Ernest Leroux, 1904, p. 181; SPENCE, Richard T. Gregory IX's attempted expeditions to the Latin Empire of Constantinople: the crusade for the union of the Latin and Greek churches, *Journal of Medieval History*, 1979, no. 5, p. 173. ISSN 0304-4181.

⁵⁹ VERTOT, René-Aubert. *Op. cit.*, p. 279.

⁶⁰ АКРОПОЛИТ, Георгий. *История*, гл. 35–36, с. 72–73.

събитията би могло да е случайно. Далеч по-вероятна изглежда хипотезата, че латинското „дезертьорство“ от началото на 1238 г. се дължи на влиянието на западния император Фридрих II върху политиката на Ордена. Добре известно е, че Фридрих II остава съюзник на Ватаци и през следващите години до самия край на управлението си. Що се отнася до хоспиталиерите, то не разполагаме с повече сведения за тяхно сътрудничество с никейския василевс или някой друг балкански владетел от този период.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

АКРОПОЛИТ, Георгий. *История*. П. И. ЖАВОРОНКОВ (пер., вступ. ст., комм. и прил.). Санкт-Петербург: Алетей, 2005. ISBN 978-5-91419-835-7.

ВАЛАНСИЕН, Анри дьо. *История на император Анри*. Ивайло БУРОВ (прев.). София: Полис, 2009. ISBN 978-954-796-029-9.

ВИЛАРДУЕН, Жофроя дьо. *Завладяването на Константинопол*. Иван БОЖИЛОВ (прев.). София: Наука и изкуство, 1985. УДК 949.5+940.1.

ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.)*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2009. ISBN 978-954-91983-4-8.

ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Средновековна поезия от и за българите*. София: Захарий Стоянов, 2015. ISBN 978-954-09-0817-5.

ДЕТРЕЗ, Раймонд. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX в.* София: Кралица Маб, 2015. ISBN 978-954-533-146-6.

ДЮКАНЖ, Шарл. *История на империята на Константинопол*. Рая ЗАИМОВА (състав. и прев.). София: Аргес, 1992. ISBN 954-509-056-1.

ЖАВОРОНКОВ, Петр Иванович. *Никейская империя и Запад. Византийский временник*, 36, 1974, с. 100–121.

ЗЛАТАРСКИ, Васил. *История на българската държава през сръдните въкове*. Т. 3. Второ българско царство. България при Асѣневци (1187–1280). 1. изд. София: Придворна печатница, 1940; 2. фототип. изд. Димитър АНГЕЛОВ (ред.). София: Наука и изкуство, 1972.

ИВАНОВ, Владислав. *Как се разделя християнският свят? Начало на конфронтацията между православния Изток и католическия Запад. В: Хармония в различията*. София: Академично издателство За буквите – О писменехъ, 2018, с. 63–70. ISSN 2367-7899.

ИВАНОВ, Владислав. *Рицарите йоанити, кръстоносните походи и Балканите (XI–XIII в.)*. София: Институт за балканистика с Център по тракология – БАН/Парадигма, 2020. ISBN 978-619-7179-15-6.

ЙОРДАНОВ, Калин. *Принцът на Филипопол: непознатият деспот Алексей Слав в светлината на нови открития*. София: ИБЦТ-БАН, Wunderkammer, 2022. ISBN 978-619-92254-0-0.

Латински извори за българската история. (ЛИБИ). Т. 4. Васил ГЮЗЕЛИЕВ (ред.). София: Издателство на БАН, 1981. УИК 34,89.

AKROPOLIT, Georgiy. *Istoriya*. P. I. ZHAVORONKOV (per., vstup. st., komm. i pril.). Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2005. ISBN 978-5-91419-835-7.

AKROPOLITES, George. *The History*. Ruth MACRIDES (introduc., trans. and comment.). Oxford: Oxford University Press, 2007. ISBN 978-0-19-921067-1.

ANGOLD, Michael. *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204–1261*. Oxford: Oxford University Press, 1975. ISBN 0198218540.

Bullarium Hellenicum. Pope Honorius III's Letters to Frankish Greece and Constantinople. William O. DUBA; Christopher SCHABEL (eds.). Turnhout: Brepols, 2015. ISBN 978-2-503-55464-8.

Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem, 1100–1310. T. 2. 1201–1260. Joseph-Marie-Antoine DELAVILLE LE ROULX (ed.). Paris: Ernest Leroux, 1897.

CLARI, Robert de. *La conquête de Constantinople*. Philippe LAUER (ed.). Paris: Honoré Champion, 1956.

DELAVILLE LE ROULX, Joseph-Marie-Antoine. *Les Hospitaliers en Terre Sanctae et a Chypre (1080–1310)*. Paris: Ernest Leroux, 1904.

DETREZ, Raymond. *Ne tarsyat gartsī, a romei da badat. Pravoslavnata kulturna obshtnost v Osmanskata imperiya*. HV–HIH v. Sofia: Kralitsa Mab, 2015. ISBN 978-954-533-146-6.

DUDA, Herbert W. *Die Selttschukengeschichte des Ibn Bībī*. Kopenhagen: Munksgaard, 1959. Universität Wien FBB Byzantinistik und Neogräzistik 30 098.

DYUKANZH, Sharl. *Istoriya na imperiyata na Konstantinopol*. Raya ZAIMOVA (sastav. i prev.). Sofia: Arges, 1992. ISBN 954–509–056–1.

Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum romanorum selectae. T. 1. Karl RODENBERG (publ.). Berlin: Weidmann, 1883. ISBN (Reprint) 978-3-447-17001-7.

GYUZELEV, Vasil. *Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto (IX–XV v.)*. Plovdiv: Fondatsiya „Bulgarsko istoricheskoto nasledstvo“, 2009. ISBN 978-954-91983-4-8.

GYUZELEV, Vasil. *Srednovekovna poeziya ot i za balgarite*. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2015. ISBN 978-954-09-0817-5.

IVANOV, Vladislav. *Kak se razdelya hristiyanskiyat svyat? Nachalo na konfrontatsiyata mezhdu pravoslavniya Iztok i katolicheskiya Zapad*. V: *Harmoniya v razlichiyata*. Sofia: Akademichno izdatelstvo Za bukvite – O pismenehy, 2018, s. 63–70. ISSN 2367-7899.

IVANOV, Vladislav. *Ritsarite yoaniti, krastonosnite pohodi i Balkanite (XI–XIII v.)*. Sofia: Institut za balkanistika s Tsentar po trakologiya – BAN/Paradigma, 2020. ISBN 978-619-7179-15-6.

KAZHDAN, Alexander. Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century. In: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. Angeliki LAIOU; Roy MOTTAHEDEH (eds.). Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2001, pp. 83–100. ISBN 0-88402-277-3.

KYRIAKIDIS, S. Crusaders and mercenaries: the west-European soldiers of the Laskarids of Nicaea (1204–1258). *Mediterranean Historical Review*, 2014, vol. 29, no. 2, pp. 139–153. ISSN 0951-8967. ISSN (Online) 1743-940X.

LANGDON, John S. The forgotten Byzantino-Bulgarian assault and siege of Constantinople, 1235–1236, and the breakup of the entente cordiale between John III Ducas Vatatzes and John Asen II in 1236 as background to the genesis of the Hohenstaufen – Vatatzes alliance of 1242. In: *Byzantina kai Metabyzantina*. Vol. 4. Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos. Speros VRYONIS (ed.). Malibu: Undena Publications, 1985, pp. 105–136. ISBN 0-89003-169-X.

Latinski izvori za bulgarskata istoriya. (LIBI). T. 4. Vasil GYUZELEV (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1981. UIK 34,89.

Les registres de Grégoire IX. Vol. 1 (1227–1235). Lucien AUVRAY (ed.). Paris: Albert Fontemoing, 1896.

LOCK, Peter. *The Franks in the Aegean, 1204–1500*. New York: Routledge, 1995, repr. 2013. ISBN 13: 978-0-582-05139-3 (pbk).

LONGNON, Jean. La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211. *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales de l'Académie royale de Belgique*. T. 34. Bruxelles, 1948, pp. 442–452.

LONGNON, Jean. *Les compagnons de Villehardouin. Recherches sur les croisés de la quatrième croisade*. Genève: Droz, 1978. LC: 78385440.

MADGEARU, Alexandru. *The Asanids: the political and military history of the second Bulgarian Empire (1185–1280)*. Leiden: Brill, 2017. ISBN 978-90-04-32501-2.

MOUSKÉS, Philippe. *Chronique rimée*, Frédéric A.F. Thomas de REIFFENBERG (dir.) T. 2. Bruxelles: M. Hayez, 1838.

Nicephori Gregorae Byzantina historia: Graece et Latine. Vol. 1. Ludwig SCHOPEN (ed.). Bonn: Weber, 1829.

Nicetae Choniatae Histori. Vol. 1 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. XI, I, Series Berolensis). Ioannes Aloysius VAN DIETEN (rec.). Berlin: Walter de Gruyter, 1975. ISBN 3-11-004528-1.

NICOL, Donald. The Papal scandal. In: *Studies in Church History*. Vol. 13. The Orthodox Churches and the West. Oxford: Basil Blackwell, 1976, pp. 145–168. ISBN-10: 0631171800. ISBN-13: 978-0631171805.

OIKONOMIDES, Nicolas. Cinq actes inédits du patriarche Michel Autôreianos. *Revue des études byzantines*, 25, 1967, pp. 113–145.

PERRY, Guy. *John of Brienne. King of Jerusalem, Emperor of Constantinople c. 1175–1237*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. ISBN 978-1-10704-310-7.

PRINZING, Günter. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Überlieferungsgeschichte, Neuedition und Kommentar. *Byzantion*, 43, 1973, pp. 395–431.

Recueil des historiens des croisades publ. par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Historiens occidentaux. T. 2. Paris: Imprimerie impériale, 1859.

SAVVIDES, Alexis G. C. Acropolites and Gregoras on the Byzantine-Seljuk confrontation at Antioch-on-the Maeander (A. D. 1211). English Translation and Commentary. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. Vol. 15:26, 1991, pp. 93–101.

SPENCE, Richard T. Gregory IX's attempted expeditions to the Latin Empire of Constantinople: the crusade for the union of the Latin and Greek churches, *Journal of Medieval History*, 1979, no. 5, pp. 163–176. ISSN 0304-4181.

The Chronique d'Ernoul and the Colbert-Fontainebleau continuation of William of Tyre. Vol. 2. Colbert Fontainebleau continuation (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, 135/2). Peter EDBURY; Massimiliano GAGGERO (eds.). Leiden: Brill, 2023. ISBN 978 90 04 54759 9.

The Disputatio of the Latins and the Greeks, 1234. Jeff BRUBAKER (Introduction, trans., and comment.). Liverpool: Liverpool University Press, 2022. ISBN (Online) 9781837645572.

The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 2. Alexander KAZHDAN (gen. ed.). Oxford: Oxford University Press, 1991. ISBN 0-19-504652-8.

Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante: von neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts. T. 2 (1205–1255.). Gottlieb Lukas Friedrich TAFEL; Georg Martin THOMAS (publ.). Wien: Die kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1856.

VACALOPOULOS, Apostolos. *Origins of the Greek nation: The Byzantine period, 1204–1461*. Ian MOLES (trans.). New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. ISBN 8135-0659-X.

VALANSIEN, Anri dyo. *Istoriya na imperator Anri*. Ivaylo BUROV (prev.). Sofia: Polis, 2009. ISBN 978-954-796-029-9.

VALENCIENNES, Henri de. *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*. Jean LONGNON (ed.). Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1948.

VAN TRICHT, Filip. La politique étrangère de l'empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d'interprétation (1re partie). *Moyen age: Revue d'histoire et de philologie*, 2001, vol. 107, no. 2, pp. 219–238.

VAN TRICHT, Filip. *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Peter LONGBOTTOM (trans.). Leiden: Brill, 2011. ISBN 978 90 04 20323 5.

VERTOT, René-Aubert. *The History of the Knights Hospitallers of St. John of Jerusalem, Styled afterwards, The Knights of Rhodes, and at present, The Knights of Malta, translated from the french of Mons. L'Abbe de Vertot*. Vol. 1. Edinburgh: R. Fleming, 1757.

VILARDUEN, Zhofroa dyo. *Zavlyadyavaneto na Konstantinopol*. Ivan BOZHILOV (prev.). Sofia: Nauka i izkustvo, 1985. UDK 949.5+940.1.

WOLFF, Robert Lee. The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261. In: *A History of the Crusades*. Vol. 2. The Later Crusades 1189–1311. Keneth W. SETTON (ed.). Madison: University of Wisconsin Press, 1969, pp. 187–234. ISBN 978-0299048440.

YORDANOV, Kalin. *Printsat na Filipopol: nepoznatiyat despot Aleksi Slav v svetlinata na novi otkritiya*. Sofia: IBTST–BAN, Wunderkammer, 2022. ISBN 978-619-92254-0-0.

ZHAVORONKOV, Petr Ivanovich. Nikeyskaya imperiya i Zapad. *Vizantiyskiy vremenik*, 36, 1974, s. 100–121.

ZLATARSKI, Vasil. *Istoriya na bulgarskata darzhava preza srednite vekove*. T. 3. Vtoro bulgarsko tsarstvo. Bulgaria pri Asenevtsi (1187–1280). 1. izd. Sofia: Pridvorna pechatnitsa, 1940; 2 fototip. izd. Dimitar ANGELOV (red.). Sofia: Nauka i izkustvo, 1972.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

LATIN DESERTERS IN THE ARMIES
OF THE LOCAL BALKAN RULERS (1210 – 1238)

ASSOC. PROF. VLADISLAV IVANOV, PHD

Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology at Bulgarian Academy of Sciences

45 “Moskovska” Str. Sofia 1000, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0001-9727-3176>

ivanov@balkanstudies.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.118-142>

Received 2025-06-26; reviewed 2025-07-18; accepted 2025-07-23; published online 2025-11-25

The study was conducted within the framework of the research project “[Everyday Life and Cultural Transfers in the Balkans \(6th–16th Century\)](#)”, implemented by the Institute of Balkan Studies with the Centre of Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences and the Institute of Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, under a bilateral agreement between the Bulgarian Academy of Sciences and the Serbian Academy of Sciences and Arts.

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](#) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The primary aim of this study is to analyze selected source material attesting to the defection of soldiers from the army of the Latin Empire of Constantinople (or Romania) to the camp of its local adversaries between 1210 and 1238. Particular attention is devoted to information preserved in sources contemporary with the events, among them letters from the correspondence of the Roman popes Innocent III (1198 – 1216) and Gregory IX (1227 – 1241), letters of the Latin Emperor Henry of Hainaut (1206 – 1216), the Rhymed Chronicle of Philippe Mouskes (c. 1220 – 1282), and others. Employing modern methodological approaches to an extensive examination of the sources, the author offers a reconstruction of both the course of events and the underlying factors that led to the Latin soldiers’ defections to the service of local rulers.

Keywords: Latin empire of Constantinople, Balkans, Anatolia, armies, deserters.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ПИСМОТО НА ДЕСПОТ ЯКОВ СВЕТОСЛАВ
ДО МИТРОПОЛИТ КИРИЛ III В КОНТЕКСТА
НА РЕЛИГИОЗНАТА ПОЛИТИКА
НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XIII ВЕК

ГЛ. АС. Д-Р ДЕНИЦА ПЕТРОВА

 Институт за исторически изследвания при Българска академия на науките

 Бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17, София 1113, България

 <https://orcid.org/0000-0003-1433-2818>

 denitsa_petrova@ihist.bas.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.143-159>

 Получено 2025-06-16; рецензирано 2025-06-25; прието 2025-07-26; публикувано онлайн 2025-11-25

 Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Деспот Яков Светослав е сред най-интересните фигури в българската история през XIII в. Доказателство за големия му авторитет е и фактът, че той изпраща на Киевския митрополит Кирил III препис от Номоканона с коментари от Йоан Зонара. Книгата съдържа бележка от един от преписвачите, Йоан Драгослав, както и писмо от Яков Светослав до митрополита. Въпреки различните мнения, трябва да се приеме, че преписът от Номоканона датира от 1262 г. Оригиналът на юридическия сборник не е запазен, но няколко по-късни негови преписа поместват бележката на Йоан Драгослав и текста на писмото на Яков Светослав. Писмото на деспота е използвано като източник за неговата личност и произход, но съдържа и друга ценна информация. Написано е в период, когато византийският император е склонен да сключи уния с Римската църква, а местните църкви се опитват да отстояват своята независимост след възстановяването на империята. Поставено в по-широк контекст, писмото на Яков Светослав е източник за сложната религиозна политика на Балканите през XIII в.

Ключови думи: Номоканон, религиозна политика, Цариградска патриаршия, Римска църква.

* * *

Деспот Яков Светослав е сред най-интересните личности в българската история през XIII в. Той е руски аристократ и вероятно е сред руските князе, които напускат родината си по време на татарските нашествия през XIII в. Няма сведения кога се заселва в българските земи, но е логично да се приеме, че Яков Светослав е дошъл в България към края на управлението на цар Иван Асен II (1218 – 1241). Явно руският княз бързо става част от българската аристокрация. В България получава титла *деспот*, дадена му от цар Константин Тих (1257 – 1277). Води сложна политика, като лавира между България, Византия и Унгарското кралство. Светослав става самостоятелен владетел, а по-късно е и претендент за българския престол.

Най-ранният извор, в който името му се споменава, е писмото му до Киевския митрополит Кирил III (1242 – 1281) от 1262 г., което придружава препис на *Номоканона* с коментари на Йоан Зонара. Юридическият сборник е преписан от трима книжовници за период от 50 (всъщност 58) дни. Един от писачите – Йоан, с мирско име Драгослав¹, е оставил обширна приписка, в която посочва, че книгата е написана по повеля и със заплащането на Яков Светослав, деспот български. Веднага след бележката му следва посланието на Светослав, което е сред малкото писма в българската книжнина.

Писмото е добре познато в науката. Текстът му е публикуван за първи път от Ал. Востоков през 1842 г.² По-късно го обнародват Г. А. Розенкамф³, И. И. Срезневски⁴, след него Д. Ганчев⁵ и С. С. Бобчев⁶, а Б. Ст. Ангелов пуб-

¹ В повечето преписи името му е написано като „Драгослав – Драгославъ“, но се среща и във варианта „Драгослов – Драгословъ“.

² ВОСТОКОВ, Александр. *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург: В типографии Имперской Академии наук, 1842, с. 290–291. Онлайн. Налично на: <https://digital.libsu.uni-sofia.bg/en/v/33355> [Посетено на 2025-05-12].

³ РОЗЕНКАМФ, Густав Андреевич. *Обозрение Кормчей книги в историческом виде*. Москва: Общество истории и древностей, 1829, с. 56–59. Онлайн. Налично на: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003542031/ [Посетено на 2025-06-10].

⁴ СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович. *Обозрение древних русских списков Кормчей книги. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, 65, 1899, с. 60–61. Онлайн. Налично на: https://rusneb.ru/catalog/005664_000048_RuPRLIB12050358/ [Посетено на 2025-05-12].

⁵ ГАНЧЕВ, Димитър. *Обозрение на сношенията между руската и българската църкви. Наука: Научно-книжовно списание*, 1882, № 1, с. 75–76. НБКМ Ск А 880/1881/2, COBISS.BG-ID – 1124422628.

⁶ БОБЧЕВ, Стефан Савов. *Старобългарски правни паметници*. Ч. 1. София: Печатница на П. М. Безайтов, 1903, с. 143, НБКМ Ск 179/Ч. 1, COBISS.BG-ID – 1047556068.

ликува най-ранния му препис. То е използвано като исторически извор от П. Ников⁷, Ив. Снегаров⁸, В. Н. Златарски⁹, Ив. Дуйчев¹⁰ и др. Сведенията в него са важни за българската история, но може би трябва да се разгледат и в по-широк контекст.

Преписаният по поръка на Светослав *Номоканон* е от т. нар. Сръбска редакция, която получава широко разпространение сред южните и източните славяни. Известен е и като *Номоканон на св. Сава*. Любопитно е, че към същата 1262 г. датира и т. нар. *Иловичка крѣмчая*, ХАЗУ III ц 9, написана от книжовника Богдан по повеля на Зетския епископ Неофит¹¹, която е най-ранният запазен сръбски препис на *Номоканона на св. Сава*.

Особеност, която отличава източнославянските преписи на сборника, е включването в тях на бележката на Йоан Драгослав и писмото на Яков Светослав¹². Това дава основание на Г. А. Розенкампф да нарече тези преписи български¹³. Оригиналът на изпратения в Русия *Номоканон* не е съхранен до днес, но са запазени множество негови преписи в две редакции. Едната от тях е отразена в т. нар. *Новгородска*, или *Климентовска крѣмчая* от 1282 г., ГИМ Син. 132. От приписка на първата страница става ясно, че книгата е изписана по поръка на княз Дмитрий (1259 – 1266; 1272 – 1273; 1276 – 1281; 1283 – 1292) и със заплащането на Новгородския архиепископ Климент (1276 – 1299). Другата е в *Рязанската крѣмчая* от 1284 г., РНБ Ф.п.П.1¹⁴. Приписка на последната

⁷ НИКОВ, Петър. Българо-унгарските отношения от 1257 до 1277 г. *Сборник на Българската академия на науките. Клон Историко-филологически и философско-обществен*, 21, 1920, с. 114–115. ISSN 1311-0357.

⁸ СНЕГАРОВ, Иван. *Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.)*. София: Синодално издателство, 1950, с. 51. НБКМ Ск 111732, COBISS.BG-ID – 1073599716.

⁹ ЗЛАТАРСКИ, Васил Николов. *История на Българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007, с. 322–323, 456–457, 499–519. ISBN 978-954-07-2447-8.

¹⁰ ДУЙЧЕВ, Иван. *Из старата българска книжнина*. Кн. 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус, 1944, с. 64, 135. НБКМ Ск 82589/Кн. 2, COBISS.BG-ID – 1082662372.

¹¹ СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Стари српски записи и натписи*. Кн. 1. Београд: Државној штампарији Краљевине Србије, 1902, с. 7–8. Онлайн. Налично на: <http://promacedonia.org/serb/ls/index.htm> [Посетено на 2025-05-12].

¹² КОРОГОДИНА, Мария Владимировна. *Крѣмчие книги XIV – первой половины XVII века. Т. 1. Исследование*. Москва–Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2017, с. 126. ISBN 978-5-98874-144-2.

¹³ РОЗЕНКАМПФ, Густав Андреевич. *Цит. съч.*, с. 59.

¹⁴ КАЛАЙДОВИЧ, Константин Фьодорович; СТРОЕВ, Павел Михайлович. *Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке графа Ф. А. Толстого*. Москва: В типографии С. Селивановского, 1825, с. 207–208. Онлайн. Налично

страница съобщава, че книгата е преписана от петима книжовници по повеля на Рязанския епископ Йосиф, който измолил разрешение за това от Киевския митрополит Максим (1283 – 1305). Книгата е създадена при управлението на рязанските князе Ярослав (? – 1299) и брат му Фьодор (1270 – 1294) и тяхната майка Анастасия.

Известни са 46 руски преписа на *Номоканона*¹⁵, но приписката на Йоан Драгослав и писмото на Яков Светослав са вписани само в някои от тях. Изследователите обикновено посочват три, но те всъщност са повече. Към момента приписката и писмото са публикувани по следните преписи:

– Националната библиотека на Украйна „В. И. Вернадски“ в Киев, ф. 301, № 375, XV в.¹⁶, считан за най-ранния запазен препис;

1. РГБ, ф. 256, № 232¹⁷, последната четвърт на XV в.; първоначално книгата е датирана към XVI в., но днес тази датировка е коригирана;

2. РГБ, ф. 256, № 233, XVI в.¹⁸;

3. РНБ, Соф. 1175, от 1552 г.¹⁹

Известни са още няколко ръкописа, в които е запазено и писмото на деспота. Любопитно е, че те принадлежат към различни руски редакции на *Номоканона*²⁰:

4. ГИМ, Увар. 205, втората четвърт на XV в.;

5. РГБ, Рогож. 252, средата на XVI в.;

на: <https://www.prlib.ru/item/903582> [Посетено на 2025-05-12]; ГРАНСТРЕМ, Евгения Эдуардовна. *Описание русских и славянских пергаменных рукописей: Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские*. Ленинград: ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Труды отдела рукописей, 1953, с. 23. Онлайн. Налично на: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_rc_4005245/ [Посетено на 2025-05-12]; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв.* Москва: Наука, 1984, с. 112–124. Онлайн. Налично на: https://macedonia.kroraina.com/tschilingirov/rus/svodnyj_katalog_slavjano_russkih_rukopisnyh_knig_11_13_vv_1984.pdf [Посетено на 2025-05-12].

¹⁵ КОРОГОДИНА, Мария Владимировна. *Цит. съч.*, т. 1, с. 14.

¹⁶ ГНАТЕНКО, Людмила Анатоліївна. *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог*. Київ: НБУВ, 2003, с. 58–62. ISBN 966-02-2977-1.

¹⁷ ВОСТОКОВ, Александр. *Цит. съч.*, с. 290–291.

¹⁸ АНГЕЛОВ, Боню Стоянов. Писмо на Яков Светослав до руския митрополит Кирил III. В: АНГЕЛОВ, Боню Стоянов. *Из старата българска, руска и сръбска литература*. Т. 2. София: БАН, 1967. НБКМ Ск 222237/Кн. 2, с. 145–147. COBISS.BG-ID – 1078394596.

¹⁹ СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович. *Цит. съч.*, с. 60–61.

²⁰ КОРОГОДИНА, Мария Владимировна. *Кормчие книги XIV – первой половины XVII веков*. Т. 2. Описание редакций. Москва–Санкт-Петербург: Альанс-Архео, 2017, с. 29. ISBN 978-5-98874-145-9.

6. РГБ, ф. 256, № № 234, XVI в., изваден от фонда през 1845 г.;
7. РНБ, Погод. 242, втората половина на XVI в.;
8. РНБ, Погод. 236, 70 – 80-те години на XVI в., до 1584/85 г.;
9. Варшава, Народна библиотека, 12694 III, 1599 г.;
10. РГБ, Егоров 915, 1622–1623 г.;
11. Вилнюс, Библиотека на Академията на науките на Литва, F 19, № 242, 1634 г.;
12. Вилнюс, Библиотека на Академията на науките на Литва, F 19, № 243, първата трета на XVII в.;
13. ГИМ, Барс. 170, първата половина на XVII в.;
14. ГИМ, Барс. 161, средата на XVIII в.

Приписката и писмото на Светослав са включени на едно и също място, в Глава 15, разказваща за Поместния събор в Картаген. Най-вероятно там е завършвала частта, която е преписал Йоан Драгослав. Текстът в отделните преписи се схожда, с незначителни разночетения. Любопитна подробност е, че в *Рязанската крмчая* на същото място в ръкописа е оставено празно място²¹, а бележката за създаването на книгата като композиция много напомня тази на Йоан Драгослав²². Между преписите няма съществени разлики. Единствено в РГБ, Рогож. 252 Яков Светослав е наречен „Иов“²³.

В запазените преписи името и титлата на Яков Светослав са изписани с киновар и по-едър шрифт; може да се приеме, че така са били написани и в оригинала на *Номоканона*. Самото послание на деспота започва като нов абзац, а първата буква е изписана с червено мастило, така че да се откроява визуално от бележката на книжовника.

Единствената съществена разлика в преписите е свързана с посочената година. В ръкопис РГБ 232 е посочена годината 6770=1262, индикт 5. В другите преписи тя е 6778=1270, като в преписа от Киев следва думата **едних**, в РГБ 233 е **единих**, в ръкописа от 1552 г. е **ендих**. Ако годината е 1270, то индиктът би бил 13, докато 5 съответства на 1262 г. Отбелязано е, че книгата е изписана по време на управлението на цар Константин Тих, но то обхваща и двете години. Същото важи и за периода, в който Кирил III е митрополит.

Трябва да се приеме мнението, изказано още от Ал. Востоков, че годината е 1262. През 1261 г. деспот Яков Светослав сключва брак с една от сестрите на

²¹ СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович. *Цит. съч.*, с. 60–61.

²² КОРОГОДИНА, Мария Владимировна. *Цит. съч.*, т. 2. с. 29.

²³ *Пак там*, с. 38.

никейския владетел Йоан IV Ласкарис (1258 – 1261). Бракът е уреден от Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282) и показва, че България няма да оспорва правото на Никея да възстанови Византийската империя²⁴. Съпругата на Светослав е внучка на Иван Асен II от брака на дъщеря му Елена с никейския император Теодор II Ласкарис (1254 – 1258). Сведения за брака ѝ със Светослав дава Георги Пахимер, който не посочва нейното име²⁵.

Част от изследователите приемат, че това е Евдокия²⁶, вероятно защото Пахимер я нарича „третата“. Теодор и Елена имат шест деца – един син, бъдещият император Йоан IV Ласкарис, и пет дъщери²⁷. Най-голямата от тях е Ирина, съпруга на българския цар Константин Тих (1257 – 1277). Втората – Мария, сключва брак с епирския деспот Никифор Ангел (1271 – 1296). Третата – Теодора, е омъжена за латински благородник, неизвестен по име. Четвъртата – Евдокия, става съпруга на италианския граф Гулиелмо Пиетро I ди Вентимилия (1230 – 1282)²⁸. Единствено Георги Пахимер споменава още една, неназована по име дъщеря на Теодор Ласкарис, която става съпруга на деспот Яков Светослав. Има предположения, че е възможно тя да е била незаконно дете на императора²⁹. Факт е, че Михаил Палеолог дава за съпруга на Яков Светослав принцеса, при това сестра на българската царица, което сочи високото положение на деспота. Най-вероятно целта на византийския император е да дестабилизира позициите на цар Константин Тих³⁰. И най-вероятно именно бракът му с потомка на Асеневци е причината Константин Тих да му даде деспотска титла, тъй като ставайки съпруг на една от внучките на Иван Асен II, той се обвързва с династията толкова, колкото и самият цар³¹. Свидетелство, че

²⁴ ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.)*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2009, с. 207. ISBN 978-954-91983-4-8.

²⁵ PACHIMERIS, Georgius. *Relationes Historicas*. Albertus FAILLER (ed.). Paris: Les Belles Letres, 1984, p. 243 (CFHB 24/1). ISBN 2-251-32230-2.

²⁶ ЗЛАТАРСКИ, Васил Николов. *Цит. съч.*, с. 502.

²⁷ БОЖИЛОВ, Иван. *Фамилията на Асеневци. (1186–1460). Генеалогия и просопография*. София: Издателство на БАН „Марин Дринов“, 1994, с. 103. ISBN 954-430-264-6.

²⁸ FAILER, Albert. Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère. *Revue des Études Byzantines*, 38, 1980, pp. 68–72. ISSN 0766-5598.

²⁹ *Ibidem*, pp. 72–73.

³⁰ ПАВЛОВ, Пламен. Цар Константин Асен (1257–1277) във фокуса на предубедеността. В: *XVII Кюстендилски четения. Провалите в историята*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 108. ISBN 978-954-8191-19-7; ЙОРДАНОВ, Стефан. Ивайло und kein Ende? III. Ретроспективни данни за огнището на т. нар. въстание на Ивайло от османотурски извори. *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д-р Красимира Мутафова, 2, 2018, № 1, с. 103. Онлайн. Наличен на: <https://doi.org/10.54664/EHCY5321> [Достъпен на: 2025-05-16].

³¹ BILIARSKY, Ivan. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*. Leiden: Brill, 2011, p. 282. ISBN: 978-90-04-19145-7.

Светослав получава титлата заради това, е и фактът, че в сведението на Георги Пахимер за брака му с византийската принцеса Светослав не е титулуван³².

Към 1270 г. Яков Светослав вече се е отделил от Българското царство. Подтикнат е към тази стъпка явно заради брак на Константин Тих с Мария, дъщеря на Евлогия, сестрата на Михаил Палеолог, през 1268 г. Преди време царят легитимира властта си, като се жени за внучка на Иван Асен II. Яков Светослав е съпруг на една от сестрите ѝ. След смъртта на Ирина владетелят вече не е свързан с рода на Асеновци и Светослав смята, че има по-големи права над престола в сравнение с Константин. Явно тогава той проявява претенции към трона и се обявява за независим владетел.

В текста се казва следното³³:

приавъ азъ ꙗко ꙗко сѣго ти вѣчства бл҃гѣриꙗ сѣю ти молитвѣ
прѣѡщнны архиепѣ

всѣа роускѣа землѣ бл҃годержавнаго родѣа моѣ ꙗже ѡраслѣ и
корѣ азъ бѣ сѣи прѣѡць мой. Пишю тебѣ възлюбени б҃гомъ
архиепѣꙗко Кѡрилѣ протоѡерю да сѣ словомъ твоимъ все-
ленаѣ Рꙗскаѣ просвѣтитъ. а писаніемъ сѣю Зонарѣ да сѣ нигде
не прѣпишетъ. Понѣ тако подобно естъ Зонарѣ во всѣꙗ
цр҃кѣтѣ единой быти на съборѣ ꙗко сѣи ѡць оуставиша и
оупредаша на того рѣи азъ испросивъ ѡ патриарха и препо-
устѣ за сѣо почивши родителеи мой и за помѣна рѣ дѣю свою

*Приех аз посланието на твоето свято владичество, благодарих за светата
ти молитва,*

*преосвещени архиепископе на цялата руска земя, ти, който си от моя благо-
държавнически род, от който и аз съм издънка и корен на моите свети пра-
деди. Пиша ти, възлюбени от Бога архиепископе Кириле, първотронниче, та
чрез твоето слово да се просвети руската вселена. А това писание на Зонара
никъде да не се преписва. Така подобава – Зонара да бъде само един във всяко
царство, както узакониха и ни предадоха светите отци на Събора. Затова аз*

³² ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар. *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*. Београд:

Научно дело, 1960, с. 124–143. Онлајн. Налично на:

<https://www.scribd.com/document/655543758/Despoti-u-Vizantiji-i-Juznoslovenskim-zemljama>

[Посетено на 2025-06-10]; БИЛЯРСКИ, Иван. *Институции на средновековна България. Второ българско царство (XI–XIV век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 27. ISBN 978-954-07-1129-0.

³³ Цит. по РГБ, ф. 256, № 232, л. 1056 – ХРИСТОВА, Боряна; КАРАДЖОВА, Даринка; УЗУНОВА, Елена. *Бележки на българските книжовници X–XVIII в. Т. 1. X–XV век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003, с. 30, 92–93. ISBN 954-523-070-3.

го измолих от патриарха и го пуснах в памет на свято починалите си родители и за помен на душите си.

Какво разбираме от него?

Киевският митрополит моли да му бъде изпратен препис на *Номоканона*. Напълно логично е той да се обърне към България, тъй като така ще получи сборника в славянски превод, както вече се е случвало с други ръкописи. Прави впечатление, че в приписката и в писмото книгата е наречена „Зонара“, което свидетелства, че не я свързват с авторството на св. Сава Сръбски. Има предположения, че още преди създаването на *Номоканона* на св. Сава Българската църква разполага с Номоканон³⁴. Вероятно това издига авторитета ѝ още повече и обяснява защо Кирил се обръща към нея, а не към Сръбската църква.

Странното е, че той моли не царя или патриарха, а деспот Яков Светослав. Възможно е това да е проява на уважение към сънародника, който има високо положение в Българското царство. Явно архиепископът е бил наясно с авторитета на сънародника си. Не е изключено двамата да са се познавали от времето, преди Светослав да напусне руските земи³⁵.

Яков Светослав измолва преписа от патриарха, но неговото име не се споменава, за разлика от това на царя. Като се има предвид, че патриарх Йоаким II³⁶ се споменава в изворите през 1263 – 1264 г.³⁷, логично е да се предположи, че деспотът е говорил с него или с предишния посочен в *Синодика*³⁸ патриарх Василий II³⁹.

В писмото си Яков Светослав призовава да не се правят преписи на книгата. Възможно е ръкописът, изпратен в Киев, да е преписан по *Номоканон*, който е бил единствен в библиотеката на Търновската патриаршия⁴⁰, т.е.

³⁴ ДРАГОВА, Надежда. *Methodiana Juridica*. Методиевото наследство в законодателството и в църковното строителство на Балканите. В: *Балканистика*. Т. 2. София: БАН, 1987, с. 215. ISSN 0205-2512.

³⁵ ГЕОРГИЕВ, Емил. *Литературата на Втората българска държава*. Ч. 1. Литературата на XIII век. София: БАН, 1977, с. 63. НБКМ Ск 408066/Ч. 1, COBISS.BG-ID – 1088868836.

³⁶ НИКОЛОВА, Бистра. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век)*. София: Нов човек, 2017, с. 340–341. ISBN 978-954-407-444-9.

³⁷ ПОРКОНСТАНТИНОВ, Kazimir; KRONSTEINER, Otto. *Altbulgarische Inschriften*. Vol. 2. (Die slawischen Sprachen, Bd. 36). Wien: Gelehrte Ges., 1994, p. 147. ISSN 1019-2492.

³⁸ Преди него патриарх е Висарион, чието име липсва в Синодика – НИКОЛОВА, Бистра. *Цит. съч.*, с. 340.

³⁹ *Пак там*; НИКОЛОВА, Бистра. *Портрети от Българското средновековие. Духовенство*. София: Нов човек, 2020, с. 177–178. ISBN 978-954-407-517-0.

⁴⁰ НИКОЛОВА, Бистра *Устройство и управление...*, с. 334–335.

официален законодателен свод на Българската църква. Руски преписи на *Номоканона* се появяват сравнително скоро. *Новгородската крѣмчая* обаче е предназначена за Новгород, който по това време, поне формално, е република, а *Рязанската* трябва да се ползва в Рязанското княжество. Има основания да се мисли, че *Рязанската крѣмчая*, която е измолена от Киевския митрополит, е преписана непосредствено от българския ръкопис⁴¹. Следователно поръката на Светослав е изпълнена, но както Новгород, така и Рязан са под опеката на Киевската архиепископия.

В случая еднакво значими факти са желанието на Кирил, митрополит на Киев и цяла Русия, да осигури на Руската архиепископия юридическия сборник, и готовността, с която Българският патриарх се съгласява да предостави препис на *Номоканона*.

Във времето непосредствено след възстановяването на Византийската империя през 1261 г., тя има силен враг – Западът. Михаил VIII Палеолог заема престола в Константинопол, но е принуден да води политика на сближаване с Папството, за да неутрализира опасността от възстановяване на Латинската империя. Скоро след превземането на византийската столица папа в Рим става Урбан IV (1261 – 1282). Той анатемосва генуезците, които са в съюз с Византия⁴². През 1262 г. Михаил му праща писмо, в което намеква за готовността си за уния, като изтъква, че противоречията между двете Църкви могат да бъдат изгладени. На следващата година Урбан му съобщава, че изпраща папски легати в Константинопол. След това преговорите замират. Урбан умира през 1264 г., а наследникът му Климент IV (1265 – 1268) се заема с важната задача да ликвидира господството на Манфред Хохенщауфен (1258 – 1266) в Сицилия, отваряйки пътя на най-сериозния враг на Михаил – Шарл д'Анжу (1266 – 1282)⁴³. Макар че Лионската уния е сключена чак през 1274 г., още след възстановяването на Византия Константинополската патриаршия се оказва в сложна ситуация.

Дали може да се търси някаква закономерност, реакция на православните Църкви срещу проуниатската политика на Византия? Или всичко е просто съвпадение? Изследователите считат това като опит на поместните Църкви да утвърдят своята самостоятелност след възстановяването на византийската

⁴¹ СЛАВОВА, Татяна. Църковно-юридически паметници през XIII–XIV в. В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток–Запад, 2008, с. 463–465. ISBN 978-954-321-466-2.

⁴² ОСТРОГОРСКИ, Георги. *История на Византийската държава*. София: Прозорец, 1998, с. 575. ISBN 978-954-733-503-5.

⁴³ ПОПОВА, Ивайла. *Византия – Италия. Аспекти на културните взаимодействия през XIV–XV век*. Велико Търново: Фабер, 2004, с. 19–20. ISBN 954-775-359-2.

власт в Константинопол⁴⁴. По времето, когато латините владеят византийската столица, те поставят там Латински патриарх, но легитимният глава на Православната църква търси убежище в Никея и не губи властта си, както се вижда от проведения в Никея църковен събор през 1235 г. Следователно не само стремежът към независимост е причина за преписването и разпространяването на *Номоканона*.

Непосредствено след възстановяването на Византийската империя религиозната политика на Балканите се усложнява все повече. Днес, от позицията на времето, е трудно да изясним всички мотиви, но историята е съхранила някои косвени свидетелства, като писмото на Яков Светослав. Докато Византия на Палеолозите започва да търси компромиси, България, Сърбия, а по-късно и Русия последователно се издигат като защитници на православия. Не след дълго Българският патриарх ще се утвърди като „стълб на православиято“⁴⁵, но явно още през 1262 г. главите на други православни Църкви го възприемат като по-висшестоящ. Балканите се оказват пресечната зона в борбата между Източната и Западната църква. Вместо да изберат страна, поместните Църкви се борят за независимост, макар че формално признават върховенството на Патриаршията.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

АНГЕЛОВ, Боню Стоянов. Писмо на Яков Светослав до руския митрополит Кирил III. В: АНГЕЛОВ, Боню Стоянов. *Из старата българска, руска и сръбска литература*. Т. 2. София: БАН, 1967. НБКМ Ск 222237/Кн. 2. COBISS.BG-ID – 1078394596.

БИЛЯРСКИ, Иван. *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XI–XIV век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998. ISBN 978-954-07-1129-0.

БОБЧЕВ, Стефан Савов. *Старобългарски правни паметници*. Ч. 1. София: Печатница на П. М. Безайтов, 1903. НБКМ Ск 179/Ч. 1, COBISS.BG-ID – 1047556068.

БОЖИЛОВ, Иван. *Фамилията на Асеновци. (1186–1460). Генеалогия и просопография*. София: Издателство на БАН „Марин Дринов“, 1994. ISBN 954-430-264-6.

⁴⁴ СТАМБОЛИЙСКА, Атанаска; ХРИСИМОВ, Николай. За връзките между Видинската митрополия и Търновската патриаршия през Второто българско царство (XII–XIV век). *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, 28–29, 2013–2014, с. 283–284. ISSN 0861–5888.

⁴⁵ Така е назван патриарх Игнатий в *Търновския апостол* от 1277 г., ХАЗУ, IV d. 106 – ХРИСТОВА, Боряна; КАРАДЖОВА, Даринка; УЗУНОВА, Елена. *Цит. съч.*, с. 31.

ВОСТОКОВ, Александр. *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург: В типографии Имперской Академии наук, 1842. Онлайн. Налично на: <https://digital.libsu.uni-sofia.bg/en/v/33355> [Посетено на 2025-05-12].

ГАНЧЕВ, Димитър. Обзорение на сношенията между руската и българската църкви. *Наука: Научно-книжовно списание*, 1882, № 1, с. 75–76. НБКМ Ск А 880/1881/2, COBISS.BG-ID – 1124422628.

ГЕОРГИЕВ, Емил. *Литературата на Втората българска държава*. Ч. 1. Литературата на XIII век. София: БАН, 1977. НБКМ Ск 408066/Ч. 1, COBISS.BG-ID – 1088868836.

ГНАТЕНКО, Людмила Анатоліївна. *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог*. Київ: НБУВ, 2003. ISBN 966-02-2977-1.

ГРАНСТРЕМ, Евгения Эдуардовна. *Описание русских и славянских пергаменных рукописей: Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские*. Ленинград: ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Труды отдела рукописей, 1953. Онлайн. Налично на: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_rc_4005245/ [Посетено на 2025-05-12].

ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.)*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2009. ISBN 978-954-91983-4-8.

ДРАГОВА, Надежда. *Methodiana Juridica. Методиевото наследство в законодателството и в църковното строителство на Балканите*. В: *Балканистика*. Т. 2. София: БАН, 1987, с. 197–218. ISSN 0205-2512.

ДУЙЧЕВ, Иван. *Из старата българска книжнина*. Кн. 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус, 1944. НБКМ Ск 82589/Кн. 2, COBISS.BG-ID – 1082662372.

ЗЛАТАРСКИ, Васил Николов. *История на Българската държава през средните векове*. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007. ISBN 978-954-07-2447-8.

ЙОРДАНОВ, Стефан. Ивайло und kein Ende? III. Ретроспективни данни за огнището на т. нар. въстание на Ивайло от османотурски извори. *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д-р Красимира Мутафова, 2, 2018, № 1, с. 97–126. Онлайн. Наличен на: <https://doi.org/10.54664/ENCY5321> [Достъпен на: 2025-05-16].

КАЛАЙДОВИЧ, Константин Фьодорович; СТРОЕВ, Павел Михайлович. *Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в*

библиотеке графа Ф. А. Толстого. Москва: В типографии С. Селивановского, 1825. Онлайн. Налично на: <https://www.prilib.ru/item/903582> [Посетено на 2025-05-12];

КОРОГОДИНА, Мария Владимировна. *Кормчие книги XIV – первой половины XVII века*. Т. 1. Исследование. Москва–Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2017. ISBN 978-5-98874-144-2.

КОРОГОДИНА, Мария Владимировна. *Кормчие книги XIV – первой половины XVII веков*. Т. 2. Описание редакций. Москва–Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2017. ISBN 978-5-98874-145-9.

НИКОВ, Петър. Българо-унгарските отношения от 1257 до 1277 г. *Сборник на Българската академия на науките. Клон Историко-филологически и философско-обществен*, 21, 1920. ISSN 1311-0357.

НИКОЛОВА, Бистра. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век)*. София: Нов човек, 2017. ISBN 978-954-407-444-9.

НИКОЛОВА, Бистра. *Портрети от Българското средновековие. Духовенство*. София: Нов човек, 2020. ISBN 978-954-407-517-0.

ОСТРОГОРСКИ, Георги. *История на Византийската държава*. София: Прозорец, 1998. ISBN 978-954-733-503-5.

ПАВЛОВ, Пламен. Цар Константин Асен (1257–1277) във фокуса на предубедеността. В: *XVII Кюстендилски четения. Провалите в историята*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 106–112. ISBN 978-954-8191-19-7.

ПОПОВА, Ивайла. *Византия – Италия. Аспекти на културните взаимодействия през XIV–XV век*. Велико Търново: Фабер, 2004. ISBN 954-775-359-2.

РОЗЕНКАМПФ, Густав Андреевич. *Обозрение Кормчей книги в историческом виде*. Москва: Общество истории и древностей, 1829. Онлайн. Налично на: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003542031/ [Посетено на 2025-06-10].

Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв. Москва: Наука, 1984. Онлайн. Налично на: https://macedonia.kroraina.com/tschilingirov/rus/svodnyj_katalog_slavjano_russkih_rukopisnyh_knig_11_13_vv_1984.pdf [Посетено на 2025-05-12].

СЛАВОВА, Татяна. Църковно-юридически паметници през XIII–XIV в. В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток–Запад, 2008, с. 462–467. ISBN 978-954-321-466-2.

СНЕГАРОВ, Иван. *Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.)*. София: Синодално издателство, 1950. НБКМ Ск 111732, COBISS.BG-ID – 1073599716.

СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович. Обзорение древнихъ русскихъ списковъ Кормчей книги. *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, 65, 1899, с. 1–207. Онлайн. Налично на: https://rusneb.ru/catalog/005664_000048_RuPRLIB12050358/ [Посетено на 2025-05-12].

СТАМБОЛИЙСКА, Атанаска; ХРИСИМОВ, Николай. За връзките между Видинската митрополия и Търновската патриаршия през Второто българско царство (XII–XIV век). *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, 28–29, 2013–2014, с. 279–292. ISSN 0861–5888.

СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Стари српски записи и натписи*. Кн. 1. Београд: Државној штампарији Краљевине Србије, 1902. Онлайн. Налично на: <http://promacedonia.org/serb/ls/index.htm> [Посетено на 2025-05-12].

ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар. *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*. Београд: Научно дело, 1960. Онлайн. Налично на: <https://www.scribd.com/document/655543758/Despoti-u-Vizantiji-i-Juznoslovenskim-zemljama> [Посетено на 2025-06-10].

ХРИСТОВА, Боряна; КАРАДЖОВА, Даринка; УЗУНОВА, Елена. *Бележки на българските книжовници X–XVIII в. Т. 1. X–XV век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003. ISBN 954-523-070-3.

ANGELOV, Bonyu Stoyanov. Pismo na Yakov Svetoslav do ruskiya mitropolit Kiril III. V: ANGELOV, Bonyu Stoyanov. *Iz starata bulgarska, ruska i srabska literatura*. Т. 2. Sofia: BAN, 1967. NBKM Sk 222237/Кн. 2, COBISS.BG-ID – 1078394596.

BILIARSKY, Ivan. *Institutsiite na srednovekovna Bulgaria. Vtoro bulgarsko tsarstvo (XI–XIV vek)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1998. ISBN 978-954-07-1129-0.

BILIARSKY, Ivan. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*. Leiden: Brill, 2011. ISBN 978-90-04-19145-7.

BOZHILOV, Ivan. *Familiyata na Asenevtsi. (1186–1460). Genealogiya i prosopografiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Marin Drinov“, 1994. ISBN 954-430-264-6.

BOBCHEV, Stefan Savov. *Starobulgarski pravni pametnitsi*. Ch. 1. Sofia: Pechatnitsa na P. M. Bezaytov, 1903. NBKM Sk 179/Ch. 1, COBISS.BG-ID – 1047556068.

DRAGOVA, Nadezhda. Methodiana Juridica. Metodievoto nasledstvo v zakonodatelstvoto i v tsarkovnoto stroitelstvo na Balkanite. V: *Balkanistika*. Т. 2. Sofia: BAN, 1987, s. 197–218. ISSN 0205-2512.

DUYCHEV, Ivan. *Iz starata bulgarska knizhnina*. Кн. 2. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Vtoroto bulgarsko tsarstvo. Sofia: Hemus, 1944. NBKM Sk 82589/Кн. 2, COBISS.BG-ID – 1082662372.

FAILER, Albert. Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère. *Revue des Études Byzantines*, 38, 1980, pp. 5–103. ISSN 0766-5598.

FERJANCHICH, Bozhidar. *Despoti u Vizantiji i juznosvenskim zemlyama*. Beograd: *Nauchno delo*, 1960. Onlayn. Nalichno na <https://www.scribd.com/document/655543758/Despoti-u-Vizantiji-i-Juznoslovenskim-zemljama> [Poseteno na 2025-06-10].

GANCHEV, Dimitar. Obozrenie na snosheniya mezhdu ruskata i bulgarskata tsarkvi. *Nauka: Nauchno-knizhovno spisanie*, 1882, № 1, s. 75–76. NBKM Sk A 880/1881/2, COBISS.BG-ID – 1124422628.

GEORGIEV, Emil. *Literaturata na Vtorata bulgarska darzhava*. Ch. 1. Literaturata na XIII vek. Sofia: BAN, 1977. NBKM Sk 408066/Ch. 1, COBISS.BG-ID – 1088868836.

GNATENKO, Lyudmila Anatoliivna. *Slov'yansyka kirilichna rukopisna kniga XV st. z fondiv Institutu rukopisu Natsionalnoi biblioteki Ukraini imeni V. I. Vernadskyogo: katalog*. Kiiv: NBUV, 2003. ISBN 966-02-2977-1.

GRANSTREM, Yevgenia Eduardovna. Opisaniye russkikh i slavyanskikh pergamennykh rukopisey: Rukopisi russkiye, bolgarskiye, moldovlakhiiyskiye, serbskiye. Leningrad: GPB im. YE. Saltykova-Shchedrina. Trudy otdela rukopisey, 1953. Onlayn. Nalichno na: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_rc_4005245/ [Poseteno na 2025-05-12].

GYUZELEV, Vasil. *Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto (IX–XV v.)*. Plovdiv: Fondatsiya „Bulgarsko istoricheskoto nasledstvo“, 2009. ISBN 978-954-91983-4-8.

HRISTOVA, Boryana; KARADZHOVA, Darinka; UZUNOVA, Elena. *Belezhki na bulgarskite knizhovnitsi X–XVIII v.* T. 1. X–XV vek. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2003. ISBN 954-523-070-3.

KALAYDOVICH, Konstantin Fyodorovich; STROEV, Pavel Mihaylovich. *Obstoyatelynoe opisanie slavyano-rossiyskikh rukopisey, hranyashchih v Moskve, v biblioteke grafa F. A. Tolstogo*. Moskva: V tipografii S. Selivanovskago, 1825. Onlayn. Nalichno na: <https://www.prilib.ru/item/903582> [Poseteno na 2025-05-12].

KOROGODINA, Maria Vladimirovna. *Kormchie knigi XIV – pervoy poloviny XVII veka*. T. 1. Issledovanie. Moskva–Sankt-Peterburg: Alyans-Arheo, 2017. ISBN 978-5-98874-144-2.

KOROGODINA, Maria Vladimirovna. *Kormchie knigi XIV – pervoy poloviny XVII vekov*. T. 2. Opisanie redaktsiy. Moskva–Sankt-Peterburg: Alyans-Arheo, 2017. ISBN 978-5-98874-145-9.

NIKOV, Petar. Bulgaro-ungarskite otnosheniya ot 1257 do 1277 g. *Sbornik na Bulgarskata akademiya na naukite. Klon Istoriko-filologicheski i filosofsko-obshtestven*, 21, 1920. ISSN 1311-0357.

NIKOLOVA, Bistra. *Ustroystvo i upravlenie na Bulgarskata pravoslavna tsarkva (IX–XIV vek)*. Sofia: Nov chovek, 2017. ISBN 978-954-407-444-9.

NIKOLOVA, Bistra. *Portreti ot Bulgarskoto srednovekovie. Duhovenstvo*. Sofia: Nov chovek, 2020. ISBN 978-954-407-517-0.

OSTROGORSKI, Georgi. *Istoriya na Vizantiyskata darzhava*. Sofia: Prozorets, 1998. ISBN 978-954-733-503-5.

PACHIMERIS, Georgius. *Relationes Historicas*. Albertus FAILLER (ed.). Paris: Les Belles Letres, 1984 (CFHB 24/1). ISBN 2-251-32230-2.

PAVLOV, Plamen. Tsar Konstantin Asen (1257–1277) vav fokusa na predubedenostta. V: *XVII Kyustendilski cheteniya. Provalite v istoriyata*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2012, s. 106–112. ISBN 978–954–8191–19–7.

POPKONSTANTINOV, Kazimir; KRONSTEINER, Otto. *Altbulgarische Inschriften*. Vol. 2. (Die slawischen Sprachen, Bd. 36). Wien: Gelehrte Ges., 1994. ISSN 1019–2492.

POPOVA Ivayla. *Vizantia – Italia. Aspekti na kulturnite vzaimodeystviya prez XIV–XV vek*. Veliko Tarnovo: Faber, 2004. ISBN 954-775-359-2.

ROZENKAMPF, Gustav Andreevich. *Obozrenie Kormchey knigi v istoricheskom vide*. Moskva: Obshtestvo istorii i drevnostey, 1829. Onlayn. Nalichno na: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003542031/ [Posetsno na 2025-06-10].

Svodniy katalog slavyano-russkikh rukopisnih knig, hranyashtsiysya v SSSR, XI–XIII vv. Moskva: Nauka, 1984. Onlayn. Nalichno na: https://macedonia.kroraina.com/tschilingirov/rus/svodniy_katalog_slavjano_russkikh_rukopisnyh_knig_11_13_vv_1984.pdf [Posetsno na 2025-05-12].

SLAVOVA, Tatyana. Tsarkovno-yuridicheski pametnitsi prez XIII–XIV v. V: *Istoriya na bulgarskata srednovekovna literatura*. Sofia: Iztok–Zapad, 2008, s. 462–467. ISBN 978-954-321-466-2.

SNEGAROV, Ivan. *Duhovno-kulturni vrazki mezhdu Bulgaria i Rusia prez srednite vekove (X–XV v.)*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 1950. NBKM Sk 111732, COBISS.BG-ID – 1073599716.

SREZNEVSKIY, Izmail Ivanovich. Obozreniye drevnikh" russkikh" spiskov" Kormchey knigi. Sbornik Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy akademii nauk, 65, 1899, s. 1–207. Onlayn. Nalichno na: https://rusneb.ru/catalog/005664_000048_RuPRLIB12050358/ [Poseteno na 2025-05-12].

STAMBOLIYSKA, Atanaska; HRISIMOV, Nikolay. Za vrazkite mezhdu Vidinskata mitropoliya i Tarnovskata patriarshiya prez Vtoroto bulgarsko tsarstvo (XII–XIV vek). *Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, 28–29, 2013–2014, s. 279–292. ISSN 0861–5888.

STOJANOVICH, Ljubomir. *Stari srpski zapisi i natpisi*. Kn. 1. Beograd: Drzhavnoj shtampariji Kraljevine Srbije, 1902. Onlayn. Nalichno na: <http://promacedonia.org/serb/ls/index.htm> [Posetsno na 2025-05-12].

VOSTOKOV, Aleksandr. *Opisanie russkih i slovenskih rukopisey Rumyantsevskogo muzeuma*. Sankt-Peterburg: V tipografii Imperskoj Akademii nauk, 1842. Nalichen na: <https://digital.libsu.uni-sofia.bg/en/v/33355> [Dostapen na 2025-05-12].

YORDANOV, Stefan. Ivaylo und kein Ende? III. Retrospektivni dannii za ognishteto na t.nar. vastanie na Ivaylo ot osmanoturski izvori. *Godishnik na Istoricheskaya fakultet na Velikotarnovskaya universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*. *Izsledvaniya v chest na 60-godishninata na prof. d-r Krasimira Mutafova*, 2, 2018, № 1, s. 97–126. Onlayn. Nalichen na: DOI: <https://doi.org/10.54664/EHCY5321> [Dostapen na: 2025-05-16].

ZLATARSKI, Vasil Nikolov. *Istoriya na Bulgarskata darzhava prez srednite vekove*. T. 3. Vtoro bulgarsko tsarstvo. Bulgaria pri Asenevtsi (1187–1280). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2007. ISBN 978-954-07-2447-8.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

THE LETTER OF DESPOT JACOB SVETOSLAV TO
METROPOLITAN KIRILL III IN THE CONTEXT OF
RELIGIOUS POLICY IN THE BALKANS DURING
THE THIRTEENTH CENTURY

ASSIST. PROF. DENITSA PETROVA, PHD

Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences

52 „Shipchenski prohod“ Blvd, Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0003-1433-2818>

denitsa_petrova@ihist.bas.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.143-159>

Received 2025-06-16; reviewed 2025-06-25; accepted 2025-07-26; published online 2025-11-25

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. Despot Jakob Svetoslav is among the most interesting figures in Bulgarian history in the 13th century. Evidence of his great authority is also the fact that he sent the Metropolitan Kirill III of Kiev a copy of the Nomocanon with comments by John Zonaras. The book contains a postscript by one of the scribes, John Dragoslav, as well as a letter from Jakob Svetoslav to the Metropolitan. Despite the different opinions, it must be assumed that the copy of the Nomocanon dates back to 1262. The original of the juridical collection has not been preserved, but several later copies of it preserve the note of John Dragoslav and the text of the letter of Jacob Svetoslav. The despot's letter has been used as a source for his personality and origin, but it also contains other valuable information. It was written in a period when the Byzantine emperor was inclined to conclude a union with the Roman Church, and the local churches were trying to assert their independence after the restoration of the Empire. Placed in a broader context, the letter of Jacob Svetoslav is a source for the complex religious politics of the Balkans in the 13th century.

Keywords: Nomocanon, religious policy, Tsarigrad Patriarchate, Rome church.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

BENEFACCTIONS AND PERSECUTIONS OF THE
BYZANTINE EMPEROR MICHAEL VIII PALAIOLOGOS
AGAINST THE BULGARIAN ATHONITE
MONASTERY OF ZOGRAPHOU

PROF. CYRIL PAVLIKIANOV, DSC

 Faculty of Classical and Modern Philology, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0000-0002-9014-570X>

 k.pavlikianov@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.160-167>

 Received 2025-05-21; reviewed 2025-07-08; accepted 2025-07-17; published online 2025-11-25

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The traditional position of the Athonite Monastery of Zographou towards the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos is that, intending to impose a union with the Roman Catholic Church on the Athonite monasteries, the emperor and Patriarch John XI Vekkos initiated a persecution against the staunchly Orthodox monks of Zographou and burned 26 of them alive in the monastery tower. At the same time, however, the medieval archives of Zographou contain several documents issued by Michael VIII, which confirm and legalize the property of the Bulgarian Athonite Monastery. They make it clear that in 1266 – 1267, the monk Theodoulos from the Megiste Lavra of St. Athanasios the Athonite produced to the sebastokrator of Thessalonica, Constantine Tornikios, a forged document, by which Michael VIII allegedly ordered Tornikios to resolve a property dispute between Zographou and the Megiste Lavra in favor of the latter and to destroy all the documents of Zographou concerning the disputed property. The forgery in question probably gave rise to the unconcealed hostility of the monks of Zographou towards Michael VIII, which was later presented as resistance against his pro-Uniate policy towards the papacy.

Keywords: Mount Athos, Monastery of Zographou, Michael VIII Palaiologos, Papacy, Twenty-Six Martyrs of Zographou.

* * *

The article intends to shed light on the relations between the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos and the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou as they attested in the Greek document of the period 1259 – 1282 which are preserved in the archives of Zographou. The only document accusing the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos of having committed atrocities against the Bulgarian Athonite monastery of Zographou, is the hagiographical text about the martyrdom of the Twenty-Six Martyrs of Zographou. This text states that they were burnt alive in a defensive tower of Zographou by emissaries of the pro-catholic Emperor Michael VIII and his Patriarch John XI Bekkos (1275 – 1282), on October 10, 1275. The Slavic text describing this event was published in 1900 by V. Zlatarski and in 1931 by J. Ivanov¹. In 1996 I. Bozhilov and in 2012 D. Bulanin characterized the text as fully folkloric and historically unreliable. Bulanin only suggested that it might have been composed during the anti-Latin frenzy that followed the Council of Ferrara – Florence (1436 – 1439)². The text is part of one very specific group of Athonite Greek hagiographical texts which describes various persecutions of Athonite monks, presumably instigated by Michael VIII Palaiologos. Several texts of this type have been scrutinized by A. Rigo, who proved that most of them were written during the 16th century and belonged to a group of literary works known in the Athonite tradition as *Patria* of Mount Athos. Texts of this kind were collected and published by Sp. Lampros in 1912. However, the dominant literary element in the narrative about the martyrdom of the Twenty-Six Zographite Saints is the unconcealed hatred against Michael VIII. This literary element might have had various inspirations, and one of them might have been the destruction of the archives of the Monastery of Zographou

¹ ЗЛАТАРСКИ, Васил. *Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ словенскомъ, сочини ся и списа ся въ лѣто 1792 Спиридономъ ѱеросхимонахомъ. Повѣсть о Святой горѣ, како приидоша и плѣнниша латини: повѣсть о Зоуграфѣ монастырѣ болгарскомъ*. София, 1900, с. 78–85; АРГИРОВЪ, Стоянъ. Изъ находкитѣ ми въ манастиритѣ Хилендарѣ и Зографѣ. II. Повесть за съграждането на Зографския манастиръ и за нахлуването на „латини“ въ Света гора. *Списание на Българската академия на наукитѣ и изкуствата*, 1942, 63/1, с. 2–22; ИВАНОВЪ, Йорданъ. Български старини изъ Македония. София, 1931 (препечатка София, 1970), с. 437–440, № LI; БОЖКОВ, Атанас; ВАСИЛИЕВ, Асен. *Художественото наследство на манастира Зограф*. София: Наука и изкуство, 1981, с. 51.

² БОЖИЛОВ, Иван. Мъчение на зографските монаси. Легенди и факти. В: *Светогорска обител Зограф*. Т. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 175–189; БУЛАНИН, Дмитрий. Антилатинский цикл афонских легенд и болгарский Зограф. *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XXXVI, 2012, № 1, с. 3–23. ISSN 0204-4021. ISSN (Online) 2603-2899.

which was, allegedly, ordered by Michael VIII in 1266³. But what happened in reality?

Three documents which are presently kept in Zographou archives, describe the events that took place in 1266 – 1267, events full of forgery and fraud. Shortly before 1266 there was a conflict between the monasteries of Megiste Lavra and Zographou. It was connected with landed property near the town of Hierissos, to the northwest of Mount Athos, which a Byzantine aristocrat named Maria Tzousmene had donated to Zographou in the mid-12th century. The conflict was triggered by some new territorial acquisitions of Megiste Lavra in the same region. In 1259, the brother of the Emperor Michael VIII, John Komnenos Palaiologos, donated to Megiste Lavra the villages of Sellada, Metallin, and Gradista. These minor settlements were situated in the district of Siderokausia, to the north of Hierissos and in the vicinity of what is today the village of Stratonike (formerly Isvoros). In 1263 Michael VIII confirmed the donations made by his brother and issued a special chrysobull in favour of Megiste Lavra. By 1266 the conflict between Zographou and Megiste Lavra had already become very serious, so the local authorities assumed that the imperial court at Constantinople was the only institution that could solve it. The conflict pertained to the agricultural terrains of Chalkeos, Tympanares, Loukitzes, Kryos Kampos, and Armenon which were situated to the north of Hierissos. According to a document which the Byzantine officials, Basil Eparchon and Nicephoros Malleas, issued in 1267, at an earlier date the governor or kephale of Thessalonica, Constantine Tornikios, had solved a conflict between Megiste Lavra and Zographou over the aforementioned properties to the north of Hierissos in favour of Zographou. The witnesses who appeared in front of Tornikios declared that the landed property in question belonged to Zographou, and that the monks of the Megiste Lavra were claiming it because it was adjacent to their own property in the same region. At that point Tornikios announced that his decision was to hand over the land in question to Zographou, but due to the statement of the monks of Megiste Lavra that the witnesses of Zographou were attempting to deceive the lawcourt, he was compelled to send both opponents to the imperial court in Constantinople⁴. Nevertheless, the Emperor Michael VIII Palaiologos solved the problem in favour of Zographou. However, when the representatives of the two monasteries were leaving Constantinople, a monk

³ ПАВЛИКЯНОВ, Кирил. *История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 27–28 и 193–195. ISBN 954-07-2260-8; PAVLIKIANOV, Cyril. *The early years of the Bulgarian Athonite monastery of Zographou (980–1279) and its Byzantine archives*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2011, pp. 99–104. ISBN 978-954-8536-02-8.

⁴ ПАВЛИКЯНОВ, Кирил. *История на българския светогорски манастир Зограф...*, с. 25–28, 194–196; PAVLIKIANOV, Cyril. *The early years of the Bulgarian Athonite monastery of Zographou (980–1279)*..., pp. 91–98.

of Megiste Lavra named Theodoulos proceeded to a premeditated falsification of an imperial document. He spent few more days in Constantinople and falsified an imitation of an imperial *horismos*, which he later presented to Constantine Tornikios. This forgery ordered the governor of Thessalonica to deliver the controversial agricultural terrains to Megiste Lavra and to destroy all the documents of Zographou which were connected with the conflict in question. Being misled by Theodoulos's forgery, Tornikios executed the so-called "imperial" order, delivered the property to Megiste Lavra and destroyed an unknown number of titles of property which were then kept in Zographou, inflicting in this way severe damage on Zographou archives. However, Constantine Tornikios soon realized that the allegedly "imperial" document which Theodoulos had presented to him was suspicious. He interrogated the monk and the latter confessed that he had intentionally falsified the *horismos* of Michael VIII. The governor of Thessalonica then decided that the controversial agricultural terrains must be immediately restored to Zographou, but it was not in his competence to repair the damage which he had inflicted on Zographou agricultural domain. This was an exclusive prerogative of the Byzantine emperor. For this reason, after Theodoulos's confession the monks of Zographou visited Constantinople for a second time, and received a new imperial *horismos*, which confirmed all their possession in the vicinity of Hierissos and declared void of any legal value all the documents that affirmed that the property in question belonged to the monastery of Megiste Lavra. The delegation Zographou was also given a second imperial charter addressed to the new governor of Thessalonica, the pinkernes Alexios Doukas Nestongos, who replaced Constantine Tornikios as kephale of the city in the summer of 1267. This charter instructed Nestongos to detach the problematic property from Megiste Lavra and to deliver it to Zographou⁵.

The conclusion is that the whole episode might have been truly rather unpleasant for Zographou, but it is clear that Michael VIII benevolently supported the Bulgarian Athonite monastery and finally solved the case in its favour.

There is one more document of Michael VIII preserved in the medieval archives of Zographou. According to it, prior to May 1276, or, let us say it otherwise: only half a year after the burning of the Twenty-Six Martyrs of Zographou in a tower inside the monastery, which was presumably ordered by Michael Palaiologos and took place on October 10, 1275, the monks of the Bulgarian Athonite monastery of St. George informed the Byzantine emperor that they already possessed a metochion

⁵ PAVLIKIANOV, Cyril. *The mediaeval Greek and Bulgarian documents of the Athonite monastery of Zographou 980–1600. Critical Edition and Commentary of the Texts*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2014, pp. 38–39 and 129–152, acts nos. 6 and 7. ISBN 978-954-07-3882-6.

dedicated to Our Lady Kraniotissa, also known as Dreanovon, near the mouth of the Strymon River. The Bulgarian monks were requesting the emperor to promulgate for them an official confirmative charter authorising them to keep on possessing Kraniotissa in the same way as they possessed it until May 1276. Michael VIII Palaiologos satisfied the request of Zographou without any objection. His charter of 1276 is very important as far as the presence of Bulgarian monks in the monastery of Zographou is concerned. It is the first official Byzantine document describing Zographou as a monastery belonging to the Bulgarians⁶.

The conclusion could be only one: the official documents of the period 1266 – 1276 make it clear that Michael VIII had always been a benevolent supporter of Zographou. But why the monastery faced him as a destroyer and created the narrative about his 26 victims. The answer might be very simple: Zographou has only two saint monks, St. Kosmas, who died in 1424, and St. Poimen, who was active around 1616⁷. On the contrary, its neighbors, the monasteries of Vatopedi, Chilandar and Esphigmenou, are known to have been the residence of numerous saint monks, the most prominent of them being St. Sava of Serbia and St. Gregory Palamas⁸. Evidently, after the Council of Ferrara – Florence, which triggered an anti-Latin frenzy in Byzantium, ideologically Zographou needed a strong group of first rank saints, i.e. martyrs. Thus, Michael Palaiologos became the negative protagonist of the story about the martyrdom of the Twenty-Six Martyrs of Zographou only because he attempted to negotiate for the safety of the restored Byzantine Empire the Union of the Church with the papacy, and sent as his official envoy and ambassador to the Second Council of Lyons (7 May – 17 July 1274) the well-known historian George Akropolites. Moreover, the Byzantine clergy evidently disliked the first emperor of the Palaiologan dynasty because by deposing the Constantinopolitan Patriarch Arsenios Autoreianos he caused a serious schism in the Orthodox Church.

⁶ PAVLIKIANOV, Cyril. *The early years of the Bulgarian Athonite monastery of Zographou (980–1279)*..., pp. 107–108; PAVLIKIANOV, Cyril. *The mediaeval Greek and Bulgarian documents of the Athonite monastery of Zographou 980–1600*..., pp. 158–162, act no. 10.

⁷ PAVLIKIANOV, Cyril. Cosma e il monastero athonita bulgaro di Zographou. In: *Atanasio e il monachesimo del Monte Athos*. Torino: Qiqajon Publishing House, 2005, pp. 141–151. ISBN 978-88-8227-184-8; PAVLIKIANOV, Cyril. Saint Kosmas the Zographite and his place in the history of the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou. *Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie*, 4/5, Göttingen 2004/2005, pp. 151–159. ISSN 1617-0423.

⁸ PAVLIKIANOV, Cyril. *The Medieval Aristocracy on Mount Athos*. University of Sofia “St. Kliment Ohridski”, Center for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Dujčev”, Series Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, vol. 15. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2001, pp. 93–95, 15–16, 105–106, 133–135. ISBN 954-07-1595-4.

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

АРГИРОВЪ Стоянъ. Изъ находкитѣ ми въ манастиритѣ Хилендарѣ и Зографѣ. II. Повесть за съграждането на Зографския манастиръ и за нахлуването на „латини“ въ Света гора. *Списание на Българската академия на наукитѣ и изкуствата*, 1942, 63/1.

БОЖИЛОВ, Иван. Мъчение на зографските монаси. Легенди и факти. В: *Светогорска обител Зограф*. Т. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 175 – 189.

БОЖКОВ, Атанас; ВАСИЛИЕВ, Асен. *Художественото наследство на манастира Зограф*. София: Наука и изкуство, 1981.

БУЛАНИН, Дмитрий. Антилатинский цикл афонских легенд и болгарский Зограф. *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XXXVI, 2012, № 1, с. 3–23. ISSN 0204-4021. ISSN (Online) 2603-2899.

ЗЛАТАРСКИ, Васил. *Исторія во кратицѣ о болгарскомъ народѣ словенскомъ, сочини ся и списа ся въ лѣто 1792 Спиридономъ ѱеросхимонахомъ. Повѣсть о Святой горѣ, како приидоша и плѣнниша латини: повѣсть о Зоуграфѣ монастырѣ болгарскомъ*. София, 1900.

ИВАНОВЪ, Йорданъ. Български старини изъ Македония. София, 1931 (препечатка София, 1970).

ПАВЛИКЯНОВ, Кирил. *История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005. ISBN 954-07-2260-8.

ARGIROV, Stoyan. Iz nahodkite mi v manastirite Hilendar i Zograf. II. Povest za sagrazhdaneto na Zografskiya manastir i za nahluvaneto na „latini“ v Sveta gora. *Spisanie na Bulgarskata akademiya na naukite i izkustvata*, 1942, 63/1.

BOZHILOV, Ivan. Machenie na zografските monasi. Legendi i fakti. V: *Svetogorska obitel Zograf*. T. 2. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1996.

BOZHKOV, Atanas; VASILIEV, Asen. *Hudozhestvenoto nasledstvo na manastira Zograf*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1981.

BULANIN, Dmitriy. Antilatinskiy tsikl afonskikh legend i bolgarskiy Zograf. *Palaeobulgarica / Starobългаристика*, XXXVI, 2012, № 1. ISSN 0204-4021. ISSN (Online) 2603-2899.

IVANOV, Yordan. *Bulgarski starini iz Makedonia*. Sofia, 1931 (prepechatka Sofia, 1970).

PAVLIKIANOV, Cyril. *The Medieval Aristocracy on Mount Athos*. University of Sofia “St. Kliment Ohridski”, Center for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Dujčev”, Series Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, vol. 15. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2001. ISBN 954-07-1595-4.

PAVLIKIANOV, Cyril. Saint Kosmas the Zographite and his place in the history of the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou. *Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie*, 4/5, Göttingen 2004/2005. ISSN 1617-0423.

PAVLIKIANOV, Cyril. Cosma e il monastero athonita bulgaro di Zographou. In: *Atanasio e il monachesimo del Monte Athos*. Torino: Qiqajon Publishing House, 2005. ISBN 978-88-8227-184-8.

PAVLIKIANOV, Cyril. *Istoriya na bulgarskiya svetogorski manastir Zograf ot 980 do 1804*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2005. ISBN 954-07-2260-8. [PAVLIKIANOV, Cyril. *History of the Bulgarian Athonite monastery of Zographou from 980 to 1804*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2005. ISBN 954-07-2260-8.]

PAVLIKIANOV, Cyril. *The early years of the Bulgarian Athonite monastery of Zographou (980–1279) and its Byzantine archives*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2011. ISBN 978-954-8536-02-8.

PAVLIKIANOV, Cyril. *The mediaeval Greek and Bulgarian documents of the Athonite monastery of Zographou 980–1600. Critical Edition and Commentary of the Texts*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2014. ISBN 978-954-07-3882-6.

ZLATARSKI, Vasil. *Istoriya vo krattse o bolgarskom narode slovenskom, sochini sya i spisa sya v leto 1792 Spiridonom ieroskhimonakhom. Povest' o Svyatoi gore, kako priidosha i plenisha latini: povest' o Zougrafe monastyre bolgarskom*. Sofia, 1900.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

БЛАГОДЕЯНИЯ И ГОНЕНИЯ НА ВИЗАНТИЙСКИЯ
ИМПЕРАТОР МИХАИЛ VIII ПАЛЕОЛОГ СРЕЩУ
БЪЛГАРСКИЯ СВЕТОГОРСКИ МАНАСТИР „ЗОГРАФ“

ПРОФ. Д. Н. КИРИЛ ПАВЛИКЯНОВ

🏛 Факултет по класически и нови филологии, Софийски университет
„Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ №15, 1504 София, България

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-9014-570X>

✉ k.pavlikianov@uni-sofia.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.160-167>

📅 Получено 2025-05-21; рецензирано 2025-07-08; прието 2025-07-17; публикувано онлайн 2025-11-25

📄 Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Традиционната позиция на светогорския манастир „Зограф“ спрямо византийския император Михаил VIII Палеолог е, че, желайки да наложи на светогорските обители уния с Римокатолическата църква, той и патриарх Йоан XI Векос са предприели гонение срещу непоколебимо православните зографски монаси и са изгорили 26-има от тях в манастирската кула. Същевременно обаче, в зографския средновековен архив се пазят няколко документа на въпросния император, които потвърждават и узаконяват собствеността на българския светогорски манастир. Те разкриват, че през 1266 – 1267 г. монахът Теодул от „Великата Лавра“ на св. Атанасий Атонски е представил на севастократора на Солун, Константин Торникий, фалшив документ, с който Михаил VIII уж разпореждал на Торникий да реши един имотен спор между „Зограф“ и „Великата Лавра“ в полза на последната и да унищожи всички зографски документи, засягащи спорния имот. Въпросният фалшификат вероятно е дал начало на неприкритата неприязън на зографското братство спрямо Михаил VIII, която по-късно е била представена като съпротива срещу неговата проуниатска политика спрямо папите.

Ключови думи: Света гора Атон, Зографски манастир, Михаил VIII Палеолог, Папство, Двадесет и шестима зографски мъченици.

СТАТИИ И СТУДИИ
ГСУ-ИФ, 108 (2025), 1, 168-200

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ОБРАЗЪТ НА БЪЛГАРИЯ НА ПАРИЖКАТА МИРНА
КОНФЕРЕНЦИЯ (29 ЮЛИ – 15 ОКТОМВРИ 1946 Г.)
ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ИСПАНСКИЯ ВЕСТНИК
„ЛА ВАНГУАРДИЯ ЕСПАНЬОЛА“

ДОЦ. Д-Р ГЕРГАНА АЛЕКСИЕВА

 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

 Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

 <https://orcid.org/0009-0006-2630-6894>

 ggaleksiev@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.168-200>

 Получено 2025-06-26; рецензирано 2025-07-05; прието 2025-07-07; публикувано онлайн 2025-11-25

 Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме: Настоящото изследване има за цел да проследи представянето на образа на България по време на Парижката мирна конференция (края на юли – средата на октомври 1946 г.) от испанския вестник „La Vanguardia Española“, който работи в условията на цензура, наложена от диктатурата на Франко, която в непосредственото минало е имала силни симпатии към победената хитлеристка Германия и негативни чувства към сталинския СССР. За вестника България е агресивна страна, силно зависима от Москва, която не заслужава значителни промени в границите си, най-вече в полза на Гърция.

Ключови думи: „La Vanguardia Española“, Мирна конференция от 1946 г., България.

* * *

Парижката мирна конференция е открита на 29 юли 1946 г. и продължава до 15 октомври същата година. Логично интересът към нея от страна на медиите е огромен. Испанската преса и в частност вестник „Ла Вангвардия Еспаньола“ също следят зорко какво се случва на този международен форум. Обект на особен интерес е Италия заради географската близост. Неговото отношение към България като към победена страна и вече намираща се под съветска опека е пречупено през призмата на франкистката диктатура. Испания и България именно през 1946 г. „замразяват“ своите дипломатически връзки. За Мадрид България вече е ясно позиционирана в сферата на влияние на Москва и това се отразява на написаното във вестника.

Още на 30 юли 1946 г., на страници 5. и 6., е публикуван репортаж за началото ѝ в статията: „Конференцията за мир беше открита вчера следобед в Париж“¹. В него се подчертават разликите между Великите сили в отношението им към победените държави. Също така са представени техните визия и цели. Констатира се следното: „От тази конференция не е лесно да излязат независими Румъния и България“. Категорично се подчертава зависимостта на София от Москва. На с. 6.² са открити трудностите при подготовката на конференцията и в този контекст е представена реч на Бидо. В нея България просто се изброява заедно с другите, което на този етап посочва липсата на специален интерес.

В същия ден е публикуван и редакторски коментар на кореспондента Фр. Лусиентес от Ню Йорк, озаглавен: „Песимизъм за конференцията в Париж“³. Той посочва: „... съставянето на договорите [...] ще бъде направено изключително от Четирите велики сили“; според него уважението към Атлантическата харта може да се окаже решаващо за „проектите на мирните договори, които Четирите велики сили предлагат на Италия, Унгария, Румъния и България“. България отново продължава да бъде само и единствено част от групата на победените държави, без да е отличена по какъвто и да било начин.

¹ La Conferencia de la Paz fue inaugurada ayer tarde en Paris. *La Vanguardia Española*, 30 de julio de 1946, num. 24 927, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/30/pagina-5/33094147/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

² *Op. cit.*, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/30/pagina-6/33094147/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

³ LUCIENTES, Francisco. Pesimismo sobre la Conferencia de Paris. *Op. cit.*, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/30/pagina-8/33094611/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

По-нататък, на с. 9., в рубриката: „Информация от чужбина“ е публикуван материал със заглавие: „Конференцията в Париж и други теми“⁴. Той споделя: „Настоящата конференция няма да се заеме с най-важния и трансцендентален проблем, който днес, както и 25 години по-рано, се изправя срещу мира по света: съдбата на Германия. Нейната работа ще засегне само договорите за мир с Италия, Румъния, България, Унгария и Финландия“. Отново в текста се подчертава разделението между държавите победителки, но не се открива нищо специфично за всяка една от победените и в частност за България.

На следващия ден (31 юли) първата информация за събития от чужбина е на с. 4., в статията „Официално публикуване на проектодоговорите за мир с Италия, Румъния, България и Унгария“⁵. Тя започва с подробно описание на договора с Италия. В много по-краткия текст „Румънският, българският и унгарският проект“ става дума за договорите с останалите победени държави, като са представени основните клаузи на бъдещите споразумения според резюме на „Агенция Юнайтед Прес“. На второ място е България със следната информация: „Армия от 55 000 души плюс 1800 за противовъздушна отбрана“. Очевидно българският военен капацитет е от особена важност в рамките на текущата напрегната международна ситуация. Позовавайки се на испанската телеграфна агенция ЕФЕ, вестникът посочва: „Румъния предава на България Добруджа“ и че: „България се връща към границите от 1 януари 1941 г. и що се отнася до спора с Гърция, конференцията ще се произнесе по него“. Запазването на Южна Добруджа от България се приема за несправедлив акт, а българо-гръцките проблеми от този момент ще се превърнат в основна тема, която ще бъде следена и отразявана внимателно.

По-нататък, на с. 6., в статия на тема „Острите дебати в комисията по процедурите“⁶, и с подзаглавие „Една словашка делегация настоява за независимост на своята страна“, се споделя следното: „Представителство на Република Словакия изпраща на конференцията в Париж меморандум, в който се ратифицира съществуването на тази държава и се потвърждава необходимостта да се подпише с нея мирен договор. Трябва да се подчертае неравенството на

⁴ La Conferencia de Paris y otros temas. *Op. cit.*, p. 9. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/30/pagina-9/33094612/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

⁵ Publicación oficial de los proyectos de paz con Italia, Rumania, Bulgaria y Hungría. *La Vanguardia Española*, 31 de julio de 1946, num. 24 928, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/31/pagina-4/33094623/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

⁶ Agitado debate en la Comisión de procedimientos. *Op. cit.*, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/31/pagina-6/33094625/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

договора със Словакия, която се счита за държава победител, но се обвързва с Прага, потискайки нейната независимост, и към България, Унгария, Румъния, Австрия, Финландия и Германия, чиято независимост не се поставя под съмнение⁶. За вестника обаче България е попаднала в зависимост от Москва.

През август и септември информация за конференцията се публикува ежедневно. На 1 август, в рубриката „Хронистите на „Ла Вангвардия Еспа-ньола“ в чужбина“, намира място поредният коментар от Ню Йорк, озаглавен „Дехристиянизиращият съветски план“⁷. Заглавието е подвеждащо, защото единственото съществено е, че официално са публикувани „договорите за мир с Италия, Финландия, Румъния, Унгария и България, които предлагат Четирите велики сили [...]“.

На 2 август статията „Малките се опитват да постигнат по-голяма намеса в дебати и решения“⁸ откроява проблемите на мирния форум и съдържа под-робен репортаж от заседанието. В този текст за пръв път са представени бъл-гарските намерения, които са: „Васил Коларов, ръководител на българската делегация в Париж, споделя, че неговата държава има намерение да поиска [...] Западна Тракия“. При поднасянето на информацията в този случай няма какъвто и да било оценъчен елемент. С течение на времето вестникът, респек-тивно управляващите в Мадрид, заемат открито прогръцки позиции в този спор, подчертавайки натиска и подкрепата на Москва в полза на София.

И на 4 август българо-гръцките противоречия са отразени в статията „Цалдарис формулира гръцките искания“⁹. Конкретно се посочва какво иска Гърция: „... Северен Епир и ректификация на границата с България [...]. Обръ-щайки се към териториалните ректификации, каза, че в други страни на кон-тинента са приети много по-големи промени от тези на Гърция и че за да оправдае умерените ректификации, които иска по границата с България, е дос-татъчно да се разгледа географската ситуация на страната. В този регион нашите национални граници – потвърждава – нямат възможност за сериозна

⁷ LUCIENTES, Francisco. El plan descristianizante soviético. *La Vanguardia Española*, 1 de agosto de 1946, num. 24 929, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/01/pagina-5/33094637/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

⁸ Los «pequeños», tratan de lograr mayor intervención en debates y decisiones. *La Vanguardia Española*, 2 de agosto de 1946, num. 24 930, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/02/pagina-4/33094649/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

⁹ Tsaldaris formula las reclamaciones griegas ante el Pleno. *La Vanguardia Española*, 4 de agosto de 1946, num. 24 932, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/04/pagina-7/33094675/pdf.html>. [viewed 2025-03-17].

отбрана“. Вестникът се старае да представи гръцката аргументация спрямо България, но все още не посочва кой има правота в спора.

Няколко дни конференцията е оставена на заден план и на 8 август има репортаж, озаглавен: „В спокойна сесия и без инциденти е утвърден „кворумът“ на 2/3“¹⁰. За вестника е важно предложението на Бърнс: „... на вчерашната сесия се договори единодушно, че Секретариатът ще изпрати покани до бившите врагове“, сред които е и България. На с. 5.¹¹ присъства отново общо споменаване на всички мирни договори с победените държави, като България не се отличава с нищо.

На 13 август в „Бележка от деня: „Обширна съветска манипулация на Балканите“¹² е направен преглед на поведението на Москва спрямо балканските държави: „Но съветската манипулация няма за сцена само Гърция [...] целта е абсорбирането на Балканите. Една от фазите на абсорбирането е подготовката на плебисцита за отмяната на монархията в България, която да бъде заместена от република, предвидена от конституция, която трябва да следва вече наложения модел в Югославия: или съветската. И това, което се подготвя, е [...] сливане чрез толкова използваната съветска федерална формула. Заради това трябва да бъдат отстранени династиите и да се елиминира опозицията. Що се отнася до елиминирането на опозицията в България [...], се смята за неизбежно падането и обвинението на правителството на Георгиев [...], тъй като комунистите смятат, че е дошъл часът да се разкрият“. Текстът подчертава провеждането на чистки в армията и че хиляди офицери са изгонени, но не се споменават причините за това.

В средата на месец август основна тема е съветското поведение на конференцията. На 14 август е публикувана обширна статия със заглавие „Решаваща съветска намеса на конференцията в Париж“¹³, с автор Аугусто Асия. Той пише

¹⁰ En una sesión “placida” y sin incidentes queda aprobado, el «quorum» de los dos tercios. *La Vanguardia Española*, 8 de agosto de 1946, num. 24 935, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/08/pagina-3/33094712/pdf.html>. [viewed 2025-03-17].

¹¹ LUCIENTES, Francisco. Detrás de Byrnes están los Estados Unidos. *Op. cit.*, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/08/pagina-5/33094714/pdf.html>. [viewed 2025-03-17].

¹² Vasta maniobra soviética en los Balcanes. *La Vanguardia Española*, 13 de agosto de 1946, num. 24 939, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/13/pagina-4/33094764/pdf.html>. [viewed 2025-03-17].

¹³ ASIA, Augusto. Nueva bofetada soviética en la Conferencia de la Paz. *La Vanguardia Española*, 14 de agosto de 1946, num. 24 940, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/14/pagina-5/33095240/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

следното: „В Лондон се отбелязва, без да се казва открито, че руската нота предвижда освен Румъния и България, които според Съветите трябва да участват на конференцията, и че трябва да бъде свикана международна среща, за да установи нов режим на Дарданелите, [на която да присъстват] две от съветските републики, които излизат на Черно море. Но тук се отбелязва, че нито Румъния, нито България могат да участват на някаква конференция, докато не бъдат подписани мирните договори“. България е разгледана през призмата на своята географска близост до Протоците, към които СССР има аспирации.

Едно съвсем кратко каре в броя от 15 август задава интересен въпрос относно стремежите на България: „Защо България иска излаз на Егейско море?“¹⁴. Отговорът е предаден чрез следните думи: „Българският министър-председател и ръководител на делегацията в Париж Георгиев декларира пред пресата, че неговата страна обмисля да поиска излаз на Егейско море, за да има директна линия на комуникация със Западните сили“. Тук не е уловена българската аргументация за исканията, а само трябва да се покаже, че страната иска да остане в Западната сфера.

Ключовата реч на Кулишев¹⁵ от 14 август е пламенна защита на българската кауза на Парижката мирна конференция. Още на следващия ден по страниците на „Ла Вангвардия Еспаньола“ излиза първият по-обширен материал за България със заглавие „Българският делегат формулира искания спрямо Гърция“¹⁶. Подзаглавията са уточняващи: „Иска излаз на Егейско море и украинският представител Мануилски го подкрепя, атакувайки силово Гърция. Достоен гръцки отговор“. Текстът разказва за събитията: „Българският делегат се изправи и след като отхвърли директно исканията, формулирани срещу неговата страна, заяви, че е направила много за съюзниците, поиска излаз на Егейско море чрез Гръцка Тракия. След това украинският делегат, старият революционер Мануилски, във войнствена реч, атакува директно Гърция, подкрепяйки напълно българските претенции. И останалите делегати наблюдаваха мълчаливо спектакъла, с изключения на гърка, който скочи [...]“. Отбелязва се, че „Русия“ горещо защитава България.

¹⁴ Por qué pide Bulgaria una Salida al Egeo. *La Vanguardia Española*, 15 de agosto de 1946, num. 24 941, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/15/pagina-4/33095252/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

¹⁵ КАМЕНСКИ, Стефан. Войната през призмата на Парижката мирна конференция от 1946 г. и мирния договор с България. В: *България в края на Втората световна война*. София, 2025, с. 234–268. ISBN: 9786197688528.

¹⁶ El delegado búlgaro formula reivindicaciones respectó a Grecia. *Op. cit.*, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/15/pagina-3/33095252/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

Репортажът продължава с отразяването на: „Българските претенции: Министърът на външните работи [...] Георги Кулишев, искайки признаването на своята страна за съвоюваща, поиска от конференцията да получи достъп до Егейско море чрез това, което сега е гръцка територия. Отхвърли след това гръцките твърдения, че България ѝ е навредила много и напротив, обвини гръците, че са били агресивни към България от много време. „Истината е, че дори днес – каза, – гръцкото правителство иска от България 1/10 от нейната територия, в която [...] няма нито една гръцко село“. Кулишев, посочвайки военното усилие на българите на страната на съюзниците през финала на войната, който струва 32 000 жертви, каза, че войната срещу Германия на Хитлер е реално единствената война, която е водила България „в истинския смисъл на думата“. Освен посочените искания, декларацията на Кулишев върху проектодоговора отбеляза следните точки: 1. По-голямата част от икономическите клаузи са несправедливи за България и вероятно се стремят да влошат вече лошата финансова ситуация; 2. България очаква контролът върху корабоплаването по Дунав да бъде решен на конференция, на която тази дунавска държава ще има равен глас като всички останали; 3. Въпреки че България е определена на конференцията като агресор, никаква българска армия не е участвала никога в германската агресия нито в Гърция, нито в Югославия, а е действала само като окупационна сила след приключването на военните операции. И 4. България не може да плаща репарациите, поискани от Гърция, и не трябва да бъде искано от нея да го прави, защото щетите, причинени от германците на гръцка собственост, са техни, не български. Гърците искат от българите репарации, по-големи от тези, плащани от България на всички съюзници след Световната война. „Важен факт – каза, – голямата заслуга – на българския народ е, че в критичния момент от войната на Изток, в периода на битката при Сталинград, можа да предложи стойностна съпротива на силния натиск на Хитлер, който искаше от българското правителство да изпрати войски срещу Червената армия. Също така не допусна участието на доброволци на Източния фронт“. Изложението на българската позиция, коректно и подробно представена, е оставено отново без коментар, но се подчертава, че „Мануилски подкрепя България и атакува Гърция“. След това е отразено изказването на гръцкия представител, който обвинява България във фалшиви статистики с цел оправдание, че това не е гръцка територия. Тук подходът е относително балансиран, но това е по-рядко случващата се практика.

На 16 август „Бележка от деня: Много деликатна ситуация“¹⁷ посочва: „... съветското твърдение, че сега Италия не е достатъчно демократична, но Румъния и България са само защото са „хармонизирали“ своите гледни точки с Русия, според израза на държавния секретар“. На същата страница, извън традиционния редакторски коментар, има материал, отново посветен на думите на Бърнс, който „отхвърля твърдо руските критики от последните дни“¹⁸; подзаглавието е насочващо: „Отрича енергично поведението на Русия спрямо Италия, в сравнение с България, и защитава Гърция“. Така България е поставена в центъра на споровете на Великите сили.

Българо-гръцките противоречия са основна тема и на 17 август: „Съветската загриженост е безкрайна“¹⁹. „Мирната конференция ще завърши и ще забравим скорошната история. Целият свят разбира, че Гърция спечели войната и България беше победена, заедно с Хитлеристкия райх. [...] след речта, произнесена от българския министър в Париж, и на декларациите за подкрепа, които последваха от представителите на Полша и Украйна, изглежда, че България е спечелила войната и че Гърция е „фашистка“ държава, която трябва да бъде наказана. Официалният представител на България днес поиска гръцкия регион Тракия да бъде даден на неговата страна, т.е. да се обяви за българско пристанището Солун. Ситуацията би била смешна, ако не знаехме, че речта, произнесена от българския министър, не е редактирана според инструкциите на Москва. България иска [...] Солун, за да могат Съветите да разполагат с излаз на Средиземно море“. Припомня се, че България е използвана от Германия като база за атаката срещу Гърция. Така започва да се гради образ на агресивна държава, която е проводник на чужди интереси и в миналото, и в настоящето, конкретно излаз на Средиземно море, което е важно за Испания. В нито един момент не се обръща внимание на аргументацията на София и на етническия характер на спорните територии.

България се споменава и в два материала от с. 4. Първият от тях е за „Горещи дебати в комисиите за договорите с Румъния и Финландия“²⁰. Основна

¹⁷ Situación muy delicada. *La Vanguardia Española*, 16 de agosto de 1946, num. 24 942, p. 3. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/16/pagina-3/33095263/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

¹⁸ GARRIGA, Ramón. La aydacia soviética no tiene freno. *La Vanguardia Española*, 17 de agosto de 1946, num. 24 943, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/17/pagina-5/33095275/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

¹⁹ Byrns rebate duramente las criticas rusas de los últimos días. *Op. cit.*

²⁰ Agitados debates en Las Comisiones de los Tratados con Rumania y Finlandia. *Op. cit.*, p. 4. Online. Available from:

тема вместо договорите е личността на Георги Димитров. Всъщност тук информацията не обвързва България и Мирната конференция. Вторият материал е озаглавен „Смъртна присъда в България“²¹. Съвсем накратко е отразена смъртната присъда на „Полк. Крастов [Кръстев], от тайната организация „Хан Крум“ [„Цар Крум“]. Не се дават никакви подробности нито за човека, нито за организацията; също така няма факти за извършеното от него престъпление.

На 20 август испанският вестник вече предлага сравнение – „Русия постига сега това, което Хитлер не успя“²². В текста се казва: „В началото на 1940 г. Молотов посети Рибентроп в Берлин и заедно дискутираха условията, при които Русия да се свърже военно с Германия в нейната борба срещу Великобритания. Русия изиска доминация върху Дарданелите, Ирак, Иран, Персийския залив, свобода спрямо Румъния и България, постоянна анексия на половината Полша и балтийските държави и бази на Арабския полуостров. Хитлер се съгласи на всичко, с изключение на това, което се отнася до Румъния и България. Сталин подчерта своето желание за балканските държави и Хитлер беше твърд“. Историческата ретроспекция е рядка практика по страниците на печатното издание и се използва целенасочено, в този случай трябва да се покаже дълготрайният съветски интерес към България.

Два дни по-късно излиза коментарът „Един кореспондент във ваканция“²³. В него се споделя: „Чикаго Дейли Трибюн“ [...] също предвижда война, скоро или по-далеч във времето, и подчертава, че Америка трябва да се изолира от нея. „Средиземноморието ври“, пише Сталин преследва тук пет непосредствени цели: една, режимът на Франко да бъде свален и заместен с такъв, който симпатизира на Русия; [...] Русия иска да участва в администрирането на италианските колонии в Северна Африка; [...] Триест да се предаде на Тито [...]; [...] България, бивш съюзник на Хитлер, да постигне достъп до Егейско море за сметка на Гърция [...]“. България е изведена като важна за Русия.

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/17/pagina-4/33095275/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

²¹ Una condena a muerte en Bulgaria. *Op. cit.*

²² LUCIENTES, Francisco. Rusia consigue ahora lo que Hitler no quiso concederá Stalin. *La Vanguardia Española*, 20 de agosto de 1946, num. 24 945, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/20/pagina-5/33095298/pdf.html>. [viewed 2025-03-29].

²³ LUCIENTES, Francisco. Un corresponsal en vacaciones. *La Vanguardia Española*, 22 de agosto de 1946, num. 24 947, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/22/pagina-7/33095325/pdf.html>. [viewed 2025-03-29].

На 25 август посланието на „Бележка от деня: Най-дълбокото място на едно „подхлъзване“²⁴ е, че „заради американското „безразличие“ спрямо европейски въпроси“, СССР действа агресивно „спрямо България, Румъния, Гърция, Италия и най-вече Турция“. Отново България е само заради другите.

Репортажите от конференцията са ежедневни. Във фокуса на този²⁵ от 27 август са договорите с Италия и Румъния; представено е изказване на Вишински: „Казва, че други бивши врагове, като България и Румъния, изпращат 14 дивизии [...] срещу Германия в последните дни на войната, но не получават признание за съвоюващи в договорите [...]“. Москва е основният защитник на България, чието непризнаване за съвоюваща държава изключително рядко влиза по страниците на печатното издание. В същия брой, от кратко съобщение²⁶, става ясно, че: „Политическата комисия за договора с България закри заседанието, след като утвърди преамбюла на договора“.

На 28 август, в „Бележка от деня: От Гърция към Палестина“²⁷, България се обвързва с Албания заради исканията към Гърция. „Така може да се види в Париж впечатляващ спектакъл, в който българският и албанският делегат от името на две съседни страни си позволяват да поставят териториални искания към Гърция, победителка“. За да бъде ориентиран читателят, присъстват географски пояснения. „В дъното на въпроса, е ясно, че не съществува друго освен руското желание да обогати своите албански и български „филиали“. Това е старо руско желание – за Егейско море, а България има основна роля за неговото постигане; за пореден път е представена като агресивна държава.

Към ключовата реч на Кулишев от 14 август вестникът се връща на 28 август – „Съветската щедрост не е безплатна“²⁸. Става дума за българо-

²⁴ Transfondos de un «resbalón». *La Vanguardia Española*, 25 de agosto de 1946, num. 24 950, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/25/pagina-5/33095354/pdf.html>. [viewed 2025-03-29].

²⁵ Se recenuda el estudio del preámbulo del Tratado con Italia. *La Vanguardia Española*, 27 de agosto de 1946, num. 24 951, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/27/pagina-6/33095372/pdf.html>. [viewed 2025-03-30].

²⁶ El preámbulo de Tratado con Bulgaria, aprobado. *Op. cit.*, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/27/pagina-7/33095372/pdf.html>. [viewed 2025-03-30].

²⁷ De Grecia a Palestina. *La Vanguardia Española*, 28 de agosto de 1946, num. 24 952, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/28/pagina-3/33095845/pdf.html>. [viewed 2025-04-03].

²⁸ LINARES, Luis de. La generosidad soviética no es gratuita. *Op. cit.*, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/28/pagina-5/33095847/pdf.html>.

гръцкия териториален спор: „Чуват се много любопитни речи в последните дни. Една от тях на г-н Кулишев, министър на външните работи на България. Кулишев, слаб човек, говори монотонно в името на съседна страна, за да поиска Западна Тракия за Гърция, страна победител. Това изглежда глупост, но не е така. България разчита на съветска помощ. Това е нация, която в тези часове се облагодетелства с териториална придобивка: Добруджа, изтръгната от Румъния. Гърция, която се би смело на страната на съюзниците, е заплашена да трябва да даде провинция на бивш съюзник на Оста. Но всеки може да си зададе въпроса дали излизът на Егейско море е насочен реално за Съветския съюз, който притежава военни кораби, или за България, която няма нито един. Руската щедрост за България не е безплатна. Тази страна вече плаща част от наложения данък. Не цялата. Както също така не е безплатна помощта, която Съветите предлагат на Италия“. Териториалните придобивки на България са незаслужени и несправедливи, тя е победена държава. Не е посочено обаче какъв е етническият състав на областта, нито причините защо тя е „загубена“ от Румъния.

На 29 август, в кореспонденция от Женева – „Конференцията за мир, във войнствена атмосфера“²⁹ – са представени текущите най-остри проблеми: „... В последните 10 дни различни инциденти [...] посочват, че от Конференцията за мир едва ли ще излезе мир, желан от целия свят, защото живеем в атмосфера на война. Абсолютно нищо общо няма с мира скорошната криза между Белград и Вашингтон, искането, което поставя Украйна срещу Гърция пред ООН [Организацията на обединените нации], българските искания за Западна Тракия, съветските искания за Дарданелите и накрая предстоящото пристигане на американска армада в гръцки води [...]“. България е сред най-острите проблеми, т.е. една от пречките за изграждането и постигането на мир.

На 30 август първо е публикувана Бележката от деня „Плебисцити и плебисцити“³⁰. В нея се посочват думи на Мануилски, според когото референдумът в Гърция няма да бъде демократичен. Вестникът подчертава, че се подкрепят „териториалните апетити на България и Албания, победени, за сметка на Гърция, победител“. Повдигат се въпроси относно демокрацията в България:

[viewed 2025-04-03].

²⁹ GARRIGA, Ramón. Conferencia de la paz en un ambiente bélico. *La Vanguardia Española*, 29 de agosto de 1946, num. 24 953, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/29/pagina-7/33095859/pdf.html>. [viewed 2025-04-03].

³⁰ Plebiscitos y plebiscitos. *La Vanguardia Española*, 30 de agosto de 1946, num. 24 955, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/30/pagina-3/33095866/pdf.html>. [viewed 2025-04-05].

„Също така, няма съмнение, че резултатът от българския референдум, който също трябва да се проведе през септември, ще бъде според волята на комунистическото правителство в София. [...] то е открито републиканско, и то до такава степен, че законът, който разпорежда провеждането на допитването, установява, „сред другите неща“, че „веднъж проведено допитването, ще се прокламира Републиката [...]“. За пръв се дават малко повече подробности за вътрешнополитическата ситуация. Постоянното повтаряне, че България е сред губещите, агресивни държави затвърждава изграждането на негативния образ.

Във втория материал предмет на анализ са „Безплодни дискусии за различни проекти и предложения“³¹. Акцент в него е: „Гърция защитава количеството на своите репарации: „В Икономическата комисия за Балканите гръцкият делегат защитава за своята страна обвиненията за „скъперничество“, произнесени вчера от Молотов, във връзка с гръцките искания за репарации. „Молотов – декларира, че Гърция иска фантастично количество от България. [...] За три години и половина загинаха 20 000 и депортираха десетки хиляди [...] достатъчно е да искат да игнорираме [...] щетите, които ни причини България“. Въпросът за размера и справедливостта на българските репарации е разгледан за пръв път, като вестникът прокарва тезата, че исканията на Атина са оправдани заради понесените страдания.

На 1 септември, в контекста на съветската военна мощ, се разглежда военното присъствие на Москва в други държави; сред конкретно споменатите е България – с 90 000 войници. Цитирана е информация на „Ню Йорк Таймс“, според която: „... руснаците имат интерес в чуждите залежи на уран. Неофициални доклади, но заслужаващи доверие, получени във Вашингтон, посочват, че Съветите експлоатират новата уранова мина, разположена на североизток от София [...]“³². Чрез тази информация се подсилва темата за зависимостта на България от Москва.

На 3 септември излиза поредната „Бележка от деня: Едно много важно „да“³³. Коментарът е посветен на гръцкия референдум република/монархия. В този контекст се споменава за предстоящия български: „... България, чийто

³¹ Infructuosas discusiones sobre diversos proyectos y enmiendas. *Op. cit.*

³² Fuerzas armadas actuales de la U.R.S.S. y su Distribución. *La Vanguardia Española*, 1 de septiembre de 1946, num. 24 956, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/01/pagina-9/33095895/pdf.html>. [viewed 2025-04-08].

³³ Un “sí” trascendental. *La Vanguardia Española*, 3 de septiembre de 1946, num. 24 957, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/03/pagina-4/33095905/pdf.html>. [viewed 2025-04-08].

крал-дете Симеон искат да го накарат да плаща за грешките на неговия баща Борис“. Обвързаността на България с Оста е била грешка.

Темата за съветската подкрепа за България е константа по страниците на печатното издание. Отново на 3 септември кореспондентът в Женева излага своята гледна точка чрез материала: „Докато Молотов го няма, напредва Конференцията в Париж“³⁴. Той предава впечатленията си за съветското поведение и посочва: „Швейцарският наблюдател цитира три примера: Русия подкрепя във всяка ситуация България, срещу Турция, когато първата беше на страната на Оста, и неутралитетът на Турция беше решаващ да се избегне поражението на съветското оръжие“. Обвързаността на София и Москва е явна тенденция при представянето и анализа на събитията от страна на „Ла Вангвардия Еспаньола“.

Българо-гръцкият спор се отразява ежедневно, като става все по-видимо, че за вестника Атина защитава справедлива кауза, а България трябва да бъде наказана и финансово, и териториално. На 4 септември публикуваната статия „Защо днес Акрополът е осветен?“³⁵ отново е посветена на гръцкия референдум: „В граничните с Албания и България зони има доставки на оръжие за партизаните. Там обаче монархията е триумфирала заради омразата на местното население към партизаните комунисти, подкрепяна от съседна комунистическа България“.

На 5 септември е публикуван репортаж със заглавие „Едновременните конференции в Париж“³⁶. Основна тема в него са: „Гръцките искания спрямо България: „Политическата комисия на Конференцията в Париж се зае този следобед с обвиненията на Гърция спрямо България. Представителят на тази страна обвинява правителството в София, че има империалистически намерения. В същото време припомни, че България е била приятел на силите от Оста по време на войната, за да бъдат удовлетворени нейните териториални искания за сметка на Гърция. Позовавайки се на Тракия, каза, че тя винаги е била гръцка

³⁴ GARRIGA, Ramón. Durante la ausencia de Molotof avanza la Conferencia de Paris. *Op. cit.*, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/03/pagina-7/33095908/pdf.html>. [viewed 2025-04-08].

³⁵ MASOLIVER, Juan Ramón. Por qué esta hoy iluminada la Acrópolis. *La Vanguardia Española*, 4 de septiembre de 1946, num. 24 958, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/04/pagina-5/33095922/pdf.html>. [viewed 2025-04-12].

³⁶ Siguen discutiéndose las cláusulas del Tratado con Italia. *La Vanguardia Española*, 5 de septiembre de 1946, num. 24 959, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/05/pagina-3/33095933/pdf.html>. [viewed 2025-04-12].

и добави, че 250 000 гърци трябва да живеят в този регион, подчинени на българите. Финално изиска връщането за Гърция на всички територии, включени в България в последните години, откроявайки, че са много важни за гръцката икономика, освен че и принадлежат по право³⁷. Подробно се отразяват гръцките аргументи, но не и българските; подчертава се справедливостта на гръцките искания.

В дните между 6 и 11 септември вестникът спорадично и накратко споменава за проведения референдум³⁷ в България и че: „Малкият крал на България бяга“³⁸. Информацията не е свързана директно с конференцията, но трябва да подчертае негативния образ на България.

В репортажи³⁹ за Мирната конференция от 6 и 8 септември се споменават събития, свързани с други държави. Логично в този момент България не е тема на дебатите там и тя не влиза във фокуса на материалите.

Интерес представлява „Бележка от деня: България и Палестина, зони на голямата игра“⁴⁰ от 10 септември, която дава сведения за вътрешната ситуация. Много силно се подчертава, че първата вече е „съветска“ република. Инте-

³⁷ En Bulgaria. Hoy, el referendum. *La Vanguardia Española*, 8 de septiembre de 1946, p. 6.

Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/08/pagina-6/33095971/pdf.html>. [viewed 2025-04-12]; Bulgaria ha expresado “su” libre voluntad. *La Vanguardia Española*, 10 de septiembre de 1946, num. 24 963, p. 6. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/10/pagina-6/33095988/pdf.html>. [viewed 2025-04-12]; GARRIGA, Ramon. Bulgaria ya es República «democrática». *La Vanguardia Española*, 11 de septiembre de 1946, num. 24 964, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/11/pagina-7/33096467/pdf.html>. [viewed 2025-04-12].

³⁸ El Rey niño de Bulgaria, juega. *La Vanguardia Española*, 10 de septiembre de 1946, num. 24 963, p. 9. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/10/pagina-9/33095991/pdf.html>. [viewed 2025-04-13].

³⁹ El regreso de Molotof no aumenta el optimismo sobre las posibilidades de entendimiento. *La Vanguardia Española*, 6 de septiembre de 1946, num. 24 960, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/06/pagina-3/33095944/pdf.html>. [viewed 2025-04-13]; Continúan en debate las líneas fronterizas ítalo-yugoeslavas y el articulado del Tratado con Rumania. *La Vanguardia Española*, 8 de septiembre de 1946, num. 24 962, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/08/pagina-5/33095971/pdf.html>. [viewed 2025-04-13].

⁴⁰ Bulgaria y Palestina, bazas de la gran jugada. *La Vanguardia Española*, 10 de septiembre de 1946, num. 24 963, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/10/pagina-5/33095987/pdf.html>. [viewed 2025-04-22].

ресно, но нерелевантно, е сравнението с Палестина, друг наболял международен проблем.

На 11 септември, в материала: „5 октомври, дата, до която всички проекти на различните комисии ще бъдат редактирани“⁴¹, се споменава, че всички договори, включително българският, трябва да са готови преди 23 октомври, когато се открива заседание на Общото събрание [ОС] на ООН.

В следващия ден (12 септември) основната информация е посветена на Италия: „Северна Америка и Южна Африка няма да искат репарации от Италия“⁴². В съвсем кратко съобщение, с графично подчертано заглавие, се споделя за американската позиция: „Съединените щати не желаят Западна Тракия да бъде дадена на България“ и че „делегатът на Съединените щати Кафери отрича безмилостната окупация и експлоатация от страна на България на гръцка Западна Тракия. В същото време отхвърля българската петиция Гърция да ѝ даде тази територия“. Отражена е относително балансираната американска позиция; въпреки прогръцката позиция на вестника, не се критикува отношението на Вашингтон.

На 13 септември „Ла Вангвардия Еспаньола“ чрез „Италиански протест за несправедливите концепции на Вишински“⁴³ подчертава, че продажбата на военни материали за победените страни, сред които и България, ще бъде решена. Въпреки страха от засилване на военния потенциал на държави от Съветската зона, тези факти не се коментират.

На следващия ден, 14 септември, в статията „Инцидент във Военната комисия при дискусията на една петиция на Албания“⁴⁴ се съдържа едно сензационно подзаглавие: „Други впечатляващи инциденти в Политическата

⁴¹ El 5 de octubre, fecha tope para que todos los proyectos de las distintas comisiones estén redactados. *La Vanguardia Española*, 11 de septiembre de 1946, num. 24 964, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/11/pagina-4/33096464/pdf.html>. [viewed 2025-04-22].

⁴² Norteamérica y África del Sur renuncian a exigir reparaciones de Italia. *La Vanguardia Española*, 12 de septiembre de 1946, num. 24 965, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/12/pagina-6/33096477/pdf.html>. [viewed 2025-04-28].

⁴³ Protesta italiana por los conceptos injuriosos últimamente vertidos por Vichinsky. *La Vanguardia Española*, 13 de septiembre de 1946, num. 24 965, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/13/pagina-3/33096491/pdf.html>. [viewed 2025-04-28].

⁴⁴ Incidente en la Comisión militar al discutirse una petición de Albania. *La Vanguardia Española*, 14 de septiembre de 1946, num. 24 967, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/14/pagina-3/33096502/pdf.html>. [viewed 2025-04-28].

комисия за България“. Не става ясно обаче какво сензационно се е случило. Подобни заглавия не се срещат за другите победени държави, което означава, че България е „ябълката на раздора“.

На 18 септември основната статия за конференцията е посветена на споровете между Белград и Рим: „Ако се приеме за Венеция Джулия „френската линия“, Югославия няма да подпише договора“⁴⁵. В нея се съдържа информация със заглавие „Насилствено поведение на новозеландския делегат в Комисията срещу България“. „Делегатът на Нова Зеландия в Българската комисия, В. Й. Джордан, обвини днес силово делегата на Бяла Русия Киселеф, ръководител на Комисията, казвайки му, че фаворизира ораторите, които участват в съветския блок“. Това е цялата информация, много кратка, т.е. заглавието подвежда.

За пръв път вестникът отразява информация за България на 19 септември на първа страница⁴⁶ чрез снимка на царското семейство, което вече е в изгнание. В същия брой на страница 7. са представени инциденти от българо-гръцката граница. Заглавието на тази статия е красноречиво: „Два свята един срещу друг“⁴⁷. Въпреки че информацията не е от конференцията, тя внася допълнителни шрихи спрямо негативния образ на България, която се стреми да попречи на справедливата гръцка кауза.

На 21 септември, в рамките на голямата статия: „Югославия, повалена от граничния въпрос за Венеция Джулия“⁴⁸, има кратък материал: „Руско искане към Англия по палестинския въпрос“. Акцент е изказването на „съветския представител Невиков“ пред „Политическата и териториалната комисия за България“, който „декларира, че Великобритания има много голям интерес [...]

⁴⁵ Si se adopta para la Venecia Julia „la línea Francesa“, Yugoslavia no firmara la paz. *La Vanguardia Española*, 18 de septiembre de 1946, num. 24 970, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/18/pagina-3/33096554/pdf.html>. [viewed 2025-05-02].

⁴⁶ BULGARIA: El rey Simeón II, con Su- madre la reina Juana, viuda del rey Boris, y su hermana princesa María Luisa, que después de la proclamación de la República soviética en su país, emprenden el camino del exilio. *La Vanguardia Española*, 19 de septiembre de 1946, num. 24 971, p. 1. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/19/pagina-1/33096565/pdf.html>. [viewed 2025-05-02].

⁴⁷ MASOLIVER, Juan Ramon. Dos mundos frente a frente. *Op. cit.*, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/19/pagina-7/33096571/pdf.html>. [viewed 2025-05-02].

⁴⁸ Yugoslavia, derrotada en la cuestión fronteriza de Venecia Julia. *La Vanguardia Española*, 21 de septiembre de 1946, num. 24 973, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/21/pagina-6/33096599/pdf.html>. [viewed 2025-05-25].

да представи вътрешната ситуация в България като анормална. Несъмнено – добави, – Великобритания се опитва с тази тактика да скрие истинската ситуация, която цари в други региони по света“. В този контекст се говори след това за напрежението в Палестина. „Може ли да ми каже британският представител в тази комисия дали еврейското население в Палестина се наслаждава на същата свобода както евреите в България? [...] След това Комисията гласува предложението, представено в четвъртък от британската делегация, което да гарантира правата на евреите в България. То беше утвърдено със 7 гласа срещу 5 [...]“. За втори път се обвързват България и Палестина. Въпросът за положението на евреи в България се поставя обаче за пръв път, но не се споменава за тяхното спасяване само три години по-рано от българските институции като акт на директна конфронтация с Хитлер.

На 24 септември водещо е „бъдещето на италианските колонии“⁴⁹. Третото подзаглавие от този материал: „Гърция иска демилитаризацията на българската граница“ отново насочва към българо-гръцките противоречия: „Гърция иска демилитаризацията на граничната българска зона: По време на заседание на Военната комисия [...] Съединените щати обявяват безусловна подкрепа за гръцко предложение, което иска демилитаризация от българска страна на българо-гръцката граница“. Предложението е подкрепено от Великобритания и Франция, като „двете делегации посочват факта, че точно Гърция само иска, с уважение към бившия враг България, това, което Франция и Югославия искат и получат спрямо границата с техния бивш враг“. Сравнението идва да покаже, че гръцката кауза е справедлива и че всички победени държави трябва да бъдат третираны и наказаны по един и същ начин.

България обаче е привилегирована, защото е протеже на Москва: „Руският представител Новик [Името е грешно написано.] се противопостави на гръцкото желание и каза, че гръцкото правителство още веднъж показва своите „експанзионистични намерения. В продължение добави: „От какво се страхуват гърците? От България? Не е необходимо да бъдеш специалист, за да знаеш, че гърците търсят сигурността, за да обиждат, оскъряват и засрамват достойнството на България“. След това каза, че гърците се опитват да редуцират властта на българското правителство в такава форма, че да „може да я превземе [...]“. Новик пита защо Гърция не се опитва да намали въоръжените сили на

⁴⁹ Se debate el futuro de las colonias italianas. *La Vanguardia Española*, 24 de septiembre de 1946, num. 24 975, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/24/pagina-6/33097098/pdf.html>. [viewed 2025-05-25].

Италия и завърши, казвайки, че българите очевидно са по-демократични от гърците, защото те се опитват да върнат Монархията“.

Константната защита на България от страна на СССР е постоянна тема: „На сесията от днес на Военната комисия на Конференцията в Париж съветският делегат обвини представителите на Великобритания, Франция и Съединените щати, че се опитват да анулират решението на СМВнР [Съвет на министрите на външните работи], подкрепяйки гръцкото предложение за мирен договор с България, което предвижда редукция на ефективните военни от тази страна и забраната да се строят фортификации по границата с Гърция“. Фактът, че Гърция е защитавана от Велики сили, не се коментира.

„Английският делегат подкрепя това предложение, подчертавайки, че Гърция има правото да поиска тази ректификация, която трябва да подсури нейното спокойствие и мира на Балканите. Френският делегат също подкрепя предложението. Съветският представител каза, че е жалко, че Франция, Англия и Съединените щати се опитват да наложат най-суровите мирни условия на България, отколкото на останалите балкански държави и Финландия. Комисията закри заседанието, без да вземе решение“. За пореден път България се оказва в центъра на противоречията на Великите сили, което пречи на постигането на траен мир.

На 25 септември се подчертава: „Отново се събраха Четирите големи“⁵⁰. Основните въпроси, които те обсъждат в конкретния момент, са статутът на Триест и съдбата на италианските колонии. Към тази статия в специален текст се споделя, че: „България няма да може да подсили своята граница с Гърция“, като основен акцент е обезоръжаването на агресивните държави, каквато е България. По-конкретно: „... Военната комисия на конференцията утвърди [...] гръцкото предложение, според което България няма да може да изгражда постоянни фортификации по граничната линия. Представителите на Русия и на правителството в Белград, генералите Славин и Манола [...] протестираха „срещу тази несправедливост“. Гласуваха срещу страните от славянския блок и Бразилия; Китай, Етиопия и Норвегия се въздържаха“. Изброяването на държавите и как са гласували цели да покаже кой къде се позиционира.

„По време на дискусията делегатът на Украйна квалифицира предложението на Гърция като „тенденциозно, несправедливо и незаконно“. Съветският

⁵⁰ Han vuelto a reunirse los «cuatro grandes». *La Vanguardia Española*, 25 de septiembre de 1946, num. 24 976, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/25/pagina-6/33097118/pdf.html>. [viewed 2025-05-26].

представител обвини Съединените щати, че пропускат споразумението на СМВнР. „България – каза – е жертва на гръцката експанзионистична програма“. Гръцкият представител протестира срещу тези думи, които определи като несправедливи спрямо неговата страна“. Вестникът не взема отношение спрямо тази размяна на реплики.

„По-нататък, ген. Славин отново взе думата, за да констатира, че неговата страна няма да признае никога решението, прието от Комисията [Политическа и териториална комисия]. „Очевидно е – добави, – че всички сили, които имат интерес да защитават мирната кауза, гласуват срещу гръцкото предложение“. Подчерта, че с изключение на Англия и Франция, единствените европейски държави, които гласуваха в полза на гръцкото предложение, са Белгия и Холандия. „Този факт – декларира, – че страните, които подкрепят предложението, са „много далеч от проблема и дори може да се каже, че „не са заинтересовани от него“. Все по-често се цитират съветски представители заради силната подкрепа за България; това обаче трябва да подсили нейния негативен образ.

„Накрая атакува Гърция, която обвини отново, че следва политика на експанзия. Цитира статия, публикувана вчера в парижката преса, според която един специален пратеник в Атина посочва, че един британски генерал го придружава в салон, в който се провежда митинг на десницата. Събрали се там – казва парижкият вестник, според руския генерал – пееха песен, в която ще се убиват хора от ЕАМ [Национален освободителен фронт на Гърция], след това българите и „накрая ще поставим нашите знамена в Москва“. Агресивното поведение на част от гръцкото общество е представено мимоходом, като нещо несериозно.

На 26 септември заглавието, свързано с хода на конференцията, е: „Отсрочва се с една година въпросът за италианските колонии“⁵¹. Подзаглавието: „Ново спъване на дискусиата по гръцкото предложение спрямо демилитаризацията на българските гранични зони“ отново насочва към българо-гръцкия спор, който усложнява изработването на мирния договор. „... военната комисия на Парижката конференция преживя ново забавяне, заемайки се с дълги дискусии по договора за мир къде трябва да се постави утвърденото гръцко предложение, което настоява за демилитаризация на българската граница и изчезването на пограничните фортификационни съоръжения. Южноафриканският дивизионен генерал Терон, в своето изявление, каза: „Нашият смел съюз-

⁵¹ Se aplaza por un año la discusión sobre el futuro de las colonias italianas. *La Vanguardia Española*, 25 de septiembre de 1946, num. 24 977, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/26/pagina-4/33097130/pdf.html>. [viewed 2025-05-26].

ник Гърция има много по-голямо право да приеме мерки срещу страна като България, с нейната история, която е тази като голямата Русия срещу малката Финландия“. Цитираното сравнение подсилва образа на България като агресивна държава, която следва примера на Москва спрямо малките и беззащитните. Без коментар е посочена числеността на българската армия (65 000 офицери и войници), заложена в проектодоговора.

В информацията за конференцията от 27 септември не се споменава нищо за България, но на същата страница доста накратко е отразено: „Отстраненият крал на България стигна до Хайфа“⁵². Първото подчертано изречение повтаря заглавието. Споменава се за смъртни присъди – конкретно на ген. Стаменчев, военен министър, но не се дават никакви други детайли. В същия брой за България отново става дума в материала „Британските военни не се изтеглят от Гърция“⁵³, но няма директно обвинение, че тя е виновна за създалата се „гръцка ситуация“. Тенденцията често България да се споменава в контекста на обстоятелствата около южната ни съседка е видима.

На следващия ден, 28 септември, за вестника е важно, че: „Въпреки остратата опозиция на страните от съветския блок, гръцкото предложение да се добавят торпедните катери към списъка военни материали, забранен за България, е утвърден от Военната комисия [...]. Гласуваха против 13 държави, 6 за и 2 се въздържаха: Етиопия и Франция“⁵⁴. Спорът между България и Гърция изостря напрежението между Великите сили: „По време на дебата съветският представител обвини Великобритания и Съединените щати, че искат да въведат промени в черновата на договора с България с единственото желание да угодят на Гърция. От своя страна, делегатът на Великобритания каза, че неговото поведение се базира на съветите на морските техници от СМВНР“. СССР фаворизира България, за да я привлече категорично в своята сфера на влияние.

На 2 октомври вестникът отново се връща към гръцките териториални претенции спрямо България в едно съвсем кратко съобщение⁵⁵, подчертавайки, че те са отхвърлени категорично и границата между двете държави остава без

⁵² El Rey derstornado de Bulgaria llega a Haifa. *La Vanguardia Española*, 26 de septiembre de 1946, num. 24 977, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/27/pagina-4/33097146/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

⁵³ ASIA, Augusto. Las tropas británicas no se retiran de Grecia. *Op. cit.*, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/27/pagina-5/33097146/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

⁵⁴ Posibles apelaciones al Trinunal de Justicia Internacional. *La Vanguardia Española*, 25 de septiembre de 1946, num. 24 979, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/28/pagina-5/33097161/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

промяна. Гръцката кауза е в слаба позиция: „Предложението на Гърция получи само един положителен глас, този на нейната делегация. [...] По време на дискусията американският делегат Джеферсън Кафери постави в смешно положение славянския блок, според който България е демократична държава. Кафери декларира, че Съединените щати имат сериозни съмнения за българската демокрация“. Затвърждава се тенденцията вестникът да представя България като недемократична държава.

Следващ аспект от договора с България, който също е проблематичен, е този за репарациите. Вестникът отразява постигането на: „Споразумение за българските репарации“. Те възлизат на: „125 млн. долара, по внушение на британското представителство. Споразумението беше прието с 9 гласа срещу 5, т.е. по-малко от 2/3 от гласовете. 125-те млн. долара ще се разпределят поравно между Гърция и Югославия“⁵⁶. Сумата не е оценена като справедлива или несправедлива.

Заседанията продължават, навлизайки в своя финален етап. В репортажите по тази тема не се споменава нищо за България. Редакторските Бележки от деня по-рядко се посвещават на международния форум, но тази от 9 октомври: „Злокобно сходство: Триест – Данцинг“⁵⁷ е свързана именно с него. Коментарът обвинява Великобритания, че не се съпротивлява на съветската политика и това води до сериозни последствия: „Изключително несправедливо е например, че Гърция не може да получи никое от своите легитимни искания спрямо България и Албания, докато Югославия постига много от това, което формулира срещу Италия и все още показва недоволство и заплашва да не подпише съответния договор. Истинският мотив за тази аномалия е, че България и Албания са инструмент на руската игра на Балканите и са окупирани политически и военно от руснаците. Абсурдно беше, че след крилата, дадени на съветската политика в последните години, да се мисли, че силите и политиката на Съветите могат да изоставят в полза на Гърция терени, които доближават Русия до

⁵⁵ Son rechazadas las reclamaciones griegas sobre Bulgaria. *La Vanguardia Española*, 2 de octubre de 1946, num. 24 982, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/02/pagina-8/33097218/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

⁵⁶ Acuerdo sobre las reparaciones debidas a Bulgaria. *La Vanguardia Española*, 6 de octubre de 1946, num. 24 986, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/06/pagina-8/33107286/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

⁵⁷ Funesta semejanza: Trieste-Danzig. *La Vanguardia Española*, 9 de octubre de 1946, num. 24 988, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/09/pagina-6/33107323/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

нейната вечна цел морето“. За пръв път се споменава, че гръцките искания са „легитимни“, което ясно показва каква позиция заема вестникът, респективно Мадрид. За Испания е тревожен съветски излаз и контрол по бреговете на Средиземно море. Съветското поведение е арогантно, а България е облагодетелствана, въпреки че е победена.

Най-важната новина от 11 октомври е: „Пленумът утвърди Договора за мир с Италия“⁵⁸. Подзаглавието на този материал се отнася до споровете за корабоплаването по р. Дунав. Отражено е изказване на Молотов. Един от акцентите в него е изведен в текста графично: „Икономическият империализъм на англосаксонците“. Текстът пояснява: „... след това се обърна към англосаксонската петиция, с която иска равенство на правата на всички страни в търговията с Румъния, България и Югославия и каза, че с тази политика индустриите на тези страни ще се сринат“. Отново Москва защитава София, включително нейния икономически потенциал.

На следващата страница се съобщава за предстоящите избори в България в статията „Партиите от опозицията искат гаранции“⁵⁹. В съобщението се казва: „Българската опозиция поиска отсрочване на изборите с 10 дни. Нейният ръководител Никола Петков и други ръководители предадоха на министър-председателя Георгиев декларация, която се състои от 18 точки, в която искат сигурност за провеждането на изборите“. Няма коментари на изложените факти.

На 12 октомври, на осма страница, има два материала, които са свързани с България. Първият от тях е: „Дискусията на договора с България подчертава разделението между Изтока и Запада“⁶⁰; подзаглавието задава тезата, че „Докато Русия и нейните сателити защитават България (официално враг) и атакуват Гърция (официално съюзник), англосаксонците поддържат противоположната позиция“, и е още по-красноречиво спрямо противоречията между държавите победителки. Доста подробно е отразено случилото се на пленарното заседание и дебатът по договора с България.

⁵⁸ El Pleno aprueba el Tratado de Paz con Italia. *La Vanguardia Española*, 11 de octubre de 1946, num. 24 990, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/11/pagina-3/33107352/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

⁵⁹ Ante las próximas elecciones en Bulgaria. *Op. cit.*, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/11/pagina-4/33107353/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

⁶⁰ La discusión del Tratado con Bulgaria acentúa la división entre Oriente y Occidente. *La Vanguardia Española*, 12 de octubre de 1946, num. 24 991, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/12/pagina-8/33107370/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

Първият, изказал се в полза на България, е „... полският делегат Виерт-бовски, който посочи, че репарациите, които България трябва да плати на Гърция, са преувеличени, защото тези две страни никога не са били във война“. Югославия също защитава българската кауза. Нейният делегат обвинява „Великобритания и Съединените щати, че не уважават [...] промяната на стария с новия режим в България, който е сега – добави – народна демокрация“. Намекна, че Гърция е сянка, която затъмнява отношенията между балканските държави“.

По-нататък в текста следва защитната пледоария на Гърция, определена като „много справедливи думи на Цалдарис“, който се оплаква „от отказа на конференцията да признае отдаването за неговата страна на ректификацията, която моли за своята граница с България и в замяна – каза – даде на една страна, бивш враг, богатата зона на Добруджа. Добави, че през цялата конференция Русия и нейните сателити не са спрели да атакуват Гърция и след като потвърди, че България е излязла от тази война в много по-добри условия, отколкото през 1919 г., декларира: „Къде ще остане чувството за справедливост? Атаките, на които е обект нашата страна, докато защитаваха своите права на тази конференция, и благоволенieto към бившите врагове достигна до такъв предел, че ние се питаме дали при изненадваща размяна на роли, постът, който ни отговаря като съюзници, се е превърнал в позиция на победени“. Обвиненията спрямо България отново са оставени без коментар.

Финалната защита за българската кауза според вестника идва от Вишински, който „обвинява англосаксонците в неприязън към България“. „Съветският делегат Вишински декларира, че англо-американците настояват да се намесват във вътрешните дела на България. Припомни, че на скорошно заседание на Съюзническия контролен съвет представителят на Съединените щати поиска тази организация да проведе специално заседание, за да реши специалните мерки, които трябва да се приемат, за да гарантират провеждането на свободни избори в тази страна. Вишински добави, че в онзи случай съветският делегат отбеляза пред американския, че делото е от изключителната компетентност на българското правителство. „Този случай, който цитирах – е типично доказателство за решителното намерение на англо-американците да третират младата българска демокрация по различен от останалите държави начин“. Вестникът не дава ясен отговор на своите читатели дали България е демократична или недемократична държава.

Следва размяната на реплики между представителите на Великите сили. Москва: „Накрая отхвърли гръцките искания да получат по-голяма сума от репарациите и част от настоящата българска територия. ... Английският деле-

гат защити отношението на гръцкото правителство спрямо България и припомни поведението на гръцкия народ по време на миналата война и нейния принос за победата на съюзническата кауза“. В нито един момент „Ла Вангундия Еспаньола“ не споменава за външнополитическата ориентация на Испания по време на войната и за нейните симпатии към Оста. България обаче е била враг на съюзниците и заслужава своето наказание.

Вторият материал, в рубриката „при закриване на броя“, е: „Парижката конференция отхвърля чл. 1 от договора с България“⁶¹. В текст с получер шрифт е написано, че границата между Гърция и България е „**както през 1941 г.**“, но резултатът от гласуването и последиците от него не се коментират. Вестникът не пропуска да подчертае, че: „Утвърдени са различни текстове, повечето неблагоприятни за съветския блок: след като беше отхвърлен от пленума на конференцията чл. 1 от проектодоговора с България, са утвърдени заедно, без гласуване, седемте следващи, свързани с човешките права, предаване на престъпници от войната, признаване на мирните договори с други нации, бивши врагове, и влизането на България в ООН.

С 2 гласа срещу 7 и 2 въздържали се се утвърди едно английско предложение, отнасящо се до правата на евреите в България. С 12 гласа срещу 6 беше прието едно гръцко предложение, с което се забранява на България изграждането на постоянни фортификации, от които може да се отправят изстрели към гръцка територия. Гласуваха против тези от съветския блок и се въздържаха Китай, Етиопия и Норвегия. Друго предложение по точка, която имаше както с предишната голямо противоречие, беше, че се забранява на България да има торпеда; беше утвърдено с 2/3 от гласовете [...]. Гласуваха против тези от съветския блок и Франция се въздържа. Останалите военни клаузи се утвърдиха без трудности.

Една от най-оспорваните точки от тези с икономически характер беше британското предложение българските репарации да се фиксират на 125 млн. долара, [и то] беше утвърдено с 13 гласа за срещу 6 против и въздържали се ... Елинското предложение тези 125 млн. е да се разпределят поравно между Югославия и Гърция“.

На 13 октомври кореспондентът на вестника в Париж Сантяго Надал предлага своите размишления за приключващата конференция в материала: „Погребение на руско-англосаксонския съюз“⁶². Повтаря се вече изградената

⁶¹ La Conferencia de París rechaza el artículo primero del Tratado con Bulgaria. *Op. cit.*

⁶² NADAL, Santiago. Funerales de la alianza ruso-anglosajona. *La Vanguardia Española*, 13 de octubre de 1946, num. 24 992, p. 10. Online. Available from:

теза: „България и Албания например са защитавани страстно от съветския блок, по същия начин както Гърция е атакувана, като че ли е най-големият враг“.

Песимистичният тон за резултатите от конференцията е видим в „Хрониката“ на Франсиско Лусиентес от Ню Йорк, с дата 18 октомври. Тя е озаглавена „Мир, но червен мир на Москва“⁶³. Констатира се „морален и материален провал на конференцията по вина на Молотов“. Отбелязва се, че характерът на конференцията е бил чисто „консултативен“ и „финалните договори за мир за Италия, Финландия, Унгария, Румъния и България ще бъдат разгледани в Ню Йорк от представители на „Четири големи“. Русия тогава, използвайки правото си на вето, ще отхвърли това, което не ѝ харесва“. България е сред победените, но може да получи още по-облекчен мир с помощта на Москва. Блоковото противопоставяне – „славянски и англосаксонски“ – за вестника вече е факт и за него е напълно ясно къде се позиционира България.

В повечето случаи вестникът цитира испанската телеграфна агенция ЕФЕ или чужда преса, по-редки са авторовите материали на кореспонденти; те са с повече анализ и оценки.

България е разглеждана като бивш съюзник на Оста (това се споменава в почти всяка статия, като се пропуска обвързаността на Испания с Германия и Италия в съвсем близкото минало) и настоящ сателит на Москва, към която има ясно изразено негативно отношение по исторически и идеологически причини. Образът на България е изграден чрез „черни краски“, тя е недемократична държава, агресор, „алчна“ за териториални придобивки, получила е несправедливо Южна Добруджа. Определено вестникът застава на страната на Атина в българо-гръцкия сблъсък на Мирната конференция, споделяйки за „леgitимни“ и „справедливи“ искания на Атина.

Материалите за вътрешнополитическата ситуация в България допълват нейния негативен образ. Важен сюжет е референдумът република – монархия, който се провежда по време на конференцията в Париж.

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/13/pagina-10/33107388/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

⁶³ LUCIENTES, Francisco. Paz, pero paz roja de Moscu. *La Vanguardia Española*, 18 de octubre de 1946, num. 24 996, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/18/pagina-5/33107909/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

КАМЕНСКИ, Стефан. Войната през призмата на Парижката мирна конференция от 1946 г. и мирния договор с България. В: *България в края на Втората световна война*. София, 2025, с. 234–268. ISBN 9786197688528.

Acuerdo sobre las reparaciones debidas a Bulgaria. *La Vanguardia Española*, 6 de octubre de 1946, num. 24 986, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/06/pagina-8/33107286/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

Agitado debate en la Comisión de procedimientos. *La Vanguardia Española*, 31 de julio de 1946, num. 24 928 p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/31/pagina-6/33094625/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

Agitados debates en Las Comisiones de los Tratados con Rumania y Finlandia. *La Vanguardia Española*, 17 de agosto de 1946, num. 24 943, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/17/pagina-4/33095275/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

Ante las próximas elecciones en Bulgaria. *La Vanguardia Española*, 11 de octubre de 1946, num. 24 990, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/11/pagina-4/33107353/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

Asia, Augusto. Las tropas británicas no se retiran de Grecia. *La Vanguardia Española*, 26 de septiembre de 1946, num. 24 977, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/27/pagina-5/33097146/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

Asia, Augusto. Nueva bofetada soviética en la Conferencia de la Paz. *La Vanguardia Española*, 14 de agosto de 1946, num. 24 940, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/14/pagina-5/33095240/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

BULGARIA: El rey Simeón II, con Su madre la reina Juana, viuda del rey Boris, y su hermana princesa María Luisa, que después da la proclamación de la República soviética en su país, emprenden el camino del exilio. *La Vanguardia Española*, 19 de septiembre de 1946, num. 24 971, p. 1. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/19/pagina-1/33096565/pdf.html>. [viewed 2025-05-02].

Bulgaria ha expresado “su” libre voluntad. *La Vanguardia Española*, 10 de septiembre de 1946, num. 24 963, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/10/pagina-6/33095988/pdf.html>. [viewed 2025-04-12].

Bulgaria y Palestina, bazas de la gran jugada. *La Vanguardia Española*, 10 de septiembre de 1946, num. 24 963, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/10/pagina-5/33095987/pdf.html>.
[viewed 2025-04-22].

Byrns rebate duramente las criticas rusas de los últimos días. *La Vanguardia Española*, 17 de agosto de 1946, num. 24 943, p. 5. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/17/pagina-5/33095275/pdf.html>.
[viewed 2025-03-25].

Continúan en debate las líneas fronterizas italo-yugoeslavas y el articulado del Tratado con Rumania. *La Vanguardia Española*, 8 de septiembre de 1946, num. 24 962, p. 5. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/08/pagina-5/33095971/pdf.html>.
[viewed 2025-04-13].

De Grecia a Palestina. *La Vanguardia Española*, 28 de agosto de 1946, num. 24 952, p. 3. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/28/pagina-3/33095845/pdf.html>.
[viewed 2025-04 -03].

El 5 de octubre, fecha tope para que todos los proyectos de las distintas comisiones esten redactados. *La Vanguardia Española*, 11 de septiembre de 1946, num. 24 964, p. 4. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/11/pagina-4/33096464/pdf.html>.
[viewed 2025-04-22].

El delegado búlgaro formula reivindicaciones respectó a Grecia. *La Vanguardia Española*, 15 de agosto de 1946, num. 24 941,, p. 3. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/15/pagina-3/33095252/pdf.html>.
[viewed 2025-03-25].

El Pleno aprueba el Tratado de Paz con Italia. *La Vanguardia Española*, 11 de octubre de 1946, num. 24 990, p. 3. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/11/pagina-3/33107352/pdf.html>.
[viewed 2025-06-07].

El preámbulo de Tratado con Bulgaria, aprobado. *La Vanguardia Española*, 27 de agosto de 1946, num. 24 951, p. 7. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/27/pagina-7/33095372/pdf.html>.
[viewed 2025-03-30].

El Rey destronado de Bulgaria llega a Haifa. *La Vanguardia Española*, 26 de septiembre de 1946, num. 24 977, p. 4. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/27/pagina-4/33097146/pdf.html>.
[viewed 2025-06-06].

El Rey niño de Bulgaria, juega. *La Vanguardia Española*, 10 de septiembre de 1946, num. 24 963, p. 9. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/10/pagina-9/33095991/pdf.html>.
viewed 2025-04-13].

El regreso de Molotof no aumenta el optimismo sobre las posibilidades de entendimiento. *La Vanguardia Española*, 6 de septiembre de 1946, num. 24 960, p. 3.

Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/06/pagina-3/33095944/pdf.html>.
[viewed 2025-04-13].

En Bulgaria. Hoy, el referendum. *La Vanguardia Española*, 8 de septiembre de 1946, num. 24 962, p. 6. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/08/pagina-6/33095971/pdf.html>.
[viewed 2025-04-12].

En una sesión placida y sin incidentes queda aprobado, el «quorum» de los dos tercios. *La Vanguardia Española*, 8 de agosto de 1946, num. 24 935, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/08/pagina-3/33094712/pdf.html>. [viewed 2025-03-17].

Garriga, Ramon. Bulgaria ya es República «democrática». *La Vanguardia Española*, 11 de septiembre de 1946, num. 24 964, p. 7. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/11/pagina-7/33096467/pdf.html>.
[viewed 2025-04-12].

Garriga, Ramon. Conferencia de la paz en un ambiente bélico. *La Vanguardia Española*, 29 de agosto de 1946, num. 24 953, p. 7. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/29/pagina-7/33095859/pdf.html>.
[viewed 2025-04-08].

Garriga, Ramon. Durante la ausencia de Molotof avanza la Conferencia de Paris. *La Vanguardia Española*, 3 de septiembre de 1946, num. 24 957, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/03/pagina-7/33095908/pdf.html>. [viewed 2025-04-08].

Garriga, Ramon. La aydacia soviética no tiene freno. *La Vanguardia Española*, 17 de agosto de 1946, num. 24 943, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/17/pagina-5/33095275/pdf.html>.
[viewed 2025-03-25].

Funesta semejanza: Trieste-Danzig. *La Vanguardia Española*, 9 de octubre de 1946, num. 24 988, p. 6. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/09/pagina-6/33107323/pdf.html>.
[viewed 2025-06-06].

Fuerzas armadas actuales de la U.R.S.S. y su Distribución. *La Vanguardia Española*, 1 de septiembre de 1946, num. 24 956, p. 3. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/01/pagina-9/33095895/pdf.html>.
[viewed 2025-04-08].

Han vuelto a reunirse los «cuatro grandes». *La Vanguardia Española*, 25 de septiembre de 1946, num. 24 976, p. 6. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/25/pagina-6/33097118/pdf.html>.
[viewed 2025-05-26].

Infructuosas discusiones sobre diversos proyectos y enmiendas. *La Vanguardia Española*, 30 de agosto de 1946, num. 24 955, p. 3. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/30/pagina-3/33095866/pdf.html>.
[viewed 2025-04-05].

Incidente en la Comisión militar al discutirse una petición de Albania. *La Vanguardia Española*, 14 de septiembre de 1946, num. 24 967, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/14/pagina-3/33096502/pdf.html>.
[viewed 2025-04-28].

KAMENSKI, Stefan. Voynata prez prizmata na Parizhkata mirna konferentsiya ot 1946 g. i mirniya dogovor s Bulgaria. V: *Bulgaria v kraya na Vtorata svetovna voyna*. Sofia, 2025, s. 234–268. ISBN: 9786197688528.

La Conferencia de la Paz fue inaugurada ayer tarde en París. *La Vanguardia Española*, 30 de julio de 1946, num. 24 927, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/30/pagina-5/33094147/pdf.html>.
[viewed 2025-03-15]

La Conferencia de París y otros temas. *La Vanguardia Española*, 14 de septiembre de 1946, num. 24 967 p. 9. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/30/pagina-9/33094612/pdf.html>.
[viewed 2025-04-28].

La Conferencia de París rechaza el artículo primero del Tratado con Bulgaria. *La Vanguardia Española*, 12 de octubre de 1946, num. 24 991, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/12/pagina-8/33107370/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

La discusión del Tratado con Bulgaria acentúa la división entre Oriente y Occidente. *La Vanguardia Española*, 12 de octubre de 1946, num. 24 991, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/12/pagina-8/33107370/pdf.html>. [Viewed 2025-06-07].

Linares, Luis de. La generosidad soviética no es gratuita. *La Vanguardia Española*, 28 de agosto de 1946, num. 24 952, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/28/pagina-5/33095847/pdf.html>.
[viewed 2025-04 -03].

Los «pequeños», tratan de lograr mayor intervención en debates y decisiones. *La Vanguardia Española*, 2 de agosto de 1946, num. 24 930, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/02/pagina-4/33094649/pdf.html>.
[viewed 2025-03-15].

Lucientes. Francisco. Detrás de Byrnes están los Estados Unidos. *La Vanguardia Española*, 8 de agosto de 1946, num. 24 935, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/08/pagina-5/33094714/pdf.html>.
[viewed 2025-03-17].

Lucientes. Francisco El plan descristianizante soviético. *La Vanguardia Española*, 1 de agosto de 1946, num. 24 929, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/01/pagina-5/33094637/pdf.html>.
[viewed 2025-03-15].

Lucientes. Francisco. Rusia consigue ahora lo que Hitler no quiso concederá Stalin. *La Vanguardia Española*, 20 de agosto de 1946, num. 24 945, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/20/pagina-5/33095298/pdf.html>. [viewed 2025-03-29].

Lucientes. Francisco. Paz, pero paz roja de Moscu. *La Vanguardia Española*, 18 de octubre de 1946, num. 24 996, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/18/pagina-5/33107909/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

Lucientes, Francisco. Pesimismo sobre la Conferencia de París. *La Vanguardia Española*, 14 de septiembre de 1946, num. 24 967 p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/30/pagina-8/33094611/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

Lucientes. Francisco. Un corresponsal en vacaciones. *La Vanguardia Española*, 22 de agosto de 1946, num. 24 947, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/22/pagina-7/33095325/pdf.html>. [viewed 2025-03-29].

Masoliver, Juan Ramón. Dos mundos frente a frente. *La Vanguardia Española*, 19 de septiembre de 1946, num. 24 971, p. 7. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/19/pagina-7/33096571/pdf.html>. [viewed 2025-05-02].

Masoliver, Juan Ramón. Por qué esta hoy iluminada la Acrópolis. *La Vanguardia Española*, 4 de septiembre de 1946, num. 24 958, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/04/pagina-5/33095922/pdf.html>. [viewed 2025-04-12].

Nadal, Santiago. París: Funerales de la alianza ruso-anglosajona. *La Vanguardia Española*, 13 de octubre de 1946, num. 24 992, p. 10. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/13/pagina-10/33107388/pdf.html>. [viewed 2025-06-07].

Norteamérica y África del Sur renuncian a exigir reparaciones de Italia. *La Vanguardia Española*, 12 de septiembre de 1946, num. 24 965, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/12/pagina-6/33096477/pdf.html>. [viewed 2025-04-28].

Posibles apelaciones al Tribunal de Justicia Internacional. *La Vanguardia Española*, 25 de septiembre de 1946, num. 24 979, p. 5. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/28/pagina-5/33097161/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

Plebiscitos y plebiscitos. *La Vanguardia Española*, 30 de agosto de 1946, num. 24 955, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/30/pagina-3/33095866/pdf.html>. [viewed 2025-04-05].

Por qué pide Bulgaria una Salida al Egeo. *La Vanguardia Española*, 15 de agosto de 1946, num. 24 941, p. 4. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/15/pagina-4/33095252/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

Protesta italiana por los conceptos injuriosos últimamente vertidos por Vichinsky. *La Vanguardia Española*, 13 de septiembre de 1946, num. 24 965, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/13/pagina-3/33096491/pdf.html>. [viewed 2025-04-28].

Publicación oficial de los proyectos de paz con Italia, Rumania, Bulgaria y Hungría. *La Vanguardia Española*, 31 de julio de 1946, num. 24 928, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/07/31/pagina-4/33094623/pdf.html>. [viewed 2025-03-15].

Se aplaza por un año la discusión sobre el futuro de las colonias italianas. *La Vanguardia Española*, 25 de septiembre de 1946, num. 24 977, p. 4. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/26/pagina-4/33097130/pdf.html>. [viewed 2025-05-26].

Se debate el futuro de las colonias italianas. *La Vanguardia Española*, 24 de septiembre de 1946, num. 24 975, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/24/pagina-6/33097098/pdf.html>. [viewed 2025-05-02].

Se recenuda el estudio del preámbulo del Tratado con Italia. – Las reparaciones yugoeslavas se fijan en 1.300 millones de dólares. – Se Inicia la discusión de las cláusulas económicas a imponer a Rumania. *La Vanguardia Española*, 27 de agosto de 1946, num. 24 951, p. 6. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/27/pagina-6/33095372/pdf.html>. [viewed 2025-03-30].

Si se adopta para la Venecia Julia „la línea Francesa”, Yugoslavia no firmara la paz. *La Vanguardia Española*, 18 de septiembre de 1946, num. 24 970, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/18/pagina-3/33096554/pdf.html>. [viewed 2025-05-02].

Siguen discutiéndose las cláusulas del Tratado con Italia. *La Vanguardia Española*, 5 de septiembre de 1946, num. 24 959, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/05/pagina-3/33095933/pdf.html>. [viewed 2025-04-12].

Situación muy delicada. *La Vanguardia Española*, 16 de agosto de 1946, num. 24 942, p. 3. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/16/pagina-3/33095263/pdf.html>. [viewed 2025-03-25].

Son rechazadas las reclamaciones griegas sobre Bulgaria. *La Vanguardia Española*, 2 de octubre de 1946, num. 24 982, p. 8. Online. Available from: <https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/10/02/pagina-8/33097218/pdf.html>. [viewed 2025-06-06].

Transfondos de un «resbalón». *La Vanguardia Española*, 25 de agosto de 1946, num. 24 950, p. 5. Online. Available from:

<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/25/pagina-5/33095354/pdf.html>.
[viewed 2025-03-29].

Tsaldaris formula las reclamaciones griegas ante el Pleno. *La Vanguardia Española*, 4 de agosto de 1946, num. 24 932, p. 7. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/04/pagina-7/33094675/pdf.html>.
[viewed 2025-03-17].

Un “sí” trascendental. *La Vanguardia Española*, 3 de septiembre de 1946, num. 24 957, p. 4. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/03/pagina-4/33095905/pdf.html>.
[viewed 2025-04-08].

Una condena a muerte en Bulgaria. *La Vanguardia Española*, 17 de agosto de 1946, num. 24 943, p. 5. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/17/pagina-5/33095275/pdf.html>.
[viewed 2025-03-25].

Vasta maniobra soviética en los Balcanes. *La Vanguardia Española*, 13 de agosto de 1946, num. 24 939, p. 4. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/08/13/pagina-4/33094764/pdf.html>.
[viewed 2025-03-17].

Yugoeslavia, derrotada en la cuestión fronteriza de Venecia Julia. *La Vanguardia Española*, 21 de septiembre de 1946, num. 24 973, p. 6. Online. Available from:
<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1946/09/21/pagina-6/33096599/pdf.html>.
[viewed 2025-05-02].

ARTICLES AND STUDIES
GSU-IF, 108 (2025), 1, 168-200

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

THE IMAGE OF BULGARIA AT THE PARIS PEACE
CONFERENCE (JULY 29 – OCTOBER 15, 1946)
THROUGH THE EYES OF THE SPANISH NEWSPAPER
„LA VANGUARDIA ESPAÑOLA“

ASSOC. PROF. GERGANA ALEKSIEVA, PHD

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0009-0006-2630-6894>

 ggaleksiev@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.168-200>

 Received 2025-06-26; reviewed 2025-07-05; accepted 2025-07-07; published online 2025-11-25

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The present study aims to trace the presentation of the image of Bulgaria during the Paris Peace Conference (late July – mid-October 1946) by the Spanish newspaper “La Vanguardia Española”, which operated under the conditions of censorship imposed by the Franco dictatorship, which in the immediate past had strong sympathies for the defeated Hitlerite Germany and had negative feelings towards Stalin’s USSR. For the newspaper, Bulgaria was an aggressive country, highly dependent on Moscow, which deserved to undergo significant changes to its borders, mostly in favor of Greece.

Keywords: “La Vandiardia Española”, Conference of Peace of 1946, Bulgaria.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

DYNAMICS OF IDENTITIES: THE EXAMPLE
OF THE VLACHS FROM THE VIDIN REGION

PROF. MIRA MARKOVA, PHD

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0002-2891-0917>

miram@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.201-214>

Received 2025-05-13; reviewed 2025-06-27; accepted 2025-07-17; published online 2025-11-25

CRediT | *Contributor Role Taxonomy*

Mira Markova (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Writing – Original Draft; Methodology; Conceptualisation.

Mina Tasseva-Bencheva (ORCID [0000-0002-1769-4120](https://orcid.org/0000-0002-1769-4120); mltaseva@uni-sofia.bg); Conceptualisation.

The study was carried out within the framework of the research project DS-FR-22-0018 “*Identity Dynamics in the Danube Region (based on the Example of Vidin, Lom and Kozloduy)*” – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Project No. 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](#) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The issues of identity remain relevant topics in ethnological and anthropological research, as the socio-economic realities of the 21st century continually challenge individuals. One of the survival strategies for individuals is to seek support within communities, often relying on historically conditioned markers such as shared language, common history, unified territorial settlement, local culture, and customary-ritual systems. This study will compare findings from research conducted in the mid-1990s, during which I had the opportunity to participate in expeditions led by Prof. Ivanichka Georgieva in the Vidin region, with results from ethnological fieldwork conducted in 2023 – 2024, funded under the project 'Dynamics of Identities in the Danube Region.' The focus of the

research is on the identities of the Vlachs from the Vidin region. It presents aspects of the manifestation of their identity, considering the complex economic and demographic situation in the Northwest region of Bulgaria.

Keywords: Vlachs, identity, dynamics, Northwestern region.

* * *

Identity and self-awareness remain critical topics in ethnological and anthropological research, insofar as humans continue to confront the socio-economic realities in the 21st century. Despite the prevalence of individualistic lifestyles in modern times, individuals also define themselves within the context of specific socio-cultural environments. Consequently, they seek support in communities, often built around historically determined markers such as a shared language, a common past, a shared territorial habitat, local culture, customary ritual systems.

The specificity of these processes is demonstrated by the North-West region characterized by the reality of the border area and the unique traits of its ecological niche, where the Danube river holds a significant role. In human civilization, rivers are typically linked to movement, serving as routes for the exchange of goods, cultures and communication. However, during the socialist era, Bulgarians perceived the Danube river as a border – more so than in prior periods. Under the ideological framework of the Iron Curtain, the river, which would ordinarily serve as a bridge to Europe, became an insurmountable barrier. The lack of communication contributed to the isolation of the north-western region, shaping its cultural, social and economic realities. It is certainly no coincidence that, until 2014, there was only one bridge connecting Bulgaria and Romania along a border spanning over 470 km. More recently, the New Europe Bridge was constructed between Vidin and Calafat with support of the European Union. This project is part of the Pan-European Transport Corridor 4 and holds key significance for the European southeastern transport axis, as well as for the trans-European transport network. Thanks to this project, the once forgotten communication between the populations on the Bulgarian and Romanian banks of the river seems to have been revived. However, the establishment of truly meaningful contact still leaves much to be desired.

The Vlachs in the Vidin region hold a special place in the communication across Danube. Their identity is fluid and adaptable, often influenced by historical developments. It is possible to retrace (historically) conditioned processes that have shaped the development of their community and the stages we observe in this development. The studies focused on the historical processes in the northwestern Bulgarian lands point to the migratory origin of the Vlach community. The historiographical aspects have been well studied and reflected in research. Marin

Drinov¹ and Felix Kanitz both focus on the Vlach population in the Vidin diocese, along the middle reaches of the Vit, Iskar and Osam rivers. Kanitz points out that one of the primary reasons for the Vlach's resettlement in the region south of the Danube was the oppression of landowners (*chokoi*) in the lands north of the Danube². In 1862, Kanitz visited Bregovo, describing the state of the large three-aisled church and documenting the school's activities and his impressions on the general prosperity of the settlement³.

It is also worth mentioning that the policy of the Ottoman authorities took into account the demographic crisis in the Vidin Sandzhak and encouraged the settlement of depopulated agricultural areas. This crisis was triggered in the late 18th and early 19th centuries by hostilities following the central government's intervention against the secessionist attempts of Osman Pazvantoglu and the rebel activities of Haidut Velko⁴. Stoyan Romanski notes that the majority of settlers came from Wallachia, Transylvania and Banat settling in the northern part of the Vidin region, between the Timok and Morava rivers⁵.

The theses on the origin of the Vlachs are discussed in detail by Ninko Zayakov⁶. He explores the etymology of the name Vlach, noting that it has been attributed different meanings by various peoples across certain historical periods, ranging from an economic occupation to an ethnonym⁷.

Following Valentina Vasseva, I will point out that, that, the villages around Vidin were home to the so-called "wollen" (*valneni*) Vlachs, and also the Campen in the western parts and Puduren near the Serbian border, resettled from Serbia⁸. In the official documents of the Bulgarian state, this population is referred to by various names. Apart from the term Vlachs, the ethnonyms Romanians, Kutsovlachs, Cinzars

¹ ДРИНОВ, Марин. Заселение Балканского полуострова славянами. В: *Избрани съчинения*. Т. 2. София, 1971, с. 326–327.

² КАНИЦ, Феликс. *Дунавска България и Балканът*. София: ИК „Борина“, 1995. ISBN 954-500-058-9.

³ *Пак там*, с. 118.

⁴ ЗАЯКОВ, Нинко. Исторически причини за формирането на влашкото население във Видинско. *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 49. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

⁵ РОМАНСКИ, Стоян. Ромъните между Тимок и Морава. *Македонски преглед*, II, 1926, № 1, с. 68.

⁶ In his study N. Zayakov draws attention to the so-called "Vidin Vlachs"; in the 16th century, they formed a category of population that had to pay "filuri", a tax distinguishing this population from the so-called "old subjects" (old raiyah). This part of his work is based on B. Tzvetkova's study on the ethnic and demographic shape of Vidin in the 16th century (Tzvetkova 1964).

⁷ ЗАЯКОВ, Нинко. *Цит. съч.*, с. 30–33.

⁸ ВАСЕВА, Валентина. Власи. В: *Общности и идентичности в България*. А. КРЪСТЕВА (състав.). София: Петекстон, 1998, с. 172. ISBN 954-457-007-1.

and Arumans were used in the censuses in the 20th, and their language was defined as Romanian⁹.

From the mid-1920s onward, Romanian cultural propaganda among the Vlachs in the Bulgarian lands intensified¹⁰. Blagovest Nyagulov provides detailed research on this subject. According to him, during the interwar period, the discussion about the Vlach community was already framed as a minority issue¹¹. However, the Vlachs were unable to establish an organized movement, and their activities remained rather spontaneous. Niagulov rightly states that “the remnants of feudalism in Romania persisted until 1921, making the country unattractive to the Vlachs from the Bulgarian lands”¹².

The present study will compare the results of a survey conducted in the mid-1990s, when I had the opportunity to participate in expeditions led by prof. Ivanicka Georgieva in the region of Vidin, with the results of a field ethnological study conducted in 2023 – 2024 and funded under the project “Dynamics of Identities in the Danube Region”. Today, the representatives of the group examined in this study self-identify as Vlachs but also as Bulgarians. For some groups of this community, identification with the Vlach is equal to identification with the Romanians. There are also ethnically undifferentiated names such as “intermediate” population, “border” population, as well as pejorative terms such as *melezi*, *katuri*. In the 1990s, the Vlach population did not use “Romanians” as a self-identifying term¹³. Today, a Romanian Association in Bulgaria is present and active in Vidin and its region. Notably, the Vlachs in Vidin settled in these lands prior to the formation of the modern Romanian state and nation and, therefore, they initially had no Romanian national identity. This identity has been cultivated through targeted policies of the Romanian state, as well as the efforts of various cultural societies in different historical periods¹⁴. It is worth mentioning that the ethnonym Romanians is now used by individuals who have had or continue to maintain intensive ties with modern-day Romania. This is the case, for example, for students who studied there or for Vlachs

⁹ ВАСЕВА, Валентина. *Цит. съч.*, с. 173; НЯГУЛОВ, Благовест. Проблемът за власите в България между двете световни войни (Политически фактори и аспекти). *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 54. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

¹⁰ НЯГУЛОВ, Благовест. *Цит. съч.*, с. 56.

¹¹ *Пак там*, с. 54.

¹² *Пак там*, с. 59.

¹³ РАДУНЧЕВ, Боян. Самоопределение на власите и степен на интеграция в обществото. *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 121–123. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892; АНТОНОВ, Стоян. Някои особености на манталитета на власите от Видинско. *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 128. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

¹⁴ НЯГУЛОВ, Благовест. *Цит. съч.*, с. 57.

who developed economic relationships with Romania and now prefer to identify as Romanians, because of Romania's economic progress. In the 1990s, the stereotypical answer to the question "What are you?" would be "We are Vlachs, but otherwise we are Bulgarians!". The pejorative term "wet Vlachs" continues to persist today, reflecting the heterogeneous origin of the group. This is further corroborated by the existence of numerous mixed settlements in the region, which contributes to mixed marriages and to the fluid nature of identity. On the other hand, the group is not fully accepted by the Bulgarians, and, to a large extent, it is ambiguously accepted by the Romanians. This prevailing attitude among the majority shapes a specific form of self-identification, which may vary depending on the specific circumstances an individual finds themselves in.

In modern times, young people prefer an identity that would bring them social dividends. Thus, it is not a rare trend for people from minority groups to identify themselves as Bulgarians, declaring rather a national identification. This identification, according to Radostina Antonova¹⁵, is shaped through official narratives and images, with the influence of school and media¹⁶. In turn, minority identity remains for domestic use.

In 2024, the Romance-speaking population of Vidin can be divided into three types of subgroups: one fully accepts the Romanian ethonym as defining their identity and origin. They seek to express themselves precisely as Romanians, with a positive attitude towards the general policy of the Bulgarian state towards the specificities of their culture. The second group identifies itself as Romanian, yet carries a noticeable sense of being undervalued by the majority. At the same time, they express criticism toward the official policy surrounding minority identification. A third group of the population constructs a dual identity, largely based on language use, and self-identifies as Vlachs. It is in this context that Stoyan Antonov wrote in a publication, as early as 1995, that "the young generation does not have the group consciousness of their fathers and grandfathers"¹⁷. This generation, approximately 70 years old now, refers to the language as "Vlach", using it exclusively for domestic purposes. They identify as "Bulgarian citizens with Vlach language". In general, there is no significant difference in terms of ethnicity between this group and the Bulgarian population. A segment of the younger generation discusses the existence and use of

¹⁵ The author examines Roma communities, but some of the conclusions the relations between the majority and minority groups have broader generalizations.

¹⁶ АНТОНОВА, Радостина. *Променящите се ромски общности*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024, с. 7. ISBN 978-954-07-5900-5.

¹⁷ АНТОНОВ, Стоян. *Цит. съч.*, с. 128.

the Romanian language, while also seeking connections to Romania and considers that it forms the “group of Romanians in Bulgaria”¹⁸.

The dynamics of identities also involve confessional determination. The influence of the Orthodox religion serves as a unifying factor, binding the minority group to the majority. In the case of the Vlachs, religious uniformity frequently leads to assimilation. In this context, religion does not function as a marker of ethnic identification. However, in many respects, religiosity among the Vlachs is significantly more prominent at the household level. Notably, the archaic funerary and communal practices retain relative stability. Evidence supporting this can be found in the monographic study by Sashka Bizeranova *Between Life and Death. Funeral and commemorative customs of Bulgarians and Vlachs in Vidin region*¹⁹. The author explores contemporary customary practices, stepping on their functional introversion, and reveals the path of interaction and specific layering in this conservative sphere of ritual and religious culture, understood by both Bulgarians and Vlachs as a transitory phase²⁰. The author’s study is complemented by field work framing the temporal and spatial character of the ritual practice. The fieldwork and interviews confirm practically the thesis that, for both Bulgarians and Vlachs, funerary and memorial rites are subject to “the concept of the multiplicity of the world and the resulting inversion of all aspects of reality”²¹.

In contrast to religiosity (formal and in everyday life), language, as has been pointed out, remains the most clearly understood distinguishing mark of the examined community. The overwhelming majority of the group defines this language as “Vlach”, then adding *i.e.* “Romanian”. The latter addition is relevant to the period of 2024. They regard this language as their mother tongue, highlighting its cultural significance for the community. They also take into account the fact that Vlach is a spoken language, largely confined within the community. Those who send their children to study in Romania aspire to see the language realized as Romanian and through the official Romanian language. This is also the policy of the Vlach Association in Bulgaria (VAB)²², which, in the mid-1990s, published the journal *Timpul* (Time) in both Bulgarian and Romanian. However, at the time (in the 1990s), the Romanian section of the newspaper was largely incomprehensible for the Vlach

¹⁸ The data from an interview conducted with I. G., male, born in 1942 in Vidin, higher education, on 30 September 2024 by M. Markova and Kr. Bobeva.

¹⁹ БИЗЕРАНОВА, Сашка. *Между живота и смъртта. Погребални и поменални обичаи при българи и власи във Видинско*. Враца: Алекспринт, 2013. ISBN 978-954-9325-99-7.

²⁰ *Пак там*, с. 10.

²¹ *Пак там*, с. 12.

²² The organization was founded on 10. 09. 1993 see the journal *Timpul* (Time), 1993, no. 1, p. 2 “Statute of the Vlach Association in Bulgaria” (Ustav na sdruzeniето Asotsiatsia na vlasite v Bulgaria).

population. The association pursued activities in various directions. One respondent, Mr. Zhuvetov, expresses strong dissatisfaction with the fact that the Vlachs are not officially recognized as Romanians today²³. He was the long-serving head of the Romanian cultural center in Vidin, which had ceased its activities by the time of the interview. Plamka Radoslavova was the head of the VAB until 2023. Under her leadership, the celebrations for VAB's 30th anniversary were organized and held from 13 to 15 October 2023. The event primarily centered around folklore, showcasing the participation of dance and singing groups from the villages of Gomotartsi, Kapitanovtsi, Negovanovtsi, Gumzovo, Kutovo, Vrav, Deleina and Rabrovo. The participation of folklore groups from Serbia and Romania showed an effort to showcase the unity of modern Vlachs on a regional scale. The event was also distinguished by the presence of Romania's highest diplomatic representatives in Bulgaria.

The Vlach language remains the territorial and cultural marker of the group. This mark is not negligible even for those members of the community who put Bulgarian identity before Vlach. It should be noted, however, that speaking Vlach is an age-related process. During a conversation with a 70-year-old informant from the village of Deleina, he apologized and felt embarrassed for using dialect forms influenced by the Vlach language he and his wife used in their family. The latter spoke Bulgarian with many Vlach borrowings and her husband sometimes intervened with translation. At the time of the interview in 2023, she was 70 years old. The younger members of the community do not speak Vlach. That is, of course, if they have not studied in Romania. Those returning from there speak literary Romanian. These details are indicative of the complex identification processes within the macro-community. Thus, the use – or lack thereof – of the language also emerges as a factor influencing personal choices in self-identification.

According to informants' general opinion, Vlach's lexical heterogeneity is due to the presence of many Bulgarian words. "Our language is more odd", "Sometimes we go into Bulgarian", "We speak something like an international language" or "We speak a bit more confusedly"²⁴. The informant A. I. from the village of Deleina states that, when he was a soldier in the 1950s, at the post in the village of Klyuch, Petrich region, he did not understand the local dialect. "I could barely understand even the commander. I spoke another language, yet we were all Bulgarians!"²⁵. Awareness of the mixed nature of the spoken language within the study group also created a

²³ Interview conducted by M. Markova and Kr. Bobeva on 30.09.2023 Vidin.

²⁴ BACEBA, Валентина. *Цит. съч.*, с. 184.

²⁵ Interview conducted by M. Markova with A. I., resident of the village of Deleina, driver, 83 years old, conducted in September 2023.

perception of its mixed ethnic character, particularly during the 1990s. Today, some respondents consider the “Bulgarianisation” of the language as a negative phenomenon, as, in their opinion, it enhances the distance from the Romanian language.

The interviews revealed a sense high regard for the Vlachs among some of the respondents, from the Vlach community and from Bulgarians, who both characterized the Vlachs as being notoriously wealthy, but also as cunning and inclined towards personal gain. Within the group of the Vlachs itself, for example, there is an extremely positive attitude towards women. They are said to be skilful, able to handle various types of needlework, but also gentle and hard-working by temperament. As mentioned by V. Vasseva, Vlach women are considered to be tidy, good housewives, which makes them a preferred partner of Bulgarians as well²⁶ and this is regarded as the reason for the “spoiling” of the community. When assessing the mentality and character of the Vlachs, one should note the statement that they are adaptable and can cope in any situation. However, it is important to recognize the influence of subjective perspectives in such generalizations, and stereotypes play a considerable role in shaping these assessments. In ethnological research, stereotypes are also tied to public opinion, and, based on this, an individual can be included or excluded from the group²⁷. There is no shortage of standardized notions that influence both awareness and self-awareness. Such perceptions are mostly based on uncritical and unverified statements. People repeat them without making reference to their personal knowledge. Thus, they remain persistent and are adopted as a “convenient excuse” in the assessment of specific interethnic relations.

Another important aspect of exploring the contemporary identity dynamics among the Vlachs in the Vidin region is the impact of depopulation and its effect of identity. In many respects, the interactions between communities determines the development of a region. However, after the collapse of the socialist political system, Vidin has become a region with a serious depopulation²⁸, unparalleled in the developed industrial world. In many statistical reference works, this part of the country is referred to as the poorest region in the European Union. At its core, the reasons for this phenomenon are economic. Due to the inefficient economic system

²⁶ ВАСЕВА, Валентина. *Цит. съч.*, с. 185.

²⁷ МАРКОВА, Мира. Стереотипи: специфика, характеристика, значение (етнологички анализ). В: *Пресечни точки. Юбилеен сборник в чест на проф. Ирина Колева*. В. КОЦЕВА (състав.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 141. ISBN 978-954-07-4873-3.

²⁸ According to the National Statistical Institute, Vidin District has only 71 773 inhabitants by 31.12.2023, which represents 1,1% of the country's population. See <https://www.nsi.bg/statistical-data/46/190>.

of socialism, existing factories became uncompetitive and went bankrupt as job losses led to forced economic migration. The border with Romania had little effect on the economic development of the population until around 2014. The significance of the border with Serbia shifted depending on the changes in Serbia's economic and historical context. In the 1990s, the border was dynamic and porous, while today the Vrushka Chuka checkpoint is the most underused border checkpoint on the entire Bulgarian border.

The negative economic realities of the early 1990s literally brought the demographic picture in Vidin to a critical low. The crisis affected all ethnic groups, and the Vlachs were no exception. Only the Roma population experienced demographic growth, marked by increased dynamism due to Roma settlers who gradually populated abandoned villages, often acquiring properties at very low prices or, in some cases, squatting. This type of increase is reported even by the city of Vidin, where the historical presence of Roma is insignificant. However, this does not visibly affect the city's general image, where more than 84% of the inhabitants self-identify as Bulgarians. The region exhibits a pronounced trend of population ageing²⁹. The share of children under 4 years of age is the second lowest in the country (after the region of Smolyan), 3,4% (vs. 4,5% in the country), and the share of people over the age of 65 is the highest, 31,3% (vs. 23,8% in the country). According to data in 2023, the population density in urbanized areas of the district is the lowest in the country, 543 people per sq. km (vs. 1,221 people per sq. km in the country)³⁰. It should be noted that the Vidin district is one of the most urbanized in the country³¹.

Today, despite the growing inclination to seek closer ties with Romania and the rising trend of speaking Romanian to enhance the status of those embracing such an identity, the Vlach population is integrated into the marco-community. Marriages with Bulgarians are not perceived as mixed whereas those with Roma, for instance, are considered as such. The population reflects the prevailing general economic and demographic trends typical of the Northwest region³². The Vlachs travel and migrate throughout Bulgaria and Europe in search of better living conditions. Both in the assessment and in the self-assessment of the group, a clear aspiration for participation

²⁹ СУГАРЕВА, Марта; ДИАМАНДИЕВА, Ивелина. Съвременни тенденции в демографското развитие на област Видин (2001 – 2011). В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 2. П. МИТЕВ; В. РАЧЕВА (състав.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 4. ISBN 978-954-07-3646-4.

³⁰ Data based on regional profiles by county, see Област Видин. *Регионални профили - показатели за развитие*. Достъпен на: https://www.regionalprofiles.bg/var/docs/2024_BG/05-Vidin-2024-BG.pdf

³¹ СУГАРЕВА, Марта; ДИАМАНДИЕВА, Ивелина. *Цит. съч.*, с. 4.

³² БЪРДАРОВ, Георги; ИЛИЕВА, Надежда. *Хоризонт 2030. Демографски тенденции в България*. София: Издание на Фондация „Фридрих Еберт“, 2018, с. 5–6.

in various power structures is observed. The community is part of the social processes in the region, demonstrating more of a regional engagement rather than an ethnic identity. This identity remains somewhat subdued. It can be said that it manifests “on demand,” *i.e.*, without being openly expressed. This, however, in no way means that it has been effaced. Rather, it simply takes new directions, one of them being the search for proximity with Romania and a “rediscovery” of the Romanian cultural heritage among some members of the community. The 2021 census identified 1,643 people as Vlachs, or 0,02% of the country’s population, but it is likely that a significant proportion of these people are in fact Romanian-speaking Roma (lingurari, rudari³³). The integration processes are strong, with only the language and certain family cycle traditions remaining as resilient ethnic and identification markers, albeit without dominant significance. The complex economic and demographic situation in the Northwest region of Bulgaria challenges all communities (except for the Roma) to address the demographic imbalance between the young and elderly population, to form a sustainable socio-cultural environment, to preserve traditions and to improve the prospects for social development.

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

АНТОНОВ, Стоян. Някои особености на менталитета на власите от Видинско. *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 128. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

АНТОНОВА, Радостина. *Променящите се ромски общности*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024. ISBN 978-954-07-5900-5.

БИЗЕРАНОВА, Сашка. *Между живота и смъртта. Погребални и поменални обичаи при българи и власи във Видинско*. Враца: Алекспринт, 2013. ISBN 978-954-9325-99-7.

БЪРДАРОВ, Георги; ИЛИЕВА, Надежда. *Хоризонт 2030. Демографски тенденции в България*. София: Издание на Фондация „Фридрих Еберт“, 2018.

ВАСЕВА, Валентина. Власи. В: *Общности и идентичности в България*. А. КРЪСТЕВА (състав.). София: Петекстон, 1998, с. 170–190. ISBN 954-457-007-1.

ДРИНОВ, Марин. Заселение Балканското полуострова славянами. В: *Избрани съчинения*. Т. 2. София, 1971.

³³ Maxim Mladenov also reported about these Roma in his 1985 study on the distribution and origin of the Vlachs in Bulgaria. See За тези роми съобщава още Максим Младенов в свое изследване от 1985 г. за разпространението и произхода на власите в България. Вж. МЛАДЕНОВ, Максим. Влашкото население в България (Разпространение, произход и топонимия). *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 22. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

ЗАЯКОВ, Нинко. Исторически причини за формирането на влашкото население във Видинско. *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 28–51. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

КАНИЦ, Феликс. *Дунавска България и Балканът*. София: ИК „Борина“, 1995. ISBN 954-500-058-9.

МАРКОВА, Мира. Стереотипи: специфика, характеристика, значение (етноложки анализ). В: *Пресечни точки. Юбилеен сборник в чест на проф. Ирина Колева*. В. КОЦЕВА (състав.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 140–151. ISBN 978-954-07-4873-3.

МЛАДЕНОВ, Максим. Влашкото население в България (Разпространение, произход и топонимия). *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 7–27. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

НАЦИОНАЛЕН СТАТИСТИЧЕСКИ ИНСТИТУТ. *Област Видин*. Онлайн. София: НСИ. Достъпно на: <https://www.nsi.bg/statistical-data/46/190> [посетен 2025-05-02].

НЯГУЛОВ, Благовест. Проблемът за власите в България между двете световни войни (Политически фактори и аспекти). *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 52–75. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

РАДУНЧЕВ, Боян. Самоопределение на власите и степен на интеграция в обществото. *Българска етнология*, XXI, 1995, извънреден брой, с. 121–127. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

РОМАНСКИ, Стоян. Ромъните между Тимок и Морава. *Македонски преглед*, II, 1926, № 1, с. 33–68.

СУГАРЕВА, Марта; ДИАМАНДИЕВА, Ивелина. Съвременни тенденции в демографското развитие на област Видин (2001 – 2011). В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 2. П. МИТЕВ; В. РАЧЕВА (състав.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 3–23. ISBN 978-954-07-3646-4.

ЦВЕТКОВА, Бистра. За етническия и демографски облик на Видин през XVI в. *ИЕИМ*, 7, 1964, с. 12–24.

ANTONOV, Stoyan. Nyakoi osobenosti na mantaliteta na vlasite ot Vidinsko. *Bulgarska ethnologiya*, XXI, 1995, izvanreden broj, s. 128–135. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

ANTONOVA, Radostina. *Promenyashtite se romski obshtnosti*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2024. ISBN 978-954-07-5900-5.

BARDAROV, Georgi; ILIEVA, Nadezhda. *Horizont 2030. Demografski tendenzii v Bulgaria*. Sofia: Izdanie na Fondatsiya „Fridrich Ebert“, 2018.

BIZERANOVA, Sashka. *Mezhdru zhivota i smartta. Pogrebalni i pomenalni obichai pri balgari i vlasi vav Vidinsko*. Vratsa: Aleksprint, 2013. ISBN 978-954-9325-99-7.

DRINOV, Marin. Zaselenie Balkanskogo slavyanami. In: *Izbrani sacheniya*. Т. 2. Sofia, 1971.

KANITZ, Felix. Dunavska Bulgaria i Balkanat. Sofia: IK „Borina“, 1995. ISBN 954-500-058-9.

MARKOVA, Mira. Stereotipi: spetsifika, karakteristika, znachenie (etnolozhki analiz). In: *Presechni tochki. Yubileen sbornik v chest na prof. Irina Koleva*. V. KOTSEVA (sastav.). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2019, s. 140–151. ISBN 978-954-07-4873-3.

MLADENOV, Maksim. Vlashkoto naselenie v Bulgaria (Razprostranenie, proizhod i toponimiy). *Bulgarska etnologiya*, XXI, 1995, izvanreden broj, s. 7–27. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

NATSIONALEN STATISTICHESKI INSTITUT. Oblast Vidin. [NATIONAL STATISTICAL INSTITUTE. District Vidin.] Onlayn. Sofia: NSI. Dostapno na: <https://www.nsi.bg/statistical-data/46/190> [poseten 2025-05-02].

NYAGULOV, Blagovest. Problemat za vlasite mezhdu dvete svetovni voyni (Politicheski faktori i aspekti). *Bulgarska etnologiya*, XXI, 1995, izvanreden broj, s. 52–75. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

RADUNCHEV, Boyan. Samoopredelenie na vlasite i stepeni na integratsiya v obshestvoto. *Bulgarska etnologiya*, XXI, 1995, izvanreden broj, s. 128–135. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

ROMANSKI, Stoyan. Romanite mezhdu Timok i Morava. *Makedonski pregled*, II, 1926, no. 1, s. 33–68.

SUGAREVA, Marta; Diamandieva, Ivelina. Savremenni tendenzii v demografskoto razvitie na oblast Vidin (2001–2011). In: *Izsledvaniya i materialy za Vidin i regiona*. Vol. 2. P. MITEV; V. RACHEVA (sastav.). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2018, s. 3–23. ISBN 978-954-07-3646-4.

TSVETKOVA, Bistra. Za etnicheskiya i demografski oblik na Vidin prez XVI v. *IEIM*, 7, 1964, s. 12–24.

VASSEVA, Valentina. Vlasi. V: *Obshtnosti i identichnosti v Bulgaria*. A. KRASTEVA (sastav.). Sofia: Petekston, 1998, s. 170–190. ISBN 954-457-007-1.

ZAYAKOV, Ninko. Istoricheski prichini za formirano na vlashkoto naselenie vav Vidinsko. *Bulgarska etnologiya*, XXI, 1995, izvanreden broj, s. 28–51. ISSN 1310-5213. ISSN (Online) 2367-6892.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ДИНАМИКА НА ИДЕНТИЧНОСТИТЕ ПО ПРИМЕРА НА ВЛАСИТЕ ОТ ВИДИНСКИЯ РЕГИОН

ПРОФ. Д-Р МИРА МАРКОВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0000-0002-2891-0917>

miram@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.201-214>

Получено 2025-05-13; рецензирано 2025-06-27; прието 2025-07-17; публикувано онлайн 2025-11-25

CRediT | Роли на приносителите

Мира Маркова (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Ръкопис;
Методология; Концептуализация.

Мина Тасева-Бенчева (ORCID [0000-0002-1769-4120](https://orcid.org/0000-0002-1769-4120); mltaseva@uni-sofia.bg);
Концептуализация.

Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект DS-FR-22-0018 „Динамика на идентичностите в Дунавския регион (По примера на Видин, Лом и Козлодуй)“ – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Проект № 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценз [Creative Commons Attribution \(https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Проблемите на идентичността продължават да бъдат актуални теми в етноложките и антроположките изследвания, доколкото социално-икономическите реалности и през XXI в. постоянно поставят човека на изпитание. Една от стратегиите за оцеляване на отделния индивид е да потърси опора в общностите, много често стъпвайки на исторически обусловени маркери като общност на езика, споделено общо минало, единен териториален обхват на обитаване, локална култура,

обичайно-обредна система. В хода на настоящото изследване ще бъдат сравнени резултати от проведено проучване от средата на 90-те години на XX в., когато имам възможност да попадна в експедиции на проф. Иваничка Георгиева във Видинско, както и резултати от теренно-етнологско проучване, проведено през 2023 – 2024 г. и финансирано по проект „Динамика на идентичностите в Дунавския регион“. В центъра на изследването са идентичностите на власите от Видинския регион. Представят се аспекти от проявлението на тяхната идентичност, която отчита сложната икономическа и демографска ситуация в Северозападния регион на България.

Ключови думи: власи, идентичност, динамика, Северозападен регион.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

VOYVODOVO IDENTITIES AT THE CROSSROADS
OF INTERPRETATIVE PARADIGMS. SYMBOLIC
INTERPRETATION OF VOYVODOVO RELIGIOSITY

^[1]ASSOC. PROF. MAREK JAKOUBEK, PHD

^[2]ASSOC. PROF. LENKA JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, PHD

 ^[1] Institute of Social Studies, Faculty of Education, Hradec Králové University.

^[2] Department of Social and Cultural Anthropology, Faculty of Humanities, Charles University.

 ^[1] Rokitsanského 62, 500 03 Hradec Králové, Czech Republic.

^[2] Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8, Czech Republic.

 <https://orcid.org/0000-0001-7235-5327> | <https://orcid.org/0000-0002-4311-6359>

 marek.jakoubek@upce.cz | lenka.jakoubkovabudilova@fhs.cuni.cz

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.215-229>

 Received 2025-07-08; reviewed 2025-07-22; accepted 2025-07-24; published online 2025-11-25

 CRediT | Contributor Role Taxonomy

Marek Jakoubek (ORCID [0000-0001-7235-5327](https://orcid.org/0000-0001-7235-5327); marek.jakoubek@upce.cz)

Writing – Original Draft; Methodology; Conceptualisation.

Lenka Jakoubková Budilová (ORCID [0000-0002-4311-6359](https://orcid.org/0000-0002-4311-6359);

lenka.jakoubkovabudilova@fhs.cuni.cz); Writing – Original Draft; Methodology; Conceptualisation.

Mira Markova (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Conceptualisation.

 The study was carried out within the framework of the research project DS-FR-22-0018 “Identity Dynamics in the Danube Region (based on the Example of Vidin, Lom and Kozloduy)” – Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region (Project No. 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article is focused on Voyvodovo, a village in the Danube region of northwestern Bulgaria. The authors discuss collective identities of Voyvodovans, before their resettlement to Czechoslovakia after WWII. Founded by the Protestant Czech speaking families from Romanian Banat, Voyvodovo has traditionally been labelled as ethno-confessional community. The authors analyze this assumption and show – using mainly the written memoirs of Petr Klepáček, a Voyvodovan by descent, – that, although the faith was the main factor shaping villagers’ collective identity, it was possible to be a non-believer in Voyvodovo. They argue that religious “vocabulary” was used to communicate relationships of different types and served as symbolic tool. Faith provided a platform for resolving disputes of non religious nature, so even people who were not religious (did not believe) respected the priority of faith on a symbolic level.

Keywords: Voyvodovo; northwestern Bulgaria; collective identities; religiosity.

* * *

NORTHWEST BULGARIA AS AN ETHNOGRAPHIC TERRAIN

The village of Voyvodovo, located about 15 km from the Danube port of Oryakhovo, was founded around 1900 mainly by Czech-speaking settlers from the Banat village of Svatá Helena¹. In terms of identity, religion and language, the Voyvodovans were unique within the Bulgarian speaking Orthodox majority of the region of northwestern Bulgaria. The Voyvodovans were not, however, by far the only exception in the region. There are several specific ethnographic groups in the region that differ from the majority of the population, such as the Vlachs, the Banat Swabians, or the Karakachans². The town of Chiprovci, located about 30 km west of the city of Montana, had a significant Catholic settlement since the Middle Ages. This Catholic island within the Orthodox world was further strengthened in the 14th century by the arrival of Saxon miners. After the unsuccessful Chiprovtsi Uprising of Catholics against the Ottoman Empire (1688), the local Catholics were either massacred or fled to neighboring Wallachia. Later, they moved to the Banat area, where they practically merged with other groups of Bulgarian Paulicians. After the liberation of Bulgaria in 1878, Banat Bulgarians settled in northwestern Bulgaria, for example in the municipalities of Asenovo, Gostilja and Bărdarski Geran³.

¹ JAKOUBEK, Marek. *Voyvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2010. ISBN 978-80-7325-230-4; JAKOUBEK, Marek. *Voyvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2011. ISBN 978-80-7325-261-8.

² FATKOVÁ, Gabriela. Karakačani v Bulharsku – pastevecká historie. *Lidé města*, 2011, vol. 13, no. 1, pp. 51–72. Available from: <https://doi.org/10.14712/12128112.3576>; FATKOVÁ, Gabriela. *Bulharští Karakačani a usedlý život: Dům, jméno a identita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2015. ISBN 978-80-7325-376-9.

³ JAKOUBEK, Marek. Voyvodovští Paulikiáni (banátští Bulhaři). *The Journal of Culture*, 2015, vol. 1, pp. 32–36. ISSN 2336-7849.

Apart from hosting a few specific communities in terms of collective ethnic or religious identity, northwestern Bulgaria has always been a unique region from ethnographic point of view. For example, there is historical evidence of the existence of *zadruga* here, jointly farming complex families that were not frequent in the eastern parts of the country⁴. Research on vernacular architecture and family in western Bulgaria carried out by Václav Frolec in 1960s documented the cohabitation of adult married brothers or even cousins existing in northwestern Bulgaria until the mid-20th century⁵. In many places, therefore, *zadruga* existed practically until the spread of socialist agricultural cooperatives. Moreover, only in northwestern Bulgaria, remarriages, *i.e.* subsequent marriages of widows, were generally rejected in the past, albeit they were common in other parts of the country⁶. It was only in northwestern Bulgaria that the custom of naming of children after godfathers was preserved until 1950s (sometimes until the 1970s), while in other parts of the country it had long been replaced by namings after grandparents or saints⁷.

In the following pages, we will focus on Voyvodovo, one of the “strange” villages of northwestern Bulgaria, and we will try to offer a new conceptualization of the traditional interpretation related to the local collective identity.

VOYVODOVO, THE MOST RESEARCHED, YET STILL UNKNOWN VILLAGE

In the past quarter of a century, works dedicated to Voyvodovo – the only Czech village in Bulgaria – have been so numerous (14 monographs and well over a hundred scholarly studies), that some authors are already talking about a distinctive discourse, “voyvodovology”⁸. In other words,

⁴ TODOROVA, Maria. *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Budapest–New York: CEU Press, 2006, pp. 142–143. ISBN 978-963-7326-45-5; ГРУЕВ, Михаил. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век*. София: Спела, 2009, с. 297–312. ISBN 9789542804818.

⁵ FROLEC, Václav. Vliv rozkladu velkorodiny na vývoj lidového obydlí v západním Bulharsku. *Český lid*, 1965, vol. 3, no. 52, pp. 164–175. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216.

⁶ TODOROVA, Maria. *Op. cit.*, p. 48.

⁷ КРЪСТЕВА-БЛАГОЕВА, Евгения. Личното име в българската традиция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999, с. 58–59. ISBN 954-430-599-8.

⁸ FATKOVÁ, Gabriela. Fenomén Vojvodova v rámci české sociální a kulturní antropologie. In: *Voyvodovo: historicko-etnologická ohlédnutí*. Gabriela FATKOVÁ (ed.). Plzeň: Západočeská univerzita (ZČU), 2013, p. 10. ISBN 978-80-261-0333-2.

[N]o other colonization village has been so well researched, including the repatriation of colonists after 1945 and their further fate in Czechoslovakia, as this former Czech Bulgarian village⁹.

Does this mean that the research on Voyvodovo has already come to an end? Is it still possible, in this situation, to come up with any fundamental findings? We think so. A shift in the exploration of Voyvodovo can be expected on two basic levels. On the one hand, on factual level, this would be the case if previously unknown facts were revealed (a typical example of a breakthrough on this level would be the identification of the location of Sesek – the first village of resettlers from St. Helena, who later became founders of Voyvodovo on Bulgarian territory). In this respect, however, we would probably not be able to do without discovering a new, hitherto unknown source. Secondly, it is possible to move forward on the level of interpretation, by presenting a new interpretive perspective. The following pages will be an effort to implement the second of these options.

FAITH, THE RED THREAD OF VOYVODOVO HISTORY (AND A KEY FACTOR IN THE VOYVODOVO COMMUNITY CHARACTER)

Starting with the first important studies dedicated to Voyvodovo, namely the contributions of Bulgarian ethnologist Vladimir Penchev, the faith or religion of the Voyvodovo community was understood as a key element determining the character of this group. In his first text from 1988 – the very first study dedicated to Voyvodovo based on fieldwork – Penchev already writes, in this framework, that

among the factors determining ethnic contacts and interactions between the Czech ethnodiaspora and the surrounding Bulgarian population in northwestern Bulgaria, religiosity is the key factor [...] religiosity plays the key role of a mechanism for regulating mutual relations within the ethnodiaspora, as well as its mutual relations with the surrounding ethnic environment¹⁰.

In a following contribution, Penchev reformulates his findings into a brief thesis, widely quoted in the following years, stating that, in the case of the Czech diaspora of Voyvodovo, religion played the role of an ethno-differentiating and ethno-pre-

⁹ ŠTĚPÁNEK, Václav. Bádání o českých menšinách na Balkáně – staronové téma české slavistiky. *Slavica Litteraria*, 2016, vol. 19, no. 2, p. 131. ISSN (Online) 2336-4491; BOČKOVÁ, Hana; KŇOUREK, B.; BUDILOVÁ, L. J. Dům ve Vojvodovu. Stavebně-historický vývoj, kulturní a sociální rozměr (book review). *Studia Ethnologica Pragensia*, 2016 (2015), vol. 2, p. 132. ISSN 2336-6699.

¹⁰ PENČEV, Vladimir. Některé problémy adaptace českých usídlenců v severozápadním Bulharsku. *Historická sociologie*, 2016, vol. 1, p. 119. ISSN 1804-0616. ISSN (Online) 2336-3525.

serving factor¹¹, “for this reason”, he continues, “we can consider this community as *ethno-confessional*”¹².

At the end of the same decade, Zdeněk Nešpor published a study¹³ introducing a relationship between the Voyvodovo community and groups from the Bohemian-Moravian borderlands which refused to accept any of the “tolerated” confessions after the issue of the Patent of Toleration (1781), and, as a result, their members found themselves in Transylvania and Banat, either voluntarily (because they were looking for a place where they could freely profess their faith) or through forced emigration. Here, Nešpor found them and/or their descendants among the inhabitants of the Czech village of Svatá Helena, and these inhabitants, according to Nešpor, descending from those religious groups, left for Bulgaria in 1897 and founded Voyvodovo in 1900. Although Nešpor’s hypothesis was frequently refuted by subsequent contributions¹⁴, this author managed to establish religion as an element accompanying the entire history of Voyvodovo, much like the proverbial red thread.

More particularly, articulating explicitly the specific character of the Voyvodovo community, the contribution of Marek Jakoubek and Tomáš Hirt¹⁵ was fundamental in research on Voyvodovo where religion first appeared as *dominant organizing principle*, or rather as the privileged institutional order of a given community, determining other spheres (morality, economy, law, politics, folklore and kinship). Another key achievement within the established line of interpretation was – mainly thanks to the work of Lenka J. Budilová, based on a detailed analysis of

¹¹ PENČEV, Vladimír. Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů. In: *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*. Marek JAKOUBEK; Zdeněk NEŠPOR; Tomáš HIRT (eds.). Plzeň: Občanské sdružení Voyvodovo ve spolupráci se studijní a vědeckou knihovnou Plzeňského kraje, 2006, p. 96. ISBN 80-85093-97-9.

¹² *Ibidem* (emphasis added).

¹³ NEŠPOR, Zdeněk; HORNOFOVÁ, Marie; JAKOUBEK, Marek. Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část první – Počátky Svaté Heleny. *Lidé města*, 1999, vol. 2, p. 66–88. ISSN 2571-0958.

¹⁴ Especially JAKOUBEK, Marek. On the Process of National Indifferentiation. The case of Bulgarian ‘Czechs’. *Nations and Nationalism*, 2018, vol. 24, no. 2, pp. 369–389. Available from: <https://doi.org/10.1111/nana.12381>; PAVLÁSEK, Michal. Případ Svatá Helena. (Re)interpretace náboženských dějin české obce v Rumunsku. *Český lid*, 2010, vol. 97, no. 4, pp. 363–382. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216; PAVLÁSEK, Michal. Hledání vojvodovské Pravdy ve světle probuzeneckých hnutí. *Lidé města*, 2011, vol. 13, no. 1, pp. 27–49. ISSN 2571-0958; PAVLÁSEK, Michal. Obec Svatá Helena jako vinice Boží misími oplocená. Krůčky k přehodnocení chápání české (e)migrace na Balkáně. In: *Balkán a migrace. Na křižovatce antropologických perspektiv*. Lenka BUDILOVÁ; Gabriela FATKOVÁ; Ladislav HANUS *et al.* (eds.). Plzeň: AntropoWeb, 2011, pp. 111–145. ISBN 978-80-905098-1-8.

¹⁵ HIRT, Tomáš; JAKOUBEK, Marek. Idea krajanského hnutí ve světle konstruktivistického pojetí národa: proměny kolektivní identity vojvodovské náboženské obce. *Český lid*, 2005, vol. 92, no. 4, pp. 337–366. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216.

Voyvodovo genealogies¹⁶ – the reinterpretation of Voyvodovo endogamy. While earlier authors, including Penchev, understood the endogamy of the Voyvodovo community as ethnic, Budilová showed that it must be understood in religious terms; *i.e.* it was not that *the Czechs married Czechs* (and they did not marry Bulgarians, Germans or Romanians), but that *believers married believers*. The argument on *the ethnic indifference of the Voyvodovo community*, presented and elaborated in several contributions by M. Jakoubek¹⁷ can be considered as the last significant conceptual step in this framework.

Although there were still different opinions among the individual authors regarding the *origin* of the specific religiosity of the Voyvodovo community, we can say that, in principle, there was a general consensus among all interested parties that,

[...] it was religion that constituted the central organisational principle in Voyvodovo's community, and that this community defined itself by intense religiosity and a central concept of "the exclusiveness of salvation", to the degree that the Voyvodovo community considered itself – in contrast to the others – the only "true believers"¹⁸.

FAITH AS A PRIVILEGED MODUS OF SYMBOLIC PRODUCTION WITHIN THE VOYVODOVO COMMUNITY

The authors cited so far are, without exception, "professionals", *i. e.* they are trained experts working in the academic world. Nevertheless, we dare say that the text allowing the reader to gain the deepest insight into the faith of the Voyvodovo inhabitants was not written by any of these authors. The contribution we have in mind was written by Petr Klepáček, a native of Voyvodovo (his "Loose sequel to

¹⁶ BUDILOVÁ, Lenka J. Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“. *Český lid*, 2008, vol. 95, no. 2, pp. 127–142. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216; BUDILOVÁ, Lenka J. *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2011. ISBN 978-80-7325-263-2; BUDILOVÁ, Lenka J. Patriarchát na Balkáně – dominantní ideologie nebo škála možností? (Na příkladu Vojvodova, obce Čechů a Slováků v Bulharsku). *Sociológia*, 2017, vol. 49, no. 4, pp. 405–426. ISSN 0049-1225.

¹⁷ JAKOUBEK, Marek. Druhá půlka Pravdy: Opominutá dimenze víry vojvodovských Čechů. *Lidé města*, 2010, vol. 12, no. 4, pp. 527–567. ISSN 2571-0958; JAKOUBEK, Marek. Zastavení nad vztahem kultury, víry a konfese u vojvodovských Čechů. *Slovanský přehled*, 2013, vol. 99, no. 3–4, pp. 371–384. ISSN 0037-6922. ISSN (Online) 2788-3248; JAKOUBEK, Marek. On the Process of National Indifferentiation...; JAKOUBEK, Marek. National Indifference in post-Ottoman space. A case from Northwest Bulgaria. *Nationalities Papers*, 2021, vol. 50, no. 2, pp. 395–416. Available from: <https://doi.org/10.1017/nps.2021.5>.

¹⁸ JAKOUBEK, Marek. From believers to compatriots. The case of Voyvodovo – „Czech“ village in Bulgaria. *Nations and Nationalism*, 2010, vol. 16, no. 4, pp. 684–685. Available from: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00452.x>.

‘Remembering and Telling about Voyvodovo’¹⁹ – this time a look at their mutual coexistence and relationship to faith, the Bible, God...” from 2012). One of the reasons Klepáček manages to make the subject of the faith in Voyvodovo more accessible than experts is undoubtedly the fact that Klepáček was himself a member of the Czech community of Voyvodovo and thus had the opportunity to experience what he writes about “from the inside”. But Klepáček is far from being just a witness and his text is far from the typical memoirs of a native. In fact, his reflective approach is much closer to texts written by professional researchers (it is not for nothing that our first meetings with him gave us the impression of talking to a professor emeritus of sociology, who happened to be born in Voyvodovo). And, as we will try to show, more than a decade after its publication, Klepáček's text continues to provide new and fresh perspectives on the issue of Voyvodovo faith and religion.

Klepáček's argumentation related to the changes in Voyvodovo religiosity is above all very complex. One of the aspects of this complexity is its multi-layered nature – in the parts of his text dedicated to the topic, he combines historical, sociological, ecclesiastical-confessional and individual psychological factors, while their convincing integration is another example of his perfect knowledge of the issue, as well as his authorial mastery. Some of the phases or moments of this religiosity's development commented by Klepáček have their predecessors, for example, in the work of Pavlásek²⁰, others reflect processes that have already been captured in narrative form in texts of other eyewitnesses²¹. Yet other moments within Klepáček's relevant development, however, have only fragmentary parallels or none at all. One of them is Klepáček's unprecedented capture of the “symbolic” function of faith and religion within the Voyvodovo community.

¹⁹ This is the title of Klepáček's earlier study, KLEPÁČEK, Petr. *Vzpomínání a vyprávění o Voyvodovu*. In: *Voyvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Marek JAKOUBEK (ed.). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2012, pp. 165–214. ISBN 9788073252618.

²⁰ PAVLÁSEK, Michal. *Hledání vojvodovské Pravdy ve světle probuzeneckých hnutí. Lidé města*, 2011, vol. 13, no. 1, pp. 27–49. ISSN 2571-0958; PAVLÁSEK, Michal. *Obec Svatá Helena jako vinice Boží misíemi opločená. Krůčky k přehodnocení chápání české (e)migrace na Balkáně*. In: *Balkán a migrace. Na křižovatce antropologických perspektiv*. Lenka BUDILOVÁ; Gabriela FATKOVÁ; Ladislav HANUS *et al.* (eds.). Plzeň: AntropoWeb, 2011, pp. 111–145. ISBN 978-80-905098-1-8.

²¹ HRŮZOVÁ, Amálie. *Pamětní vzpomínky Amálie Hrůzové*. In: *Neco Petkov Necov: Dějiny Voyvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*. Marek JAKOUBEK; Zdeněk NEŠPOR; Tomáš HIRT (eds.). Plzeň: Občanské sdružení Voyvodovo ve spolupráci se Studijní a vědeckou knihovnou Plzeňského kraje, 2006, pp. 106–111. ISBN 80-85093-97-9; HRŮZOVÁ, Amálie. „Odkaz mojim dětem, vnukům a právnickům“. In: *Voyvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Marek JAKOUBEK (ed.). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2011, pp. 46–55. ISBN 978-80-7325-261-8.

Klepáček's key thesis, which we consider to be completely unprecedented, or unprecedentedly revealing, is that, within the Voyvodovo community, "behind the curtain (or behind the façade) of faith and the church were addressed problems related to other areas of coexistence"²². Although Klepáček explicitly mentions the area of conflicts, the use of religious "vocabulary" in communicating relationships of different types was common even in many everyday situations. This vocabulary was used even in light-hearted form, as a joke, when people made relevant references to the religious sphere, even though the real motivation for their relevant action came from a completely mundane and secular sphere. Such a case is well illustrated by an incident told by another Voyvodovo native, Barbora Čížková (b. 1921):

... Dad got up in the morning and fed them – Dad used to get up before the day to get the horses, everything ready – and went and woke them up: "Get up, boys, we're going to the field". And he had everything loaded and... Franta may have been out by now, but Štěpa wasn't – *he was kneeling... pretending he was praying*. And dad said: "Štěpa, come on, I've got the horses out... And Štěpa: "*Hey, you won't even let a man pray!*"²³

Although this strategy was one of the structural principles throughout the history of the Voyvodovo community, its culmination, according to Klepáček, occurred mainly at the time of the clashes between the supporters of the original Methodist congregation and the newly constituted camp of Gottlob Kowal's followers which divided the originally confessionally united community into two "churches", called "upper" (Darbyst, led by Kowal) and "lower" (Methodists). Although the period brought many unprecedented attitudes and situations in the Voyvodovo community, a number of key aspects of the previous regime remained intact. For example, it was still not possible to publicly declare "we are the better ones" or "you are the worse" at intergroup level and the issue was addressed precisely on the level of faith – *i.e.* "our faith is better than yours". Similarly, on interpersonal level – to which the dispute soon shifted, – it was not possible to speak openly and negatively about someone, or, as Klepáček writes, "to say negative things outright". It was not acceptable to explicitly question someone's actions or attitudes and to publicly label them as shameful or vile ("bad deeds were not discussed"); however, the privileged "code" made it possible to question the status of the faith of a specific person. It is precisely at the level of personal relationships that many Voyvodovans have now begun, as Klepáček says, to "settle scores", but even now they did so in accordance

²² KLEPÁČEK, Petr. Volné pokračování „Vzpomínání a vyprávění o Vojvodovu“ – tentokrát pohled na jejich vzájemné soužití a vztah k víře, Bibli, Bohu... In: *Vojvodovo: historie, obyvatelstvo, migrace*. Marek JAKOUBEK (ed.). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2012, p. 149. ISBN 978-80-7325-292-2.

²³ Barbora Čížková, Mikulov; 9. 3. 2012.

with *the key symbolic sphere* of the community. So faith, or disputes about it, provided a “platform” for resolving disputes related to other spheres, whether it was politics, economics, morality, etc.

However, to grasp the core of Klepáček’s principle, it is probably necessary to go even further. As we have seen, practically all authors we have cited have always assumed, albeit rather implicitly, that, in the case of members of the Voyvodovo community, we are always talking about *believers*. The fact that – as Klepáček shows in a number of examples – the Voyvodovo believers were able to communicate relationships of different types under the symbolic guise of discussions about faith is a significant finding and Klepáček rightly deserves respect for it. Nevertheless, the core of the argument is yet to come, because Klepáček does not stop here and goes further. Thus, he openly states that some of the people of Voyvodovo did not experience the personal or existential dimension of faith; to put it radically, they were not believers. According to him, especially in the later phase of the history of Voyvodovo, belonging to this part of the population corresponded primarily to a generational affiliation²⁴. To this extent, Klepáček’s argument is quite predictable (although it should be noted that he is the first author ever to explicitly point out the existence of this phenomenon!).

However, in this context, it is much more important that the people in question *continued to respect the priority of faith*, even though (from their perspective) they did so “only” on a symbolic or instrumental level. Members of this part of the population of Voyvodovo, as Klepáček says, “learned the phraseology and rhetoric of the Bible and the phraseology and rhetoric of faith quite well”²⁵ and they communicated and commented on their activities in accordance. In other words, they continued to recognize the dominance of faith but understood it primarily (or exclusively) as a means of communication, as “rhetoric”. Thus, in Voyvodovo, faith, or rather the sphere of religiosity, provided – and to everyone without distinction – a “language”

²⁴ However, a lukewarm or even negative approach to faith was already present in at least some parts of the Voyvodovo community (or at certain stages of life?). This is well shown, for example, by the memories of Josef Kopřiva (born 1916) captured in Voyvodovo by V. Penčev on 3.7.1984: JK (Josef Kopřiva):

I’ll tell you how I remember it. In the evening, when you go to bed, you have to pray. In the morning when you get up – again. When you go to breakfast, you have to pray, when breakfast is over, you have to pray again. And for lunch too. *That was what I hated the most, but otherwise I couldn’t eat, otherwise they wouldn’t give you anything.* They lived very austere and strict. Especially on Sunday. After the service, an old woman or assistant preacher led a “Sunday school”, that’s what it was called. There they taught songs and handed out these cards where they wrote about Palestine, the Holy Sepulchre and so on. ... *If I didn’t go and someone told my mom that I wasn’t there, I would get beaten* (qtd. in JAKOUBEK, Marek. Penčevovy Folklorní materiály z obce Voyvodovo (výběrová edice). *Porta Balkanica*, vol. 4, 1–2, p. 52, italics added. ISSN 2570-5946).

²⁵ KLEPÁČEK, Petr. *Op. cit.*, p. 123.

through which it was possible to formulate attitudes and relationships that we would articulate today in terms belonging to completely different spheres. That is, at the level of the idioms used, or the overall “vocabulary”, there was no difference between believers and non-believers within the Voyvodovo community – the latter also spoke the language of the Bible and faith, and they also performed their deeds “with a Bible in his hand” (and, of course, as Klepáček adds, “without blushing”²⁶). It is only this observation of Klepáček that represents a radical novelty in research on Voyvodovo, changing the existing view of this village and its inhabitants in a very radical way.

CONCLUSION

Within the framework of the critical reception, or rather, within the reinterpretation of structuralism, Marshall Sahlins (especially in his work *Culture and Practical Reason*²⁷) concludes that “[e]ach type of society is defined by a privileged source of symbolism”²⁸. We suggest that, in this perspective, we could conclude this article by underlining that the specificity of this community and, in a comparative perspective, its constitutive element and defining characteristic was not (as has been commonly stated so far) that its inhabitants were *religious* – some of them were certainly not – but that *the privileged source of its symbolism was faith*, or that *religious symbolism was structurally determining within a given community*.

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

ГРУЕВ, Михаил. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век*. София: Сиела, 2009. ISBN 9789542804818.

КРЪСТЕВА-БЛАГОЕВА, Евгения. *Личното име в българската традиция*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999. ISBN 954-430-599-8.

BOČKOVÁ, Hana; KŇOUREK, B.; BUDILOVÁ, L. J. *Dům ve Vojvodovu. Stavebně-historický vývoj, kulturní a sociální rozměr* (book review). *Studia Ethnologica Pragensia*, 2016 (2015), vol. 2, pp. 132–139. ISSN 2336-6699.

BUDILOVÁ, Lenka J. *Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“*. *Český lid*, 2008, vol. 95, no. 2, pp. 127–142. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216.

²⁶ *Ibidem*, p. 135.

²⁷ SAHLINS, Marshall. *Culture and Practical Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1976. ISBN 0226733594.

²⁸ KUPER, Adam. *Culture: The Anthropologists' Account*. London: Harvard University Press, 1999, p. 170. ISBN 0674000977.

BUDILOVÁ, Lenka J. *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2011. ISBN 978-80-7325-263-2.

BUDILOVÁ, Lenka J. Patriarchát na Balkáně – dominantní ideologie nebo škála možností? (Na příkladu Vojvodova, obce Čechů a Slováků v Bulharsku). *Sociológia*, 2017, vol. 49, no. 4, pp. 405–426. ISSN 0049-1225.

FATKOVÁ, Gabriela. Karakačani v Bulharsku – pastevecká historie. *Lidé města*, 2011, vol. 13, no. 1, pp. 51–72. Available from: <https://doi.org/10.14712/12128112.3576>.

FATKOVÁ, Gabriela. Fenomén Vojvodova v rámci české sociální a kulturní antropologie. In: *Voyvodovo: historicko-etnologická ohlédnutí*. Gabriela FATKOVÁ (ed.). Plzeň: Západočeská univerzita (ZČU), 2013. ISBN 978-80-261-0333-2.

FATKOVÁ, Gabriela. *Bulharští Karakačani a usedlý život: Dům, jméno a identita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2015. ISBN 978-80-7325-376-9.

FROLEC, Václav. Vliv rozkladu velkorodiny na vývoj lidového obydlí v západním Bulharsku. *Český lid*, 1965, vol. 3, no. 52, pp. 164–175. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216.

GRUEV, Mihail. *Preorani slogove. Kolektivizatsiya i sotsialna promyana v Bulgarskiya severozapad 40-te – 50-te godini na XX vek*. Sofia: Siela, 2009. ISBN 9789542804818.

HIRT, Tomáš; JAKOUBEK, Marek. Idea krajanského hnutí ve světle konstruktivistického pojetí národa: proměny kolektivní identity vojvodovské náboženské obce. *Český lid*, 2005, vol. 92, no. 4, pp. 337–366. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216.

HRŮZOVÁ, Amálie. Pamětní vzpomínky Amálie Hrůzové. In: *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*. Marek JAKOUBEK; Zdeněk NEŠPOR; Tomáš HIRT (eds.). Plzeň: Občanské sdružení Voyvodovo ve spolupráci se Studijní a vědeckou knihovnou Plzeňského kraje, 2006, pp. 106–111. ISBN: 80-85093-97-9.

HRŮZOVÁ, Amálie. „Odkaz mojim dětem, vnukům a pravnukům“. In: *Voyvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Marek JAKOUBEK (ed.). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2011, pp. 46–55. ISBN 978-80-7325-261-8.

JAKOUBEK, Marek. Druhá půlka Pravdy: Opominutá dimenze víry vojvodovských Čechů. *Lidé města*, 2010, vol. 12, no. 4, pp. 527–567. ISSN 2571-0958.

JAKOUBEK, Marek. From believers to compatriots. The case of Voyvodovo – „Czech“ village in Bulgaria. *Nations and Nationalism*, 2010, vol. 16, no. 4, pp. 675–695. Available from: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00452.x>.

JAKOUBEK, Marek. *Voyvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2010. ISBN 978-80-7325-230-4.

JAKOUBEK, Marek. *Voyvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2011. ISBN 978-80-7325-261-8.

JAKOUBEK, Marek. Zastavení nad vztahem kultury, víry a konfese u vojvodovských Čechů. *Slovanský přehled*, 2013, vol. 99, no. 3–4, pp. 371–384. ISSN 0037-6922. ISSN (Online) 2788-3248.

JAKOUBEK, Marek. Vojvodovští Paulikiáni (banátští Bulhaři). *The Journal of Culture*, 2015, vol. 1, pp. 32–36. ISSN 2336-7849.

JAKOUBEK, Marek. On the Process of National Indifferentiation. The case of Bulgarian ‘Czechs’. *Nations and Nationalism*, 2018, vol. 24, no. 2, pp. 369–389. Available from: <https://doi.org/10.1111/nana.12381>.

JAKOUBEK, Marek. National Indifference in post-Ottoman space. A case from North-west Bulgaria. *Nationalities Papers*, 2021, vol. 50, no. 2, pp. 395–416. Available from: <https://doi.org/10.1017/nps.2021.5>.

JAKOUBEK, Marek. Penčevovy Folklorní materiály z obce Voyvodovo (výběrová edice). *Porta Balkanica*, vol. 4, 1–2, p. 52, italics added. ISSN 2570-5946.

KLEPÁČEK, Petr. Volné pokračování „Vzpomínání a vyprávění o Vojvodovu“ – tentokrát pohled na jejich vzájemné soužití a vztah k víře, Bibli, Bohu.... In: *Vojvodovo: historie, obyvatelstvo, migrace*. Marek JAKOUBEK (ed.). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2012, pp. 114–152. ISBN 978-80-7325-292-2.

KLEPÁČEK, Petr. Vzpomínání a vyprávění o Vojvodovu. In: *Vojvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Marek JAKOUBEK (ed.). Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2012, pp. 165–214. ISBN 9788073252618.

KRASTEVA-BLAGOEVA, Evgenia. *Lichnoto ime v bulgarskata traditsiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1999. ISBN 954-430-599-8.

KUPER, Adam. *Culture: The Anthropologists' Account*. London: Harvard University Press, 1999. ISBN 0674000977.

NEŠPOR, Zdeněk; HORNOFOVÁ, Marie; JAKOUBEK, Marek. Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část první – Počátky Svaté Heleny. *Lidé města*, 1999, vol. 2, pp. 66–88. ISSN 2571-0958.

PAVLÁSEK, Michal. Případ Svatá Helena. (Re)interpretace náboženských dějin české obce v Rumunsku. *Český lid*, 2010, vol. 97, no. 4, pp. 363–382. ISSN 0009-0794. ISSN (Online) 2570-9216.

PAVLÁSEK, Michal. Hledání vojvodovské Pravdy ve světle probuzeneckých hnutí. *Lidé města*, 2011, vol. 13, no. 1, pp. 27–49. ISSN 2571-0958.

PAVLÁSEK, Michal. Obec Svatá Helena jako vinice Boží misiemi oplocená. Krůčky k přehodnocení chápání české (e)migrace na Balkáně. In: *Balkán a migrace. Na křižovatce antropologických perspektiv*. Lenka BUDILOVÁ; Gabriela FATKOVÁ; Ladislav HANUS et al. (eds.). Plzeň: AntropoWeb, 2011, pp. 111–145. ISBN 978-80-905098-1-8.

PENČEV, Vladimír. Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů. In: *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*. Marek JAKOUBEK; Zdeněk NEŠPOR; Tomáš HIRT (eds.). Plzeň: Občanské sdružení

Voyvodovo ve spolupráci se studijní a vědeckou knihovnou Plzeňského kraje, 2006, pp. 90–105. ISBN 80-85093-97-9.

PENČEV, Vladimír. Některé problémy adaptace českých usídlenců v severozápadním Bulharsku. *Historická sociologie*, 2016, vol. 1, pp. 115–120. ISSN 1804-0616. ISSN (Online) 2336-3525.

SAHLINS, Marshall. *Culture and Practical Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1976. ISBN 0226733594.

ŠTĚPÁNEK, Václav. Bádání o českých menšinách na Balkáně – staronové téma české slavistiky. *Slavica Litteraria*, 2016, vol. 19, no. 2, pp. 121–133. ISSN (Online) 2336-4491.

TODOROVA, Maria. *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Budapest–New York: CEU Press, 2006. ISBN 978-963-7326-45-5.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ВОЙВОДОВСКИТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ НА
ПРЕСЕЧНАТА ТОЧКА НА ИНТЕРПРЕТАТИВНИТЕ
ПАРАДИГМИ. СИМВОЛНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
НА РЕЛИГИОЗНОСТТА ВЪВ ВОЙВОДОВО

^[1]ДОЦ. Д-Р МАРЕК ЯКОУБЕК

^[2]ДОЦ. Д-Р ЛЕНКА ЯКОУБКОВА БОУДИЛОВА

 ^[1] Институт за социални изследвания, Педагогически факултет, Университет на Храдец Кралове.

^[2] Департамент по социална и културна антропология, Факултет по хуманитарни науки, Карлов университет.

 ^[1] 62 Рокитанскехо, Храдец Кралове 500 03, Република Чехия.

^[2] 2137/5 Паткова, 182 00 Прага 8, Република Чехия.

 <https://orcid.org/0000-0002-1289-7201>

 marek.jakoubek@upce.cz | lenka.jakoubkovabudilova@fhs.cuni.cz

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.215-229>

 Получено 2025-07-08; рецензирано 2025-07-22; прието 2025-07-24; публикувано онлайн 2025-11-25

 CRediT | Роли на приносителите

Марек Якоубек (ORCID [0000-0001-7235-5327](https://orcid.org/0000-0001-7235-5327); marek.jakoubek@upce.cz)

Ръкопис; Методология; Концептуализация.

Ленка Якоубкова Боудилова (ORCID [0000-0002-4311-6359](https://orcid.org/0000-0002-4311-6359);

lenka.jakoubkovabudilova@fhs.cuni.cz); Ръкопис; Методология; Концептуализация.

Мира Маркова (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Концептуализация.

 Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект DS-FR-22-0018 „Динамика на идентичностите в Дунавския регион (По примера на Видин, Лом и Козлодуй)“ – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Проект № 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

 Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет

„Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повтарно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Статията изследва село Войводово, разположено в Дунавския регион, Северозападна България. Авторите разглеждат колективните идентичности на войводовчани преди преселването им в Чехословакия след Втората световна война. Основано от протестантски семейства от румънския Банат, говорещи чешки език, Войводово традиционно е определяно като етноконфесионална общност. Авторите анализират това гледище и показват, използвайки основно писмените спомени на Петър Клепачек, който е по произход от Войводово, че макар вярата да е основният фактор, формиращ колективната идентичност на жителите на селото, в него все пак е било възможно човек да не бъде вярващ. Според тях религиозният „речник“ се използва като символно средство при общуването в контекста на различни взаимоотношения. Вярата предоставя поле за разрешаване на спорове от нерелигиозен характер, така че дори тези, които не са религиозни (вярващи), проявяват уважение към предимството, което ѝ се отдава в символен план.

Ключови думи: Войводово, Северозападна България, колективни идентичности, религиозност.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

HUMAN-ANIMAL COHABITATION AND BIOCULTURAL
DIVERSITY: INSIGHTS FROM NON-AGRARIAN ROMA
COMMUNITIES IN THE DANUBE REGION

ASSOC. PROF. IVAN MURIN, PHD
ASSIST. PROF. IVAN SOUČEK, PHD

Department of Sociology and Social Anthropology, Matej Bel University

Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, Slovakia.

<https://orcid.org/0000-0001-5824-8058>; <https://orcid.org/0000-0001-5170-871X>

ivan.murin@umb.sk; ivan.soucek@umb.sk

<https://doi.org/10.60053/GSU-IF.1.108.230-254>

Received 2025-07-08; reviewed 2025-07-22; accepted 2025-07-24; published online 2025-11-25

CRediT | Contributor Role Taxonomy

Ivan Murin (ORCID [0000-0001-5824-8058](https://orcid.org/0000-0001-5824-8058); ivan.murin@umb.sk);

Writing – Original Draft; Methodology; Conceptualisation.

Ivan Souček (ORCID [0000-0001-5170-871X](https://orcid.org/0000-0001-5170-871X); ivan.soucek@umb.sk);

Writing – Original Draft. Methodology; Conceptualisation.

Mira Markova (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Conceptualisation.

The study was carried out within the framework of the research project DS-FR-22-0018 “*Identity Dynamics in the Danube Region (based on the Example of Vidin, Lom and Kozloduy)*” – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) ((Project No. 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).).

Note for the print edition. The publication includes detailed images that are available online in higher resolution.

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. Historical non-agrarian Roma/Gypsy communities in Europe have often come into conflict with social doctrines emphasizing household living, local attachment, and dependence, characteristics typical of the agrarian adaptations of settled communities. During 2020 – 2024, anthropological fieldwork in the Roma localities of Dolinka (Slovakia) and Mahala (Bulgaria) was conducted with the aim of analysing the identity, function, and parallels between humans and animals in terms of cohabitation, perception, and the efficient distribution of small, everyday innovations. Using coding lists, we evaluated the interpretations of Roma participants of human-animal semi-adaptations in predominantly agricultural areas. Our findings included data and case studies related to (1) the coexistence of humans and animals, (2) the traditional functions of beneficial symbiosis, and (3) the potential for heritagization. This research provides qualitative and quantitative evidence of human-animal interactions, demonstrating that the cultural identity of Roma communities is intricately processed and plays an important role in the heritagization and preservation of biocultural diversity.

Keywords: coexistence, humans, animals, Roma communities, non-agrarian adaptations, preservation of diversity.

* * *

INTRODUCTION

The formation of relationships between humans and the environment incorporates knowledge in addition to habits and strategies of action that reflect periods that are not considered that distant in terms of anthropology. Recent eras of intensive agriculture, industrialization, and the subsequent acceleration of the Anthropocene have significantly shaped the societies arising from this development. Historical non-agricultural and non-industrial adapted communities in Europe have come into conflict with the social doctrines of permanent local habitation, as well as the strict agricultural and industrial structuring of time and the productive specialization of Europeans characteristic of the 20th century. During this period, a growing European intolerance towards communities that did not adopt the dominant strategies of agricultural or industrial subsistence also became evident¹. The intensification of general norms surrounding resource and environmental ownership marginalized originally migrant groups such as the Roma, Gypsies, Sinti, and Travellers. Until then, these groups represented semi-adapted communities existing on the edges of the agroindustrial colonized world. Instead, Roma communities adapted to economic niches involving “marginal” opportunities, engaging in flexible, non-wage labour and relying on narrow profit margins from multiple sources.

Although Roma have historically served as suppliers of diverse services to non-Roma populations, they have also been subjected to distrust, intolerance, and

¹ HANCOCK, Ian F. *We are the Romani people*. Hatfield: Univ of Hertfordshire Press, 2002. ISBN 1902806190.

animosity since their arrival on the European continent in the 13th to 14th centuries². Their adaptations can thus be viewed as twofold: to the natural environment and to the social one of the settled (and often hostile) majority society. All subsequent Roma adaptations should be analysed within this dual framework: economic, as outlined in the article by Gmelch³, and the persecution and discrimination imposed by majority European societies. Culturally distinctive and marginalized groups generally maintain an ethnic or religious endogamy, driven both by segregation imposed by the majority society and by an internal desire to preserve the “intactness” of the community⁴. Endogamous Roma communities today frequently identify themselves differently internally but maintain cultural distinctiveness in both Europe and America⁵. This distinctiveness is evident, among other aspects, in their relationship with nature and the environment, which is minimally influenced by agriculture or industrialization and often reflected in their connection to animals. Semi-adapted Roma and semidomesticated animals can be perceived as archetypal figures of a preindustrial era, reminiscent of the European community before the full realization of industrial colonization.

This research was conducted with the aim of classifying types of adaptations to better understand the cultural implications of adaptive behaviours, including the plasticity and diversity of human-animal coexistence, territorial nomadism as distributive convoys of knowledge, and the impacts of overuse or neglect, such as the loss of heritage, biodiversity, or wildlife. The work also examined general domestication parallelisms in human-animal cohabitation. The central focus of the article is the evolving coexistence and identity of humans and animals in localities within the context of the Danube region. This region refers to the geographical area surrounding the Danube River, Europe’s second-longest river, which has historically served as a trade route and cultural link between Western, Central, and Eastern Europe, resulting in a melting pot of languages, traditions, and ethnic groups. It

² *Ibidem*.

³ GMELCH, Sharon Bohn. Groups that don’t want in: Gypsies and other artisan, trader, and entertainer minorities. *Annual Review of Anthropology*, 1986, vol. 15, pp. 307–330. ISSN 0084-6570.

⁴ JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, Lenka. Endogamy between ethnicity and religion. Marriage and boundary construction in Voyvodovo (Bulgaria), 1900–1950. *The History of the Family*, 2020, vol. 25, no. 1, pp. 46–69. ISSN 1081-602X. Available from: <https://doi.org/10.1080/1081602X.2019.1641132>.

⁵ OKELY, Judith. *The traveller-gypsies*. Cambridge: Cambridge university press, 1983. ISBN 0521288703; GAY Y BLASCO, Paloma. Picturing ‘Gypsies’ interdisciplinary approaches to Roma representation. *Third Text*, 2008, vol. 22, no. 3, pp. 297–303. ISSN 0952-8822. Available from: <https://doi.org/10.1080/09528820802051978>; MILLER, Carol. *The church of cheese: Gypsy ritual in the American heyday*. Boston: Gemma, 2009. ISBN 1934848611; SUTHERLAND, Anne H. *Roma: Modern American Gypsies*. Long Grove: Waveland Press, 2016. ISBN 1478633794.

represents a crucial area for studies in environmental sustainability, cross-cultural interaction, and regional development.

We explored the native taxonomy of animals, which, while conceptually reductive, is highly mythologized. Key methods for this recognition included the cultural transmission of native taxonomies, pathways, and biases, as well as examining the effects of coevolution between culture and nature on cognition, perception, and environmental behaviour, and analysing the dynamic processes of cultural change, including the potential for guided adaptation⁶. Our argument emphasizes the importance of parallel lines of human adaptation to change, particularly in the domestication of animals. From the perspective of preserving biocultural diversity, our intention is to clarify how cultural evolutionary dynamics can inform policy and practice, highlighting their relevance for sustainable cultural and environmental stewardship.

METHODOLOGY, FIELDWORK, AND RESEARCH METHODS

Work in the anthropological field often resembles the image of a nomad longing for a reciprocal transaction. This analogy emerges because, to develop understanding, the researcher must observe numerous particulars in various places within an infinitely changing temporal context. The researcher's role demands an acute awareness of the pitfalls of subjectivity. The main methodological approach for this fieldwork was to document the daily happenings of the local Roma community, with a focus on understanding and recording everyday activities. Our ambition was to conduct research in the environment of Roma dwellings, exploring the private spaces of the participants. This approach reflects our goal of observing how relations of coexistence are shaped through daily activities and how cultural phenomena are enacted on a day-to-day basis. Descriptive observation was the primary method used to capture empirical reality⁷. This approach, characterized by structuralist precision, allowed for detailed analysis, even of highly symbolic systems of communication. The intention was to document the conventions, habits, or even residual traces of the everyday lives of the Roma. From the observed daily rhythms of the community, individual instances stood out, enriching our understanding of shared experiences⁸.

⁶ HOWARD, Patricia L.; PECL, Gretta T. Introduction: Autochthonous human adaptation to biodiversity change in the Anthropocene. *Ambio*, 2019, vol. 48, no. 12, pp. 1389–1400. ISSN 0044-7447.

⁷ LECOMPTE, Margaret D.; SCHENSUL, Jean J. *Analysis and interpretation of ethnographic data: A mixed methods approach*. Lanham: Rowman Altamira, 2012. ISBN 0759122083.

⁸ SCHENSUL, Jean J.; LECOMPTE, Margaret D. *Ethnography in action: A mixed methods approach*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2016. ISBN 0759122121.

To fully recognize the variety of everyday cues, we subsequently conducted several interviews with respondents whose cases seemed significant for the study. The deep understanding of the lives of individuals presented its own methodological challenges. To balance the methods employed, we follow a methodological sequence, which emphasizes learning through exposure to and participation in the routine activities of participants in the research setting⁹.

Between 2020 and 2024, the authors were part of several research teams in the social sciences, including ethnology, social anthropology, and human ethology, focused on studying coexistence and communication in local communities. These experiences provided clarity on communication strategies and behaviours, improving our ability to explain the diverse contexts of cultures. The ethnicity of the Roma emerged as a specific local context, facilitating a convergence of viewpoints on human-animal coexistence through the triangulation of perspectives across disciplines. The local community creates systems of patterns that allow the better understanding of meanings of coexistence. To illustrate this, we compare two settlements, Dolinka and Mahala (the names were anonymized in line with ethical anthropological principles), where only Roma populations reside.

LOCAL SEMI-ADAPTATION OF ROMA

Roma communities have long fascinated anthropologists/ethnologists in Europe and America, an ethnic/cultural minority largely explained by the expansion of their migratory groups, particularly over the last two centuries¹⁰. In earlier literature, Carpathian Roma were often likened to archaic and preliterate societies characterized by the oral transmission of knowledge through direct contact¹¹. The incomplete adaptation of Roma communities to the agricultural and industrial cultures of Euro-American societies, combined with discrimination by the majority, has driven the development of alternative strategies for the survival of Roma¹². The search for alternatives to agricultural and industrial dependence has led some authors to compare Roma culture to that of the “bricoleur”¹³. This concept highlights the

⁹ SCHENSUL, Stephen L.; SCHENSUL, Jean J.; LECOMPTE, Margaret Diane. *Essential ethnographic methods: Observations, interviews, and questionnaires*. Walnut Creek: Rowman Altamira, 1999. ISBN 0761991441.

¹⁰ GAY Y BLASCO, Paloma. *Op. cit.*; BUDILOVÁ, Lenka; JAKOUBEK, Marek. Anthropological fieldwork, site and Roma communities: Roma/Gypsies in the Czech and Slovak Republic. *Anthropological Notebooks*. 2009, vol. 15, no. 2, pp. 5–14. ISSN 1408-032X; SUTHERLAND, Anne H. *Op. cit.*; STEWART, Michael. *The time of the Gypsies*. London: Routledge, 2019. ISBN 0429495803.

¹¹ HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945*. Praha: Sociopress, 1999, pp. 16–66. ISBN 8086038394.

¹² GMELCH, Sharon Bohn. *Op. cit.*; STEWART, Michael. *Op. cit.*

¹³ OKELY, Judith. *Op. cit.*

apparent flexibility of Roma life – their ability to act, think, and improvise continuously in the present – as a response to the accelerating pace and external stimuli of modern life¹⁴. Jakoubek and Budilová¹⁵ systematically explored the environmental anthropology of Roma communities, shedding light on their preagrarian and preindustrial relationships with nature. Like all human actions, these relationships are marked by contradictions and positives. A central theme of this relationship with nature is the contrasting worldviews of the two main actors in European adaptation: peasants (the majority) and travellers (Roma). The often hostile relationship between these groups resembles the tensions between agricultural and transhumant shepherd communities in the Balkans¹⁶. Both groups are deeply convinced of the correctness of their respective strategies, but inevitably interact, allocate energy to different activities, and structure their daily routines and long-term plans differently.

For peasant communities, future planning, hierarchical organization, and timekeeping strategies evolve through increasing abstraction, such as naming processes and preserving historical memory. This tendency, described by Komárek¹⁷, enables the preservation of repetitive patterns from the past, including traditional landscapes and wildlife, as a foundation for their civilization. In contrast, Roma communities maintain a distinct relationship with flora and fauna, often defined by cultural notions of cleanliness and utility. Animals that serve practical purposes – such as transport, trade, magic, or healing – are considered “clean”, while livestock requiring breeding are generally viewed as “unclean”. However, this classification does not always determine consumption practices. Their adaptations have also shaped their visual perception of the environment, landscape, and nature, with an emphasis on the immediate availability of life’s necessities¹⁸. Roma have an archetypal Indo-European relationship with wildlife, perceiving the wild forest as a space where human influence is weak and the will of the supernatural is fully expressed. Attributes of wild nature are often highly valued, and traits of “wildness” in domestic animals are associated with prestige as well as practical uses in medicine and healing. The Roma term for the wild forest, *jungalo* (meaning ugly, unclean, wicked, mean, snake,

¹⁴ ACTON, Thomas; GALLANT, David; VONDRÁČEK, Petr. *Romové–ohrožené kultury*. Praha: Svojtka & Co, 2000. ISBN 8071975793.

¹⁵ BUDILOVÁ, Lenka; JAKOUBEK, Marek. Mýtus o přírodních Romech. *EkoList*, 2004, vol. 9, no. 3, pp. 14–17. ISSN 1211-1431.

¹⁶ SANDERS, Irwin T. The nomadic peoples of Northern Greece: Ethnic puzzle and cultural survival. *Social Forces*, 1954, vol. 33, no. 2, pp. 122–129. ISSN 0037-7732; BUDILOVÁ, Lenka. *Od krevní msty k postsocialismu: vývoj antropologického zájmu o Balkán*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2020. ISBN 8073254905.

¹⁷ KOMÁREK, Stanislav. *Nature and culture: The world of phenomena and the world of interpretation*. München: Lincom Europa, 2009. ISBN 3929075849.

¹⁸ HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Op. cit.*; KOMÁREK, Stanislav. *Op. cit.*

or devil), reflects a symbolic space of chaos, savagery, and mystical forces capable of both helping and harming the community.

ROMA IN EASTERN EUROPE

The Roma community is currently one of the largest ethnic minorities, with an estimated population that could range from 10 million to 12 million people spread unevenly across Europe¹⁹. The largest populations are in Romania, Bulgaria, Hungary, Serbia, and Slovakia. They undoubtedly form a significant part of the Eastern European population and have, over the centuries, influenced various social and cultural aspects of life in many of the countries where they have settled. Despite the substantial efforts of various authors in anthropological²⁰, linguistic²¹, or genetic²² fields to explore the historical, social, and ethnic background of the Roma in Europe, numerous challenges remain in creating a comprehensive account of their history. This is due either to the lack of sources documenting Roma life since their migration from India or the difficulty in defining the Roma identity, which arises from its complex mixture of diverse cultural traditions, languages, and histories, as well as the varying experiences of marginalization and assimilation across different regions.

However, the earliest evidence of mass settlement of Roma-like groups in Europe dates back to the 14th century, when a significant number of Roma arrived in Bulgaria alongside the Ottoman invaders²³. There is also evidence that Roma settlements began to emerge on Slovak lands during the same period²⁴. Later, the history and development of Roma communities varied significantly in different regions of Eastern Europe. In Bulgarian lands, the processes of settling in towns and villages occurred among some segments of the Gypsy population in the Ottoman Empire from the 15th to the 19th century, while others continued to live as nomads and

¹⁹ ENA, Giacomo Francesco; AIZPURUA-IRAOLA, Julen; FONT-PORTERIAS, Neus et al. Population genetics of the European Roma – a review. *Genes*, 2022, vol. 13, no. 11, art. 2068. ISSN 2073-4425. Available from: <https://doi.org/10.3390/genes13112068>.

²⁰ IOVITĂ, Radu P.; SCHURR, Theodore G. Reconstructing the origins and migrations of diasporic populations: The case of the European Gypsies. *American anthropologist*, 2004, vol. 106, no. 2, pp. 267–281. ISSN 0002-7294. Available from: <https://doi.org/10.1525/aa.2004.106.2.267>.

²¹ MATRAS, Yaron. *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. ISBN 1139433245.

²² FRASER, Angus M. *The Gypsies*. Oxford: Blackwell, 1992. ISBN 9780631159674; MENDIZ-ABAL, Isabel; LAO, Oscar; MARIGORTA, Urko M. et al. Reconstructing the population history of European Romani from genome-wide data. *Current Biology*, 2012, vol. 22, no. 24, pp. 2342–2349. ISSN 0960-9822. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cub.2012.10.039>.

²³ GAY Y BLASCO, Paloma. *Op. cit.*

²⁴ CROWE, David. *A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: Palgrave Macmillan, 2016. ISBN 978-1-137-10596-7.

maintained traditional trades²⁵. In the Slovakian areas of Hungary, Roma settlers worked as castle musicians and metalworkers, while a growing number served in the armies of Hungary's monarchs. The different attitudes of Eastern European countries towards Roma people during the Second World War highlight the diverse historical trajectories of this minority. For example, Roma in Bulgaria were not required to be transported to concentration camps, whereas many Roma in Slovakia were sent and died during massacres that occurred in Slovakia.

In general, socialist governments in Eastern European countries implemented policies designed to assimilate Roma individuals into the larger society. In Czechoslovakia, the official policy towards Roma was labelled "social integration" and "acculturation". However, in practice, this approach was aimed at pushing the Roma population towards eventual assimilation²⁶. In Bulgaria, as in Slovakia, members of the Roma community faced marginalization and discrimination. This trend culminated in 1984 – 1985 when the Bulgarian government launched its largest campaign to forcibly change the non-Slavic names of Bulgarian citizens of Turkish and Roma descent²⁷. After political changes and the collapse of communist regimes, Roma communities in Eastern Europe gained the opportunity to freely express their identity and organize cultural events showcasing their traditional music, dance, and customs. However, the transition to a democratic system introduced new challenges for Roma communities, including discrimination in employment, education, and housing. Today, Roma in Slovakia form a diverse community, with variations in appearance, language, and culture. It is estimated that over 90 per cent belong to the "Rumungri" (Hungarian Roma), while the remainder consists of the "Olaški" (Wallachian Roma or Vlach Roma) and a small number of Sinti.

The heterogeneity and identity of the Roma population in Bulgaria is even more complicated by processes of constructions of Bulgarian identity. Many modern Bulgarians, as noted by²⁸, sought to distance themselves from the Ottoman Empire, which they perceived as a symbol of Asia's decadence and backwardness. To achieve this, they focused on constructing a Slavic identity and aligning with the ideals of Indo-European culture. Roma, with their cultural and "ethnic" heterogeneity,

²⁵ MARUŠIAKOVA, Elena; POPOV, Veselin. The Bulgarian Gypsies—Searching their Place in the Society. *Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires*, 2000, vol. 4, no. 2. ISSN 1295-2826.

²⁶ MARUŠIAKOVA, Elena; POPOV, Vesselin. State policies under communism. *Factsheets on Roma History*. 2008. (Preprint).

²⁷ MARUŠIAKOVA, Elena; POPOV, Veselin. The Bulgarian Gypsies...; DANOVA-ROUSSINOVA, Savelina. Roma in Bulgaria: Human Rights and State Policies. *OSCE Yearbook 2001*, 2001, pp. 281–292. ISSN 1613-7369. (Preprint).

²⁸ DETCHEV, Stefan. Who are the Bulgarians? Race, Science and Politics in Fin-de siècle Bulgaria. In: *We, the People: Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*. Diana MISHKOVA (ed.). Budapest: Amsterdam University Press, pp. 237–270. ISBN 9789637326653.

particularly their multilingualism²⁹, were viewed as an empirical obstacle to the ideological construction of an ideal Bulgarian “nation”. Consequently, barriers emerged during the last century between those considered “ideal” Bulgarians and those perceived as “others”, such as Turks, Pomaks (Bulgarians converted to Islam who retained the Bulgarian language), Armenians, Greeks, Jews, and, ultimately, Roma³⁰. In this context, Roma individuals who identified themselves as members of a specific community and locality were more likely to emphasize their connection to particular places and their inherent aspects: nature, as well as landscapes and wild and domesticated animals. These elements held significant value in their language as well as their customs and shared memories of a collectively lived past. As Peicheva³¹ observed, reactions against official ideologies within local communities can be interpreted as attempts to assert a distinct “cultural identity”. The central question of our research was: how is the presumed “identity” of the Roma currently constructed within the historical symbiosis of animal perception? It should be noted that claims about the nomadic character of the Roma often presume their close coexistence with animals, an assumption extensively discussed by anthropologists. These discussions are frequently associated with concepts such as “tradition” and “authenticity”.

HUMAN-ANIMAL RELATIONSHIPS AMONG ROMA

Due to the uncertainty surrounding the exact origin of the Roma in India, there is almost no evidence of their social and cultural background during their time in their ancestral homeland. The situation is further complicated by the fact that traditionally the Gypsies did not produce written documents or scriptures, relying instead on oral tradition to pass information down through generations. Any attempt to reconstruct human-animal relationships risks falling into unverified assumptions. Since Gypsies lack written records documenting their migration from northern India through the Middle East and into Europe, most of what is known about them relies on historical accounts authored by outsiders. These often portray a highly distorted view of their lifestyle, marked by a lack of understanding of the Gypsy population, making it a challenging task to reconstruct an accurate and worthy representation of their culture. Following the migration of Gypsy communities from the Indian subcontinent to regions including Persia and Armenia, the evidence of their lifestyles, occupations, and presence therefore remains inconclusive.

²⁹ BACHTIN, Mikhail. *Estetika slovesnogo tvorchestva*. Moscow: Iskusstvo, 1979. UI 5900098.

³⁰ GAL, Susan; IRVINE, Judith T. *Signs of difference: Language and ideology in social life*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. ISBN 1108680704.

³¹ ПЕНЧЕВА, Л. ‘Цигания’ и българската идентичност (Аксиологически аспекти). *Български фолклор*, 1998, 24, № 1–2, с. 132–141. ISSN 0323-9861.

Information about the Gypsies became more abundant during their time in the Byzantine Empire. From this early period, a fragmented picture emerged linking Gypsies, often referred to as *Athinganoi*, to various animals such as bears, snakes, and horses. A poem from that time, originally intended as a satire on the animal world, reveals that Gypsies were known as bear keepers and, additionally, they frequently worked as snake charmers and animal trainers in general³². It would be incorrect to assume that these were their only occupations; rather, it highlights the association of Gypsies with roles such as bear keepers, snake charmers, fortune tellers, and soothsayers – professions largely linked to the occult and black magic. However, evidence from Balkan countries suggests that animal training has long been a tradition among Gypsies, particularly among the eastern orthodox Romanian *Ursari* (derived from the word *urs*, meaning bear). Due to their semi-sedentary lifestyle (active season travelling), Gypsy bear trainers wandered the countryside during the warmer months and performed various tricks to entertain audiences. They were not confined to specific locations, visiting villages and cities whenever markets or public gatherings occurred. By the late 19th century, Bulgarian and Romanian bear trainers were noted in many parts of the world, including the Near East and North Africa³³. In Poland, the 18th-century town of Śmorgów gained fame for its bear academy. Gypsy trainers would spend years training young bears to perform tricks, and these trained bears were then showcased throughout Europe. This tradition continued until the 19th century, when bears became increasingly scarce³⁴.

Similarly, Balkan Roma people trained monkeys for various performances, such as picking coins, playing instruments, and dancing. These trained monkeys were often taken on tours throughout Europe, including Poland and France³⁵. Typically, they travelled in small groups consisting of a few families, including children who not only participated in their parents' performances but were also involved in training the animals from a young age. The bond between the animal and the humans was remarkable, as bear cubs routinely lived together in the same household. The bear was raised as a member of the family, a connection further emphasized by the personal names given to the animal³⁶. Using musical performances, typically

³² SOULIS, George C. The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, 1961, vol. 15, pp. 141–165.

³³ MARUSHIAKOVA, Elena; POPOV, Vesselin. Bear-trainers in Bulgaria (tradition and contemporary situation). *Ethnologia Bulgarica*. 1998, 1, pp. 106–116. ISSN 1310-5213; KOCÓJ, Ewa. Ignorance versus degradation? The profession of Gypsy bear handlers and management of inconvenient intangible cultural heritage. Case study–Romania (I). *Zarządzanie w kulturze*, 2016, vol. 17, no. 3, pp. 263–283. ISSN 2084-3976.

³⁴ HORVÁTHOVÁ, Emilia. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1964. ISSN 1848-865X.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ KOCÓJ, Ewa. *Op. cit.*

featuring a tambourine, bears were trained from a young age to perform tricks and a typical form of dance. To control their movements, the owners pierced the nose with a metal needle to attach a chain or rope for easier handling. According to Marushiakova and Popov³⁷, during the socialist era, the *Ursari* shifted their focus, working primarily with animals in newly established cooperative farms, while performances with bears and monkeys became a tradition carried on mainly by the older generation.

Cave paintings found in various locations indicate that horses held a special place in human societies thousands of years ago³⁸. Given the historically nomadic lifestyle of many Roma communities, it is surprising that horses held a significant place in their lives, being regarded as noble and pure animals. Even today, it is common to find images of horses displayed alongside family photographs in many Roma households. Although cultural and dietary practices vary among different Roma subgroups, the consumption of horsemeat has not traditionally been a common practice. In some economically underdeveloped areas of Europe, Roma communities continue to rely on traditional horse-drawn carts as a primary mode of transportation. Over the centuries, European texts have consistently highlighted horse-trading as a significant occupation among Roma communities. Their attitude towards horses, and animals in general, is reflected in some of the ethnonyms linked to traditional Roma occupations. For example, the *Lovari/Lovara* (horse-dealers), a subgroup of Roma people whose name was derived from Hungarian, were known for their involvement in horse-trading.

Roma people were skilled healers, and this expertise extended to animal care. In addition to tending to their own horses, they often provided veterinary services to local farmers, receiving both goods and money in return. The available documents highlight that in Slovak regions horses played crucial role in the Gypsy lifestyle. However, not every Roma family could afford horses, which were quite expensive. This economic restriction frequently led Roma people to resort to horse theft, and royal decrees from as early as the 17th century accused Roma people of horse theft³⁹. Horses played a crucial role in enabling the nomadic economy of the Roma people and their economic significance is underscored in Stewart's analysis. In his study of the Vlach Roma horse trade in socialist Hungary, he highlights the distinctive role of horse-dealing in the economic behaviours of the Roma people⁴⁰. Horse markets were a longstanding tradition in Berlin, contributing to the city's economic vitality until

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ CLUTTON-BROCK, Juliet. *Horse power: a history of the horse and the donkey in human societies*. London: Natural History Museum Publications, 1992. ISBN 0565011677.

³⁹ HORVÁTHOVÁ, Emilia. *Op. cit.*

⁴⁰ STEWART, Michael. *The time of the Gypsies...*

the 1930s. These markets also functioned as social spaces where Roma and non-Roma Berliners could interact and exchange⁴¹.

Research among English Gypsies revealed that Roma people generally avoid contact with dogs and cats, considering them unclean. Images of these animals are also banned from their homes. Similarly, frogs and snakes are linked with misfortune and evil, while peacocks are associated with the evil eye. Therefore, images of these animals are not found in Roma households. In contrast, rabbits, hares, and hedgehogs are considered edible, but only after their fur and, in the case of hedgehogs, their spines are completely removed⁴². The Roma in Poland and former Czechoslovakia shared similar beliefs about the cleanliness of animals. Like their counterparts elsewhere, they consider cats, dogs, and snakes to be unclean. On the contrary, hedgehogs are seen as relatively clean and are even consumed⁴³.

HUMAN-ANIMAL COHABITATION IN ANTHROPOLOGY: EVIDENCE

We conducted research on human-animal cohabitation in Dolinka and Mahala, as well as among those living a short distance outside these settlements. The Roma settlements (*romane gava*, *mahala*) represent a common settlement unit among Roma communities in the Danube regions. These settlements, whether permanent or seasonal, are generally located outside the majority population villages, a placement historically influenced by discriminatory and segregationist measures, such as those enacted during the Second World War, and in many cases even earlier⁴⁴. In the cases where settlements were integrated into the locality, Roma communities typically inhabited the peripheries of historical settlements. These dwellings were most often one- or two-room structures built through self-help efforts⁴⁵. The Dolinka and Mahala settlements, located outside the central village, have a population of approximately 250 to 500 Roma. In 2020, the authors conducted the first contextual interviews in the Dolinka settlement to explore perceptions of the environment and nature (Figure 1). The hypothesis emerged that the Roma community in Dolinka and Mahala does

⁴¹ ROSENHAFT, Eve. Romani Berlin: 'Gypsy' Presence, the Culture of the Horse Market and the Shaping of Urban Space 1890–1933. *European History Quarterly*, 2022, vol. 52, no. 4, pp. 532–553. ISSN 0265-6914.

⁴² MATRAS, Yaron. *The Romani Gypsies...*

⁴³ OKELY, Judith. *Op. cit.*

⁴⁴ HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Op. cit.*; JAKOUBEK, Marek; PODUŠKA, Ondřej. *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Doplněk, 2003. ISBN 8072394016; BUDILOVÁ, Lenka; JAKOUBEK, Marek. Anthropological fieldwork...

⁴⁵ DAVIDOVÁ, Eva. *Cesty Romů–Romano drom 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackého, 1995; MUŠINKA, Alexander. Roma Housing. In: *Čačipen pal o Roma. A Global report on Roma in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs, 2003, pp. 371–390. ISBN 8088922218.

not associate its coexistence with the environment with a fixed, defined, and managed physical space. Instead, it is tied to an imagined one where relationships can form, objects of interest can be encountered, and cooperation can occur. To test this hypothesis, a survey was conducted to examine the stability of collective memory ($n=67$). This collective testing helped identify specific human-animal relationships in both past and present contexts. Animals were recognized as significant actors in both the physical and spiritual realms. The boundaries

Fig. 2. *Fieldwork photo collecting survey data, Mahala, 2024.*

between past and present often blurred, with actors from remembered events merging into real time and space.

Fig. 1. *Fieldwork photo collecting survey data, Dolinka (2024).*

Direct observations of daily life revealed challenges in recognizing the precise nature of human-animal interactions and the roles animals play in daily life. Domesticated animals, which were the primary focus of observation, appeared to have shifted away from their original utilitarian purposes. Instances of animals bred for meat, draught work, or protection were only observed sporadically. Although a significant portion of the male population works in the forest daily, narratives about wild animals were rare. Between 2023 and 2024, research efforts were directed towards documenting baseline data on human-animal

coexistence in the Roma populations of Dolinka and Mahala (Figure 2, Figure 3).

Fig. 3. *Traditional horse drawn cart, Mahala, 2024.*

The first step involved creating a list of common wild and domestic animals in the area, along with their names in the Romani language used in daily communication. We hypothesized that the

stability of native animal taxonomy is directly related to the frequency of human-animal interactions. In Dolinka we interviewed 67 participants in all age groups (children under 10: n=16; pre-productive age: n=19; productive age: n=18; post-productive age: n=14) to examine the taxonomy in the Romani language. Eighteen animals were identified as more resilient in their coexistence with humans, including 10 domestic and eight wild species, which appeared to hold the most functional importance (Table 1). These animals were associated with four primary functions: dietary (DIET), mythological (MYTH), protective (TABOO), and healing (MED). All participants provided their informed consent and rated the importance of existence with these animals on a scale of 1 to 6.

		Statistics																	
		cattle	horse	go	sheep	goat	rabbit	chicken	goose	dog	cat	w boar	b bear	r deer	wolf	hedgehog	b mouse	b rat	a adder
N	Valid	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67	67
	Missing	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mean		4.8657	5.6567	4.6419	3.7910	1.5119	1.0597	2.9851	3.2388	5.6866	4.7164	3.8657	4.0000	1.4925	.9403	2.0299	1.4627	.7164	.7910
Median		5.0000 ^a	5.6875 ^a	4.6557 ^a	3.8571 ^a	1.4912 ^a	.9184 ^a	2.8788 ^a	3.4000 ^a	5.6970 ^a	4.6607 ^a	4.1354 ^a	4.4231 ^a	1.4583 ^a	.7660 ^a	1.7000 ^a	1.0714 ^a	.5660 ^a	.7500 ^a
Mode		5.00	6.00	5.00	4.00	1.00	1.00	2.00	4.00	6.00	4.00	5.00	5.00	1.00	.00	1.00	.00	.00	1.00
Std. Deviation		1.05738	.56548	.68878	1.12192	.85201	1.04273	1.28502	1.36069	.49875	.73456	1.32454	1.74946	.89046	1.05716	1.74052	1.51085	.89037	.70791
Variance		1.118	.320	.476	1.259	.726	1.087	1.651	1.851	.249	.540	1.754	3.061	.981	1.118	3.029	2.283	.803	.501
Range		5.00	2.00	4.00	4.00	3.00	5.00	4.00	6.00	2.00	2.00	5.00	5.00	5.00	4.00	6.00	5.00	4.00	2.00
Minimum		1.00	4.00	2.00	2.00	1.00	.00	1.00	.00	4.00	4.00	1.00	1.00	.00	.00	.00	.00	.00	.00
Maximum		6.00	6.00	6.00	6.00	4.00	5.00	5.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	4.00	2.00
Sum		326.00	379.00	311.00	254.00	108.00	71.00	200.00	217.00	381.00	316.00	258.00	268.00	100.00	63.00	136.00	98.00	48.00	53.00
Percentiles	25	4.2209 ^b	5.1641 ^b	4.1099 ^b	2.8554 ^b	. ^a	.2347 ^b	1.8549 ^b	2.3519 ^b	5.1894 ^b	4.0629 ^b	2.9689 ^b	2.3421 ^b	.6714 ^b	.0532 ^b	.5969 ^b	.2500 ^b	. ^a	.1518 ^b
	50	5.0000	5.6875	4.6557	3.8571	1.4912	.9184	2.8788	3.4000	5.6970	4.6607	4.1354	4.4231	1.4583	.7660	1.7000	1.0714	.5660	.7500
	75	5.6979	.	5.2976	4.7308	2.1900	1.7375	4.1296	4.2999	.	5.3919	4.8977	5.5139	2.2419	1.7500	3.3214	2.5357	1.3889	1.4643

a. Calculated from grouped data.
b. Percentiles are calculated from grouped data.
c. The lower bound of the first interval or the upper bound of the last interval is not known. Some percentiles are undefined.

Table 1. Descriptive statistics of eighteen animals identified in the research.

The perception of the animals (M ± SD) was analysed through interviews, during which various motivations, strategies, and stories related to coexistence among Roma were recorded and subsequently subjected to content analysis using *Atlas.ti*. The participants provided the most information and reported the highest frequency of interactions for cattle, geese, horses, and boars (Figure 4). In particular, only cattle were associated with daily physical encounters, while the horse emerged as a symbolic animal that all generations linked with ideas and aspirations. The bear was identified as the most well-known wild animal, although its classification may have been influenced by contemporary social discourse surrounding its perceived overpopulation. Content analysis was utilized to identify instances of co-existence within the interviews, with secondary attention given to recognizing the cultural, social, and historical contexts in which human-animal coexistence occurs.

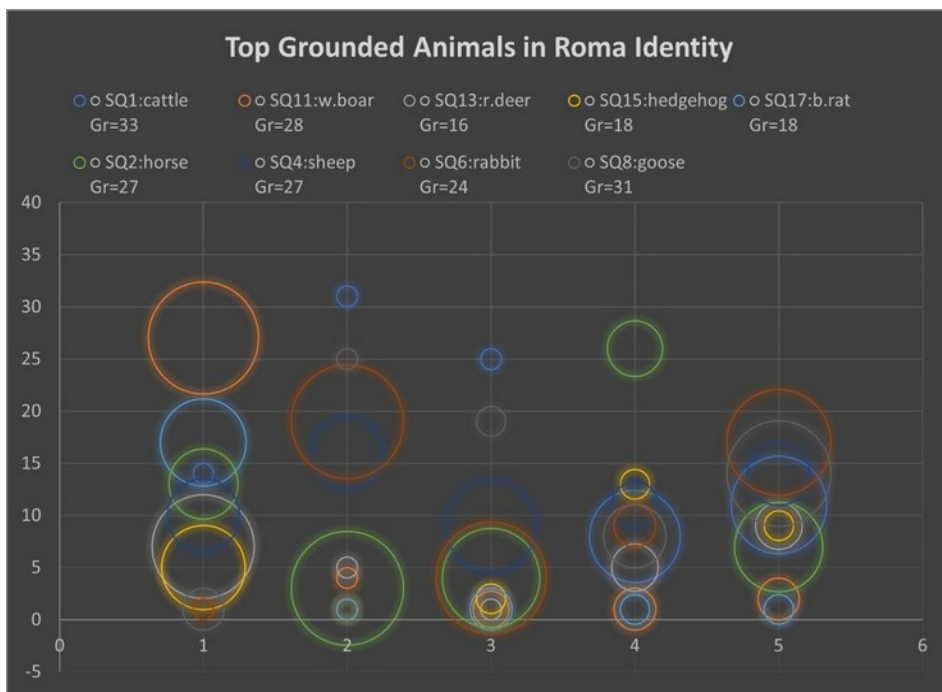

Fig. 4. Grounding of animals in the collective memory of Roma in the local research localities of Mahala and Dolinka.

a.) The header of the chart enumerates the nine animals that are generally most grounded in the collective memory of Roma.

b.) The colour of the circle indicates the animal's evidence in the five tracked indicators: $x = 1$ AFRAID, 2 EAT, 3 HEALING, 4 NICE, 5 PROTECT. Animals with 0 records are not shown in the graph. The size of the circle shows the frequency of anchoring of the animal in the indicator.

c.) The y-axis shows the % conformity of probands by indicator.

FINDINGS: BINARY SYSTEM OF ANIMAL CLASSIFICATION

In our research, we initially worked with a binary division of animals into domestic and wild categories. However, within Roma perceptions, a more nuanced classification emerged, consisting of three binary groups based on key criteria: vitality (alive/dead), ritual purity (clean/unclean), and behavioural freedom (free/tethered). These categories are fluid, allowing for animals to transcend boundaries at both the species and individual levels. Certain species, such as snakes, dogs, and horses, have stable symbolic meanings within the community, while individual animals that cross these established categories are often attributed supernatural abilities. These individuals then become focal points for supernatural beliefs and expectations, which are deeply rooted in local perceptions and adapted to specific environmental conditions.

ALIVE/DEAD

The most fundamental category in Roma animal classification is vitality. At the highest end of this spectrum are wild animals that maintain friendly and secure interactions with humans, possess pronounced aesthetic qualities, and are in their prime reproductive age. At the lowest end are old, diseased, or decomposing animals. In Roma communities, encounters with archetypal individuals that epitomize vitality or its absence often evoke strong emotional responses. Beautiful, youthful examples of species such as horses, dogs, and cats elicit uncritical enthusiasm, fascination, and even reverence, creating a value-laden and almost ceremonial effect on the community. Conversely, the loss of vitality in animals, such as ageing or death, tends to provoke disgust and ridicule. Dead or decaying animals may be perceived as unnaturally dangerous, harbouring an elusive evil referred in the Slovak context to as *múlo*.

The actions of exceptional individuals within the Roma community often seek to reconcile these binary archetypes, integrating the characteristics of animals into the collective psyche. This process reflects a broader interest in practices such as healing old or sick animals (e.g., horses, dogs), domesticating wild ones (e.g., bears, roe deer), and managing the domestication or fertility of domestic ones (e.g., cats, dogs). The living-dead dichotomy is particularly evident in practices related to meat consumption. Consuming an animal that has died naturally is considered despicable behaviour, with the derogatory term *degeš* used to label carcass-eaters. However, among Roma communities living on the edge of survival, such practices are not uncommon. Dead animals, such as pigs, sheep, chickens, geese, or ducks, can, through careful cleaning and repeated washing, transition to a more acceptable category of “dead but consumable”. In Roma communities, there are various practices that harmoniously connect the archetypes of living and dead animals. These practices take local forms to neutralize the effects of shifting animal energies on humans, while also harnessing these energies for the community’s utilitarian activities and functions.

CLEAN/UNCLEAN

Among the Roma, living animals are fundamentally classified as clean or unclean (Figure 5). This classification takes into account various factors, including an animal’s function, utility, shape, colour, body cover, mode of existence or breeding, and behaviour. Certain animals, such as snakes, dogs, cats, pigs, and rats, present unique challenges in this classification due to their unusual behaviour. These animals can change between clean and unclean categories based on specific circumstances. The Roma tend to place little trust in coincidence, often attributing

phenomena to the intervention of a higher power (*devla*). For example, a white albino snake is considered clean, while adders are considered unclean. Similarly, a live pig is unclean, but pork meat is classified as clean; conversely, dog meat is unclean, yet dog lard is clean. Despite their classification as impure, certain animals, or their parts, may have significant magical or healing properties. Strong markers of impurity include anomalies in animal appearance, such as excessive hairiness or a slimy surface⁴⁶.

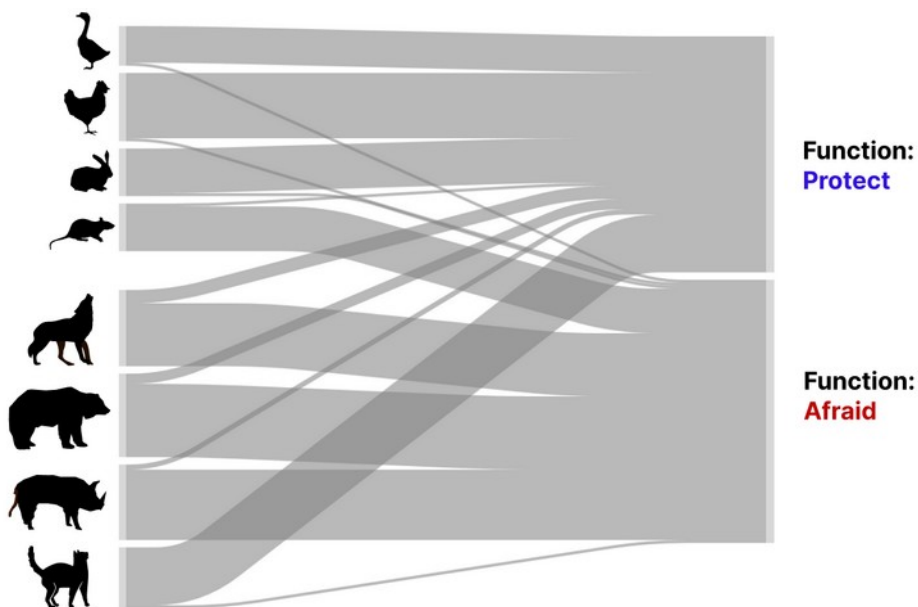

Fig. 5. Clean and unclean animals reflecting the criteria of protection and aesthetic appeal.

As a non-agricultural culture, Roma typically do not keep animals as pets. However, dogs, cats and, in the past, horses have commonly been kept in Roma dwellings for extended periods. For these animals to remain ritually clean, they must have free access to water and food; otherwise, they are classified as unclean. On the contrary, species that are aesthetically valued, such as domestic birds, cats, and dogs, can symbolically absorb the pollution of the house and its surroundings due to their perceived value. Among Roma, the quintessential clean animal is the horse⁴⁷. Over time, its role has evolved from a burden-bearer and a commercial asset to a status symbol and a creature of symbolic significance. Horses are seen as clean and

⁴⁶ OKELY, Judith. *Op. cit.*

⁴⁷ STEWART, Michael. Roma and Gypsy “ethnicity” as a subject of anthropological inquiry. *Annual Review of Anthropology*. Annual Reviews, 2013, vol. 42, no. 1, pp. 415–432. ISSN 0084-6570. Available from: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092010-153348>.

intelligent, with the ability to perceive supernatural phenomena⁴⁸. The expertise of the Roma community in horse breeding, healing, and treatment has been a source of prestige compared to majority populations. “Gypsy horses” were often free-ranging and only temporarily stabled, compared to agricultural horses of settled communities, which were considered “free-bonded”. The bond between Roma families and horses frequently exhibited a special intimacy, underscored by public expressions of mutual affection. However, horses were not regarded as sacred and the idyllic treatment often associated with them was absent. Practices for treating sick horses or training them could be harsh, reflecting a pragmatic rather than romantic approach to their care.

FREE/TETHERED

Although Roma emphasize freedom and independent action, this value applies primarily in contrast to rural-majority populations. Stereotypes of Roma freedom and unrestrained lifestyles⁴⁹ are largely the product of urban romanticism and agrarian societies clinging to instinctual ideals. The historical migrations, seasonal labour opportunities, and group survival strategies required a more flexible approach to occupation, location, and social bonds⁵⁰. This cultural looseness extends to a minimally accepted level of conformity for both humans and animals. For the Roma, conformity is tied to moments of inactivity and their potential for celebration (*bašavel*). Anthropomorphic ideas of freedom are often projected onto animals, leading to the notion that free animals can express unrestrained joy at any moment. On the contrary, animals prevented from such expressions, such as those confined by housing, are perceived differently. Caution is necessary when drawing parallels between wild-free and domesticated-bound animals in Roma culture. For example, a wolf, which does not typically exhibit ritualized expressions of freedom, is not equated with a dog that demonstrates freedom through playful behaviour. Similarly, permanently tethered animals, such as cows lying in their own excrement, are treated with marked indifference due to their perceived inability to empathize with humans⁵¹. On the contrary, free-ranging animals, such as sheep, are regarded more favourably.

CONCLUSION

The coexistence of humans and animals is often discussed in the context of preserving biocultural diversity through processes such as heritagization. This

⁴⁸ KOVÁČ, Milan; MANN, Arne B. *Boh všetko vidí. O Del sa dikhel: duchovný svet Rómov na Slovensku: Romano pa'taviben pre Slovensko*. Bratislava: Chronos, 2003. ISBN 8089027067.

⁴⁹ TEBBUTT, Nicholas Saul; SAUL, Susan. *The role of the Romanies: images and counter-images of „Gypsies“/Romanies in European cultures*. Liverpool: Liverpool University Press, 2004. ISBN 0853236798.

⁵⁰ ACTON, Thomas; GALLANT, David; VONDRÁČEK, Petr. *Op. cit.*

⁵¹ STEWART, Michael. *Op. cit.*

approach aims to safeguard living forms of cultural and natural heritage. Although the conservation of wildlife, industrial heritage, and cultural landscapes has a relatively long history, it has also produced numerous examples that inform effective conservation management. The complex relationships through which humans and wildlife co-adapt to shared landscapes⁵² encapsulate phenomena that cannot be confined to a binary view of wildlife and human adaptation. At this intersection are semi-adapted cultures that evolved outside mainstream categories such as hunter-gatherer, nomadic, agrarian, or industrial societies⁵³.

For example, among Roma communities in the Danube region, the relationship with the environment and its actors (such as animals) does not follow the agrarian-constructed order of co-existence, which often emphasizes the predictability of breeding and reproduction. Similarly, it does not align with the industrial model of adaptation, characterized by the specification and control of human activities. Some scholars⁵⁴ argue that although animal domestication has traditionally been viewed through binary lenses, such as savage and civilized, domestic and wild, or nature and culture, many groups and species exist outside this dominant framework of human control. The Roma provide a compelling example of alternative modes of interaction, demonstrating multiple ways⁵⁵ in which humans influence the behaviour of animals, such as horses, and how these animals, in turn, shape human communities and cultures. A growing body of research highlights the view that animals are more human-like and less object-like than traditional scientific perspectives suggest⁵⁶. Such perspectives challenge anthropocentric tendencies to segregate animals from their natural environments and incorporate human-animal coexistence into the broader definitions of cultural and natural heritage.

Anthropologists are increasingly interested in examining coexistence processes beyond the simplistic wild-domestic binary. The key objective of conservation is to document, preserve, and understand natural processes. By preserving heritage modes of human-animal co-existence, we can recognize that the evolution of the

⁵² BENNETT, Nathan J.; ROTH, Robin. Realizing the transformative potential of conservation through the social sciences, arts and humanities. *Biological Conservation*, 2019, vol. 229. ISSN 0006-3207. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2018.07.023>.

⁵³ SJÖLANDER-LINDQVIST, Annelie; MURIN, Ivan; DOVE, Michael E. *Anthropological perspectives on environmental communication*. Cham: Springer Nature, 2022. ISBN 3031108507.

⁵⁴ SWANSON, Heather Anne; LIEN, Marianne Elisabeth; WEEN, Gro B. *Domestication gone wild: politics and practices of multispecies relations*. Durham: Duke University Press, 2018. ISBN 0822371642.

⁵⁵ KÖNIG, Hannes J. Human-wildlife coexistence in a changing world. *Conservation Biology*, 2020, vol. 34, no. 4, pp. 786–794. ISSN 0888-8892.

⁵⁶ NOSKE, Barbara. *Humans and other animals: Beyond the boundaries of anthropology*. London: Pluto Press, 1989. ISBN 0745302652; KOMÁREK, Stanislav. *Op. cit.*

Anthropocene has been shaped by the contributions of various natural actors. This perspective helps to dismantle the traditional *opus contra naturam* opposition, highlighting the interconnectedness of humans and nature.

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- ПЕНЧЕВА, Л. 'Цигания' и българската идентичност (Аксиологически аспекти). *Български фолклор*, 1998, 24, № 1–2, с. 132–141. ISSN 0323-9861.
- ACTON, Thomas; GALLANT, David; VONDRÁČEK, Petr. *Romové – ohrožené kultury*. Praha: Svojtka & Co., 2000. ISBN 8071975793.
- BACHTIN, Mikhail. *Estetika slovesnogo tvorchestva*. Moscow: Iskusstvo, 1979. 5900098.
- BENNETT, Nathan J.; ROTH, Robin. Realizing the transformative potential of conservation through the social sciences, arts and humanities. *Biological Conservation*, 2019, vol. 229. ISSN 0006-3207. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2018.07.023>.
- BUDILOVÁ, Lenka. *Od krevní msty k postsocialismu: vývoj antropologického zájmu o Balkán*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2020. ISBN 8073254905.
- BUDILOVÁ, Lenka; JAKOUBEK, Marek. Mýtus o přírodních Romech. *EkoList*. 2004, vol. 9, no. 3, pp. 14–17. ISSN 1211-1431.
- BUDILOVÁ, Lenka; JAKOUBEK, Marek. Anthropological fieldwork, site and Roma communities: Roma/Gypsies in the Czech and Slovak Republic. *Anthropological Notebooks*, 2009, vol. 15, no. 2, pp. 5–14. ISSN 1408-032X.
- CLUTTON-BROCK, Juliet. *Horse power: a history of the horse and the donkey in human societies*. London: Natural History Museum Publications, 1992. ISBN 0565011677.
- CROWE, David. *A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: Palgrave Macmillan, 2016. ISBN 978-1-137-10596-7.
- DANOVA-ROUSSINOVA, Savelina. Roma in Bulgaria: Human Rights and State Policies. *OSCE Yearbook 2001*, 2001, pp. 281–292. ISSN 1613-7369. (Preprint).
- DAVIDOVÁ, Eva. *Cesty Romů–Romano drom 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackého, 1995. ISBN 8070712896.
- DETCHEV, Stefan. Who are the Bulgarians? Race, Science and Politics in Fin-de siècle Bulgaria. In: *We, the People: Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*. Diana MISHKOVA (ed.). Budapest: Amsterdam University Press, pp. 237–270. ISBN 9789637326653.
- ENA, Giacomo Francesco; AIZPURUA-IRAOLA, Julen; FONT-PORTERIAS, Neus et al. Population genetics of the European Roma – a review. *Genes*, 2022, vol. 13, no. 11, art. 2068. ISSN 2073-4425. Available from: <https://doi.org/10.3390/genes13112068>.
- FRASER, Angus M. *The Gypsies*. Oxford: Blackwell, 1992. ISBN 0631159678.

GAL, Susan; IRVINE, Judith T. *Signs of difference: Language and ideology in social life*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. ISBN 1108680704.

GAY Y BLASCO, Paloma. Picturing 'Gypsies' interdisciplinary approaches to Roma representation. *Third Text*, 2008, vol. 22, no. 3, pp. 297–303. ISSN 0952-8822. Available from: <https://doi.org/10.1080/09528820802051978>.

GMELCH, Sharon Bohn. Groups that don't want in: Gypsies and other artisan, trader, and entertainer minorities. *Annual Review of Anthropology*, 1986, vol. 15, pp. 307–330. ISSN 0084-6570.

HANCOCK, Ian F. *We are the Romani people*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2002. ISBN 1902806190.

HORVÁTHOVÁ, Emilia. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1964.

HOWARD, Patricia L.; PECL, Gretta T. Introduction: Autochthonous human adaptation to biodiversity change in the Anthropocene. *Ambio*, 2019, vol. 48, no. 12, pp. 1389–1400. ISSN 0044-7447.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945*. Praha: Sociopress, 1999, pp. 16–66. ISBN 8086038394.

IOVITĂ, Radu P.; SCHURR, Theodore G. Reconstructing the origins and migrations of diasporic populations: The case of the European Gypsies. *American Anthropologist*, 2004, vol. 106, no. 2, pp. 267–281. ISSN 0002-7294. Available from: <https://doi.org/10.1525/aa.2004.106.2.267>.

JAKOUBEK, Marek; PODUŠKA, Ondřej. *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Doplněk, 2003. ISBN 8072394016.

JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, Lenka. Endogamy between ethnicity and religion. Marriage and boundary construction in Vovvodovo (Bulgaria), 1900–1950. *The History of the Family*, 2020, vol. 25, no. 1, pp. 46–69. ISSN 1081-602X. Available from: <https://doi.org/10.1080/1081602X.2019.1641132>.

KOCÓJ, Ewa. Ignorance versus degradation? The profession of Gypsy bear handlers and management of inconvenient intangible cultural heritage. Case study–Romania (I). *Zarządzanie w kulturze*, 2016, vol. 17, no. 3, pp. 263–283. ISSN 2084-3976.

KOMÁREK, Stanislav. *Nature and culture: The world of phenomena and the world of interpretation*. München: Lincom Europa, 2009. ISBN 3929075849.

KÖNIG, Hannes J. Human–wildlife coexistence in a changing world. *Conservation Biology*, 2020, vol. 34, no. 4, pp. 786–794. ISSN 0888-8892.

KOVÁČ, Milan; MANN, Arne B. *Boh všetko vidí. O Del sa dikhel: duchovný svet Rómov na Slovensku: Romano pa'aviben pre Slovensko*. Bratislava: Chronos, 2003. ISBN 8089027067.

LECOMPTE, Margaret D.; SCHENSUL, Jean J. *Analysis and interpretation of ethnographic data: A mixed methods approach*. Lanham: Rowman Altamira, 2012. ISBN 0759122083.

MARUSHIAKOVA, Elena; POPOV, Vesselin. Bear-trainers in Bulgaria (tradition and contemporary situation). *Ethnologia Bulgarica*, 1998, vol. 1, pp. 106–116. ISSN 1310-5213.

MARUŠIAKOVA, Elena; POPOV, Veselin. The Bulgarian Gypsies—Searching their Place in the Society. *Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires*, 2000, vol. 4, no. 2. ISSN 1295-2826.

MARUSHIAKOVA, Elena; POPOV, Vesselin. State policies under communism. *Factsheets on Roma History*. 2008. (Preprint).

MATRAS, Yaron. *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. ISBN 1139433245.

MATRAS, Yaron. *The Romani Gypsies*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015. ISBN 067436838X.

MENDIZABAL, Isabel; LAO, Oscar; MARIGORTA, Urko M. et al. Reconstructing the population history of European Romani from genome-wide data. *Current Biology*, 2012, vol. 22, no. 24, pp. 2342–2349. ISSN 0960-9822. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.cub.2012.10.039>.

MILLER, Carol. *The church of cheese: Gypsy ritual in the American heyday*. Boston: Gemma, 2009. ISBN 1934848611.

MUŠINKA, Alexander. Roma Housing. In: *Čačipen pal o Roma. A Global report on Roma in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs, 2003, pp. 371–390. ISBN 8088922218.

NOSKE, Barbara. *Humans and other animals: Beyond the boundaries of anthropology*. London: Pluto Press, 1989. ISBN 0745302652.

OKELY, Judith. *The traveller-gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. ISBN 0521288703.

PEICHEVA, L. 'Tsiganiya' i bulgarskata identichnost (Aksiologicheski aspekti). *Bulgarski folklor*, 1998, 24, № 1–2, s. 132–141. ISSN 0323-9861.

ROSENHAFT, Eve. Romani Berlin: 'Gypsy' Presence, the Culture of the Horse Market and the Shaping of Urban Space 1890–1933. *European History Quarterly*. 2022, vol. 52, no. 4, pp. 532–553. ISSN 0265-6914.

SANDERS, Irwin T. The nomadic peoples of Northern Greece: Ethnic puzzle and cultural survival. *Social Forces*, 1954, vol. 33, no. 2, pp. 122–129. ISSN 0037-7732.

SCHENSUL, Jean J.; LECOMPTE, Margaret D. *Ethnography in action: A mixed methods approach*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2016. ISBN 0759122121.

SCHENSUL, Stephen L.; SCHENSUL, Jean J.; LECOMPTE, Margaret Diane. *Essential ethnographic methods: Observations, interviews, and questionnaires*. Walnut Creek: Rowman Altamira, 1999. ISBN 0761991441.

SJÖLANDER-LINDQVIST, Annelie; MURIN, Ivan; DOVE, Michael E. *Anthropological perspectives on environmental communication*. Cham: Springer Nature, 2022. ISBN 3031108507.

SOULIS, George C. The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, 1961, vol. 15, pp. 141–165. ISSN 0070-7546.

STEWART, Michael. Roma and Gypsy “ethnicity” as a subject of anthropological inquiry. *Annual Review of Anthropology*, 2013, vol. 42, no. 1, pp. 415–432. ISSN 0084-6570. Available from: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092010-153348>.

STEWART, Michael. *The time of the Gypsies*. London: Routledge, 2019. ISBN 0429495803.

SUTHERLAND, Anne H. *Roma: Modern American Gypsies*. Long Grove: Waveland Press, 2016. ISBN 1478633794.

SWANSON, Heather Anne; LIEN, Marianne Elisabeth; WEEN, Gro B. *Domestication gone wild: politics and practices of multispecies relations*. Durham: Duke University Press, 2018. ISBN 0822371642.

TEBBUTT, Nicholas Saul; SAUL, Susan. *The role of the Romanies: images and counter-images of „Gypsies“/Romanies in European cultures*. Liverpool: Liverpool University Press, 2004. ISBN 0853236798.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

БИОКУЛТУРНО РАЗНООБРАЗИЕ И СЪЖИТЕЛСТВО
ЧОВЕК – ЖИВОТНО: НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ
НЕАГРАРНИ РОМСКИ ОБЩНОСТИ
В ДУНАВСКИЯ РЕГИОН

ДОЦ. Д-Р ИВАН МУРИН
ГЛ. АС. Д-Р ИВАН СОУЧЕК

Департамент „Социология и социална антропология“, Университет Матей Бел

40 Тайовскехо, Банска Бистрица 974 01, Словакия.

<https://orcid.org/0000-0001-5824-8058>; <https://orcid.org/0000-0001-5170-871X>

ivan.murin@umb.sk; ivan.soucek@umb.sk

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.230-254>

Получено 2025-07-08; рецензирано 2025-07-22; прието 2025-07-24; публикувано онлайн 2025-11-25

CRedit | Роли на приносителите

Иван Мурин (ORCID [0000-0001-5824-8058](https://orcid.org/0000-0001-5824-8058); ivan.murin@umb.sk); Ръкопис;
Методология; Концептуализация.

Иван Соучек (ORCID [0000-0001-5170-871X](https://orcid.org/0000-0001-5170-871X); ivan.soucek@umb.sk); Ръкопис;
Методология; Концептуализация.

Мира Маркова (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Концептуализация.

Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект DS-FR-22-0018 „Динамика на идентичностите в Дунавския регион (По примера на Видин, Лом и Козлодуй)“ – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Проект № 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

Бележка за печатното издание. Публикацията съдържа детайлни изображения, налични онлайн с висока резолюция.

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено пов-

торно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. В исторически план неаграрните ромски/цигански общности в Европа често са влизали в разрез със социалните норми, акцентиращи върху привързаността към домакинството, към локалната среда и взаимозависимия начин на живот, които са характерни за адаптирането към стопанския поминък при уседналите общности. В периода 2020 – 2024 г. бе проведено теренно проучване на ромските махали Долинка (Словакия) и Махала (България) с цел да бъдат анализирани идентичността, функцията и паралелите между хора и животни по отношение на съжителството, възприемането и ефективното разпространение на малки ежедневни иновации. С помощта на тематични анкети бе оценен начинът, по който участниците в проучването от ромски произход интерпретират частичната адаптация към съжителството човек – животно в райони с основно селскостопански характер. Резултатите включват описание на данни и проучване на конкретни случаи, касаещи (1) съжителството на хора и животни, (2) традиционните функции и положително взаимодействие и (3) потенциал за унаследяване. Изследването предоставя количествени и качествени сведения за взаимоотношенията човек – животно, като показва, че културната идентичност на ромските общности се осмисля по сложен начин и играе важна роля в унаследяването и опазването на биокултурното разнообразие.

Ключови думи: съжителство, хора, животни, ромски общности, адаптация в неаграрна среда, съхранение на разнообразието.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

LIFESTYLE MIGRATION IN IGNATITSA VILLAGE, BULGARIA

RICHARD KERAČÍK, PHD CANDIDATE

 Institute of Ethnology and Central European and Balkan Studies, Faculty of Arts,
Charles University

 nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Prague 1, Czech Republic

 <https://orcid.org/0009-0009-5460-0398>

 richard.keracik@ff.cuni.cz

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.255-269>

 Received 2025-06-27; reviewed 2025-07-22; accepted 2025-07-23; published online
2025-11-25

 CRediT | Contributor Role Taxonomy

Richard Keračík (ORCID [0009-0009-5460-0398](https://orcid.org/0009-0009-5460-0398); richard.keracik@ff.cuni.cz); Writing – Original draft; Methodology; Conceptualisation.

Lenka Jakoubková Budilová (ORCID [0000-0002-4311-6359](https://orcid.org/0000-0002-4311-6359);
lenka.jakoubkovabudilova@fhs.cuni.cz); Conceptualisation; Supervision.

 The study was carried out within the framework of the research project DS-FR-22-0018 “*Identity Dynamics in the Danube Region (based on the Example of Vidin, Lom and Kozloduy)*” – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) ((Project No. 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).).

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](#) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article examines the phenomenon of lifestyle migration in Ignatitsa, a village in northwestern Bulgaria. Drawing on theoretical perspectives on lifestyle migration and, empirical data collected from in-depth interviews with migrants, the study explores motivations, socio-economic backgrounds, and settlement experiences. The findings indicate that lifestyle migrants in Ignatitsa, predominantly from the UK and Germany, are driven by a desire for a better quality of life, lower living costs, and the opportunity to engage in self-sufficient living. The paper further situates these findings

within broader discussions of lifestyle migration and its implications for rural communities.

Keywords: lifestyle migration, northwestern Bulgaria, rural transformation, Ignatitsa.

* * *

In recent decades, researchers have become increasingly interested in lifestyle-led forms of mobility, primarily performed by relatively privileged individuals, whose mobility choices are driven by individualistic motives related to the search for a, “better quality” of life¹. This better quality of life is often perceived to be accessible somewhere else than where the individual is currently living, and hence a move would ensure this access.

Commonly, these flows are directed from the North to the South, with motives related to warmer climates, a more relaxed way of life, escaping the “rat race”,² flexibility and freedom of choice, and lower costs of living implying greater consumption space.³ The ways in which places are perceived, represented, and given meaning play a crucial role in mobility decisions. Representations of places are socially constructed⁴ in interactions between individuals and, in the context of lifestyle-led mobility, imaginaries of places are mediated not only by migrants themselves but also by agents who seek to promote and encourage relocation in various ways.

Lifestyle migration as a field of study has evolved from broader inquiries into privileged mobility,⁵ expatriate experiences,⁶ and transnational retirement migration.⁷

¹ BENSON, Miriam; O'REILLY, Karen. Migration and the search for a better way of life: A critical exploration of lifestyle migration. *The Sociological Review*, 2009, 57, no. 4, pp. 608–625. Available from: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>. [Accessed: 2025-06-17].

² The term “rat race” refers to the highly competitive, fast-paced, and often stressful nature of modern urban life, where individuals feel trapped in a cycle of work, financial obligations, and social pressures with little time for personal fulfillment or leisure.

³ BENSON, Michaela; O'REILLY, Karen. *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*. Farnham: Ashgate Publishing, 2009 (Studies in Migration and Diaspora). ISBN 978-0-7546-7567-9.

⁴ MASSEY, Doreen. *For Space*. London: SAGE Publications, 2005. ISBN 9781412903622.

⁵ O'REILLY, Karen. Intra-European migration and the mobility-enclosure dialectic. *Sociology*, 2007, 41, no. 2, pp. 277–293. Available from: <https://doi.org/10.1177/0038038507074974>. [Accessed: 2025-06-17].

⁶ FECHTER, Anne-Meike; WALSH, Katie. *Examining “expatriate” continuities: Postcolonial approaches to mobile professionals*. Oxfordshire: Taylor & Francis, 2010. Available from: <https://doi.org/10.1080/13691831003687667>. [Accessed: 2025-06-17].

⁷ CASADO-DIAZ, Maria A. Retired and expatriate lifestyles. In: *Lifestyle Migration*. M. BENSON; K. O'REILLY (eds.). Farnham: Ashgate Publishing, 2009, pp. 87–102. Available from: <https://doi.org/10.4324/9781315592398>. [Accessed: 2025-06-17].

The conceptualization of lifestyle migration by Benson and O'Reilly⁸ distinguishes it as a specific category of movement distinct from economic or forced migration. These scholars emphasize that lifestyle migrants actively pursue their vision of an ideal life, shaped by aspirations that differ from conventional economic imperatives. Additionally, O'Reilly⁹ classifies these migrants into three broad categories: residential tourists, seekers of rural idyll, and bohemians.

A crucial aspect of lifestyle migration research is the notion of privilege. While lifestyle migrants often relocate to destinations that offer economic advantages, they may also face forms of marginalization. Hayes¹⁰ discusses how lifestyle migrants in Latin America are sometimes perceived as outsiders who disrupt local cultural dynamics. Similarly, Hoey¹¹ highlights how privilege operates differently in diverse socio-economic and cultural contexts, where lifestyle migrants' economic and social capital can both facilitate and hinder integration.

LIFESTYLE MIGRATION IN BULGARIA

Since the early 21st century, Bulgaria has become an increasingly popular destination for lifestyle migrants, particularly from Western Europe. According to several studies, this trend can be driven by a combination of factors, including the country's natural environment, historical heritage, and favorable legal conditions for foreign property ownership.¹² Particular attention has been given to British and German migrants, who predominantly settle in small villages in central and northwestern Bulgaria, where they renovate old houses and establish self-sufficient farms.¹³

⁸ *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*. Miriam BENSON; Karen O'REILLY (eds.). 1st Edition. Farnham: Ashgate Publishing, 2009. ISBN 9781315592398.

⁹ O'REILLY, Karen. *Key Concepts in Ethnography*. London: SAGE Publications, 2009. ISBN 9781412928656.

¹⁰ HAYES, Matthew. We gained a lot over what we would have had: The geographic arbitrage of North American lifestyle migrants to Cuenca, Ecuador. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2014, 40, no. 12, pp. 1953–1971. Available from: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2014.880335>. [Accessed: 2025-06-17].

¹¹ HOEY, Brian A. From Pi to Pie: Moral narratives of noneconomic migration and starting over in the postindustrial Midwest. *Journal of Contemporary Ethnography*, 2005, 34, no. 5, pp. 586–624. Available from: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2014.880335>. [Accessed: 2025-06-17].

¹² *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*. Miriam BENSON; Karen O'REILLY (eds.). Imprint Routledge, 2016. Available from: <https://doi.org/10.4324/9781315592398>. ISBN (Online) 9781315592398. ISBN 9781138251946.

¹³ DIMITROVA, Petya V. *Urban-rural lifestyle migration in search of the rural idyll: key concepts and examples from the Bulgarian village of Jelen*, pp. 27–34. Online. 2022. Available from: <https://www.academia.edu/116477933/>. [viewed 2025-06-17].

In recent decades, lifestyle migration to Bulgaria has unfolded within the broader context of socio-economic transformations, rural revitalization efforts, and demographic challenges. Lifestyle migration, as defined by Benson and O'Reilly¹⁴, refers to the movement of “relatively affluent individuals, moving either part-time or full-time to places that, for various reasons, signify for the migrants something loosely defined as quality of life”. In the Bulgarian context, this movement often includes both international migrants and domestic residents relocating from cities to rural areas, frequently motivated by aspirations for a more ecological, self-sufficient, and slower-paced lifestyle.¹⁵

An important factor influencing this process is long-term demographic decline, particularly in northwestern Bulgaria, which ranks among the least developed and most rapidly depopulating regions in Europe.¹⁶ Many villages today are either entirely abandoned or predominantly inhabited by elderly residents.¹⁷ While younger generations continue to migrate to cities or emigrate in search of better employment opportunities, new trends have emerged, with some Bulgarians choosing to return to rural areas due to lower living costs and affordable housing.¹⁸ Simultaneously, an increasing influx of foreign migrants – primarily from the United Kingdom, Germany, and the Netherlands – has been observed, as they perceive Bulgaria as an ideal setting for realizing self-sufficient and environmentally conscious lifestyles.¹⁹

THE CASE OF IGNATITSA

Ignatitsa is a small village in northwestern Bulgaria, located approximately 50 kilometers from the capital, Sofia, and about 35 kilometers from the regional center of Vratsa. The village is indirectly connected to Sofia by rail, as a train line runs through the nearby village of Zverino, just 5 kilometers away. The proximity to Sofia, combined with the village's remote and quiet setting, makes it an appealing

¹⁴ BENSON, Miriam; O'REILLY, Karen. Migration and the search..., p. 621.

¹⁵ PILEVA, Desislava. Village-City Mobility in the Everyday Life of the “New Villagers”: Practices and Specifics. *Bulgarian Ethnology*, XLVIII, 2022, pp. 71–91. ISSN 2367-6892.

¹⁶ СУГАРЕВА, Марта; ЦЕКОВ, Николай; ДОНЕВ, Доньо; БОШИКЬОВ, Димитър. *Демографската ситуация в районите на депопулация (на примера на Северозападна България)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2008. ISBN 9789543221578.

¹⁷ MLADENOV, Chavdar; ILIEVA, Margarita. The depopulation of the Bulgarian villages. In: *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, no. 17. D. SZYMAŃSKA; J. BIEGAŃSKA (eds.). Toruń: Nicolaus Copernicus University Press, 2012, pp. 99–107. ISSN 1732-4254. DOI: 10.2478/v10089-012-0010-8.

¹⁸ NATIONAL STATISTICAL INSTITUTE. *Population by Permanent and Current Address, Bulgaria: Report Generator*. Available from: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=1962. [viewed 2025-06-17].

¹⁹ *Understanding Lifestyle Migration: Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life*. Miriam BENSON; Nicholas OSBALDISTON (eds.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. ISBN 9781137328670.

destination for those seeking an alternative to urban life without complete isolation. In addition to its accessibility, the village is situated in a picturesque natural environment, lying near the Iskar Gorge and at the foothills of the Vratsa Mountains. This setting provides stunning landscapes, opportunities for outdoor recreation, and a sense of tranquility that is highly attractive to those seeking a slower-paced lifestyle. According to the most recent demographic data, Ignatitsa had 439 registered permanent residents, a decline of 185 over the past decade.²⁰ This pattern reflects broader depopulation trends in rural Bulgaria, where aging populations and the migration of younger generations to urban areas have left many villages sparsely inhabited.²¹

Despite this decline, Ignatitsa has attracted a small but distinct group of foreign lifestyle migrants. This research, based on fieldwork conducted between 2022 and 2024, includes interviews with six individuals – two couples and two single men – from the UK and Germany, ranging in age from 30 to 69. The respondents represent different phases of settlement and adaptation. A British couple, aged 65 and 69, has lived in the village for over 16 years and even purchased a second home in nearby Lyutibrod. A German couple, aged 55 and 60, arrived two years ago and is in the process of self-renovating their house. Two single men, one British and one German, have also made Ignatitsa their home. The British migrant has lived in the village for over a decade while working remotely in the financial sector, whereas the 30-year-old German migrant, who has been in Ignatitsa for one year, works remotely for an international corporation.

My selection of Ignatitsa as a research site was not accidental. While conducting earlier fieldwork in the region, I repeatedly heard about the presence of foreign migrants in the village from locals in neighboring communities. However, no previous research had explicitly focused on this group, and little was known about the extent of their settlement, their motivations, and their experiences of integration (or lack thereof). This gap in scholarly attention, combined with my curiosity about the scale of the migrant community, their reasons for choosing Ignatitsa, and the specific challenges they encounter, made the village a compelling case for further investigation.

Between 2022 and 2024, I visited Ignatitsa multiple times, initially as part of a student fieldwork program and later independently. My research combined semi-structured interviews with participant observation, allowing me to engage directly with both the migrant community and local residents. I attended village events,

²⁰ NATIONAL STATISTICAL INSTITUTE. *Population by statistical regions, age, place of residence and sex*. Online. Available from: <https://www.nsi.bg/en/statistical-data/206/650>. [viewed 2025-06-16].

²¹ СУГАРЕВА, Марта; ЦЕКОВ, Николай; ДОНЕВ, Доньо; БОШИКЬОВ, Димитър. *Цит. съч.*

including a traditional folklore festival and a local football match, both of which provided valuable insights into social dynamics within the village. Additionally, my connection to the nearby Cherepish Monastery played a key role in facilitating introductions to key figures in the village. The monastery's abbot personally introduced me to the mayor and local residents, including individuals from neighboring villages who frequently visit Ignatitsa. One of these individuals, Boris – affectionately called “Bay Boris” by locals, using a regional variant of “Uncle” – is a well-known community activist and local patriot. Conversations with him, as well as with other long-term residents, helped contextualize the presence of foreign migrants within broader regional and demographic shifts.

This multi-method approach allowed me to collect data not only through direct interviews but also through informal conversations and firsthand observations of daily life in the village. By interacting with both foreign migrants and Bulgarian residents, I was able to compare perspectives on migration, integration, and the village's future. The findings shed light on how and why migrants arrived in Ignatitsa, their perceptions of the local community, and the extent to which they engage with or remain separate from it. These insights form the foundation for the following discussion on lifestyle migration in the village and its implications for the broader rural transformation of northwestern Bulgaria.

What sets Ignatitsa apart from other lifestyle migration destinations is that, despite the presence of foreigners, there is no real expatriate or migrant community forming. The migrants themselves view this as an advantage. Unlike other rural areas in Bulgaria that have seen an influx of foreigners creating close-knit communities, the individuals in Ignatitsa prefer the solitude and independence the village offers. They value the fact that Ignatitsa has not become a well-known settlement for expatriates and hope that it remains that way. Many expressed relief that they are among the very few foreigners in the village, emphasizing that the absence of a larger expatriate presence helps maintain the authenticity of the place.

A major factor in choosing Ignatitsa was affordability. Housing prices in Western Europe have made homeownership nearly impossible for many, leading to increased interest in alternative destinations. One of the German migrants noted:

“To just be clear, houses in Germany are not affordable at all, especially for people my age, and I didn’t want to have a big loan for the rest of my life. So, I looked on the internet to see which European country had cheap houses, and then I ended up here”.

Another respondent described the process of searching for property:

“We found it on the internet. We were going from village to village, and before we made a plan in Germany about which regions could be interesting. But when we came here, we knew we didn’t need to see more. We had a good feeling about staying here”.

However, affordability is not the only reason migrants are drawn to Ignatitsa. The natural environment and peaceful atmosphere are equally important. One resident described the stark contrast between his previous life in Berlin and his current experience in the village:

“Berlin is too loud, too dirty. Now I need landscape, fresh air, freshwater, and this I found here”.

Others see their relocation as a precautionary measure, securing a rural retreat in uncertain times:

“It’s simple and friendly, and it’s enough. And it’s like plan B for us—no one knows what will happen in central Europe”.

Self-sufficiency is another key theme among the migrants. Some of them have adopted off-grid solutions to reduce reliance on state infrastructure. One German migrant stated:

“I’m not connected to electricity. I have a solar panel”.

Yet, despite the advantages of affordability and tranquility, life in Ignatitsa is not without its challenges. Many of the houses require significant renovation, which can cost far more than the initial purchase price. One migrant, who bought his home for €20,000, shared:

“We bought a house for €20,000, but we must reconstruct it for €60,000. That’s one of the reasons we are here. We don’t have enough money to buy a house in Germany”.

The lack of services, particularly in winter, also influences the way migrants structure their lives. Some, like a British couple who have been in Ignatitsa for 16 years, opt for seasonal migration:

“We go away normally for three months in the winter. We travel to Turkey, Greece, Italy”.

Their decision is partly driven by practical concerns, such as rising energy costs:

“You know, electricity is expensive”.

While some migrants stay in Ignatitsa year-round, others treat it as a seasonal retreat, spending the warmer months there while avoiding the harsher Bulgarian winters. This further reinforces the non-community nature of the migrant presence in the village, as there is little interaction between the foreign residents, and they do not form a cohesive social group.

Ignatitsa presents an intriguing case of lifestyle migration where individualism, affordability, and nature are prioritized over social integration and community-building. The migrants enjoy solitude, and rather than seeking to create an expatriate enclave, they actively prefer that their settlement remain unnoticed by other potential migrants. Their experiences illustrate the complexities of lifestyle migration, where the search for a better quality of life does not necessarily entail a desire for social belonging. In contrast to many other rural areas experiencing foreign in-migration, Ignatitsa remains a place where lifestyle migrants seek refuge, not collective engagement.

LIFESTYLE MIGRATION IN IGNATITSA IN COMPARISON TO OTHER BULGARIAN VILLAGES

While Ignatitsa has attracted a small number of foreign lifestyle migrants, it stands in contrast to other Bulgarian villages that have experienced more pronounced waves of in-migration. Notable examples include Veliko Tarnovo, a historic town that has drawn a considerable expatriate community, particularly from the UK; the village of Jelen, known for its eco-conscious lifestyle migrants; and settlements in the Rhodope Mountains, where alternative and nature-based living have appealed to a growing number of Western Europeans.

A significant distinction between Ignatitsa and these other locations lies in the degree of community formation among migrants. In Veliko Tarnovo, a well-established expatriate network has developed over the past two decades. The town's historical charm, accessibility, and relatively developed infrastructure have facilitated the integration of foreign migrants, leading to the creation of social networks, businesses, and organized events catering to the foreign community.²² Similarly, in the Rhodope region, lifestyle migrants, often motivated by ecological concerns, have established cooperative farming projects and intentional communities that emphasize sustainability and shared resources.²³ In Jelen, the case is somewhat different; while the village has attracted migrants seeking a more self-sufficient lifestyle, its com-

²² *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*, 2016.

²³ PILEVA, Desislava. *Op. cit.*, pp. 71–91.

munity functions as a quasi-community rather than a tightly-knit social unit, due to differences in individual objectives and approaches to rural life.²⁴

In contrast, Ignatitsa remains a place where foreign residents live in isolation from one another, deliberately avoiding the formation of a foreign enclave. The migrants who have settled in the village express a preference for maintaining a low-profile existence, often citing concerns that an increased expatriate presence could alter the character of the area. This perspective aligns with observations from respondents who explicitly stated that they appreciate being among the only foreigners in the village and hope that Ignatitsa does not become a more popular destination for lifestyle migrants. Similar attitudes have been observed in other cases of rural lifestyle migration, where some migrants prefer solitude and individual autonomy over community engagement.²⁵

However, this avoidance of an expatriate enclave does not necessarily mean that all foreign migrants remain completely detached from the local community. The level of integration varies among individuals. Some, particularly the British couple who have lived in the village for over 16 years, appear to be well-integrated. They are widely known among locals, frequent the village shop and tavern, and have learned Bulgarian, allowing them to communicate effectively and participate in local social life. In contrast, newer arrivals, especially those who work remotely, tend to maintain a more private existence, engaging minimally with local residents beyond practical necessities.

This suggests that while Ignatitsa does not have a structured expatriate network, integration occurs on an individual basis. Some migrants establish meaningful local connections and become recognized members of the community, while others prioritize solitude and self-sufficiency over social engagement. Thus, rather than viewing lifestyle migrants in Ignatitsa as a homogenous group, it is more accurate to understand their settlement patterns as diverse, shaped by personal choices, length of residence, and motivations for relocation.

This resistance to forming a community among migrants is a notable departure from the trends observed in other Bulgarian villages with significant expatriate populations. While many lifestyle migrants in Bulgaria seek both a change in environment and a sense of community with like-minded individuals, those in Ignatitsa appear to prioritize solitude, self-sufficiency, and the ability to shape their rural existence without external social pressures.²⁶

²⁴ *Understanding Lifestyle Migration: Theoretical Approaches...*

²⁵ HOEY, Brian A. *Op. cit.*, pp. 586–624.

²⁶ HAYES, Matthew. *Op. cit.*, pp. 1953–1971.

Despite this divergence, lifestyle migration to Ignatitsa shares some commonalities with other Bulgarian destinations. Like Jelen and the Rhodope villages, the migrants in Ignatitsa are drawn by the affordability of property, the opportunity to live closer to nature, and the potential for a slower-paced lifestyle. They also share the broader motivations of lifestyle migrants elsewhere in Bulgaria, such as disillusionment with urban life in Western Europe, the desire for a financial reset, and the search for autonomy in daily living.²⁷ However, the absence of a structured expatriate network and the reluctance to develop one sets Ignatitsa apart as a case where individualistic migration patterns are preferred over collective settlement.

CONCLUSION

The case of lifestyle migration in Ignatitsa challenges dominant narratives of expatriate community formation, highlighting the role of individualism, affordability, and rural solitude in shaping migration decisions. Unlike many other rural settlements in Bulgaria, where lifestyle migrants form structured communities, the migrants in Ignatitsa actively resist collective engagement. Their preference for isolation over social integration underscores the diversity of settlement strategies among lifestyle migrants and questions the assumption that shared motivations necessarily lead to cohesive expatriate enclaves.

However, the findings must be interpreted with caution due to the limited number of respondents. While the study provides valuable insights into an alternative model of lifestyle migration, the small sample size may not capture the full complexity of settlement patterns in rural Bulgaria. Nonetheless, it confirms that lifestyle migration does not always lead to community formation, even when migrants share similar aspirations. Ignatitsa exemplifies a scenario where lifestyle migrants seek personal autonomy rather than collective belonging, demonstrating that the pursuit of a “better life” can take highly individualized forms. This challenges prevailing paradigms in lifestyle migration research and invites further inquiry into the conditions under which migrants choose solitude over social networks.

²⁷ McINTYRE, Norma; WILLIAMS, Daniel R.; McHUGH, Kevin E. Multiple dwelling and tourism: Negotiating place, home and identity. *Journal of Rural Studies*, 2006, 22, no. 4, pp. 385–396. ISSN 0743-0167. ISSN (Online) 1873-1392.

View of Ignatitsa village, Bulgaria, April 2022

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

СУГАРЕВА, Марта; ЦЕКОВ, Николай; ДОНЕВ, Доньо; БОШИКЪОВ, Димитър. *Демографската ситуация в районите на депопулация (на примера на Северозападна България)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2008. ISBN 9789543221578.

BENSON, Michaela; O'REILLY, Karen. *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*. Farnham: Ashgate Publishing, 2009 (Studies in Migration and Diaspora). ISBN 978-0-7546-7567-9.

BENSON, Miriam; O'REILLY, Karen. Migration and the search for a better way of life: A critical exploration of lifestyle migration. *The Sociological Review*, 2009, 57, no. 4, pp. 608–625. Available from: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>. [Accessed: 2025-06-17].

CASADO-DIAZ, Maria A. Retired and expatriate lifestyles. In: *Lifestyle Migration*. M. BENSON; K. O'REILLY (eds.). Farnham: Ashgate Publishing, 2009, pp. 87–102. Available from: <https://doi.org/10.4324/9781315592398>. [Accessed: 2025-06-17].

DIMITROVA, Petya V. *Urban-rural lifestyle migration in search of the rural idyll: key concepts and examples from the Bulgarian village of Jelen*. Online. 2022. Available from: <https://www.academia.edu/116477933/>. [viewed 2025-06-17].

FECHTER, Anne-Meike; WALSH, Katie. *Examining “expatriate” continuities: Postcolonial approaches to mobile professionals*. Oxfordshire: Taylor & Francis, 2010. Available from: <https://doi.org/10.1080/13691831003687667>. [Accessed: 2025-06-17].

HAYES, Matthew. We gained a lot over what we would have had: The geographic arbitrage of North American lifestyle migrants to Cuenca, Ecuador. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2014, 40, no. 12, pp. 1953–1971. Available from: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2014.880335>. [Accessed: 2025-06-17].

HOEY, Brian A. From Pi to Pie: Moral narratives of noneconomic migration and starting over in the postindustrial Midwest. *Journal of Contemporary Ethnography*, 2005, 34, no. 5, pp. 586–624. Available from: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2014.880335>. [Accessed: 2025-06-17].

Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences. Miriam BENSON; Karen O'REILLY (eds.). 1st Edition. Farnham: Ashgate Publishing, 2009. ISBN 9781315592398.

Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences. Miriam BENSON; Karen O'REILLY (eds.). Imprint Routledge, 2016. Available from: <https://doi.org/10.4324/9781315592398>. ISBN (Online) 9781315592398. ISBN 9781138251946.

MASSEY, Doreen. *For Space*. London: SAGE Publications, 2005. ISBN 9781412903622.

McINTYRE, Norma; WILLIAMS, Daniel R.; McHUGH, Kevin E. Multiple dwelling and tourism: Negotiating place, home and identity. *Journal of Rural Studies*, 2006, 22, no. 4, pp. 385–396. ISSN 0743-0167. ISSN (Online) 1873-1392.

MLADENOV, Chavdar; ILIEVA, Margarita. The depopulation of the Bulgarian villages. In: *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, no. 17. D. SZYMAŃSKA; J. BIEGAŃSKA (eds.). Toruń: Nicolaus Copernicus University Press, 2012, pp. 99–107. ISSN 1732-4254. DOI: 10.2478/v10089-012-0010-8.

NATIONAL STATISTICAL INSTITUTE. *Population by statistical regions, age, place of residence and sex*. Online. Available from: <https://www.nsi.bg/en/statistical-data/206/650>. [viewed 2025-06-16].

NATIONAL STATISTICAL INSTITUTE. *Population by Permanent and Current Address, Bulgaria: Report Generator*. Available from: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=1962. [viewed 2025-06-17].

O'REILLY, Karen. Intra-European migration and the mobility-enclosure dialectic. *Sociology*, 2007, 41, no. 2, pp. 277–293. Available from: <https://doi.org/10.1177/0038038507074974>. [Accessed: 2025-06-17].

O'REILLY, Karen. *Key Concepts in Ethnography*. London: SAGE Publications, 2009. ISBN 9781412928656.

PILEVA, Desislava. Village-City Mobility in the Everyday Life of the “New Villagers”: Practices and Specifics. *Bulgarian Ethnology*, XLVIII, 2022, pp. 71–91. ISSN 2367-6892.

SUGAREVA, Marta; TSEKOV, Nikolay; DONEV, Donyo; BOSHIKYOV, Dimitar. *Demografskata situatsiya v rayonite na depopulatsiya (na primera na Severozapadna Bulgaria)*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2008. [in Bulgarian]. ISBN 9789543221578.

Understanding Lifestyle Migration: Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life. Miriam BENSON; Nicholas OSBALDISTON (eds.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. ISBN 9781137328670.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ЛАЙФСТАЙЛ МИГРАЦИЯ
В СЕЛО ИГНАТИЦА, БЪЛГАРИЯ

ДОКТ. РИХАРД КЕРАЧИК

Институт по етнология, централноевропейски и балкански изследвания,
Философски факултет, Карлов университет

Пл. „Ян Палах“ 1/2, Прага 116 38, Чешка република

<https://orcid.org/0009-0009-5460-0398>

marek.jakoubek@upce.cz | lenka.jakoubkovabudilova@fhs.cuni.cz

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.255-269>

Получено 2025-06-27; рецензирано 2025-07-22; прието 2025-07-23; публикувано
онлайн 2025-11-25

CRedit | *Роли на приносителите*

Рихард Керачик (ORCID [0009-0009-5460-0398](https://orcid.org/0009-0009-5460-0398); richard.keracik@ff.cuni.cz);
Ръкопис; Методология; Концептуализация.

Ленка Якоубкова Будилова (ORCID [0000-0002-4311-6359](https://orcid.org/0000-0002-4311-6359);
lenka.jakoubkovabudilova@fhs.cuni.cz); Концептуализация; Ръководство.

Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект
DS-FR-22-0018 „Динамика на идентичностите в Дунавския регион (По примера
на Видин, Лом и Козлодуй)“ – [Multilateral Competition for Scientific and
Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Проект № 8X23006 |
BG-175467353-2022-07-0010-C01).

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент
Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет
„Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се
разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено пов-
торно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че ориги-
налната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Статията разглежда феномена на лайфстайл миграцията в село Игнатица,
Северозападна България. Въз основа на теоретични перспективи за лайфстайл
миграцията и емпирични данни, събрани от подробни интервюта с мигранти, про-
учването изследва мотивите, социално-икономическия произход и опита в засел-
ването им. Наблюденията показват, че мигрантите в Игнатица, които са предимно

от Обединеното кралство и Германия, са водени от желанието за по-добро качество на живот, за по-ниски разходи и от възможност да развият самодостатъчен начин на живот. В допълнение статията разглежда тези наблюдения в рамките на по-широката проблематика на лайфстайл миграцията и на нейните последици за селските общности.

Ключови думи: лайфстайл миграция, Северозападна България, трансформация на селските райони, Игнатица.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

LANGUAGE AND IDENTITY AMONG THE JEWISH
COMMUNITY FROM THE VIDIN REGION

ASSIST. PROF. MINA TASSEVA-BENCHEVA, PHD

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0002-1769-4120>

mltaseva@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.270-284>

Received 2025-07-03; reviewed 2025-07-14; accepted 2025-07-22; published online 2025-11-25

CRediT | *Contributor Role Taxonomy*

Mina Tasseva-Bencheva (ORCID [0000-0002-1769-4120](https://orcid.org/0000-0002-1769-4120); mltaseva@uni-sofia.bg)

Writing – Original Draft; Metodology; Conceptualisation

Mira Markova (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Conceptualisation

Kremena Iordanova (ORCID [0009-0003-5247-5139](https://orcid.org/0009-0003-5247-5139); kremenaj@uni-sofia.bg); Conceptualisation

The study was carried out within the framework of the research project DS-FR-22-0018 “*Identity Dynamics in the Danube Region (based on the Example of Vidin, Lom and Kozloduy)*” – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Project No. 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](#) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The paper explores the relationship between language and identity through the example of Judeo-Spanish and the Jewish community from the Danubian region in the North-Western part of the Bulgarian lands. The main focus of the paper is the region of Vidin as an urban center where Sephardi Jews, carriers of this language, settled as early as the 16th century and where the memory of this community is preserved to this day.

Examples of other urban centers in the region, such as Lom, are cited as well, taking into account the migration processes through the Danubian region. The study is based on field research, as well as on data that can be divided in two groups, the first covering examples from the period from the settlement of the Jews to the 19th century and the second corresponding to the 20th – 21st century. The first part of the paper places the analyzed examples in context, by outlining briefly the history of the Sephardi community focusing on Vidin and its region. The second part examines specific examples of the relationship between language and identity in the above-mentioned periods.

Keywords: identity, Judeo-Spanish, Ladino, Jews, Vidin, Lom.

* * *

The paper explores the relationship between language and identity through the example of Judeo-Spanish and the Jewish community from the Danubian region in the North-Western part of the Bulgarian lands. The main focus of the paper is the region of Vidin as an urban center where Sephardi Jews, carriers of this language, settled as early as the 16th century and where the memory of this community is preserved to this day¹. Examples of other important urban centers in the region, such as Lom, will be cited as well, taking into account the migration processes through the Danubian region. The study is based on field research, as well as on data that can be divided in two groups, the first covering examples from the period from the settlement of the Jews to the 19th century and the second corresponding to the 20th – 21st century. The field research, conducted in 2023 – 2024, gathered information on the community in the region and, more particularly, evidence of its multilingual milieu through materials in the archive of the Vidin synagogue related both to religious practice and to everyday life (religious corpora, rabbinical answers known as *responsa*, correspondence and literary translations, such as editions of Shakespeare, among others), mostly dated in the period 18th – 20th c. This information was supplemented by informal conversations allowing to trace testimonials on the community related to everyday life and language use among its descendants in Bulgaria during the 20th c. (published in N. Nenov, B. Charalanova and T. Shtereva, cited below). Additionally, the study draws on the author's personal observations on the use of Judeo-Spanish among Sephardi descendants. The data included in the study of I. Dobрева² is of particular interest for the period from the settlement of the Jews to the 19th century, examples from this study are examined with respect to the Vidin region

¹ Through the Cultural center Jules Pascin, housed in the renovated building of the Vidin synagogue, Cultural center Jules Pascin. Online. Available from: <https://www.cc-pascin-vidin.eu/en/category/7/node/8>. [Accessed: 2025-06-25], as well as through the Monument of Gratitude (also known as The Jewish monument), installed by the Vidin Jewry in the city-center in memory of their life and rescue. The cultural center regularly holds exhibitions dedicated to aspects of Jewish life and history. During my visit in April 2024, the exhibition "For Justice and Humanity", curated by the State Archives in Vidin, was dedicated to the life and work of Metropolitan Neofit of Vidin and the rescue of the Bulgarian Jews.

in this period. The collection of interviews and personal accounts published by N. Nenov, B. Charalanova and T. Shtereva³ and focused more generally on the memories of Bulgarian Jews in the 20th c. offer valuable resources allowing to reconstruct aspects of the language use in the region in more recent times. Examples from this collection are cited and analyzed within the proposed research perspective in the second part of the paper. The relationship between language and identity has been explored by numerous studies addressing subjects such as plurilingualism and multilingualism, migration, national and local identity, urban space, gender etc⁴. With regard to the specific part of the Danubian region, aspects of this topic have been addressed by M. Markova and M. Marinova (in the current issue). Taking into account these perspectives, the paper also addresses issues related to the historical development of Judeo-Spanish and its use with regard to other Balkan languages, insofar as these aspects reflect the specific worldview of its carriers in a given moment. In order to place the analyzed examples in context, I will first outline briefly the history of the Sephardi community focusing on Vidin and its region. In the second part of the paper, I will examine specific examples of the relationship between language and identity in the above-mentioned periods.

The settlement of Sephardi Jews in the Danubian region began in the 16th century, only a few decades after their expulsion from the Iberian Peninsula⁵ and continued through the century in urban centers such as Vidin and Nikopol and beyond the Danubian area, towards the South (Plovdiv)⁶. In Vidin, the Sephardi Jewry found

² DOBREVA, Iskra. The Multilingualism of Balkan Jews as Reflected in Judeo-Spanish Sources From the 16th to the 20th Centuries. In: *Jewish Literatures and Cultures in Southeastern Europe. Experiences, Positions, Memories*. Renate HANSEN-KOKORUŠ; Olaf TERPITZ (eds.). Vienna: Böhlau Verlag, 2021, pp. 129–142. ISBN 978-3-205-21288-1.

³ *Страдание и спасение: паметта на еврейските общности в Русе, Шумен и Варна*. Николай НЕНОВ; Бета ХАРАЛАНОВА; Татяна ЦЕРЕВА (състав.). Русе: Сдружение „Европейски пространства 21“, 2015. ISBN 978-954-91968-6-3.

⁴ *Language and masculinity*. Sally A. JOHNSON; Ulrike Hanna MEINHOF (eds.). Oxford: Blackwell, 2004. ISBN 978-0-631-19767-6; *Discourses of endangerment: ideology and interest in the defence of languages*. Alexandre DUCHÊNE; Monica HELLER (eds.). London: Continuum, 2008. ISBN 978-1-84706-322-9; *Multilingualism and Identity: Interdisciplinary Perspectives*. Wendy AYRES-BENNETT; Linda FISHER (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2022. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1017/9781108780469>. [viewed 2025-06-30]; МАРКОВА, Мира. *Локални култури и традиции*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022. ISBN 978-954-07-5518-2.

⁵ COLLIN, Gaëlle; STUEMUND-HALEVY, Michael. Un trésor oublié : le fonds judéo-espagnol de la bibliothèque municipale Ivan Vazov de Plovdiv (Bulgarie). *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección de Hebreo*, 2006, 55, p. 109. Available from: <https://digibug.ugr.es/handle/10481/73424>. [Accessed 2025-03-06].

⁶ KEREN, Zvi. On the History of the Jewish Community in Vidin, 16th to 18th Centuries. *Études balkaniques*. 1996, no. 1, pp. 83–84. ISSN 0324-1645; МУТАФОВА, Красимира; ВАСИЛИЕВ, Младен. Еврейската общност в Никопол и Плевен – опит за съпоставително изследване. *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. 2013, 6, № 1, с. 146–149.

already existing Romaniote and Ashkenazi communities⁷, towards the 17th century Jews inhabited the localities of Varosha and Kaletto, the latter preserved its importance for this population until the migration towards Israel in the mid-20th century⁸. As with other known examples, the Ashkenazi and Sephardi groups initially had separate places of congregation up until the 18th century when the community already gathered in one synagogue⁹. The now-restored Vidin synagogue (today, Cultural center Jules Pascin) was built at the end of the 19th century. At this time, Jews in urban centers such as Vidin and Lom also had established their schools¹⁰. Jews from the region have entertained various relations with other major urban centres in the area, due to travel, commerce as well as to marriage. As early as the 18th century such a process marked the arrival of Jews from Vidin and other cities along the Danube to Ruse¹¹. In more recent times, families moved from Lom to Vidin and spent several years there as one of the parents worked in the city¹². In other cases, family members living later in Lom were told stories about specific important moments, such as marriage, that took place in Vidin and were specifically related to the city's synagogue¹³. As we will see, these migration processes can be directly related to the language competence and the way it relates to identity negotiation among the members of the community.

Having examined these historical aspects, let us now turn to the Judeo-Spanish language and its use within the community. For the purpose of this paper, the term “Judeo-Spanish” will be used with reference to the language, spoken and written, by the Jewry of Sephardi descent. Other terms, such as “Ladino” will be used in specific citations¹⁴. Associated with the Sephardi community, who established a large diaspora throughout Europe after leaving the Iberian Peninsula at the end of the 15th century, Judeo-Spanish is defined as a vernacular language that evolved through

⁷ KEREN, Zvi, *Op. cit.*, pp. 81–82.

⁸ *Ibidem*, p. 86.

⁹ *Ibidem*, p. 85; КЕРЕН, Цви. Еврейската общност във Видин през XVI–XVIII век. *Историческо бъдеще*. 2013, № 1–2, с. 179. ISSN 1311-0144.

¹⁰ KEREN, Zvi. *Studies of Jewish life in Bulgaria: from the 16th to the 20th century*. Tel Aviv: ContentoNow, 2015, The school. ISBN 978-965-550-670-9.

¹¹ *Страдание и спасение...*, с. 53; КЕРЕН, Цви. Еврейската общност във Видин..., с. 187, KEREN, Zvi, *Studies of Jewish life in Bulgaria...*, p. 57.

¹² *Страдание и спасение...*, с. 127.

¹³ *Пак там*, с. 131.

¹⁴ Specialized linguistic studies provide more details on the historical development of the language and the terminology adopted for its varieties, cf. КЪНЧЕВ, Иван. Към зalezа на един език. *La Estreya. Списание за еврейска история, изкуство, култура*, 2016, № 9, с. 24–35. ISSN 1313-8200; BUNIS, David M. Lexical Elements of Slavic Origin in Judezmo on South Slavic Territory, 16–19th Centuries: Uriel Weinreich and the History of Contact Linguistics. *Journal of Jewish Languages*, 2017, 5, no. 2, pp. 217–252. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1163/22134638-05021121>. [viewed 2025-06-29].

the centuries and adopted influences from various languages it came into contact with¹⁵. Use of the language is generally considered to cover everyday life, with Hebrew being reserved for religious purposes¹⁶. However, in reality, the boundaries between these areas seem to have been flexible with Judeo-Spanish being used, at least in some instances, in ritual and religious context (cemetery inscriptions) on Bulgarian lands¹⁷ and beyond¹⁸.

Linguists have observed specific features of the language as it came into contact with the languages of the Balkan Peninsula. This type of language adaptation is attested in other regions as well, with specific linguistic elements corresponding to the area¹⁹. In the Balkans, these features include but are not limited to lexical elements and language structures²⁰, the latter reflecting common traits of the Balkan languages, such as the replacement of infinitive by subjunctive structures²¹. These changes are important, as they can be interpreted not only on linguistic level but also in anthropological perspective, as showcasing the specifics in the collective way of thinking and articulating ideas and as a part of the larger expression of collective worldview²². In fact, the choice of vocabulary was perceived by Jews as a part of the way they were seen by their peers, as attested by the childhood memories of a Sephardi descendant in the 20th century. On one occasion, she chose a word used in her family, *colcha* (quilt), to describe a blanket in front of Bulgarian children, and felt mocked, quickly resorting to the use of the term *yurgan*, a more popular word with Turkish

¹⁵ PASIKOWSKA-SCHNASS, Magdalena. *Ladino: Judeo-Spanish language and culture in Europe*. UNESCO, 2023, pp. 2–3. Online. Available from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739299/EPRS_BRI\(2023\)739299_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739299/EPRS_BRI(2023)739299_EN.pdf). [viewed 2025-06-28].

¹⁶ *Ibidem*, p. 2.

¹⁷ COLLIN, Gaëlle; STUEMUND-HALEVY, Michael. *Op. cit.*; FAY, Richard; DAVCHEVA, Leah. Zones of interculturality and linguistic identity: tales of Ladino by Sephardic Jews in Bulgaria. *Language and Intercultural Communication*, 2014, 14, no. 1, p. 10. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1080/14708477.2013.866122>. [viewed 2025-06-20]; DOBREVA, Iskra. *Op. cit.*, p. 135.

¹⁸ KIRSCHEN, Bryan. Judeo-Spanish as a Jewish Language: Linguistic Realities and Ideologies. In: *Judeo-Spanish and the making of a community*. Bryan KIRSCHEN (ed.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015, p. 18. ISBN 978-1-4438-7805-0.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 18–19.

²⁰ КЪНЧЕВ, Иван. *Цум. съч.*, с. 25; MINERVINI, Laura. The role of merchants in the linguistic history of the Sephardic Jews. *RiCOGNIZIONI. Rivista di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne*, 2020, 7, 13, p. 32. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.13135/2384-8987/4493>. [viewed 2025-03-06]; MARCEL, Israel. Historical and linguistic study of the Ladino language spoken by the Sephardic Jews of the Balkans in the age of the Ottoman empire. *Хармония в различията*, 2024, № 1, с. 501–508. ISSN 2367-7899.

²¹ DOBREVA, Iskra. Final Subordinate structures in Balkan Judeo-Spanish. *Филологически форум*, 2016, № 2, с. 87–101. ISSN 2367-8119.

²² *Discourses of endangerment...*, p. 2.

origin, that the other children could understand²³. This example illustrates some of the implications of the vocabulary choice in multilingual context. As the individual is confronted with multiple possibilities to express the same idea, he may have to go through a mental process in order to choose a term, based on his knowledge of the public. This choice is then determined by the speaker's willingness to establish a level of mutual understanding and integration with the group. This type of situation may result in avoidance of specific lexical heritage or in refusal of using a language altogether.

In the context of a large migratory process started at the end of the 15th century, the Ottoman territories welcomed Sephardi communities who came into contact with preexisting Jewish population speaking other languages²⁴. As we have seen, this was the case with the Vidin region. Beginning with the 16th century and up to the 18th century, Judeo-Spanish seems to have gradually become a *koiné* (common language) for the Jewish population by adapting and absorbing elements of these spoken languages²⁵. In the period from the 16th century to the beginning of the 20th century, the Jewish population developed multilingual communities and communicated in Judeo-Spanish, Bulgarian and Turkish. I. Dobрева, following D. M. Bunis²⁶, has studied relevant examples of multilingualism among Jews in Vidin and the Danube region. In her study, she highlights that the use of multiple languages in the period is attested both among women and men²⁷, thus becoming a common characteristic of the Jewish population. Moreover, it was during that period that Judeo-Spanish developed its "Balkan pragmatics", while the Jews were sharing a common reality with other Balkan people²⁸. The last observation indicates also a shift in the worldview of the language's carriers.

If we examine more closely some the examples cited by I. Dobрева, we can observe that the communication described is relevant to various contexts, such as everyday life, juridical context, commerce. It appears that, during the period, the relation between Judeo-Spanish and Jewish identity was stable, as this language was the preferred medium inside the community in these contexts, and was used not only in private but also in public context, such as, for instance, rabbinical court cases²⁹. Judeo-Spanish may also have been the preferred way of communicating with newly arrived Jewish families. The language has served as a type of international medium

²³ Cf. account published in *Страдание и спасение...*, с. 284.

²⁴ DOBREVA, Iskra. The Multilingualism of Balkan Jews..., p. 155.

²⁵ *Ibidem*, p. 134.

²⁶ BUNIS, David M. *Op. cit.*

²⁷ DOBREVA, Iskra. The Multilingualism of Balkan Jews..., pp. 139–140.

²⁸ *Ibidem*, p. 140.

²⁹ *Ibidem*, pp. 136–137.

of communication for the Sephardi Jewry, providing, in some cases, a helpful instrument during the establishment of families coming from other regions and unable to speak local languages. One of them, coming from Vienna, later hired a teacher to learn Turkish in order to integrate more easily into the commercial life of Vidin during the 19th century³⁰. In fact, from the period of their arrival in Vidin, trade was one of the main activities of Jews and the Sephardi community in particular. This contributed to their cosmopolite identity through the connections in the Ottoman empire and beyond, and it also favored linguistic exchange³¹. It appears then that proficiency (spoken and written) in specific languages, such as Turkish, was considered by the Jewish families an important asset for the social integration into the Balkan urban centers. As a consequence, these languages were learned by both men and women who were able to use them with their customers. In this case, the adaptation to the reality and identity of Balkan Jewry seem to pass through effectively communicating in at least one of the commonly used local languages.

These examples show the variety of ways the language played a significant role in negotiating and articulating identity both in private and public life, among families, men and women³². Lexical choices and multilingualism can be related to efforts for preserving aspects of cultural identity or to adaptation to a new cultural and linguistic context. Communicating in a given language could be a matter of personal or collective choice for the members of the community, as they opted for mutual understanding and inclusion in various contexts.

At the turn of the 20th century and up until the mid-20th century, Judeo-Spanish was actively used not only in everyday life but also in periodical press³³ and in printed literary works. In some regions with important concentration of Jewish population, Judeo-Spanish was the mother tongue for nearly 90 percent of the Jewish population³⁴. Thus, for the generations born before the 1940s, this language was firstly associated with the family circle.

In childhood memories and description of their personal life, Jews from Vidin and Lom born before the mid-20th century describe Judeo-Spanish as closely related

³⁰ *Ibidem*, p. 140.

³¹ KEREN, Zvi. *Studies of Jewish life in Bulgaria...*, Economics and commerce in the Vidin community; BUNIS, David M., *Op. cit.*, p. 221–222.

³² With regard to women, it is interesting to note that Jewish women could benefit from certain privileges due to their knowledge of Turkish, as opposed to Christian women. A particular example of this is cited in an excerpt from the *Biography of the Family Arie*, 9, in a description relative to Samokov, but, in light of the information cited above, it could be interpreted in a larger geographical context, cf. DOBREVA, Iskra. *The Multilingualism of Balkan Jews...*, p. 138.

³³ *Страдание и спасение...*, c. 56.

³⁴ COLLIN, Gaëlle; STUDEMUND-HALEVY, Michael. *Op. cit.*, p. 109.

to the family, to activities of everyday life and to the traditional calendar. With regard to age and family figures related to the language, grandparents and, in some cases, parents are cited as speaking Judeo-Spanish fluently. In the two examples examined below, published in N. Nenov, B. Charalanova and T. Shtereva, women in particular are identified as carriers of the language and, more generally, as preserving the Jewish tradition. Naming after grand parents with Judeo-Spanish names was a practice in some families, together with the use of other traditional Jewish names such as Isaac³⁵. For instance, Viktoriya Yosif Levi-Almaleh (born in 1931 in Vidin) affirms that she was named after her grandmother (whose name was Ventura) who raised her and told her Sephardi tales that she remembers and is able to reproduce in Judeo-Spanish. She indicates that the language spoken in their family during her childhood was “Spanish”: “at home, everyone spoke Spanish”³⁶. While speaking about the language and this period of her life, another member of the community, Madlena Vasileva (born in 1947 in Lom) uses the term “Ladino” to describe the language and establishes a kind of hierarchy, saying that she belongs to the “lost generation”, i.e. those born after 1945, who knew nothing of their “Jewish origin, very few of them knew Jewish traditions, most of them don’t know Ladino at all”³⁷.

In this respect, the language is a part of the knowledge belonging to the older generation, that carries knowledge of origins (often transmitted to children as tales), tradition and language. These elements belong to an area of specific knowledge that was not accessible to everyone. As Madlena puts it, she recognised a specific holiday approached by the smell of the traditional food that her grandmother used to prepare on that occasion and she also listened to Ladino that was spoken by her grandmother and her mother in daily life³⁸. In the mid-20th century, Judeo-Spanish was thus a part of the Jewish identity, such as transmitted in the family circle and the practice of tradition. The latter was understood not so much as having to do with religion as to being related to the history of Jewish people through narratives of events related to traditional calendar. Not all family members grew up in the same conditions and some were not placed under the responsibility of the grandparents (and, especially, the female figures). As a result, they do not have the same outlook towards their identity: “my son was also raised by her [her grandmother]. And that is why my children are turned towards the Jewishness. But my sister, who lives in Lom, she has never turned towards the Jewishness, as she was raised in kindergartens, she was not under the care of my grandmother”³⁹.

³⁵ *Страдание и спасение...*, с. 74.

³⁶ *Пак там*, с. 73.

³⁷ *Пак там*, с. 127.

³⁸ *Пак там*, с. 128–129.

³⁹ *Пак там*, с. 129.

The words of Madlena highlight the situation of the language in the mid-20th century. What she feels and expresses as a “lost generation” is her belonging to a generation of Bulgarian Jews who gradually lost connection with Judeo-Spanish. This situation was not only due to political reasons and, in some cases, was a personal or family’s choice. It can be assimilated to a shift towards national identity which, as observed, is usually related to the influence of official narratives, images and institutions⁴⁰. In this respect, it is useful to turn to other sources as they can help us to better understand this choice. Some members of the Jewish community from the Danubian region indicate that they avoided speaking the language during the above-mentioned period, as they seem to have associated it to an older generation and this generation was not perceived as a carrier of traditions and knowledge as much as belonging to the past. To this, was added an identity actively perceived as Bulgarian, as indicated by Sinto Mois Yulzari (born in 1946 in Ruse) who recalls the following about his parents: “They wanted us to feel Bulgarian. Even I, whom I tell, they do not believe me. Even my parents, because they were Sephardi, Spanish Jews, and they knew Spanish, too, when they wanted to hide something from us kids – my sister and me, they spoke in Spanish. Otherwise, at home they spoke exclusively Bulgarian. My sister is five and a half years older than me. She spent part of her childhood with my mother’s mother, with our grandmother, and she insisted on speaking Spanish”⁴¹. The same type of refusal is attested by Sofka Ovadya Farhi (born in 1935 in Varna): “Now, my mother and father spoke in Ladino, and I can translate entirely into Ladino, but I cannot speak. For the simple reason that, because of my stubbornness, I refused to speak in Ladino”⁴². Explaining her refusal, she indicates that, as a child, she confused Bulgarian and Judeo-Spanish words and this confusion led her to feel embarrassed in front of her peers.

With regard to this shift, the Danubian region seems to follow a more general trend, attested also in Southern Bulgaria where, up until the 20th century, Judeo-Spanish was the first language for a good number of members of the Bulgarian Jewry⁴³. In linguistic terms, the shift’s stages are described as follows: 1) the language carriers are able to master the new language and 2) due to objective reasons, they begin to communicate exclusively in this new language. Finally, due to the shift, the original language becomes static⁴⁴. As a consequence of this choice, the language

⁴⁰ MARKOVA, Mira. Dynamics of identities: the example of the Vlachs from the Vidin region. *GSU-IF*, 2025, 1. Available from: <https://doi.org/10.60053/GSU-IF.1.108.201-214>; Cf. АНТОНОВА, Радостина. В: *Промениящите се ромски общности*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024, с. 7. ISBN 978-954-07-5900-5.

⁴¹ *Страдание и спасение...*, с. 82.

⁴² *Пак там*, с. 285.

⁴³ COLLIN, Gaëlle; STUDEMUND-HALEVY, Michael. *Op. cit.*, p. 110.

⁴⁴ КЪНЧЕВ, Иван. *Цит. съч.*, с. 25.

competence gradually diminished among some Danubian Jews or disappeared altogether among others. Thus, in addition to being initially related to inclusion and belonging to a community, Judeo-Spanish started to be associated to a feeling of exclusion as well⁴⁵. In this regard, it is noteworthy that it gradually acquired the status of “secret-sharing language” in some families: the parents, who were still fluent in Judeo-Spanish, used it to communicate when some information needed to be kept away from their children⁴⁶.

These examples clarify the expression “lost generation”, showing that it can refer to individuals who chose not to use the language and preferred to communicate in Bulgarian instead. A similar situation of identity negotiation occurs among young individuals in plurilingual milieus and, particularly, in urban centers where various migrant communities coexist⁴⁷. Through the process, individuals gradually rethink their identity, preserving aspects of their linguistic, culinary or other type of knowledge and choosing a way (and a language) to articulate it. As competence in one language declines and is supplanted by another, a new sense of social solidarity emerges⁴⁸.

In contemporary context, Judeo-Spanish also provides a sense of belonging to a larger community and this applies to two areas, both in terms of language and identity. The first of these areas corresponds to the Balkans, as a region of emergence of a common form of the language, and the second, to Spain and Romance-speaking countries as spaces of linguistic and cultural proximity. To grasp this level, it is necessary to take into account the interest in the language on a more general level and beyond the Danubian region. In fact, the Jewish community in Bulgaria has shown interest in preserving this linguistic heritage through specific club activities. In their study centered around this phenomenon, R. Fay and L. Davcheva have highlighted examples showing that the language is perceived as a way of communication with speakers from the Balkans and from Romance-speaking countries in Europe and beyond⁴⁹. These examples demonstrate that, despite the processes that took place in the 20th century, Judeo-Spanish remains a part of the way descendants of Sephardi

⁴⁵ FAY, Richard; DAVCHEVA, Leah. *Op. cit.*, pp. 6–8.

⁴⁶ *Страдание и спасение...*, с. 82, 185.

⁴⁷ SABATIER BULLOCK, Cécile. Migrants’ Identities in Multilingual Cities: Plurilingualism as Transformative Social Asset. In: *Multilingualism and Identity: Interdisciplinary Perspectives*. Wendy AYRES-BENNETT; Linda FISHER (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2022, pp. 91–108. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1017/9781108780469>. [viewed 2025-06-30].

⁴⁸ КЪНЧЕВ, Иван. *Цит. съч.*, с. 33.

⁴⁹ FAY, Richard; DAVCHEVA, Leah. *Op. cit.*, pp. 10–12. The study focuses on members of the community aged aged between 43 and 93 years in 2014, FAY, Richard; DAVCHEVA, Leah. *Tales of Ladino*. Online. Available from: <https://talesofladino.wordpress.com>. [Accessed: 2025-06-20].

Jewry understand and express their identity. The latter is now articulated in the context of the common European heritage, of exchange and communication in a global world. With this respect, it is noteworthy that publications on the Jewish community in Vidin are now accessible in Spanish, thus possibly filling a gap between individual perceptions or experiences and the outlook of the “others”⁵⁰.

It has been observed that the Jewish community of Vidin and the surrounding area was historically small in numbers and that, due to its geographical situation, it also appeared to be isolated from major centers of Jewish life on the Balkans⁵¹. However, as we have seen, there is sufficient data that illustrates the way identities among the Sephardi Jewry in the region were articulated, negotiated and understood with regard to and through Judeo-Spanish. As in other urban areas, the language has played an important role in identity dynamics, preserving specific aspects of the Sephardi culture and worldview while also being an integral part of its adaptation.

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

АНТОНОВА, Радостина. *Променящите се ромски общности*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2024. ISBN 978-954-07-5900-5.

КЕРЕН, Цви. Еврейската общност във Видин през XVI–XVIII век. *Историческо бъдеще*, 2013, № 1–2, с. 166–196. ISSN 1311-0144.

КЪНЧЕВ, Иван. Към зaleza на един език. *La Estreya. Списание за еврейска история, изкуство, култура*, 2016, № 9, с. 24–35. ISSN 1313-8200.

МАРКОВА, Мира. *Локални култури и традиции*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022. ISBN 978-954-07-5518-2.

МУТАФОВА, Красимира; ВАСИЛЕВ, Младен. Еврейската общност в Никопол и Плевен – опит за съпоставително изследване. *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*, 2013, 6, № 1, с. 143–160.

Страдание и спасение: паметта на еврейските общности в Русе, Шумен и Варна. Николай НЕНОВ; Бета ХАРАЛАНОВА; Татяна ЩЕРЕВА (състав.). Русе: Сдружение „Европейски пространства 21“, 2015. ISBN 978-954-91968-6-3.

ANTONOVA, Radostina. *Promenyashtite se romski obshtnosti*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2024. ISBN 978-954-07-5900-5.

BUNIS, David M. Lexical Elements of Slavic Origin in Judezmo on South Slavic Territory, 16–19th Centuries: Uriel Weinreich and the History of Contact Linguistics. *Journal*

⁵⁰ For instance, a publication aiming specifically at making the history of Vidin Jewry more accessible to Spanish-speaking public, YOSSIFOVA, Rocío. Etnohistoria de la antigua comunidad judía de la ciudad de Vidin (Bulgaria). *Culturas Populares. Revista Electrónica*, 2006, 3. Online. Available from: <http://www.culturaspopulares.org/textos3/articulos/yossifova.htm>. [viewed 2025-06-20].

⁵¹ КЕРЕН, Цви. *Цит. съч.*, с. 166–196.

of *Jewish Languages*, 2017, 5, no. 2, pp. 217–252. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1163/22134638-05021121>. [viewed 2025-06-29].

COLLIN, Gaëlle; STUDEMUND-HALEVY, Michael. Un trésor oublié : le fonds judéo-espagnol de la bibliothèque municipale Ivan Vazov de Plovdiv (Bulgarie). *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección de Hebreo*, 2006, 55, pp. 83–118. Available from: <https://digibug.ugr.es/handle/10481/73424>. [Accessed: 2025-03-06].

Cultural center Jules Pascin. Online. Available from: <https://www.cc-pascin-vidin.eu/en/category/7/node/8>. [Accessed: 2025-06-25].

Discourses of endangerment: ideology and interest in the defence of languages. Alexandre DUCHÊNE; Monica HELLER (eds.). London: Continuum, 2008. ISBN 978-1-84706-322-9.

DOBREVA, Iskra. Final Subordinate structures in Balkan Judeo-Spanish. *Филологически форум*, 2016, № 2, c. 87–101. ISSN 2367-8119.

DOBREVA, Iskra. Final Subordinate structures in Balkan Judeo-Spanish. *Filologicheski forum*, 2016, № 2, s. 87–101. ISSN 2367-8119.

DOBREVA, Iskra. The Multilingualism of Balkan Jews as Reflected in Judeo-Spanish Sources From the 16th to the 20th Centuries. In: *Jewish Literatures and Cultures in Southeastern Europe. Experiences, Positions, Memories*. Renate HANSEN-KOKORUŠ; Olaf TERPITZ (eds.). Vienna: Böhlau Verlag, 2021, pp. 129–142. ISBN 978-3-205-21288-1.

FAY, Richard; DAVCHEVA, Leah. *Tales of Ladino*. Online. Available from: <https://talesofladino.wordpress.com>. [Accessed: 2025-06-20].

FAY, Richard; DAVCHEVA, Leah. Zones of interculturality and linguistic identity: tales of Ladino by Sephardic Jews in Bulgaria. *Language and Intercultural Communication*, 2014, 14, no. 1, pp. 24–40. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1080/14708477.2013.866122>. [viewed 2025-06-20].

KANCHEV, Ivan. Kam zaleza na edin ezik. *La Estreya. Spisanie za evreyska istoriya, izkustvo, kultura*, № 9, s. 24–35. ISSN 1313-8200.

KEREN, Zvi. On the History of the Jewish Community in Vidin, 16th to 18th Centuries. *Études balkaniques*, 1996, no. 1, pp. 80–87. ISSN 0324-1645.

KEREN, Tsvi. Evreyskata obshtnost vav Vidin prez XVI–XVIII vek. *Istorichesko badeshte*, 2013, № 1–2, s. 166–196. ISSN 1311-0144.

KEREN, Zvi. *Studies of Jewish life in Bulgaria: from the 16th to the 20th century*. Tel Aviv: ContentoNow, 2015. ISBN 978-965-550-670-9.

KIRSCHEN, Bryan. Judeo-Spanish as a Jewish Language: Linguistic Realities and Ideologies. In: *Judeo-Spanish and the making of a community*. Bryan KIRSCHEN (ed.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015, pp. 2–49. ISBN 978-1-4438-7805-0.

Language and masculinity. Sally A. JOHNSON; Ulrike Hanna MEINHOF (eds.). Oxford: Blackwell, 2004. ISBN 978-0-631-19767-6.

MARCEL, Israel. Historical and linguistic study of the Ladino language spoken by the Sephardic Jews of the Balkans in the age of the Ottoman empire. *Хармония в различията*, 2024, № 1, с. 501–508. ISSN 2367-7899.

MARCEL, Israel. Historical and linguistic study of the Ladino language spoken by the Sephardic Jews of the Balkans in the age of the Ottoman empire. *Harmoniya v razlichiyata*, 2024, № 1, с. 501–508. ISSN 2367-7899.

MARKOVA, Mira. *Lokalni kulturi i traditsii*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2022. ISBN 978-954-07-5518-2.

MARKOVA, Mira. Dynamics of identities: the example of the Vlachs from the Vidin region. *GSU-IF*, 2025, 1. Available from: <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.201-214>

MINERVINI, Laura. The role of merchants in the linguistic history of the Sephardic Jews. *RiCOGNIZIONI. Rivista di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne*, 2020, 7, 13. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.13135/2384-8987/4493>. [viewed 2025-03-06].

Multilingualism and Identity: Interdisciplinary Perspectives. Wendy AYRES-BENNETT; Linda FISHER (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2022. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1017/9781108780469>. [viewed 2025-06-30].

MUTAFOVA, Krasimira; VASILEV, Mladen. Evreyskata obshtnost v Nikopol i Pleven – opit za sapostavitelno izsledvane. *Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie*, 2013, 6, № 1, с. 143–160.

PASIKOWSKA-SCHNASS, Magdalena. *Ladino: Judeo-Spanish language and culture in Europe*. UNESCO, 2023. Online. Available from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739299/EPRS_BRI\(2023\)739299_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739299/EPRS_BRI(2023)739299_EN.pdf). [viewed 2025-06-28].

SABATIER BULLOCK, Cécile. Migrants' Identities in Multilingual Cities: Plurilingualism as Transformative Social Asset. In: *Multilingualism and Identity: Interdisciplinary Perspectives*. Wendy AYRES-BENNETT; Linda FISHER (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2022, pp. 91–108. Online. Available from: <https://www.doi.org/10.1017/9781108780469>. [viewed 2025-06-30].

Stradanie i spasenie: pametta na evreyskite obshtnosti v Ruse, Shumen i Varna. Nikolay NENOV; Beta HARALANOVA; Tatyana SHTEREVA (sastav.). Ruse: Sdruzhenie „Evropeyski prostranstva 21“, 2015. ISBN 978-954-91968-6-3.

YOSSIFOVA, Rocío. Etnohistoria de la antigua comunidad judía de la ciudad de Vidin (Bulgaria). *Culturas Populares. Revista Electrónica*, 2006, 3. Online. Available from: <http://www.culturaspopulares.org/textos3/articulos/yossifova.htm>. [viewed 2025-06-20].

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ЕЗИК И ИДЕНТИЧНОСТ СРЕД ЕВРЕЙСКАТА
ОБЩНОСТ ОТ ВИДИНСКИЯ РЕГИОН

ГЛ. АС. Д-Р МИНА ТАСЕВА-БЕНЧЕВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0000-0002-1769-4120>

mltaseva@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.270-284>

Получено 2025-07-03; рецензирано 2025-07-14; прието 2025-07-22; публикувано онлайн 2025-11-25

CRediT | Роли на приносителите

Мина Тасева-Бенчева (ORCID [0000-0002-1769-4120](https://orcid.org/0000-0002-1769-4120); mltaseva@uni-sofia.bg)

Ръкопис; Методология; Концептуализация.

Мира Маркова (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg);

Концептуализация.

Кремена Йорданова (ORCID [0009-0003-5247-5139](https://orcid.org/0009-0003-5247-5139); kremenaj@uni-sofia.bg);

Концептуализация.

Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект DS-FR-22-0018 „Динамика на идентичностите в Дунавския регион (По примера на Видин, Лом и Козлодуй)“ – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Проект № 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Статията изследва връзката между език и идентичност въз основа на примера на юдео-испанския език и еврейската общност от Дунавския регион в северозападната част на българските земи. Основният фокус е регионът на Видин като градски център, където сефарадските евреи, носители на този език, се заселват още

през XVI в. и там споменът за тази общност е съхранен и до днес. Приведени са примери и за други градски центрове в региона, като Лом, предвид миграционните процеси в рамките на Дунавския регион. Изследването се основава на теренно проучване, както и на данни, които могат да бъдат разделени на две групи, като първата обхваща примери от периода от заселването на евреите до XIX в., а втората съответства на XX – XXI в. Първата част на статията поставя анализирания пример в контекст, като очертава накратко историята на сефарадската общност с акцент върху Видин и региона. Втората част разглежда конкретни примери за връзката между език и идентичност през гореспоменатите периоди.

Ключови думи: идентичност, юдео-испански, ладино, евреи, Видин, Лом.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

INDUSTRIALIZATION, URBAN DEVELOPMENT AND
DEMOGRAPHIC CHANGES DURING THE SOCIALIST
PERIOD (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF VIDIN)

KRISTINA BOBEVA, PHD

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tzar Osvooboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

<https://orcid.org/0009-0009-8693-1781>

kbobeva@clio.uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.285-302>

Received 2025-07-09; reviewed 2025-07-26; accepted 2025-07-29; published online 2025-11-25

CRediT | *Contributor Role Taxonomy*

Kristina Bobeva (ORCID [0009-0009-8693-1781](https://orcid.org/0009-0009-8693-1781); kbobeva@clio.uni-sofia.bg);

Writing – Original Draft; Methodology; Conceptualisation.

Mira Markova (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Conceptualisation.

Sashka Bizeranova, Petya Ivanova (museumvd@mail.bg); Resources.

The study was carried out within the framework of the research project DS-FR-22-0018 “*Identity Dynamics in the Danube Region (based on the Example of Vidin, Lom and Kozloduy)*” – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Project No. 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](#) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article examines the transformation of Vidin during the socialist period, focusing on industrial and urban development, demographic changes and everyday life. After World War II, the Bulgarian Communist Party began nationalization, collectivization, and rapid industrialization, leading to a significant migration from rural

areas to cities. The processes common to the country also took place in northwestern Bulgaria and the Danube-side town of Vidin. The industrial growth in the town of Vidin and the region of Vidin is also increasing. Vidin led to a significant increase in population in a short time leading to a housing crisis that was particularly acute from the early 1960s to the early 1980s. Despite the demographic crisis affecting the region since the early 1950s, Vidin remains a desirable place to live due to better urban planning, employment opportunities and educational prospects for children.

Keywords: Vidin, industrialization, urban and demographic development, socialist Bulgaria, everyday life.

* * *

This paper is a result of two field expeditions to the city of Vidin; the expeditions were conducted in September 2023 and June 2025. In addition to the available scientific and journalistic literature on the city of Vidin and the district, the author uses archival units from inventories 3, 4, and 5 of fund 415 of the State Archives–Vidin protocols from the meetings of the Executive Committee of the City People's Council in the period 1961 – 1975. The inclusion of ethnographic material from formal and informal interviews with respondents includes the author's field observations of the city at present.

The main goal of the article is to trace the change in everyday life in the city of Vidin during the socialist period. As a large urban center, everyday life in the city of Vidin has a different rhythm and specific main problems compared to those of smaller settlements in the region. In this sense, it is necessary to emphasize from the outset that the trends for the district are not always valid for the city itself. The paper focuses on the development of the city itself through the three leading topics discussed in the meetings of the City People's Council of Vidin from the early 1960s to the mid-1970s – the construction and development of industrial production, urban development, and demographic changes in the city. The three issues are interconnected, and their separate consideration is only conditional, mainly to more clearly outline the chronological logic of events – the expansion of industrial production, which leads to major increase of the city's population, and the parallel urban development of both the old city part and the newly built neighbourhoods.

The city of Vidin and the Vidin region are extensively researched in the academic literature. The city holds significant importance in medieval Bulgarian history as the capital of the last remaining territories free from Ottoman rule. During the Ottoman period (1396 – 1878), Vidin was part of the border zone of the Ottoman Empire and was an important trade center. A garrison was stationed in the city, determined by its location on the banks of the Danube River and the border with Wallachia. The livelihood of the population, both in the city and the district, was

connected to maintaining the military infrastructure and the local garrison¹. In Vidin, a large part of the craftsmen practiced professions related to the military. The rural population of the district was engaged in supplying provisions to the urban population². After the Liberation in 1878, Vidin became the main city in the administrative unit of Vidin County, divided into three districts – Vidin, Belogradchik, and Kula³. In 1934, the Vidin and Vratsa counties were merged into the Vratsa region, but Vidin remained a primary city for Northwestern Bulgaria⁴.

After the establishment and stabilization of the Bulgarian Communist Party's rule in Bulgaria following World War II, Vidin became the main city of Vidin District. Like the rest of the country, the city and district embarked on the path of socialist development. The ruling communist party began to pursue a course of socialist transformation in all aspects of social and economic life. Processes of nationalization of private property and collectivization of agricultural land were carried out, while at the same time, forced industrialization was underway. The parallel occurrence of these three processes led to increased migration from villages to cities and urbanization of the country in an extremely short period. Vidin and the district followed the general processes for the country, with migration of the population from villages. The migration is not only from the villages to the urban areas but also from the inner part of the region and from the northwestern border with Yugoslavia to Southern Bulgaria and Sofia. The main reason for the migration to other regions in Bulgaria was that in the first years after the establishment of the governance of the Bulgarian Communist Party (BCP) the main production capacities were concentrated in the capital and Southern part of Bulgaria⁵.

The specifics of Vidin's and the region's development in the first years after the establishment of the Communist party in power are determined by several factors. On one hand, the process of collectivization "did not go smoothly everywhere", as

¹ *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 2. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021. ISBN 978-954-07-5113-9; *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021. ISBN 978-954-07-5113-9.

² ГЕОРГИЕВА, Гергана. Професионален профил на видинското население в средата на XIX век според теметугат дефтерите. В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 618. (55–84). ISBN 978-954-07-5113-9.

³ КОЛЕВ, Валери. Териториално-административна уредба на Видинския край от Освобождението до Втората световна война. В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 451. ISBN 978-954-07-5113-9.

⁴ *Пак там*, с. 457.

⁵ ДИМИТРОВА, Валя. За демографските проблеми на Видинския регион след Втората световна война (средата на 40-те – средата на 80-те години). *Известия на музеите в Северозападна България*. Т. 25. Б. м.: Исторически музей–Враца (Известия на музеите в Северозападна България; № 249–261). ISBN 0204-4013.

noted by local author Lyudmila Cherneva⁶. The campaign for land collectivization and the mass establishment of TKZS (labour cooperatives for agriculture) in Vidin region took place in an atmosphere of constant tension between those unwilling to join the cooperative farms and the authorities⁷. This resulted in the decrease of the population in the villages of Vidin district decreased due to forced relocations to other parts of the country and illegal migration across the nearby Yugoslav border. Located right next to the Bulgarian-Yugoslav border, the region was under strict surveillance by the central authorities, aiming to limit border crossings with Yugoslavia. To strengthen the border and reduce the incessant flow of migrants, the Bulgarian state expropriated arable land to a depth of 600 meters and turned it into a “dead zone”. A border zone of 20 km was introduced, entry and exit from which was only possible with “open sheets” (a special document given by the local authorities to the ones that have permission to enter the border zone)⁸.

The turbulent process of land collectivization marked the beginning of a trend that would prove lasting for the area and today is even proverbial for Northwestern Bulgaria – a constant decrease of the population. The direction of labour force towards industrial construction areas was carried out both spontaneously – under the influence of economic coercion and organized – by the state. The Vidin district was included in the campaigns for recruiting labour for construction and industry both for the capital and other regions of the country⁹. The mechanical outflow of population, related both to land collectivization and the industrialization of the country and the concentration of industrial capacities in cities, led to a significant reduction in the rural population in the Vidin district. Between 1946 and 1966, it decreased by 13,566 people¹⁰. However, for the district center Vidin, this trend was reversed. For the same period, the city’s population doubled from 18,759 to 37,128 inhabitants¹¹. The main reason for this was the concentration of industrial production in the city, which

⁶ ЧЕРНЕВА, Людмила. *Щрихи от социалистическия период на Видин*. 2. Видин: Neofeed-back, 2019. ISBN 978-619-7329-40-7.

⁷ For the process of collectivization see in more details in: ГРУЕВ, Михаил. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век*. 1. София: Институт за изследване на близкото минало, 2009. (Минало несвършено). ISBN 978-954-28-0450-5.

⁸ ГРУЕВ, Михаил. Северозападната българска граница през 40-те и 50-те години на XX век. В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 567–592. ISBN 978-954-07-5113-9.

⁹ ДИМИТРОВА, Валя. *Цит. съч.*, с. 250.

¹⁰ *Пак там*.

¹¹ Национален регистър на населените места. В: *Национален статистически институт* Онлайн. Б. д. Налично на: <https://www.nsi.bg/nrnm/reports/population/list/738>. [Достъпен на: 2025-07-05].

became the primary place of employment for landless peasants from surrounding settlements.

INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF THE CITY OF VIDIN

With the establishment of the Bulgarian Communist Party's rule following the end of World War II, Bulgaria began a process of fundamental change in the Bulgarian's economy structure. The Soviet example was followed, which meant nationalization of private enterprises, forced industrialization, central planning of production, and collectivization of agriculture¹². The city of Vidin and the region followed the general trends for the country, with industrial development concentrated in the city center. During the socialist period, the number of enterprises and workers far exceeded the values of the previous period. The culmination of the city's industrial development was the opening of the Chemical Plant in 1970. With approximately 8,000 workers and accompanying infrastructure such as a thermal power plant, freight railway station, canteen for workers, park spaces, and more, the plant was designated as a "giant factory" of the Fifth Five-Year Plan¹³. In 1972, the sewing factory DIP (State industrial enterprise) "Vida" moved to a new, larger building on the outskirts of the city, and in 1973, the Cutting Tools Factory opened its doors¹⁴. The State Machine-building plant "George Dimitrov" [DMZ "George Dimitrov"] (later called "Vipom") focused on the production of water pumps and also had more than 1500 workers¹⁵.

In addition to the aforementioned factories, in the city local divisions of major enterprises from the light and food industries were also constructed. Typical of urban centers during the socialist period, those included the Meat Processing Plant "Rodopa" [Mesokombinat Rodopa], Milk Centre "Serdica" [Mlekotsentrala Serdika], State-owned enterprise "Vinprom" [Darzhavno stopansko predpriatie Vinprom], a tobacco plant, and six labour-production cooperatives with various focuses. The total number of industrial enterprises operating factories in the city by 1975 was 30¹⁶.

The informant D. T. assessed the economy of Vidin as very well structured in that period, as those were unique productions for the country. Thanks to them, Vidin gained an image as an industrial city where unique, quality goods were produced – tires, shirts, polyamide fibres, porcelain. He remembers that in the 70's and 80's

¹² БРУНБАУЕР, Улф. *Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989)*. 1. Русе: Елиас Канети, б. г. ISBN 978-954-92453-2-5.

¹³ ДА–Видин, ф. 415, оп. 3, а.е. 28, с. 34.

¹⁴ *Пак там*, с. 38.

¹⁵ ДА–Видин, ф. 415, оп. 5, а.е. 33, с. 47.

¹⁶ *Пак там*, с. 47.

Vidin was famous for the tires all around the state and the water pumps were treated “everywhere except Australia”¹⁷. The other very recognisable product made in Vidin were the man shirts from DIP “Vida”. And last but not least – the porcelain made in Vidin. These enterprises remain iconic and recognizable for the local industry and were mentioned in every formal or informal conversation I had in the city¹⁸.

Against the backdrop of constantly building new industrial enterprises and the increasing number of job positions for labours, the report on the work of the City People’s Council in 1972 shows a high turnover among workers – the given examples are the Chemical Plant, where 2,794 were hired, and 2,354 left, and the Tobacco Plant “Dunav”, where 2,732 were hired, and 2,619 left. The reasons for the turnover are cited as low average wages, rough treatment of workers by middle management, shift work – 2nd and 3rd shifts, undeveloped work habits, and a strong desire for easy and at the same time very well-paid work, the remoteness of the workplace from the place of residence¹⁹. By the local governor’s own assessment, the main reason for the turnover are the personal characteristics of the labours themselves. The members of the City People’s Council admit that many of the new workers in the Chemical plant started work only for the right to live in the city. Once they received the citizenship, they left the job and started a new, lighter one in the trade or supply sector. In the same report is discussed other major problem – the low qualification of the labours, mainly young people from the local villages. Due to their lack of professional experience, the quality of the productions is not sufficient, and the city main factories fail to meet the state production plans²⁰. The problem of securing workforce is characteristic not only for Vidin but for the country in general²¹. To positively influence the motivation of workers to stay in the factories and in the city, the local government took some measures which will be discussed in the next part of the article.

The lack of sufficient labourers became a chronic problem for the industry in the city from the mid-1970s. With the opening of the Chemical Plant, the number of job positions almost doubled in just five years – from 8,000 in 1965 to nearly 15,000 in 1970²². For the period 1970 – 1975, it was anticipated that the number of workers would increase by about 6,000 from 13,965 to 20,796. The largest increase was

¹⁷ Respondent D.T., higher education, engineer, now retired – interview taken on 18th of June 2025.

¹⁸ Recent exhibition about the city industry in the socialist period was opened in the Krastatata Kazarma, one of the buildings of the Regional History Museum in Vidin. A short video about the exhibition can be seen on the following link: <https://www.bta.bg/bg/news/bulgaria/745808-izlozha-pokazva-promishlenostta-v-perioda-na-sotsializma-vav-vidin-i-regiona>. [viewed 2025-07-05].

¹⁹ ДА–Видин, ф. 415, оп. 5, а.е. 47, с. 32–33.

²⁰ *Пак там*, а.е. 41, с. 48.

²¹ БРУНБАУЕР, Улф. *Цит. съч.*, с. 158–160.

²² ДА–Видин, ф. 415, оп. 5, а.е. 33, с. 11.

for the number of workers in the Chemical Plant – from 3,114 to 8,000 and in DIP “Vida” – from 2,105 to 3,039²³. The report for the Fifth Five-Year Plan in 1970 anticipated that “during the period 1971 – 1975, with the introduction of more mechanization in the APK [Agrarian Industrial Complex], workforce in the industry will be freed from the agriculture”²⁴. However, the report of the City People’s Council for 1973 acknowledged that “in 1974, agriculture is not anticipated as the main source for providing labour for the other sectors of material production, as it became evident that in recent years, the agriculture of the district exhausted its possibilities of free labour force for the industry”²⁵. The archival data is supported by accounts from respondents who were engaged for 10 – 15 days per year in agricultural work for 10 – 15 days per year during the 1970s and 1980s, as there were no longer enough people in the villages to work in the APK. Respondents also recall how the brigades engaged students to assist in agricultural work and light industry (mostly the canning industry)²⁶.

From the mid-80s, restructuring of the local economy and redistribution of production capacities in the district began with the aim of demographic stabilization of the area. Due to the over-concentration of industrial enterprises in the main city, in 1983, 82,3% of industrial production was manufactured in Vidin. This led to the deformation of the population structure in the district and forced the state governance to relocate industrial activities and to open factories in smaller settlements. Some of the production units were moved from the city of Vidin to surrounding settlements to improve the severe demographic situation in the region²⁷.

In conversations with informants, they positively evaluate the development of industry in the city of Vidin during the socialist period. However, they also mention that there were some “dirty” productions where work was hard, these productions experienced a chronic shortage of labourers due to poor labour conditions. The “dirty” productions were mainly in the tires factory and the Chemical Plant, especially the factory for polyamide fibres, where the production process demand high temperature. Respondent D. T. remembered that when the workers from the tires factory finished their work shift, they were “so black that one could see only their eyes”²⁸. The hard labour conditions and the constant shortage of workpower led to the

²³ *Пак там*, с. 47.

²⁴ *Пак там*, с. 42.

²⁵ *Пак там*, а.е. 64, с. 9.

²⁶ The brigades were mentioned during the interview with D. T. that took place in the Regional History Museum. When they heard about the brigades, all the staff of the museum confirmed that they also participated (as students or as a workers send to help the agricultural sector).

²⁷ ДИМИТРОВА, Валя. *Цит. съч.*, с. 257.

²⁸ Respondent D.T., higher education, engineer, now retired – interview taken on 18th of June 2025.

high turnover among workers. Respondent D. recalls that in the 80s, when he finished school and started working, the turnover of labour was so high, and he, as a young worker, could choose where to work even though he had no work experience. In the period until the early 90s, he worked in all major enterprises, often working in two places, as his children were small and he needed funds²⁹.

The development of industry in the city of Vidin during the socialist period followed the general trends for the country. In the first years after World War II, all enterprises were nationalized. A period of building new industrial enterprises followed, culminating in the opening of the Chemical Plant in 1970. In the mid-70s, industrial enterprises provided jobs for over 20,000 workers³⁰. According to informants, compared to the then country's economic structure, the presence of unique productions elevated the prestige of the city, and ensured its industrial development, and prosperity³¹. The industrialization of the city during the socialist period resulted into more than 20 000 new workplaces and mechanic growth of the population. New labours were mainly peasants from the local villages thus the industrialization and the urban development of the city were parallel processes.

URBAN DEVELOPMENT OF THE CITY OF VIDIN

After the initial period of comprehensive restructuring of the country's economy with a focus on building heavy industry, in the late 1950s – early 1960s, the authorities began a course towards improving the standard of living of the population³². In line with the national course, the urban development of the city and the constant improvement of the residents' material conditions became a main topic in the meetings of the Vidin City People's Council from the early 1960s. In the presentation of proposals, in the discussion of planned policies, and, especially, in the various comments, – and even disputes among Council members, – the attitude of the councillors towards the city shows a readiness to work for positive urban development of the city. All statements emphasize the fact that Vidin is a district city and that, as such, it should be representative of the district, and its planning should be done carefully so that the city becomes a desirable place to live.

The first major step in the restructuring of the city was the preparation and the acceptance of the urban development plan. The latter was discussed and accepted at a meeting of the City People's Council on March 31, 1961. According to this plan, it

²⁹ Respondent D. born in 1959, high school education, now retired – interview taken on 19th of June 2025.

³⁰ ДА–Видин, ф. 415, оп. 5, а.е. 33, с. 47.

³¹ Respondent D.T., higher education, engineer, now retired – interview taken on 18th of June 2025.

³² БРУНБАУЕР, Улф. *Цит. съч.*, с. 223–224.

was calculated that the city would grow to 48,000 inhabitants. An expansion of the school buildings was planned, while the current number and location of schools would be maintained. The construction of 13 kindergartens and 9 nurseries was also planned. The urban plan includes the expansion of green areas and the transformation of former swamps into part of the city's green system. Industrial buildings and warehouses were to be separated from residential areas³³. Discussions on this plan span over 100 pages. Ultimately, the approved plan is the one on which the city is built today. It determined the current location of the central square and the buildings around it, the railway and bus station, the Pannonia ring boulevard, and the "green belt" around the city center, which is practically the filled moat around the former fortress wall.

However, in the next two years, the urban plan approved by the City People's Council remained unapproved by the central authorities. Without an urban plan, construction was hindered, leading to widespread illegal construction of residential buildings. In a statement at a City People's Council meeting on September 28, 1961, the Council Chairman emphasized that "the housing crisis is severe. New people are constantly coming to the city. Give me an apartment, they say, and only then demolish what I have built illegally"³⁴. Municipal councillors criticize the leadership and point out that the city is lagging due to the lack of a master plan. Besides the inability to meet the housing needs of people coming to the city, the city remained "unattractive" and could not become a desirable tourist destination³⁵.

The local government's own analyses show the problems that the city faced in the early 1960s. The report on the implementation of the national economic plan for 1961 regarding the urban development of the city states that "the rapid population growth of Vidin as a result of the development of industry, construction, and transport is directly related to the increase in administrative services provided by the City People's Council. The most severe and pressing issue for Vidin is the housing crisis. There are more than 1500 families in the city without an apartment or living in lodges or unsuitable premises, which necessitates their immediate relocation. ... The key to solving the housing problem remains intensive new housing construction"³⁶. The topic of housing construction remains a leading issue of the Executive Committee of the City People's Council meetings in the following years. During the meetings, the main problems are repeatedly discussed – lack of sufficient residential buildings, delays in the construction of public facilities, shortage of materials, and poor

³³ ДА–Видин, ф. 415, оп. 3, а.е. 11, с. 70–180.

³⁴ *Пак там*, а.е. 12, с. 52.

³⁵ *Пак там*, а.е. 13, с. 13–14.

³⁶ *Пак там*, а.е. 11, с. 72.

performance by builders. After the adoption of the city urban development plan in 1963, some successes in the implementation of the construction program and the finishing of residential blocks and public buildings are reported³⁷.

Urban development became a primary topic once again after the opening of the Chemical Plant in 1970. For 1972, a “significant increase” in the budget for urban development was planned due to the increase in staff numbers in “Gardens and Parks”, “Roads and Pavements”, “Cadaster and Regulation”, “Elementary and High Schools”, “Kindergartens and Nurseries”³⁸. The increase in planned expenses was necessary due to the “rapid growth of the city in population and territory”³⁹. A report on “The Work of the City People’s Council – Vidin on Urban Development, Sanitation, Architectural Construction of the City, and Illegal Construction” from 1973 acknowledged the poor planning of urban development activities implementation. Due to the active laying of water and sewerage systems, main streets that were recently repaired were being dug up. “In recent years, several new residential complexes have been built in our city. However, urban development is lagging. To reach their homes, residents must pass through mud, without roads, and in summer through clouds of dust”⁴⁰.

Criticism is also directed at the city’s residents, who do not maintain their yards, leave construction materials in front of and around the blocks. In many yards, especially in the city’s outskirts, livestock was still being raised. Such animals were also raised in inter-block spaces. Another major problem was illegal construction. Most often, there were “storage areas” near newly built blocks – shacks, woodsheds, pigsties, etc⁴¹. The overall architectural appearance of the city was also disrupted by the glazing of balconies and the construction of unauthorised garages in prohibited areas and with poor-quality makeshift materials⁴².

To overcome the challenges to the city’s urban development, local leaders engaged newly opened large industrial factories in the construction program for public and residential buildings. Due to the lack of planned capital expenditures in the Sixth Five-Year Plan, the enterprises themselves were expected to build kindergartens for the children of their employees. DIP “Vida” was to build a kindergarten for 6 groups, 180 children by 1973, the Chemical Plant – a kindergarten with 6 groups and 2 overnight groups for 240 children by 1973, DMZ “George Dimitrov”, State

³⁷ *Пак там*, а.е. 17, с. 43.

³⁸ *Пак там*, оп. 5, а.е. 31, с. 11.

³⁹ *Пак там*, с. 13.

⁴⁰ *Пак там*, а.е. 51, с. 19–23.

⁴¹ *Пак там*, с. 24–25.

⁴² *Пак там*, с. 30.

cannery “17 Partizani” [Darzhaven konserven kombinat “17 Partizani”] and Vinprom – a kindergarten with 3 groups and one overnight group for a total of 120 children and nurseries for 40 children by 1973, State Ceramic Plant and Factory “Vazhod” – a kindergarten with 4 groups for 120 children by 1973; Meat Plant “Rodopa”, DDZ “Bdin” and Milk Center “Serdika” – a kindergarten with three groups for 90 children by 1973⁴³. Delegating the construction of public buildings to the local industry was not just a matter of finances. It was a way to integrate the industry onto the everyday life of its workers. Other social benefits also had an impact over the individual life strategies of the labourers in the socialist period⁴⁴. The industry had a profound impact on the urban development and the formation of local labour communities. Residence in the factory block of flats, place for the kids in the kindergarten and relatively good salary were the social benefits that stimulated the ongoing population growth in Vidin in the socialist period.

The continuously growing population of the city was indeed the main reason for the challenges in urban development. Between 1965 and 1975, there was hardly a meeting of the City People’s Council where new residents of the city were not accepted. Archival data indicates that these individuals are mainly people from the villages in the district who work in one of the industrial enterprises in the city. In the same period, there is evidence of the approval of literally thousands of applications for the right to build or the right to use departmental housing for workers who want to be accommodated in the city. According to the urban plan, the population of the city would reach 48,000⁴⁵ residents, and by 1985 it was already 62,484⁴⁶.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE CITY OF VIDIN

Against the backdrop of the generally negative demographic indicators for the Vidin region, the population of the district center increases throughout the socialist period. The natural source for this growth is the peasants left without livelihood after collectivization. The city grows mainly mechanically, as only in the period 1957 – 1964 the population increased by 10,904 people⁴⁷. Archival data from the mid-60s to the early 70s also shows an increase in the number of city residents. From 1966 to 1970, the population of Vidin grows from 41,928 to 52,705 people, and the number of children born in the city per year is almost double at the end of the five-year

⁴³ *Пак там*, а.е. 33, с. 35–36.

⁴⁴ БРУНБАУЕР, Улф. *Цит. съч.*, с. 161.

⁴⁵ ДА–Видин, ф. 415, оп. 3, а.е. 11, с. 97.

⁴⁶ Национален регистър на населените места. В: *Национален статистически институт*. Онлайн. Б. д. Налично на: <https://www.nsi.bg/nrm/reports/population/list/738>. [Достъпен на: 2025-07-05].

⁴⁷ ДИМИТРОВА, Валя. *Цит. съч.*, с. 251.

period⁴⁸. Archival data proves a trend of migration of young families of fertile age from the villages to the district center. Mechanical population growth with mostly young people from surrounding villages affects both the demographic and the urban development of the city. As it was pointed out in the previous part of the article, the number of kindergartens and schools in the city increased significantly with the industrialization of the city. The mass building of kindergartens from the major factories for the children of their employers and especially the night and week groups, show the need of care for the small children because their parents have to work and their grandparents live in the villages, not in the city.

Industrial development of the city led to professionalization of the high school education. From 1965 to 1970 there were established three technical high schools – Technical High School of Clothing and Catering, Technical High School of Mechanical and Electrical Engineering and Technical High School of Industrial Chemistry⁴⁹. The specializations in the professional high schools are related to the industrial production in the city. The relocation of the inhabitants of the villages in the region started after primary education. In the begging of the 1970s 1/3 of the students in the professional high schools weren't from the city of Vidin. With total number of high school students around 3500 and 556 places in the school dormitories⁵⁰ another 500 had to rent accommodation or to travel every day to go to school.

In an interview with D. T., who began his work experience at the Cutting Tools Factory in the early 70s, the respondent shares that this is the period of the most intensive relocation of residents from the surrounding villages, as the large factories – the Chemical Plant and DIP “Vida” – were already operating in the city⁵¹. Again, in his account, confirmed by other respondents and archival materials, around 50 transported workers daily for the large factories from the surrounding villages. A significant number of these people, however, sought a way to buy a home in the city to avoid daily commuting. An additional incentive is the opportunity for children to receive better education in the newly opened technical schools. Informant D. recounts that education was specifically aimed at the industries developing in the city. Completing the relevant profile in the technical school provided security for finding a job in the industrial enterprises in the city. Parents from the surrounding villages sought a way to move to and the city to ensure education and security for their children⁵². The respondents' account is confirmed by archival data, which shows that in the

⁴⁸ ДА–Видин, ф. 415, оп. 5, а.е. 33, с. 40.

⁴⁹ *Пак там*, с. 12.

⁵⁰ *Пак там*, а.е. 60, с. 46.

⁵¹ Respondent D.T., higher education, engineer, now retired – interview taken on 18th of June 2025.

⁵² Respondent D. born in 1959, high school education, now retired – interview taken on 19th of June 2025.

period 1970 – 1975, the city grew by about 1100 – 1300 people annually⁵³. In the socialist period and especially in 1970s and 1980s, the opportunity to start working immediately after completing the required professional education in the city itself makes Vidin an attractive centre for young people from the region.

The rapid mechanical expansion of the city is the main reason for the problems in urban planning mentioned in the previous part of the text. At the same time, during formal and informal conversations, there is a sense of nostalgia precisely for this “fullness of the city”. In the socialist period the city of Vidin constantly grew both in population and by territory. The respondents remembered the city with all the working factories and with the secure perspective for the future of the young people. The sense of “full city” is also linked with the constant movement of people – from and to work, in the city centre for a walk in the free time. The latter expression is used in contrast to the “empty city” of the present. Negative trends are explained by the mass collapse of the local industry, mass impoverishment of people, migration and emigration, aging of the population, low birth rate, high mortality, small relative share of the population of fertile age, and the imposition of a one-child family model⁵⁴. In the interview with D. T., he was so pessimistic about the future development of the city that he claimed that no new factory can be established in the city because there is nobody left to work there. The author’s personal observations confirm the feeling of a city built for more residents. Only around 1/3 of the apartments of the block of flats were with lights on in the evenings. The main street is relatively empty even in the rush hour. The drastic reduction in population is also evidenced by data from the National Statistical Institute. The highest number of city residents was in 1994 – 64,428 people, and by December 31, 2024, their number had almost halved – to 33,448 people⁵⁵.

CONCLUSION

During the socialist period, the city of Vidin developed as an economic and cultural center of the region. The industrialization of the city followed the general trend for the country. The mass collectivization forced mass migration from the villages to the cities. For the Vidin region mass migration is focused to other parts of the country and to the main city. Because of the industrial development of Vidin the demographic crisis, characteristic of the region since the early 1950s, did not have

⁵³ ДА–Видин, ф. 415, оп. 5, а.е. 64, с. 9.

⁵⁴ БИЗЕРАНОВА, Сашка. Видин вчера, днес и утре. В: *Демографски проблеми през вековете – измерения и перспективи*. Видин Compact print Ltd., с. 304–324. ISBN 978-954-25-0406-1.

⁵⁵ Национален регистър на населените места. В: *Национален статистически институт* Онлайн. Б. д. Налично на: <https://www.nsi.bg/nrnm/reports/population/list/738>. [Достъпен на: 2025-07-05].

such large-scale dimensions within the city itself. In the city were opened several major industrial plants. The biggest one is the Chemical Plant which opened in 1970 and employed about 8000 workers. Industrial production became the main source of employment both for the residents of the city and the region in general. The opportunities for work, overall better urban planning, and the possibility of education for children made Vidin a desirable place to live. Because of the new factories and their employers in the socialist period the city of Vidin constantly grew both in population and by territory.

The rapid pace of resettlement led to many urban development issues. The biggest one is the housing crisis, which was a constant challenge to the city's urban planning from the early 1960s to the early 1980s. In the period the main problems for the proper urban development are the lack of sufficient residential buildings, delays in the construction of public facilities, shortage of materials, and poor performance by builders. However, urban development is focused not only onto the housing crisis. In the same period more than 10 kindergartens and three new technical high schools were built. The new major factories also had an impact on the urban development and the formation of local labour communities. They provided for their workers residence in the factory block of flats, a place for the kids in kindergarten and relatively prestigious career opportunities.

Against the backdrop of the generally negative demographic indicators for the Vidin region, the population of the district center increases throughout the socialist period. The city grows mainly mechanically predominantly with the peasants left without livelihood after collectivization and needed in the constantly enlarging industrial factories. The demographic dynamics in the city during the socialist period shows a constant growth of the population and in the end of the period the city had about three times more population than in the first year after the World War II⁵⁶.

The years from the beginning of the 60th to the end of the socialist period are very dynamic for the city of Vidin. In this period the city established itself as an industrial centre of the region and nearly doubled its population. For the citizens of Vidin, industry gradually became an integral part of the city's image. The city's industries, that were unique on the country's scale, are a source of pride for the inhabitants. They believe that during the socialist period the city had an image of an industrial centre with high-quality production. The almost complete destruction of industry had a disastrous effect not only on the demographic statistics of the city and the region. It creates a feeling among the locals that the region has been deliberately left behind.

⁵⁶ *Пак мам.*

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

SOURCES / ИЗВОРИ

ARCHIVAL DOCUMENTS / АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ/

Държавен архив–Видин (ДА–Видин)

Ф. 415 Градски общински народен съвет (ГОНС) – Видин – оп. 3, а.е. 11–20; оп. 5, а.е. 28–75.

State Archives–Vidin [in Bulgarian Darzhaven arhiv/DA–Vidin]

F. 415 City Municipal People’s Council–Vidin [in Bulgarian Gradski obshtinski naroden savet/GONS–Vidin] – op. 3, а.е. 11–20; op. 5, а.е. 28–75.

LITERATURE / ЛИТЕРАТУРА

БИЗЕРАНОВА, Сашка. Видин вчера, днес и утре. В: *Демографски проблеми през вековете – измерения и перспективи*. Видин: Compact print Ltd, с. 304–324. ISBN 978-954-25-0406-1.

БРУНБАУЕР, Улф. *Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989)*. 1. Русе: Елиас Канети, б. г. ISBN 978-954-92453-2-5.

ГЕОРГИЕВА, Гергана. Професионален профил на видинското население в средата на XIX век според теметгуат дефтерите. В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 55–84. ISBN 978-954-07-5113-9.

ГРУЕВ, Михаил. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век*. 1. София: Институт за изследване на близкото минало, 2009. (Минало несвършено). ISBN 978-954-28-0450-5.

ГРУЕВ, Михаил. Северозападната българска граница през 40-те и 50-те години на XX век. В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 567–592. ISBN 978-954-07-5113-9.

ДИМИТРОВА, Валя. За демографските проблеми на Видинския регион след Втората световна война (средата на 40-те – средата на 80-те години). *Известия на музеите в Северозападна България*. Т. 25. Б. м.: Исторически музей–Враца (Известия на музеите в Северозападна България; № 249–261). ISBN 0204-4013.

Изследвания и материали за Видин и региона. Т. 2. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021. ISBN 978-954-07-5113-9.

Изследвания и материали за Видин и региона. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021. ISBN 978-954-07-5113-9.

КОЛЕВ, Валери. Териториално-административна уредба на Видинския край от Освобождението до Втората световна война. В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 447–466. ISBN 978-954-07-5113-9.

Национален регистър на населените места. В: *Национален статистически институт*. Онлайн. Б. д. Налично на: <https://www.nsi.bg/nrm/reports/population/list/738>. [Достъпен на: 2025-07-05].

ЧЕРНЕВА, Людмила. *Щрихи от социалистическия период на Видин*. 2. Видин: Neofeedback, 2019. ISBN 978-619-7329-40-7.

BIZERANOVA, Sashka. Vidin vchera, dnes i utre. V: *Demografski problemi prez vekovete – izmereniya i perspektivi*. Vidin: Compact print Ltd., s. 304–324. ISBN 978-954-25-0406-1.

BRUNBAUER, Ulf. *Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot. Ideologiya, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgaria (1944–1989)*. 1. Ruse: Elias Kaneti, b. g. ISBN 978-954-92453-2-5.

CHERNEVA, Lyudmila. *Shtrihi ot sotsialisticheskiya period na Vidin*. 2. Vidin: Neofeedback, 2019. ISBN 978-619-7329-40-7.

DIMITROVA, Valya. Za demografskite problemi na Vidinskiya region sled Vtorata svetovna vojna (sredata na 40-te – sredata na 80-te godini). *Izvestiya na muzeite v Severozapadna Bulgaria*. Т. 25. Б. м.: Istoricheski muzey–Vratsa (Izvestiya na muzeite v Severozapadna Bulgaria; № 249–261). ISBN 0204-4013.

GEORGIEVA, Gergana. Profesionalen profil na vidinskoto naselenie v sredata na XIX vek spored temettuat defterite. V: *Izsledvaniya i materialy za Vidin i regiona*. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 618. (55–84). ISBN 978-954-07-5113-9.

GRUEV, Mihail. *Preorani slogove. Kolektivizatsiya i sotsialna promyana v Bulgarskiya severozapad 40-te – 50-te godini na XX vek*. 1. София: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 2009. (Minalo nesvarsheno). ISBN 978-954-28-0450-5.

GRUEV, Mihail. Severozapadnata bulgarska granitsa prez 40-te i 50-te godini na XX vek. V: *Izsledvaniya i materialy za Vidin i regiona*. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 567–592. ISBN 978-954-07-5113-9.

Izsledvaniya i materialy za Vidin i regiona. Т. 2. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021. ISBN 978-954-07-5113-9.

Izsledvaniya i materialy za Vidin i regiona. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021. ISBN 978-954-07-5113-9.

KOLEV, Valeri. Teritorialno-administrativna uredba na Vidinskiya kray ot Osvobozhdenieto do Vtorata svetovna vojna. V: *Izsledvaniya i materialy za Vidin i regiona*. Т. 3. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 447–466. ISBN 978-954-07-5113-9.

Natsionalen registar na naselenite mesta. V: Natsional Statistical Institute. Onlayn. Б. д. Nalichno na: <https://www.nsi.bg/nrm/reports/population/list/738>. [Dostapen na: 2025-07-05].

СТАТИИ И СТУДИИ
ГСУ-ИФ, 108 (2025), 1, 285-302

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 108, 2025

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ, ГРАДСКО РАЗВИТИЕ
И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ В ПЕРИОДА
НА СОЦИАЛИЗМА (ПО ПРИМЕРА НА ГРАД ВИДИН)

Д-Р КРИСТИНА БОБЕВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0009-0009-8693-1781>

kbobeva@clio.uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.285-302>

Получено 2025-07-09; рецензирано 2025-07-26; прието 2025-07-29; публикувано онлайн 2025-11-25

CRedit | Роли на приносителите

Кристина Бобева (ORCID [0009-0009-8693-1781](https://orcid.org/0009-0009-8693-1781); kbobeva@clio.uni-sofia.bg);

Ръкопис; Методология; Концептуализация.

Мира Маркова (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg);

Концептуализация.

Сашка Бизеранова, Петя Иванова (<https://rimvidin.bg/>; museumvd@mail.bg);
Ресурси.

Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект DS-FR-22-0018 „Динамика на идентичностите в Дунавския регион (По примера на Видин, Лом и Козлодуй)“ – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Проект № 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Статията разглежда трансформацията на Видин през социалистическия период, съсредоточавайки се върху индустриалното и градското развитие, демог-

рафските промени и ежедневиия живот. След Втората световна война Българската комунистическа партия започва национализация, колективизация и бърза индустриализация, водещи до значителна миграция от селските райони към градовете. Общите за страната процеси протичат и в Северозападна България, и в крайдунавския град Видин. Индустриалният растеж във Видин води до значително увеличение на населението в кратки срокове, от което следва и жилищна криза, особено остра от началото на 60-те до началото на 80-те години. Въпреки демографската криза, засягаща региона от началото на 50-те години, Видин остава желано място за живеене поради по-добро градско планиране, възможности за заетост и образователни перспективи за децата.

Ключови думи: Видин, индустриализация, благоустройство, демографско развитие, всекидневен живот, България в периода на социализма.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

ECOLOGICAL ENVIRONMENT AND LIFESTYLE
TRADITIONS ALONG THE UPPER REACHES
OF THE BULGARIAN SECTION OF THE DANUBE:
ETHNOLOGICAL STUDY ON EXAMPLES FROM LOM
AND THE VILLAGES OF ARCHAR AND DOLNI TSIBAR

ASSIST. PROF. KREMENA IORDANOVA, PHD
ASSOC. PROF. VIOLETA KOTSEVA, PHD

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

<https://orcid.org/0009-0003-5247-5139> | <https://orcid.org/0000-0001-9573-7926>

kremenaj@uni-sofia.bg | vkkoceva@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.303-346>

[Revised manuscript] Received 2025-08-30; reviewed 2025-09-29; accepted 2025-09-30; published online 2025-11-25.

CRediT | Contributor Role Taxonomy

Kremena Iordanova (ORCID [0009-0003-5247-5139](https://orcid.org/0009-0003-5247-5139); kremenaj@uni-sofia.bg);
Writing – Original Draft; Conceptualisation; Resources.

Violeta Kotseva (ORCID [0000-0001-9573-7926](https://orcid.org/0000-0001-9573-7926); vkkoceva@uni-sofia.bg);
Writing – Original Draft; Methodology; Conceptualisation.

Mira Markova (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg); Conceptualisation.

The study was carried out within the framework of the research project DS-FR-22-0018 “Identity Dynamics in the Danube Region (based on the Example of Vidin, Lom and Kozloduy)” – Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region (Project No. 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article is an ethnographic study of three settlements in Northwestern Bulgaria, located along the Danube River. By applying a qualitative ethnographic methodology and using techniques from related sciences such as history, the study traces the change in the human-environment relationship in the town of Lom, the village of Archar and the village of Dolni Tsibar. Theoretically, the study adheres to the direction of the so-called cultural ecology, which emphasizes precisely the process of simultaneous influences between man and nature. The influence of the geographical factor in modern times on cultural patterns, livelihood structure and identity of the local population is analyzed. The emphasis is on the formation of cultural landscapes as a result of human activity and their subsequent impact on the daily lives of people living along the river.

Keywords: Danube River (Bulgarian section/upper stretches), Northwestern Bulgaria, Cultural landscapes, everyday life.

* * *

The proposed study aims to present the results of several field studies conducted in a specific, strictly limited region, along the upper reaches of the Bulgarian section of the Danube River; the field studies themselves were aimed at how today's life near a large river, such as the Danube, affects local communities, how their knowledge of the natural environment changes and what cultural reactions this change gives rise to. In this context, emphasis is placed on tracking the mutual effects of the change in the ecological niche in a specific region and its impact on the livelihood and cultural characteristics of the population. The main research questions are related to both the specific manifestations of this influence in different spheres of culture, and to the question of how much this affects the identity of the local population, whether the river is a prominent influence in the awareness and self-perception of local people as a specific group, united around life and knowledge of existence and shared everyday life along the Danube River.

The study was carried out with the classical tools of ethnology and cultural anthropology. Within the framework of three field studies conducted in 2024 and 2025, each lasting between a week and ten days, over 20 structured interviews were conducted, with the number of free conversations exceeding this number many times. The team spent several times in the field, where they visited the selected settlements, with the focus falling on three of them – the village of Archar, municipality of Dimovo, the town of Lom and the village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedrum. The selection of respondents was both random and through the so-called agents in the field – local leaders, teachers, representatives of institutional authorities and the non-governmental sector. With the help of the influence and authority they have among the local population, we reached respondents whose main livelihood is the river or those who simply shared their experience of life near the Danube.

The research region was deliberately chosen for several reasons. First of all, as already pointed out, these are not settlements where our team is entering for the first time. We have been conducting field research within the framework of various projects there for the past ten years. This significantly facilitated the process of entering the field. Acquaintance with key figures made it possible to significantly (more) easier to establish relationships of trust and overcome the barriers in front of the respondents, which the presence of unknown people inevitably poses.

The regions have a diverse ethnic and confessional composition. This additionally provides an opportunity to trace the dynamics of identity in the context of the specific local ecological niche and to seek an answer to the question of whether the geographical factor creates a level of supra-ethnic identity based on specific knowledge. Although falling within three municipalities – Dimovo, Lom and Vulchedrum and in two regional units – Montana and Vidin, the three settlements are part of the larger Northwestern region, sharing similar economic and demographic trends. Northwestern Bulgaria has remained one of the poorest regions not only in the country, but also within the entire European Union for many years. And although data from 2023 indicate that the region no longer occupies the last position, it continues to struggle with high levels of unemployment and a large demographic outflow.¹ With a large percentage of unemployed, it is expected that natural resources will perhaps be the ones that will fill the missing income. The largest natural resource is the Danube River, which provides opportunities for livelihood through fishing, development of tourism and recreational areas, etc. In this article, we will examine to what extent this is happening in the studied regions and if not, why.

The ethnic composition of the population in the region as of September 7, 2021 indicates that the largest ethnic group is the Bulgarian ethnic group, which constitutes 87,2 and 92,2% respectively for the Montana and Vidin districts, 11,5 and 6,7% for the Roma population and 0,1% for the Turkish ethnic group in both districts.² This study does not take into account the presence of Vlachs, who are registered with varying densities as a result of field surveys in all three settlements, and the question of which group they self-identified with remains open.³ The latter gives some

¹ Bloomberg TV Bulgaria. *Българският Северозапад вече не е най-бедният регион в ЕС, но се бори с безработица*. Онлайн. 13 ноември 2023. Налично на: <https://www.bloombergtv.bg/a/17-v-razvitiie/123827-balgarskiyat-severozapad-veche-ne-e-nay-bedniyat-region-v-es-no-se-bori-s-bezrabotitsa> [Достъпен на 2025-10 -19].

² Национален статистически институт. *Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021 г. Окончателни данни*. с. 2–4. София: НСИ, 2023. Онлайн. Налично на: <https://nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-ethnos.pdf> [Достъпен на 2025-08-12].

³ This applies to some extent to Roma groups as well, which is why the statistics should be treated critically and are provided here only as a general guide.

uncertainty in the data which in this sense (they) can only be used to outline the general picture, but not as specific precise data. The demographic appearance of the regions is also outlined by the repeatedly highlighted trends of aging with the fastest rates among the Bulgarian ethnic group and, accordingly, the highest percentage of young population among the Roma ethnic group.⁴

The relationship between the natural and geographical environment and specific cultural phenomena, decisions and phenomena have been established for long time in cultural anthropology. The theoretical direction known as cultural ecology attempts to explain the emergence of specific cultural reactions with the conditions set by natural and geographical features. In the text, we understand cultural ecology in the sense of J. Steward. According to him, unlike social ecology, cultural ecology seeks to explain specific cultural features typical of individual regions, without trying to derive generally valid mechanisms characteristic of any cultural and ecological situations.⁵ In terms of its theoretical perspective, this study is similar to studies focused on environmental history. In the text, we adhere accept the understanding about the environmental history as subject, who focuses first and foremost on the river itself, on the changing waters and lands that once together constituted highly dynamic riverine landscapes.⁶ According to Verena Winiwarter, Martin Schmid, Severin Hohensinner, and Gertrud Haidvoogl the environmental history is based on a co-evolutionary concept of relationships between society and nature and has as main object this connection in the past.⁷ In this study, we propose a broadening of this definition with an emphasis on the social aspect of this relationship in the recent past and the present. The use of ethnological methodology makes it possible to focus on the perception and imagination of the environment through the eyes of the people who inhabit it and use its resources.

⁴ Национален статистически институт. *Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021 г. Окончателни данни*. с. 4. София: НСИ, 2023. Онлайн. Налично на: <https://nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-ethnos.pdf> [Достъпен на 2025-08-12].

⁵ STEWARD, Julian. The Concept and Method of Cultural Anthropology. In: *The Environment in Anthropology. A Reader in Ecology, Culture and Sustainable Living*. New York–London: University Press, 2005, p. 5. ISBN 13: 978-1479876761.

⁶ SCHMID, Mathias; HAIDVOGL, Gertrud; FRIEDRICH, Tobias; FUNK, Alexandra; SCHMALFUSS, Lisa; SCHMIDT-KLOIBER, Astrid; HEIN, Tobias. The Danube: On the Environmental History, Present, and Future of a Great European River. In: *River Culture – Life as a Dance to the Rhythm of the Waters*. K. M. Wantzen (ed.). Paris: UNESCO Publishing, 2023, pp. 638–639. DOI: 10.54677/INTF8577.

⁷ WINIWARTER, Verena; SCHMIDT, Martin; HOHENSINNER, Severin; HAIDVOGL, Gertrud. The Environmental History of the Danube River Basin as an Issue of Long-Term Socio-ecological Research. In: *Long-term socio-ecological research. Studies in society: Nature interactions across spatial and temporal scales*. 2013, Springer, pp. 103. ISBN 978-94-007-1176-1.

It is undeniable that the presence of a large navigable river determines the emergence of specific socio-professional strata (professional fishermen, boatmen, later port workers), is reflected in local folklore, is fertile ground for urban legends, influences local cuisine, shapes the presence of specific trends in culture (fine arts and literature), creates distinct urban/rural spaces, and is part of community life in the studied places. The river defines spaces and landscapes (the port, the river station, the Borun fountain, the beach), forms sensations and ideas. As one respondent shared, for most Lom residents, the river is sacred, the first thing that those who left Lom do when they return is to go to the river. For others, however, it arouses fear with its unknown, creating the feeling that they are losing control.⁸

Due to the volume of this study, we choose to focus on several specific features of life on the banks of the Danube River, which appear common to the population in the studied settlements. The goal is not to present them in full in a historical perspective, but to trace their development and contemporary state. Particular attention in the following lines will be paid to the following micro-themes: the river as a border, connecting and dividing, the river and livelihood, the river and leisure, the river and disasters. An analysis of the collected material about the river and its presence in the art of the local population, as well as the extensive material on the culinary traditions of the region, based on fish and fish products, will remain outside the topic. This is necessary due to the limited volume. The aim is to trace the interaction between man/group and nature in specific regions. In this sense, this is not a study of fishermen as a *community with heritage*⁹, nor is it a study of knowledge about this heritage. This is a study of the relationship between man and nature, as it is viewed as a process influenced by factors on both sides – natural, climatic, social, demographic, economic, cultural. In the part of the study that examines the Danube River as a border that not only divides but also forms new border zones and landscapes, we agree that, borderscape refers to borderscaping or of shaping the border in people's minds. The term borderscaping refers to all practices through which the imagined border is established and experienced.¹⁰

⁸ Respondent, female, Bulgarian ethnic origin, approx. 50 years old, Lom.

⁹ НЕНОВ, Николай. „Разкази за Дунавската цивилизация“. Рибарите като общност с наследство. *Годишник на асоциация „Онгъл“*. Т. 19. Пренасяне на сакралност (локално – регионално – национално). Б. м., 2021, с. 238–260. ISSN 1311-493X.

¹⁰ DELL'AGNESE, Elena. New Geo-graphies of Border(land)-scapes. In: *Borderscaping: Imaginations and Practices of Border Making*. New York: Routledge Teylor&Francis Group, 2015, p. 59. ISBN 9781472451460.

DANUBE RIVER – CONNECTING AND DIVIDING

The Danube River is not only the largest river flowing through Bulgarian territory, it is one of the largest rivers in Europe, ranking second in length after the Volga River. The river flows through several countries and crosses several European capitals. The Danube, both in the past and today, plays a significant role in connecting – economically, culturally, ideologically – Central and Southeastern Europe. In parallel with the idea of Europe as a single space, a single concept for internal European waterways is also developing.¹¹ With the construction of Trans-European Transport Corridor 7, the so-called European Canal in 1992 or the Rhine-Main-Danube river connection – a unique project that connects the Atlantic and the Black Sea by water transport, the Danube River becomes an integral part of the European transport and trade arteries.¹²

The Bulgarian section of the river is 471 km long. The (coast) bank is relatively high, unlike the marshy Romanian bank, which makes water overflows less frequent, but nevertheless the floods of the second half of the 20th century are remembered. The last ones were in 2005 and 2006, and this necessitated the strengthening of the bank and the construction of protective dikes along it. The river rarely freezes, which makes it navigable almost all year round, reaching a depth of 30 m in places.¹³

For the Bulgarian lands, it is a natural border, which becomes, after the collapse of the Ottoman Empire, the state border of the country. More importantly, however, it is not just a political, but also an ethnic border of the Bulgarian lands – beyond it in the principalities of Wallachia and Moldova, there are no longer any Bulgarians.¹⁴ As Gabriela Ioana-Taurimica and Marina Virghileanu rightly point out, although rivers were logically chosen as state borders in the past because of their obvious potential to make crossing difficult, in modern times establishing an exact border is quite difficult. The reason for this is the fact that the river border changes as a result of natural processes – floods, erosion, sediments, etc.¹⁵ Thus, although at first glance

¹¹ СИМЕОНОВА, Сибила. Ролята на р. Дунав в европейската водна транспортна система. *Юридически свят*, 2008, № 2, с. 81–82. ISSN 1311-3488. Онлайн. Налично на: <https://sibi.bg/yuridicheski-svyat/>. [Посетено на 2025-10-06].

¹² ДИМИТРОВ, Димитър. Дунавският воден транспортен и търговски коридор – минало, настояще, бъдеще. *Economics&Law*, 2019, no. 1, pp. 1–2. ISSN 3005-5768.

¹³ ДЕРМЕНДЖИЕВА, Стела; МУТАФОВА, Красимира. Река Дунав – „Наша“ историко-географска културна граница? В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. Т. 3, 1. Велико Търново: Университетско издателство ВТУ, 2009, с. 481. ISBN 978-954-524-776-7.

¹⁴ *Пак там*, с. 483.

¹⁵ IOANA-TAURIMAC, Gabriela; VIRGHILEANU, Marina. Evolution of the Danube River's Islands on the Bulgaria-Romania border over the last Century. 2025, p. 2. Online. Available from: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0317711>. [viewed 2025-06-08].

the border seems clear and uncommentable – the river divides the land into Romanian and Bulgarian parts, respectively, the delineation of the modern border line turns out to be problematic. One of the reasons for this is rooted in the nature of the river border. It became the subject of disputes and repeated negotiations, initially between the Principality of Bulgaria and the Kingdom of Romania, and after the end of World War II – between the People's Republic of Bulgaria and the People's Republic of Romania (after 1965 the Socialist Republic of Romania). Negotiations continued after the collapse of the communist regimes in 1989. The subject of disagreement is the ownership of some islands, whose ownership is disputed by both countries. The main problem is determining the border along the river's fairway, as where the water flows in one channel, this is without problems, since it takes into account the deepest point of the water. However, where the river divides into branches, the fairway is determined along the deeper branch. The flow of the water can change and, accordingly, the depth can change in the different branches. This also changes the ownership of the islands. Ultimately, despite numerous negotiations, the border was determined according to a convention from 1908 and is still in force today. The problem is related to the use of the islands by the population of both countries for pastures, as well as for timber.¹⁶ In the studied region, border issues are mainly raised by the island of Tsibar (or Ibisha), which is located on the territory of the village of Dolni Tsibar, municipality of Vulchedrum. There are two zones formed on the island – the protected area of Cibar Island and the Ibisha Nature Reserve. The island group also includes two smaller islands along the river, already falling into the territory of the neighboring village of Gorni Cibar, the same municipality.¹⁷ The island is closer to Romanian land, but along the fairway it falls into Bulgarian territory. According to the local population, the reason for the change in the line of the deepest part of the river in recent years is the lack of dredgers to clean the riverbed and regulate it, thus facilitating navigation.¹⁸

During the years of socialism, the border was extremely strictly guarded – on the Romanian and Bulgarian sides. Crossing the border illegally was fraught with risks. According to respondents, it was fascism in Romania that caught them and took them directly to the salt mines. There is mention of an attempt to bribe the border authorities by giving them rose oil and cigarettes and in return they were allowed to go for firewood and fishing. On the other side, the crossing is also no exception, as

¹⁶ МИТЕВ, Владимир. Българо-румънската граница по река Дунав, 2022. Онлайн. Налично на: <https://friendshipbridge.eu/bg/2022/01/23/danube-border-bg/>. [Посетено на 2025-06-08].

¹⁷ Уикипедия. *Остров Цибър (защитена местност)*. Налично на: [https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_\(защитена_местност\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_(защитена_местност)) [Достъпен на 2025-06-04]

¹⁸ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Vulchedram.

Romanians often reached the island of Ibisha for wood, especially when the river level was low, and they reached the island with carts, which they returned full of wood.¹⁹ The locals are more considerate of the Romanian border authorities, since the Bulgarians are often from the local population and know each other. During this period, the Romanian border was guarded by high-altitude armed posts, from which shooting was often carried out without warning. Boats move on the water, which, upon detecting boatmen and fishermen in their territorial waters, immediately approach. After the changes, trade intensified, albeit smuggled, gasoline and fuels were purchased from Romania because of their lower market price, children's goods were also of commercial interest, etc. Cigarettes were mainly exported from Bulgaria. At that time, smuggling flourished, with stories of weapons purchased for ten stacks of cigarettes sounding almost legendary. After Bulgaria and Romania entered the EU and especially after both countries joined Schengen, communication was much easier. The river is also not a sufficient border to stop cultural influences. On both sides of the border, the population knows a little of the language of their neighbors, enough for everyday communication. Today, they increasingly communicate in English, as a lingua franca.²⁰

Today, the Danube River is more of a connection than a dividing line for the local population. According to one respondent, yes, *patrols pass on both sides, but the locals know where the border is and there are no concerns*.²¹ In this sense, the study focuses more on the idea of the border as creating a specific kind of experience that manifests itself in the peculiarities of everyday culture.²²

The Danube River is also the only navigable river in Bulgaria with a proven role in trade relations in the Bulgarian lands since the period of the Revival. Since the 19th century, the river has been the most important trade artery connecting Western Europe and the farms of the Balkan Peninsula.²³ Although after the Liberation the role of the Danube ports in the Bulgarian section of the river decreased in terms of trade exchange at the expense of the Black Sea import-export trade²⁴, its role as a conductor

¹⁹ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

²⁰ Respondent, male, of Roma origin, approx. 40 years old, village of Dolni Tsibar.

²¹ Respondent, male, approx. 35 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

²² WILLE, Christian; NIENBER, Birte. *Borders and border experiences*. 2023, p. 7. Available from: <https://doi.org/10.5771/9783845295671-7>. [Accessed: 11.02.2023-02-11]. Available from: <http://www.nomos-elibrary.de/agb>. [viewed 2025-10-08].

²³ ДЕРМЕНДЖИЕВА, Стела; МУТАФОВА, Красимира. *Цит. съч.*, с. 484.

²⁴ МАРИНОВА, Маргарита. Към въпроса за промяната ролята на р. Дунав и крайдунавските български градове във външната търговия на България (1878–1912). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1. Градското стопанство в българските земи през вековете. Варна, 2016, с. 366. ISSN 2603-3526.

of both goods and cultural influences is undoubted. The role of the Danube ports decreased with the construction of the railway line, which for the most part runs parallel to the river, and the commissioning in 1888 of the Tsaribrod – Vakarel – Sofia line had a negative impact on imports through the Lom port. According to the government program for the construction of quays at the ports on the Danube, a possible increase in trade through the Lom port is envisaged, but only after the construction of the Mezdra – Lom – Vidin railway line. Despite these trends, the Danube ports do not completely lose their importance both for economic and trade relations and for the import of cultural influences. In this sense, the Danube River appears in the double symbolic meaning on the one hand as a state border, and on the other as a conductor of cultural and economic influences.²⁵ This is precisely what gives grounds to St. Dermendzhieva and Kr. Mutafova to claim that *as a result, a Danube supranational community appears in the Danube settlements*, which shares common cultural traits and characteristics.²⁶ Although the authors speak of the period from the end of the 19th and the first half of the 20th centuries, field ethnographic studies show the presence of a shared memory related to *European influences* in the past of the settlements. This is also one of the clearly perceptible markers of local identity in the field, which manage to unite ethnicities and confessions in the studied regions. The feeling of life on the border, the patterns of separation and communication that it creates, is also clearly distinguished. This feeling is today subject to significant change, which is due to the entry of the two countries Bulgaria and Romania into the EU, and now into Schengen. This circumstance for the local population reduces the psychological burden of the border barrier. As one respondent to the question of what it is like to know that on the other side of the river is something else, answered, *the feeling is that you hear jackals on the other side and if you get closer by boat, you hear Romanians fighting*.²⁷

The development of the studied settlements, and especially the town of Lom and the village of Dolni Tsibar²⁸, is undoubtedly due to their location near the river. With the opening in 1938 of an agency in the town of Lom of the Austro-Hungarian “Imperial and Royal Privileged Danube Steamship Company”, established in 1930, the region’s rapid economic prosperity began. The port and the pier – *scaffolding* – undoubtedly influenced the progressive thinking of the Lom citizens. After the

²⁵ ДЕРМЕНДЖИЕВА, Стела; МУТАФОВА, Красимира. *Цит. съч.*, с. 479.

²⁶ *Пак там*, с. 845.

²⁷ Respondent, male, approx. 35 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

²⁸ In some studies, the area around Lom is understood to be the section of the Danube River from the village of Dobri Dol to the village of Dolni Tsibar, which includes the villages of Orsoya, Slivata, Dolno Linevo, Stanevo, as well as the town of Lom itself (Zamfirov 2018: 32). The area around Lom is also considered to be the territory of the municipality of Lom, which includes the villages of Orsoya, Slivata, Dolno Linevo, Stanevo, and the town of Lom itself (Zamfirov 2018: 32).

Liberation, the town became the closest connection to the new capital Sofia. Thus, Lom became the Bulgarian trade and cultural connection with the lands of Central Europe, a place through which Western influences entered the field of culture and education. Proof of the economic prosperity of the town because of its favorable location is the opening of one of the first telegraph and post offices in 1878, the commissioning in 1911 of one of the first branches of the Sofia – Varna railway line from Lom to Mezdra. Lom was one of the first cities in the country to start using electricity for lighting in 1913, using two diesel engines supplied by Swiss companies.²⁹ It is important to note that in 1857, the first women's society in the Bulgarian lands was established in Lom under the name "Virtuous Women's Society", which aimed to support the education of girls.³⁰ All This testifies to the influence that the opening of the city through the port has on the life of the local population.

Unlike most settlements in Bulgarian lands, Lom owes its development precisely to trade, for the service of which local crafts began to develop.³¹ In an attempt to revive the past greatness of the city, the construction of another bridge near the city was discussed, which would connect it with the Romanian side. The studies were carried out in 1994 by the English company "Sir Alexander Gibb". The obstacle turned out to be the fact that the Bulgarian coast near the city is prone to landslides, and this forced the attention of investors to be directed in another direction.³² However, the idea focused the attention of the local public and was received with mixed feelings. Some saw in this an opportunity to revive the region and attract investments, respectively creating jobs and limit migration from the city and the surrounding villages. In parallel, there are concerns that the increase in trafficking will also increase criminal activities, including drug dealing and use.³³

From the presented data, life, development, cultural borders and influences in the settlements along the Danube River are leading in forming a sense of the presence of such a significant natural and geographical factor. It influences the formation of a

²⁹ 170 години пристанищен комплекс Лом – ЕАД. Монтана: Полимона – ООД, б. г., с. 13–15.

³⁰ АНДРЕЕВА, Юлия. Ролята на женските дружества в област Монтана и тяхната просветна и благотворителна дейност. В: *Дунав – път през времето, мост между световите. Четирнадесета регионална краеведска конференция, Враца, 15 ноември 2017. Сборник материали*. Калина ТОДОРОВА (състав.). Враца, 2018, с. 38.

³¹ ЕМИЛЮВА, Ангелина. Ролята на пристанището в гр. Лом за икономическото израстване на града от края на XIX до 40-те години на XX в. В: *Дунав – път през времето, мост между световите. Четирнадесета регионална краеведска конференция, Враца, 15 ноември 2017. Сборник материали*. Калина ТОДОРОВА (състав.). Враца, 2018, с. 27–28.

³² Северозапазена БГ. *Дунав мост 2 – Нашият мост*. Online. 2025-06-14. Налично на: <https://severozapazenabg.com/дунав-мост-2-нашият-мост/> [Достъпен на 2025-06 -06]

³³ Respondent, female, Bulgarian ethnic origin, approx. 50 years old, Lom.

local culture based on the specifics that it provides. At the same time, human intervention changes the landscape, and this in turn causes new cultural reactions. This can be traced most strongly through the daily life of the locals and the reflections of these changes in the livelihood structure of the population.

THE RIVER AND THE LIVELIHOOD

Fishing on the Danube River, and especially in the studied settlements, has deep traditions. Evidence of mastered fishing techniques dates back to the Paleolithic era, and this knowledge has not lost its importance in subsequent periods of history.³⁴ According to the stories of respondents, the local memory of the founding of the village of Dolni Tsibar is also connected with fishing. Local memory testifies that the village was founded in the 17th century by Turks who fled after the defeat of the Ottoman troops in the war with Austria-Hungary and who, in non-war times, had fishing as their main livelihood.³⁵ Of course, this story can be subjected to serious criticism by historians, given the professionalization of military affairs in the Ottoman Empire, but it is indicative of the importance that this livelihood has had over the years for the population of the village of Dolni Tsibar. During the Renaissance, it is known that the swampy areas on the Bulgarian bank of the river offered convenient fishing opportunities for the local population. A significant part of the export of products obtained from the river is the catch of leeches, which the local population catches in large quantities and exports for medical purposes, mainly to Austria.³⁶ Carp, catfish, and bream are primarily caught, and in 1846 fishing was noted as one of the most important livelihoods of the Danube population.³⁷ The swampy areas are mainly from the mouth of the river to Silistra, but it offers opportunities in other parts as well.

Political and economic factors also have an impact on this sector. For example, for the period from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century, when the country was involved in several wars in a row, the then fisheries inspector at the Ministry of Agriculture and State Property, Grozy Grozev, reported that the price of fish had increased and only the wealthier could afford it.³⁸ In the period 1940–44, the Danube fishery was served by 1250 boats and 3450 registered fishermen,

³⁴ БОЯДЖИЕВ, Николай. Българското рибарство – минало, настояще, бъдеще. *Управление и устойчиво развитие*, 2002, № 2, с. 170. ISSN 1311 4506.

³⁵ Respondent, male, approx. 65 years old, of Turkish ethnic origin, village of Dolni Tsibar.

³⁶ ДАМЯНОВ, Симеон. *Ломският край през Възраждането*. София: Отечествен фронт, 1967. с. 79.

³⁷ *Пак там*, с. 79.

³⁸ БОЯДЖИЕВ, Николай. *Цит. съч.*, с. 170.

mainly catching carp, catfish, whitefish, bream, barbel, sturgeon, crucian carp, pike, etc.³⁹

Traditional fishing is part of the daily subsistence culture of the population along the large rivers and on the coasts of the Black and White Seas. In her comparative study of the Black Sea and Danube fisheries, Bl. Filevska defines it as a kind of cultural phenomenon, which has its material dimensions, regulates socio-normative relations and is a source of specific worldviews.⁴⁰ Fishing is also a specific livelihood, which is very much dependent on the biological rhythm of fish populations, and this requires the local population to have significant knowledge in the field of aquatic inhabitants and their specificities. The cycle of reproduction and development of fish is decisive for the quantity of the catch. Thus, for fishing on the Danube River, the most intense season is spring, and fish are generally caught in the months from March to mid-December. At the beginning of the 20th century, the main fishing on the Danube River was for carp, catfish, common rudd, mackerel and sturgeon entering from the Black Sea. The peculiarities of the behavior of individual fish species determine the amount of catch and it is important for fishermen to know it. For example, the bream is known to move in pairs and along the same route. Therefore, it is not uncommon for both the male and female to be caught at the same time.⁴¹

The first state regulation of fishing in Bulgarian lands after the Liberation dates back to 1883, when the Law on Fishing in the Bulgarian Principality was passed. According to the law, fishing for personal needs was permitted year-round, while those practicing commercial fishing had to pay a fee of two leva and have a one-year fishing license. Until the end of the 19th century, however, fishing retained its character as a livelihood for personal use and very little of the catch was offered on the market.⁴² In order to enhance the value of fishing for the country's industry, the First Fisherman's Fair was held in the town of Svishtov in 1910. It was stated that the Bulgarian riverbank of the Danube River could be conditionally divided into three sections in terms of fishing – Vidin, Nikopol and Ruse (Ruschuk). It was stated that the best for fishing was the Nikopol section, which was limited between the Lom and

³⁹ *Пак там*, с. 170.

⁴⁰ ФИЛЕВСКА, Благородна. Традиционно рибарство по днешните български крайбрежия на Дунав и Черно море в първите десетилетия на XX в. Етнографски и културни паралели. *Българска етнология*, 1997, № 3–4, с. 116. ISSN 1310–5213.

⁴¹ *Пак там*, с. 114.

⁴² ЗАМФИРОВ, Мариан. Риболовът като поминък в Ломския край през първата половина на XX в. В: *Дунав – път през времето, мост между светове. Четиринадесета регионална краеведска конференция, Враца, 15 ноември 2017. Сборник материали*. Калина ТОДОРОВА (състав.). Враца, 2018, с. 33–34.

Yantra rivers. The main reason for this was that in this section the bank was heavily swamped, and a lot of fish were caught there.⁴³

In 1920, the first Lom district fishing cooperative “Esetra” was established, which included fishermen from both the town of Lom and the villages of Dolno Linevo and Dolni Tsibar.⁴⁴ The cooperative is well organized and generates income by selling its main production on the relatively nearby market in Sofia. Before organizing into a cooperative, fishing was done independently, with fishermen often marketing their catch themselves. Stories collected during field research among fishermen from Boruna district, Lom, indicate that fishermen deliver the daily catch to the shops at the fish market in Lom. There are also fishermen who travel around the city on their own with a cart to offer fresh live fish. They carry scales with weights and often cut the fish themselves in front of the buyer's eyes, in order to sell it to him cleaned.⁴⁵ It is noteworthy that professional fishermen are Bulgarians and Turks, while at the beginning of the 20th century there is no mention of Roma among them. From the field reports Roma practice fishing, but only for personal use, without this becoming their main livelihood.

The fishing cooperative “Bratstvo” in the village of Dolni Tsibar was founded in 1943, with 10 fishermen. It existed independently until 1958, when it became part of the State Enterprise “Fish Center” Ruse. A drastic change in the organization of fishing occurred in the 1950s, when the cooperative movement took hold and did not bypass this sector. With its cooperation, the implementation of planned norms for catching fresh fish began. According to annual reports of the Regional Fisheries Inspectorate, the Lom region ranks second after Oryahovo in terms of fish catch for the period 1953–57 and second in the country in 1962 after Ruse. It should be noted that the first place in terms of fish catch in the Lom region for this period has traditionally been held by the village of Dolni Tsibar.⁴⁶ In order to stimulate fishing in 1954, an order of the Council of Ministers stipulated that each member of a fishing brigade that had fulfilled its monthly plan would have the right to receive up to 10 kg of fish from the cooperative store, which they would pay at producer prices.⁴⁷ The same goal was also served by Decree No. 216 of the Council of Ministers of

⁴³ КЪНЧЕВ, Красимир. Русенската търговско индустриална камара и първият събор на Българския рибарски съюз в гр. Свищов през 1910 г. 2023, с. 6. Онлайн. Налично на: https://morskivestnik.com/compass/news/2023/072023/images/Svishtov_09072023.pdf. [Посетено на 2025-06-08].

⁴⁴ *Пак там*, с. 6.

⁴⁵ НЕНОВ, Николай. *Рибарската общност в Лом*, 2020, Сдружение „Европейски пространства 21“. ISBN 978-954-91968-8-7. Онлайн. Налично на: <https://euspaces.org/wp-content/uploads/2022/01/lom-sbornik.pdf>. [Посетено на 2025-10-06].

⁴⁶ ДА–Монтана, ф. 638, оп. 3, а.е. 5; цит. по: ЗАМФИРОВ, Мариан. *Цит. съч.*, с. 37.

⁴⁷ ДА–Монтана, ф. 638, оп. 1, а.е. 7, л. 1.

March 12, 1957. According to it, each cooperative (TK3C / TKZS) had the right to keep for its own needs or sell on the market for up to 10% of the catch, and for the months of January, February and March – the entire quantity.⁴⁸ In the 1970s and 1980s, there were 4 brigades in the village of Dolni Tsibar – one brigade was one boat with a 4-member crew. The base was at the village port, where the catch was exported and distributed. The lively port ceased to function during the years of democracy, when it stopped and the Bulgarian Fishing Association ended its activities, and most of the ships were handed over for scrapping. All the “Meteors” had an intermediate stop at the Tsibar port, and this earned it the fame of the busiest river village port on the Bulgarian section of the Danube River. Wheat grown in Zlatiyata was also transported through the port. Respondents tell of numerous ox carts waiting to be unloaded, and there were 14 warehouses in the village for storing grain. The trade carried out through the Tsibar port was the main reason for raising the prestige of the village. It has the reputation of a village more open to the outside world, in which external influences are no exception. Locals say that the Vlachs from the surrounding villages, when they came to shop in Dolni Tsibar, would say, *I’m going to the city*.⁴⁹ It was the livelihood provided along the river and the port that saved the village from the tendency of depopulation during the years of socialism. Locals talk nostalgically about the past years, when the best fish was caught here. This is due to the specific natural features – the great depth of the river at the Tsibar port – over 40 m, as well as its great width – over 1 km.

Before the cooperative, the village of Dolni Tsibar had 7–8 brigades of four people and over 30 boats, and not all of them were owned by fishermen or people who make a living by fishing. After the cooperative, the brigades decreased due to the low salaries of the fishermen. They work on a quota, which is 25 tons per season, the more they catch, the better for them, because they sell it privately and earn additional funds on top of their low salaries. As they say with a certain pride, which combines the feeling of knowledge gained through communication with the natural environment, and the pride of overcoming the unknown and doing it not for the purpose of accumulating wealth – *There is no rich fisherman!* During the socialist period, all the equipment was state-owned. When the TKZS were disbanded, the equipment was sold off at a pittance and certain people benefited. The inability of hereditary fishermen to stock up on quality equipment makes them switch to more

⁴⁸ *Пак там*, л. 7.

⁴⁹ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

budget-friendly fishing gear - *once we used carbon nets, then my father mended them himself, now we use nylon.*⁵⁰

And today, as in the recent past, there is a significant difference between fishermen who enter the river and fish by boat and those who are anglers. The reason is not only in the amount of catch that both types of fishing provide, but also in the investment that needs to be made.⁵¹ Owning and maintaining a boat requires initial capital, as well as skills for its maintenance, as well as knowledge about the maintenance of fishing nets. The latter are a mandatory part of the inventory of boat fishermen. On the other hand, however, there is a certain condescending attitude on the part of anglers, who manage to catch large fish with one rod, and those who catch the same size fish but with a boat. It is believed that the former requires more knowledge and skills and a certain amount of cunning to deceive the fish. The same attitude is observed on the other side, with boaters claiming that they, unlike anglers, are not on safe land, but are fighting the water element in the real river conditions.⁵² All those who practice fishing pay tickets, because otherwise they are subject to sanctions and confiscation of the boat and equipment, which can sometimes result in a loss of a five-figure sum.

Field research in the mentioned settlements shows a decreasing interest in fishing as a main means of livelihood. In Lom, Archar, and the village of Dolni Tsibar, there are only a few fishermen and their families who make their living mainly from this. The emphasis is increasingly shifting towards amateur fishing, as well as spending free time in nature, as an escape from urbanization. Today, for the most part, fishing is also practiced as a hobby. There are several reasons for this and we will try to summarize them in the following pages.

Fishing is perceived as a difficult and hard livelihood for several reasons. First of all, fishermen are directly dependent on fish populations, on changes in the ecological niche, and in modern times also on the legal and normative regulations of fisheries. The role of chance and luck in catching fish is not small, which makes livelihoods uncertain and often not subject to control and predictability. On the other hand, however, fishing, as a profession that is inherently connected with direct communication with nature, also creates a sense of masculine power and authority among those who practice it. The struggle with nature, the ability to overcome crisis situations, to cope with the elements and to survive, gives self-esteem and confidence

⁵⁰ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

⁵¹ НЕНОВ, Николай. *Рибарската общност в Лом*, с. 8.

⁵² Respondent, male, approx. 45 years old, Roma ethnic origin, Lom, born in the village of Kriva Bara.

to the few remaining fishermen. They note with satisfaction that *this is not a job for women*.⁵³ ⁵⁴ Part of the difficulties are related to survival in difficult conditions, not only as fishermen, but also in general as living near the river. Summarizing in one sentence the combination of the beauty of nature with the difficulties that the river creates, our respondents ironically share that *life on the river is nice if you have anti-mosquito repellent*. The notorious Danube mosquitoes are one of the things that are a source of local folklore. In the circle of jokes and in the context of the conversation about the many mosquitoes along the reservoirs, one respondent shares that in winter he keeps his face clean-shaven, and in summer he grows a long beard, because it protects him from bites while he is in the village and especially in the river. In this regard, they also tell the following joke that the mosquitoes on the Danube are so big that when they land on the fence, the dog starts barking at them. And the other respondent shares with a smile that their size is so big that when you enter the river with a boat, you have the feeling that a flock will lift the boat and turn it over. However, as confirmation that life with nature tempers, gives male strength and authority, the respondents share that for them this is a natural environment, *just as a fish breathes in water, so it gets used to it*. As N. Nenov points out in his study of Danube fishermen, the relationship between man and nature is natural and from it derives the important knowledge passed down through generations.⁵⁵ However, they share that the sensations are not at all pleasant and those who often enter the river resort to unconventional solutions, such as borrowing protective clothing from beekeepers in the village or even simpler – drinking one or two mastics. They believe that the strong anise smell drives away mosquitoes and thus protects them from unwanted bites. The lack of timely and adequate deworming care is today used as an argument in nostalgic comparisons with the years of socialism, when, according to them, sufficiently high-quality preparations were used, spraying was done on time (it is important to spray during the breeding season, if it is missed, any spraying is ineffective) and this was also done on Romanian territory. Of particular importance is the spraying on the Romanian side, since the Romanian coast is lower, and during high water in spring, swamps form there, which are extremely favorable for the development of malarial plasmodium. The opinion shared by the respondents is that the partial spraying, often late, is simply for the purpose of getting rid of the numbers or, even worse, *money laundering*. According to the respondents, during the years of

⁵³ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram; male, approx. 65 years old, of Turkish ethnic origin, village of Dolni Tsibar.

⁵⁴ In the next section, the text will follow the accounts of the respondents mentioned, and where opinions from other respondents have been added, these will be duly indicated.

⁵⁵ НЕНОВ, Николай. Проучване на рибарските общности по Долен Дунав. *Известия на РИМ-Русе. Стари места, нови празници*. Т. 22. Б. м., 2020, с. 10–18. ISBN 1313-7336.

socialism, a special repellent used in the Russian taiga was used, which lasted up to 12 hours and was extremely effective. Against this background, they inevitably point out the comparison that with the current ones you have to get wet every 20 minutes, and their cost is extremely high, which makes them undesirable for the local population.

Usually, fishing is a family livelihood that involves the efforts of all men in the household. Women also participate in maintaining the equipment with the specific knowledge they have from making homemade fabrics and materials. For example, in his study of Lom fishermen, N. Nenov cites an interview with fishermen, according to which mothers and grandmothers knitted and mended the nets.⁵⁶ Shared care for the livelihood in the family facilitates the transfer of knowledge related to it from generation to generation. The fathers and grandfathers of the respondents were engaged in fishing as their main livelihood, and this makes fishing not only a family. It is a profession and a way of life, but also an everyday life for the respondents since their childhood. According to a hereditary fisherman from the village of Dolni Tsibar, his training in the fishing industry began when he was barely seven years old – *my grandfather, my great-grandfather, my father, my uncle, all were fishermen, the whole damazlak (relatives)*. The first entries into the river are when they are still young children, but this is a way for them to get used to the specific rhythm of their livelihood and to acquire the knowledge necessary for the occupation. Training is a long process that requires many and diverse skills. Those who choose to engage in fishing know in detail the climatic features of the region, the behavioral characteristics of different fish, some craft skills necessary for maintaining the inventory, knowledge of basic commercial mechanisms necessary for marketing the catch, skills for survival in wild conditions, culinary skills related to the preparation of fish and its caviar, and many others.

Fishermen also manage to orient themselves by permanent or temporary topographic markers. As one respondent shared, *you look at them and make a map in your head, otherwise you cannot practice this craft*. They choose permanent landmarks – a specific tree, shoal, etc., to orient themselves by. This is how they orient themselves for the places where they have come across logs, dragged by the current and stopped somewhere in the river.⁵⁷ This personal topography helps them avoid dangerous areas in order to prevent a net from breaking, the boat from getting stuck, etc. However, due to the specifics of the current, it often happens that they get caught

⁵⁶ НЕНОВ, Николай. *Рибарската общност в Лом*, с. 8.

⁵⁷ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

and then attempts to save the equipment depend on the experience and skill of the particular fisherman – *a skill is needed, by pulling is not possible*.⁵⁸

There are also cases in which the geography is the leading factor in the emergence of interest in fishing in young children, even when there are no people in the family who practice this profession. For example, a respondent who is a professional fisherman in the village of Archar, but originally from the village of Drenovets, Ruzhintsi municipality, said that in his childhood there was no one to teach him the intricacies of fishing. But their house borders the Lom River, a tributary of the Danube, and according to him, *I was born with the river. I must have caught my first fish when I was five years old*. Growing up along the river made him accept it as his own. Despite his long experience as a labor migrant in a number of countries, at the time of the survey he returned precisely because this is what draws him to his birthplace – the desire to invest the money he earned abroad in the realization of the idea of turning his childhood hobby into a business and livelihood with which to feed his family. His story also contains indirect information about the interruption of his livelihood in another family, from which he bought all his equipment. This is a family of hereditary fishermen who have accumulated equipment for decades. Today, the two heirs have no desire to do this and are selling off all their equipment and tools.⁵⁹

For the fishermen from the village of Dolni Tsibar, the fishing grounds stretch along the river from the village of Stanevo to the village of Gorni Tsibar. The memories of the respondents cover the time of cooperative fishing and after the collapse of the cooperatives (TKZS). Then the old cooperative brigades were preserved, continuing to work on a private basis until the new economic conditions and regulations forced them to give up, and because of the advanced age of the old fishermen. A respondent from the village Dolni Tsibar recalls the summers spent with his father and grandfather on the river:

I remember, I went with them. With some big nets – they called them Tiffani – they fenced off Gorni Tsibar to the beach and up above Stanevo. I was 15–16 years old. Like at a camp. They prepared the pot for the soup there, they also took their products. And with a rowboat 17–18 km down the river. Grandfather, as the most experienced, on the stern, and we pulled the boat along the shore. But there were no such forests as now. And we would camp there, under the village of Kovacica. Above the gardens – peaches, below – melons. And then they would throw cigars, only for a few fishing rods, smaller ones. The larger ones - for Sturgeon (, but that was when it was a state fishery. The cigars were checked every day – 50–60–100 kg of cigars. If not on every fishing rod, then there was

⁵⁸ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

⁵⁹ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 40 years old, village of Archar.

a dynamite per fishing rod. There was a guy Tasko from Kovacica, he would come with the cart, measure on the spot and pay. Grandfather left me one cigar for the soup and three cigars for the skewer. Back then we would make the soup with Danube water, it was very clean. While grandfather was making the soup, my uncle and I would throw a uklenica, we would catch 10 kg of cigar. And we would go to the melon. If the guards are not there, they have left the sweet potatoes and melons in two sacks. We leave the fish; we take the sacks. During this time, grandfather has prepared the food. We stay at such a camp for about a month, a month and a half. In the evening, the nightingales sing, when you have had enough of something, you pick from the garden. And at about four o'clock it starts to dawn and straight into the Danube⁶⁰.

The story of another respondent testifies that two fishing brigades of 4 people each have stretched out 2,000 fishing rods for *Sterlet (Huso ruthenus)*.⁶¹ Although in the past fish soup was understood as a dish for the poor, today it is gradually starting to be perceived as part of the local cultural and culinary heritage.⁶²

There are also certain places for fishing on the Lom section of the river. It is mainly fished near the port, in the so-called Limana area, by the beach in the upper reaches of the river, as well as near the village of Slivata. Some of the fishermen, probably also under the influence of the development of sport fishing during the years of socialism, which will be discussed below in the text, are oriented towards fishing in artificially stocked reservoirs and dams.⁶³

All fishermen, without exception, share that nowadays the fish has decreased drastically. As the main reasons for this, they point out both climate change and human intervention in the regulation of the coastline and the attempt to retain water from other countries in the upper reaches of the river during periods of greater drought.⁶⁴ For example, respondents share that during droughts, Serbia and Hungary close the locks and then the river in its lower reaches becomes very small and this reduces the amount of fish. Another reason is that Romania, due to the threat of floods

⁶⁰ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

⁶¹ Respondent, male, of Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

⁶² НЕНОВ, Николай. Дунавската рибена чорба – нематериални измерения на културното наследство. *Годишник на асоциация „Онгъл“*. Етнос и култура. Между локуса и универсума. Т. 22. Б. м., 2023, с. 405–420, с. 406. ISSN 1311-493X.

⁶³ Respondent, male, approx. 45 years old, Roma ethnic origin, Lom, born in the village of Kriva Bara.

⁶⁴ The relationship between human activity, changes in the cultural landscape of the river, and changes in the ecological niche is the subject of analysis by SCHNEIDER, Erika. The Danube Delta: Lessons Learned from Nature Restoration Projects. In: *The Biopolitics of the Danube Delta. Nature, History, Policies*. London: LEXINGTON BOOKS, 2015, pp. 87–114. ISBN 978-0-7391-9514-7.

and overflowing of the river, is building dams. They drain the swamps along the Romanian coast. According to the respondents, these swamps were full of fish, which at high water spilled into the entire river. The construction of dams on the Bulgarian side in the 1950s cut off the access of fish to their natural breeding grounds, as is the case with the Orsoia swamp near the town of Lom.⁶⁵ Even today, the dried-up swamp near the village of Orsoia is considered by the Lom fishermen as the main reason for the reduction of fish wealth in the Danube River.⁶⁶ The village of Orsoia, known in the past for its large fishponds and abundance of fish, is today, according to one respondent, the main victim of pollution from wastewater from a cow farm in the neighboring village of Dobri Dol. According to him, the canals in the village of Orsoia were full of fish and fish diversity – crucian carp, catfish and many others. etc., but today, because of this pollution, there is no trace of this wealth.⁶⁷ After the middle of the 20th century, an intensive campaign was undertaken to drain the swampy areas in order to destroy the natural environment for breeding malaria mosquitoes.⁶⁸ This was reflected in a drastic decline in fish populations. The examples mentioned reaffirm the thesis of the mutual influence between man and the environment with the consequences of cultural decisions and dynamics.

Apart from this, they also take into account the pollution factor, which leads to the disappearance of some species of fish, such as the bream, for example, and generally has as a consequence the reduction of fish populations. Even with the construction of the first factories and enterprises, water pollution is considered and as a consequence a reduction in fish. The gradual attempt to master natural resources and the construction of hydrotechnical facilities along the Danube River, which often interrupt the flow of fish migrations and thus make it difficult for them to spawn and force the fish to head to other destinations.⁶⁹ The decline of sturgeon fish and their inclusion in the IUCN (International Union for Conservation of Nature) Red List and the Red Book of Bulgaria is also reported as a consequence of the industrialization of the region. More than ten years after their inclusion in the lists of endangered populations, they cannot recover, the reason for this being their biological characteristics – a long-life cycle, late sexual maturity and specific requirements for breeding sites.⁷⁰

⁶⁵ НЕНОВ, Николай. Проучване на рибарските общности..., с. 12.

⁶⁶ НЕНОВ, Николай. *Рибарската общност в Лом*, с. 3.

⁶⁷ Respondent, male, approx. 45 years old, Roma ethnic origin, Lom, born in the village of Kriva Vara.

⁶⁸ НЕНОВ, Николай. Проучване на рибарската общност в Оряхово. *Годишник на асоциация „Онгъл“*. Т. 18. Б. м., 2019, с. 169. ISSN 1311-493X.

⁶⁹ БОЯДЖИЕВ, Николай. *Цит. съч.*, с. 170.

⁷⁰ МАРГАРИТОВА, Борислава. *Проучване на хабитатите за размножаване и хранене на есетровите риби на българския участък от р. Дунав*. Дисертация за присъждане на образо-

Poaching and illegal fishing of fish has long been a registered problem. For example, according to a report by the Lom Hunting and Fishing Society from 1948, the state of fish populations in the region is not good, with the Lom and Tsibritsa rivers showing a decrease in fish. It is a little more diverse in the Danube River. The main reason for the decline in the fish population is fishing with *illegal fishing gear*.⁷¹ The problem obviously does not find a solution, despite attempts to regulate it. Interesting are the attempts to evade the force of the law by fishermen caught in violation. According to a complaint received in 1954 at the Regional Fisheries Inspectorate, town of Lom by Petar Yonov Balutsov, caught with a net thrown during a time prohibited for fishing, he gives the following explanation of the situation: *in this case, I was called by my fellow villager Stavro Yonov to help him catch a white bream, which had been released by his wife into the Danube River, because it had come to the Danube. I came to his aid and with a rotten net we searched for the bream along the river*.⁷² From another complaint it becomes clear that the fisherman caught fishing illegally was actually there because *I was helping to bathe the sheep of the cooperative (TKZS). After we bathed the sheep, we caught several fish and for that I was issued a report*.⁷³

According to the reports of the Lom Hunting and Fishing Society, in 1972, 16 violations were registered for fishing during a prohibited time, 2 in a prohibited place, 40 fishing with nets. In total, 75 fishing violations were registered, for which the guilty persons were sanctioned. It is worth noting that all these violations were not committed by members of the Lom Hunting and Fishing Society and all of them were discovered by the regular hunter supervisors with the help of public inspectors.⁷⁴

In a report of the Lom Fishing and Hunting Society for the period 1985-6 states that abandoned illegal fishing gear is often confiscated, but the poachers themselves rarely come under the blows of the law. Therefore, the main goal of the warden is to enter close contact with the local population, who will assist him in his fight against illegal hunting and fishing. The poor equipment of the wardens is also reported as a problem – they are not provided with vehicles, long-range vision devices, etc.⁷⁵ The reports of the Lom Fishing and Hunting Society contain information about fishermen

вателна и научна степен „Доктор“, професионално направление 4.3. Биологически науки, специалност „Хидробиология“. Автореферат. 2022, с. 6. Онлайн. Налично на: <https://digital.libsu.uni-sofia.bg/bg/v/36620>. [Посетено на 2025-07-10].

⁷¹ ДА–Монтана, ф. 823, оп. 1, а.е. 6, л. 9.

⁷² *Пак там*, ф. 638, оп. 1, а.е. 13, л. 26.

⁷³ *Пак там*, л. 69.

⁷⁴ *Пак там*, ф. 823, оп. 1, а.е. 8, л. 25.

⁷⁵ *Пак там*, оп. 3, а.е. 4, л. 14.

who deliberately do not renew their fishing licenses and fish illegally. The wardens appointed for this purpose have difficulty dealing with illegal fishing.⁷⁶

And the respondents point out as the main factor for the decrease in fish in the Danube River, illegal fishing – that with electricity and especially with bombs, since they destroy everything – both small and large fish and the population cannot develop. The transition from a state-planned economy to a market economy has an unexpected consequence in terms of fishing and poaching. The closure of some of the enterprises and specifically the stone quarries in the vicinity deprives local poachers of bombs. Thus, this type of poaching gradually decreases, since people cannot obtain explosives. Today, the respondents testify that illegal fishing is mainly carried out with electricity, as well as by hunting during the prohibited periods during the reproductive cycle of various fish. Fishing with electricity is quite difficult to detect, since in case of danger, poachers throw the equipment into the river and are left with only the nets. In addition, poaching with electricity leaves no visible marks on the fish. In contrast, the use of explosives can be detected not only by the noise, but also by the type of fish. Respondents say that the shock wave bursts the fish's bladder and its eyes turn white, and this can be recognized by specialists. When poaching with electricity, a small battery with two cables is used. Respondents say that on the Romanian side it is allowed, but only with one cable that runs along the bottom. The main problem with our poachers, according to them, is precisely the use of two cables – one runs along the bottom, and the other four to five meters to the surface. In this way, an electric arc is formed and any living creature that falls into it dies. Poachers take the larger fish, while leaving the smaller ones. Stories everywhere testify that all fishermen have resorted to electric poaching at certain times. But, as they themselves testify, *it is not a pleasure. It is a pleasure to throw the net and see that the plugs sink*. Everyone testifies that *the pleasure is in the thrill, and after so many years, it is a thrill, a thrill*.

The respondents' stories invariably present the factor of the reduction of the fish wealth of the Danube River. The abundance of fish in the past makes it possible to make a selection, as the better quality and with better taste qualities are left for sale and personal consumption, while the small ones are exchanged. For example, a respondent shared that in the past, Danube bleak was not caught for personal use, it is the lowest quality, has many bones and is the least sought after. It was used as a barter currency, being exchanged for watermelons and melons.⁷⁷ Another respondent recounted what his father shared about the period of the 40s–50s, when they barely

⁷⁶ *Пак мам*, а.е. 24, л. 5.

⁷⁷ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar.

managed to collect the boats from the weight of the catch between one and a half tons of fish. And when the fishermen return with the fish, the entire village of Dolni Tsibar begins to smell of fish.⁷⁸

The disappearance of the notorious Danube bream is mentioned with sadness in all interviews. One of the respondents testified that the abundance of fish in his childhood years – around the 1960s and 1970s – also provided a large amount of black caviar, provided by the sturgeon. The catch of sturgeon weighing over 100 kg, according to the stories of local people, was no exception. It is the sturgeon that gives a lot of caviar. Locals speak of it with nostalgia and pride *as a natural Viagra, with vitamins from A to Z. When they catch a sturgeon with caviar, they fill a basin with caviar. I used to eat it straight from the fish. Back then, caviar was taken from the fishermen for 40 leva per kg, and now it is 1000 leva. And when they make a basin with caviar, with onion, salt, vinegar. And when 7–8 people pass by with the chirpak (ladle), it's over. When you eat 100 grams of caviar in the morning and you don't feel hungry all day. That's a big deal. I've also eaten caviar from the chiga (sterlett). We used to leave the chiga for home. And my uncle used to beat the white caviar by hand, he would beat it for 6 hours, just the way he wanted it – lemon juice, bread. We ate fish every day, that was our main thing, you never get tired of it.*⁷⁹

Another respondent shared that she also eats fish every day, she doesn't get tired of it, always fresh and bought from fishermen. She herself, as a teacher of the professional discipline of cooking at the school in the village of Dolni Tsibar, has the idea of organizing an open lesson on Fish dishes from her native region with the participation of parents. This will be her contribution to the the culinary heritage of the region with an emphasis on fish. There is also a personal promise to some of her high school students who practice fishing to have fish for her class for practical classes. She says with a smile that she will have to circumvent some requirements, because *no one will issue her a certificate, from the Danube straight to the kitchen.*⁸⁰

The decrease in fish is considered an obstacle to the passing of the craft into the hands of the next generation. One respondent says that his eldest son wanted to engage in fishing, but no matter how many times he went fishing, he was unable to catch anything. So *there was nothing to ignite him* to take it seriously.⁸¹ He says with sadness that today's generation has no eyes for the beauty of nature, my son enters the Danube and looks at his phone. The interrelationship of the human factor,

⁷⁸ Respondent, male, Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar.

⁷⁹ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar.

⁸⁰ Respondent, female, Roma ethnic origin, approx. 45 years old, Lom.

⁸¹ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 40 years old, village of Archar.

environmental change and cultural consequences becomes visible within just two generations.

Danube fish is also a desired gift when locals visit relatives or friends in the interior of the country. Thus, one respondent shared that during her studies in Sofia, every time she returned from Lom, she brought her roommates catfish *because they loved catfish*.⁸² The locals buy fish from the place in the city where it is traditionally sold fresh from the fishermen – Borunska Cheshma. Fish is also sold at the Saturday market in Lom, but there, unlike Borunska Cheshma, where only local fishermen come out, fishermen from Montana and other places come and offer not only Danube but also dam fish. Relationships with fisherman friends are also essential, as they often order fish, type and quantity.⁸³ Anyone who wants fresh fish should go to the fish market early, when the fishermen take out the fish, because it sells out quickly. This rhythm of placing the catch is well known to the people of Lom, they are used to it and fish is present on their menu every week. However, they always stick to fresh fish. They speak nostalgically about the disappeared sterlett, remembering the last time they prepared it for the family table, the last time in the late 1980s.⁸⁴

In addition to the permanent disappearance of certain fish species, the sporadic decrease in some fish also leads to an outflow of fishermen from this livelihood. For example, locals report that 2023 was a very poor year in terms of catching pike and grass carp, and 2024 – for white fish. They find the reason for this in both climatic factors – serious warming and drought, and in the lack of dredges to maintain the riverbed.⁸⁵

Another reason, albeit temporary, for the withdrawal of fish is construction and repair activities along the coast, which increase sound vibrations and scare the fish. For example, when the coastal park in the town of Lom was renovated, the fish disappeared and only ten years later it can be said that it gradually began to return to its old habitats.⁸⁶

These days in the village of Dolni Tsibar there are only two or three people who are professionally engaged in fishing and the livelihood of their families depends only on this. They have a permanent clientele and established channels through which they sell their catch. The fish is most often bought fresh on the spot, but it can also be

⁸² Respondent, female, approx. 50 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

⁸³ Respondent, female, approx. 50 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

⁸⁴ Respondent, female, Roma ethnic origin, approx. 45 years old, Lom.

⁸⁵ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar; Respondent, male, Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar.

⁸⁶ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 35 years old, Lom.

frozen. There are many who are amateur fishermen, mainly anglers. If the latter catch something, it is for personal consumption and rely on larger fish – catfish and whitefish.⁸⁷ Indicative of the limited catch of fish is the lack of a fish shop in the village. Everything that is caught is sold mainly to people from Sofia and the surrounding larger cities, who come to the village and buy it directly from the fishermen at the time of landing. The old hereditary fishermen, with some sadness and nostalgia, share that the generation that is currently growing up is not only more anglers and no boatmen, but also lacks the thrill. They go fishing simply to avoid doing anything else. The lack of continuity and the fact that there is no interest in this occupation among the young people, led one hereditary fisherman in the village of Dolni Tsibar to sell his boat and go fishing with his fellow villager's boat.⁸⁸ The fate of the other hereditary fisherman is no different. He also points out that in a moment of crisis he thought about leaving the village. He sold all his fishing equipment, including the boat. He also uses one of the few remaining boats in the village to go fishing sometimes.⁸⁹ Old wooden boats also require specific knowledge of maintenance. Currently, in the village of Dolni Tsibar there is only one boy who knows how to make and maintain a boat, but he is in England for most of the year. The situation is similar in the town of Lom. The old wooden boats are disappearing; most fishermen are anglers and only a few rely entirely on fishing as their main livelihood.⁹⁰

A significant difference is observed in the rhythm of fishing between boatmen and anglers. Boatmen go out at night when the fish are calm, while anglers may go out early in the morning or in the evening, but at night they return to their families.⁹¹ Angling is also inherited as a hobby. Most anglers say that their grandfather and father were also anglers. The hobby is also adopted by girls, who told us about cases in which the 7-year-old granddaughters of adult anglers went fishing with them.⁹² In this regard, there are differences in settlements. For example, in the village of Dolni Tsibar, which in the past was entirely Muslim and had a predominantly Turkish population, respondents said that only the boys in the family were attracted to fishing, while the attitude towards girls was more like that of housewives and homemakers, they took care of cleaning and preparing the fish, *a bit like the Turks in Tsibar, it is more special*.⁹³

⁸⁷ Respondent, male, Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar.

⁹⁰ Respondent, male, approx. 35 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

⁹¹ Respondent, male, approx. 35 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

⁹² Respondent, female, approx. 50 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

⁹³ Respondent, female, approx. 45 years old, Roma ethnic origin, Lom.

The economic crisis, felt with full force in Northwestern Bulgaria, also affects the geography of fisheries. If in the past the mentioned villages were able to support themselves and were wealthy precisely thanks to fishing, today this is impossible. With the production from the river it is very difficult to support a family and maintain the inventory. That is why fishermen from the village of Dolni Tsibar say that today there are more of them in the villages of Stanevo, Dolno Linevo, Lom. According to them, most of them work on a permanent employment contract at the Kozloduy NPP, the largest and best-paid employer in the region. Good income gives them the opportunity to buy and maintain boats and equipment. The price of the year-round fishing ticket worth 120 leva is also not a problem for the good income of those working at the nuclear power plant. Thus, the fishing village of Dolni Tsibar in the past turned out to have only two or three boats, while the village of Stanevo had twice as many with a significantly smaller population⁹⁴ and not such good traditions in fishing. That is, there is a trend in which fishing from a main livelihood is gradually turning into an aristocratic hobby for relatively wealthy owners. The reasons for this should also include the fact that during the years of socialism, when fishing was part of the state-regulated industries, fishing was considered work experience. Today, those who are professionally engaged in fishing have to provide for themselves, which brings additional financial burden and makes it difficult to make a profit. The uncertainty regarding the catch and the fact that they often rely on luck also do not direct young people to fishing as a main livelihood. In conclusion, old professional fishermen say that *today there is no chance to support yourself with fish alone. Maybe, as long as a person does not die of hunger, but that's it. When there are two fishermen on a boat, it is difficult to support two families with 50 kg of catch. Once, they caught 100–150 kg, but today they don't. Fishing is a skill, but also luck. There are days, there is no fish for a whole week – how will you feed yourself, you could once rely on it, as it was a state fishery – you have an internship, a secure income, and today what can you rely on?*⁹⁵

In winter, the catch is traditionally the weakest, since the fish are poorly mobile due to the cold weather. Fishermen stretch their nets along the river, and it is not certain whether those who stand downstream will even manage to catch something. Thus, the specifics of the climate, the natural environment and the habits of fish

⁹⁴ Уикипедия. *Остров Цибър (защитена местност)*. Налично на: [https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_\(защитена_местност\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_(защитена_местност)) [Достъпен на 2025-06 -04] [Достъпен на 2025-06 -04]. According to official data, the village of Dolni Tsibar has a population of just over 1,600 people by 2024; Cf. Уикипедия. *Станево*. Онлайн. Налично на: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Станево/> [Достъпен на 2025-06 -04]. Stanevo has a population of approximately 220 people; Respondent, male, Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar...

⁹⁵ Respondent, male, Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar.

populations turn fishing into a seasonal livelihood. The latter has an additional impact on the tendency of the ebb and flow of this traditional riverside occupation.

Both in the past and today, fishing is a difficult profession. Respondents tell what their grandfathers shared about catching fish in the cold winters, when the river froze and an ice floe formed. However, experienced fishermen managed to find a gap, often at the risk of their lives, reached the island opposite Oryahovo and bivouacked there. There they built temporary shelters, lit a fire, laid boards on the cold ground so as not to spread their improvised bedding directly on the ground. Their skills were rewarded with catching the most valuable, sought-after and expensive fish – catfish, bream, carp. Working in harsh weather conditions had an adverse effect on their health, with most developing rheumatism and suffering from back pain. Fatalities are also not an exception, especially among less experienced fishermen, and sometimes it takes months for the bodies to be discovered.⁹⁶

In the village of Archar, we come across a fisherman who tries to make a living solely by fishing. His small private initiative is aimed at closing the entire cycle – from catching fish to placing it on the market. There is a small shop, marked with large signs selling fresh and live fish in the village of Archar on the main road to Vidin. The space in front of the shop is decorated with accents on fishing – hanging fishing nets, an old wooden boat, life jackets, etc. His premises are for rent. He had an idea to open a small so-called hot spot shop, next to the store, where he would sell fresh fried fish, French fries and beer, but because of the numerous hygiene and sanitary requirements, he gave up. According to him, at one point he realized that the money he invested would not have a return.

He points out several main difficulties facing his activity, in which the main emphasis is on the fact that the regulations and restrictions on fishing are numerous, and at the same time, there is almost no support from the state. For example, for a person like him, who relies solely on freshly caught fish, the fishing bans during certain periods, without receiving any support from the state during those periods, prove to be disastrous. His business is family-owned, in which his wife also works, and so their entire family of four is left without income during the periods of the fishing ban. At the same time, his wife is considered an employee of the company and as such has the right, under labor law, to work five days a week, eight hours a day. This makes the survival of a small family business very difficult, on the edge of the law. His attempt to sell frozen fish also proves unsuccessful due to the fact that he is not a large fish shop and the expectation of buyers is that in such roadside shops they will find only fresh fish and the frozen ones will be stale and not sold. It can be

⁹⁶ *Ibidem*.

expected that the small businessman will resort to violating or circumventing some of the regulatory rules in order to survive. Significant difficulties are also created for him by some inconsistencies in the regulatory framework. For example, with a fishing ticket, he has the right to sell the fish, but if he wants this to happen in a store, he must have the necessary documents for the fish itself. Thus, he is forced to “sell” the fish he has caught himself to his own company, in order to be able to sell it through his own store. All this is mentioned in the fishing logbook, which must be kept when making each sale.⁹⁷ The fishing logbook, along with the categorization of fishing vessels, which is considered detrimental to small fishermen, as well as the high fees and licenses, are universally accepted by all fishermen (not only along the Danube River, but also along the Black Sea coast) as irrational and unfair and to the detriment of small fishermen. All this complicates the process, creates additional obstacles and difficulties for him. He finds himself in a situation where he has to invent mechanisms to deal with the regulatory framework that makes the process difficult. According to him, it is designed to be detrimental to small businesses.⁹⁸ He shares that the documents he has to prepare to legalize his business are the same as those required by the owners of large retail chains, whose turnover and profits are many times greater. This is also one of the main reasons that prevents local fishermen from devoting themselves entirely to this activity and turning it into their main livelihood and their own business. Added to this is the fact that there is a certain seasonality in the search for fresh fish. As the same respondent shares, people mainly search in the summer, winter and traffic on the road is weaker and the likelihood of someone stopping to fish decreases.

In addition to everything else, today fishing for a living has become an expensive pleasure. Anyone who wants to do this as a hobby must accept the lack of certainty in the catch, as well as the investments. A new net, which costs about 500 leva, can break on the first cast. The river often carries logs, branches that change their location, and even those who know the bottom of the river⁹⁹ in detail can be surprised by trees brought by the water that can snag and break the net. In such a situation, while the net is being repaired, the fisherman loses at least two or three days in which he does not go out into the river. The boat's motor also costs over 3,000 leva. The fishing license and new seals on the nets also further increase the costs. Maintaining a wooden boat, in addition to being an expensive undertaking, also requires knowledge.

⁹⁷ Respondent, male, approx. 40 years old, Bulgarian ethnic origin, village of Archar.

⁹⁸ ФАНДЪКОВА, Ивет. Рибарството в община Царево – традиционен поминък и съвременна жизнена стратегия. – В: *Екосреда и жизнени традиции*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 18–19. ISBN 978-954-07-4386-8.

⁹⁹ Tona is the name given to the place where the net can pass smoothly without snagging, but it changes under the pressure of the water's movement.

According to one respondent, *you need to know how to glue it, how to arrange the boards, how to arrange the ribs, if you don't know this, you can't practice.*¹⁰⁰ The price of a plastic boat is also quite high – approx. 3500–3600 BGN, and again there is no guarantee that when entering the river the hull will not be damaged by a tree carried by the river. Field data shows that the specific fishing livelihood with its accompanying skills, knowledge and practices gradually disappear, change and some of them die out. For a few, they become an economic strategy. The latter can in no way be defined as the livelihood of the population along the Danube River. With the loss of the fishing livelihood, part of the appearance of the settlements as fishing is gradually lost. The community of fishermen shrinks and decreases, it is doomed to extinction. They become carriers of living memory; from a vital strategy they become cultural heritage. Those who try to derive economic benefit from the recognizable appearance of the Danube towns must comply with a number of regulations and state-normative requirements that make their survival difficult. However, the fame of the Danube settlements as fishing villages continues to exist and this is used by the local population – it can be recognized by the menus in restaurants and pubs, which necessarily offer *salamura* (fish soup with whole small fish) and various types of fish. The presence of anglers in Lom is evident from the several fishing tackle shops, as well as the fish bait vending machine in the city center. During our last visits, it already seemed unusable. A part of the urban space that symbolically reminds us of a livelihood that is gradually losing importance.

THE RIVER AS LEISURE

There is no doubt that the proximity to the river offers many opportunities for spending free time, both for adults and for young people and children. The formation of specific riverside spaces for relaxation and walks, beach areas, restaurants. The river is part of the daily life of the population, associated with memory and reminiscences.

The words of one respondent summarize what the great river offers in people's daily lives. When asked what it means to you to live by the river, she answers: *My apartment terrace overlooks the river. In the morning, when you drink your coffee, you look and relax. This is what it means to live by the river.*¹⁰¹ Defining the enormous importance that the river has for the city, another respondent shares that *there is an equal sign between Lom and the Danube. The two go together.*¹⁰²

¹⁰⁰ Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar.

¹⁰¹ Respondent, female, Roma ethnic origin, approx. 45 years old, Lom.

¹⁰² Respondent, female, Bulgarian ethnic origin, approx. 50 years old, Lom.

During the years of socialism, sport fishing began to develop. This endeavor combines traditions in livelihood with hobbies and leisure. Perhaps this is the reason why sport fishing quickly gained many followers. For example, the reports of the Lom Hunting and Fishing Society for 1975 note an increased interest in sport fishing, as this is now a hobby not only for adult anglers, but also for children and students. During that year, out of 226 anglers, 36 Komsomol members (between 14 and 18 years old) and 50 pioneers were engaged in sport fishing. It is indicated that there would probably be more angler members, but a large part of the enthusiasts practice it without issuing tickets and without registering with the society. Among the registered members there are members not only from Lom, but also from the neighboring villages of Staliyska mahala and Kovachitsa. Sport fishing is practiced not only in the Danube River, but also in the Lom River, as well as in the dams of the villages of Medkovets, Zamfir, Kovachitsa and Vasilovtsi.¹⁰³ The ninth congress of the Bulgarian Fishing Federation, held in 1984, decided to increase the participation of individual fishing clubs in the management of water bodies for sport fishing, each of which should have its own to take care of. Based on this decision, the micro-dam in the Momin Brod district was stocked with fish.¹⁰⁴

In recent years, there has also been an intensification of efforts to develop tourism in the region, based on the natural, geographical and cultural features formed by the presence of the Danube River. Proof of this is the fact that the Bulgarian coast of the Danube River is included as an essential part of the Concept for Tourist Regionalization of Bulgaria (2015). According to it, the Danube Region is the largest and covers 67 municipalities with the city of Ruse as its center. The main marker for regionalization is the presence of specific cultural and natural resources for the development of tourism.¹⁰⁵ Its separation into a tourist region confirms its historical, cultural and natural conditions. At the time of the study, few tourists visit the town of Lom specifically to explore the city. Those who do come usually spend the night in Vidin and visit the city for a few hours. The reason for this is the few places to stay in the city with limited capacity, as well as the limited places to spend free time.¹⁰⁶ A breakthrough in the region's tourism strategy and the construction and promotion of the Danube Ultra cycling route. Its advertising emphasizes the different historical and cultural layers, also distinguished by the presence of the Danube River – a 740 km

¹⁰³ ДА–Монтана, ф. 823, оп. 2, а.е. 7, л. 15–16.

¹⁰⁴ *Пак там*, оп. 3, а.е. 33, л. 8.

¹⁰⁵ ПЕТКОВ, Ивайло. Сравнителен анализ на развитието на туристически региони Дунав и Тракия. *Eastern Academic Journal*. Т. 3, 2017, с. 41. ISSN 2367-7384. Онлайн. Налично на: <https://www.e-acadjournal.org/pdf/article-17-3-4.pdf> [Посетено на 2025-10-06].

¹⁰⁶ Respondent, female, Bulgarian ethnic origin, approx. 50 years old, Lom.

journey in space and time.¹⁰⁷ However, locals say that few embark on this adventure. Most of them are avid cyclists who have the necessary preparation to endure the long journey. The majority of them are foreigners. According to the observations of the respondents, about a dozen cyclists visit the city every year and stay to explore it.¹⁰⁸

The change in attitude towards the river can be traced most synthesized in the change in the inventory and vision of the fishing boats. According to the observations of hereditary fishermen from the village of Dolni Tsibar, the old wooden boats with which fishermen go out to catch fish and which require specific knowledge for their maintenance are gradually being replaced by plastic boats with more powerful motors, which are, however, mainly used for tourist walks, sunbathing and spending free time in the coolness of the river. When researching fishermen in Oryahovo, N. Nenov points out the shift from boat fishing to angling. However, professional fishermen point out that angling lacks the thrill of feeling the power of the river, of fighting nature and living in harmony with it, as is the case with those who go out in boats on the river.¹⁰⁹ However, today more and more people prefer to practice angling, because it gives them the opportunity to escape the stress of the workplace and relax in nature.

Beaching in the hot summers along the Danube is a favorite pastime of young and old. The river is defined as the greatest wealth of the town of Lom. The river also offers numerous places for sunbathing. Most of the respondents' stories take them back to their childhood and adolescence, spent on the river – sunbathing, swimming and fishing. In the 60s and 70s of the 20th century, the summer months were spent on the beaches along the Danube, where entire bivouacs, tent camps are built, vacationers prepare themselves with provisions and everything necessary. Today, the perimeter is expanding, and thanks to the motorboats that some of the respondents own, the beaches on the nearby islands are being discovered – the one opposite the town of Lom and Ibiza to the village of Dolni Tsibar. More and more people are buying kayaks and jet skis and often take excursions on the Danube. The river is present in the lives not only of people who have chosen to stay in the town of Lom, but also of those who have left. One respondent shared: *After my family, I miss the Danube the most. The first thing I do when I come is to come to the shore. I breathe, well, it seems to me that I breathe again, standing on the shore. And the funniest thing is that I can't swim, I'm afraid of the water...*¹¹⁰ The words of another respondent are

¹⁰⁷ Дунав Улта. Веломаришут #1 в България. 740 км в пространство и време на велосипед. Онлайн. Налично на: <https://dunavultra.com/dunav-ultra-the-route/> [Достъпен на 2025-06 -06]

¹⁰⁸ Respondent, female, approx. 50 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

¹⁰⁹ НЕНОВ, Николай. Проучване на рибарската общност в Оряхово, с. 168.

¹¹⁰ Respondent, female, of Bulgarian ethnic origin, approx. 65 years old, lives in Sofia, born in Lom.

also indicative: *I miss Lom, and I miss it today and I will never stop missing it, but not so much because of the city itself, as because of the Danube River. It's just something that... This view... Wherever I've looked at the Danube, in Vienna and Lom and Vidin and Ruse, it always evokes the same feelings in me. Because it is the most dominant natural factor you can encounter.*¹¹¹

During the summer season, accompanied by a decrease in the river level and drought, sandy areas are discovered in the middle of the river. Respondents remember that on such a sandy stretch opposite the village of Stanevo they not only sunbathed, but even played football, appreciating this as part of the local exoticism and beauty.¹¹²

Ibiza Island opposite Dolni Tsibar is a favorite place for sunbathing, and Romanians often come, but they are subject to a fine if caught.

In the recent past, passenger transport along the river was also widespread. The so-called meteors (speed boats) connected the Bulgarian ports along the river, and this experience is often present in people's stories. They share an *unforgettable experience*.¹¹³ River transport stopped in the early 1990s. But this is fast and relatively cheap transport, you arrive much faster at the desired destination along the Danube than by land. Today, buses are also rare, and this makes it difficult to get around. The lack of river transport makes the river isolated in a sense from the life of the cities and villages located along the coast.

The childhood and teenage memories of most respondents relate to games and walks on the river, romantic experiences at sunset over the river, meetings with friends in the Danube-side establishments. The river is present not only as a geographical and border marker, but as a topos that shapes the daily life of the people of Lom, as well as the people in the surrounding villages located along the coast. According to some respondents, *the river purifies, carries away thoughts, despite the fear and respect for it, it gives a feeling of freedom. Whoever grew up along the river has an attitude towards it, it lives in them.*¹¹⁴ Another respondent shares that her entire childhood was spent playing on the sandbanks of the river. And although she is afraid of the water, she still seeks coolness on summer days on the coastal beaches.¹¹⁵

Locals note that Lom has an advantage in the development of eco-tourism over other Danube towns in the wilder nature. Unlike the more cultivated coastal areas

¹¹¹ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 40 years old, lives in Sofia, born in Lom.

¹¹² Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

¹¹³ Respondent, female, approx. 50 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

¹¹⁴ Respondent, male, approx. 35 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

¹¹⁵ Respondent, female, approx. 45 years old, Roma ethnic origin, Lom.

along Ruse and Vidin, Lom still retains the more natural appearance of its coastline. This attracts nature lovers and gradually several places for camping are formed along the river – next to the port in Lom, near the village of Dolno Linevo, etc.¹¹⁶

Traditional swimming on the Danube River also becomes a holiday for the local population and an opportunity to spend free time. Such were organized with a starting point in the village of Dolni Tsibar. During the years of socialism, this initiative attracted guests from all over the country, swimmers from various clubs from the country gathered in the village. The departure is accompanied by music from the brass band and the entire village has the opportunity to have fun. Today, such events are also organized, but they are not as large-scale as in the past, when respondents shared about over 250 participants.¹¹⁷ Fishing competitions are also organized, one of which is in memory of a famous villager from Dolni Tsibar. Over 200 anglers are involved, with a symbolic prize fund.¹¹⁸

In modern times, the leisure opportunities offered by the river are expanding, but they are becoming more inaccessible to people and are more oriented towards attracting foreign tourists. For the locals, what remains is sunbathing and the feeling of infinity and freedom that the great river offers.

THE RIVER AS A DISASTER

In addition to being a wealth for the coastal shores, the river also creates some of the biggest problems. Everyone living in settlements along the Danube remembers at least one flood. This is associated with sleepless nights and an accumulated fear for people not to lose their homes, and even their lives. During the last flood in Lom, a dike with sandbags was built at the highest point, so as not to allow water to spill into the central part of the city. The low-lying part next to the river station is flooded with water, with movement taking place by boats. Civil defense and local volunteers. This happened in 2006, the river overflowed again in 2010, when parts of the Danube Park, river administration, hotels remained under water. At a high level of danger of overflow, the river level began to be monitored in five sections located near the villages of Orsoya, Stanevo, D. Tsibar and Lom. In order to prevent the river from overflowing, in 2008 the construction of a quay wall began, which was completed in 2011. The wall extends in the section from the customs office to the “Maritime Administration”.¹¹⁹ The village of Dolni Tsibar also often suffered from the overflow

¹¹⁶ Respondent, male, approx. 35 years old, Bulgarian ethnic origin, Lom.

¹¹⁷ Respondent, male, Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ Българско национално радио. *В Лом обявиха втора степен за опасност от наводнения*. Онлайн. Налично на: <https://bnr.bg/vidin/post/101128797/v-lom-obaviha-vtora-stepen-za-opasnost-ot-navodnenia> [Достъпен на 2025-10 -19]

of the river due to its low bank, and therefore, back in the 1950s, labor troops built the first dike of the village, which was repeatedly rebuilt. The respondents remember the great flood of 1954, when they were evacuated to the neighboring village of Gorni Tsibar.¹²⁰

The cases of drownings, which are remembered in the settlements along the river, are no exception. Part of the family preparation of children for independent life also includes warnings about the dangers of the river. It is emphasized that even if it seems calm, the current is strong, and the bottom, full of underwater pits, is very dangerous. They tell stories of a child who fell into the river on his bicycle, who had come to his grandparents for vacation. Despite the warnings of the parents, the children often ignore them and sometimes it is a matter of lucky chance that they survive. Thus, respondents share how, as children, they used to swim to the barges on the Danube to carry them downstream. From their current position, they consider it very lucky that they were not dragged by the ship's propellers.¹²¹

Attempts by refugees from the Middle East to illegally cross the Bulgarian Romanian border across the river in recent years also sometimes end tragically. One of the respondents says that he helped to remove the bodies of four migrants – two men, a woman and a child.¹²² It often takes time before the bodies are discovered, and sometimes the current carries them downstream, kilometers from the site of the tragic event.

Tragic incidents in the river are also a source of local folklore. In the village of Dolni Tsibar, it is believed that *the Danube cries, moans for victims, demands its own* – it makes a specific sound before a disaster occurs. Respondents claim that they have heard it and always a day or two later, a disaster occurs, and a person dies. The sound is described as a specific ringing and roaring.¹²³ One respondent says that he heard it at night and in the morning, when he was returning by boat from the estuary, the

¹²⁰ Respondent, male, Turkish ethnic origin, approx. 65 years old, village of Dolni Tsibar.

¹²¹ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram; Respondent, male, approx. 65 years old, of Turkish ethnic origin, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

¹²² Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

¹²³ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram; Respondent, male, approx. 40 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram; Respondent, male, of Roma ethnic origin, approx. 40 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram; Respondent, male, approx. 65 years old, of Turkish ethnic origin, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

village was sad because a child had drowned. In order to protect children from drowning, they used to make belts from gourds.¹²⁴

According to the locals, the Danube is much more dangerous than the sea, because of the specifics of the current. *If you get caught by the eddy, there is no distance between the waves. And you die like a dog. There are many whirlpools, the water is spinning. If you go to the port in Cibar, you will see how the water is spinning. In places in the Danube there is a reverse current – the river flows backwards. Here where the boats are at the port it is with a reverse current – how it flows downwards, turns and goes back. Above the first swell it is also the opposite, on the island too. The whirlpools themselves swirl the water like that, and because of the different depth it happens. If you leave the boat there, it will go up, not with the current.*¹²⁵ Storms are also dangerous, which come out of nowhere. *Like you see a small cloud and then the sky suddenly darkens. If you stop the engine, the water will carry you away*¹²⁶.

INSTEAD OF A CONCLUSION

The study followed the mutual influences between the natural and ecological environment and man and their manifestations in different spheres. The greatest influences are on the livelihood structure of the population. Field observations show that there is a transition from a traditional, naturally determined livelihood such as fishing to new economic and life solutions. The factors for this are many – a deteriorated ecological niche, a consequent reduction in fish populations and species diversity, government regulations, difficulties in the livelihood itself and the outflow of the younger generation. Ultimately, these changes lead to the transformation of fishing from a livelihood into a cultural heritage. The latter is slowly and gradually being realized as such by the few remaining fishermen. They see themselves with the value of cultural heritage, dressing their livelihood in the prestigious framework of courage, male strength, knowledge and skill. The poor fishermen of the past are disappearing. In their place are appearing wealthy anglers who are secured by another job and have enough income to afford to have free time to spend with a fishing rod in nature.

The presence of the river has another reflection, and it is reflected in the formation of a regional, supra-ethnic and supra-confessional identity, based on the

¹²⁴ Respondent, male, approx. 65 years old, of Turkish ethnic origin, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

¹²⁵ Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

¹²⁶ *Ibidem*.

river as the most important natural and geographical marker in the region. The originality of the knowledge about the river, the exoticism of growing up near it, sharing a childhood different from that of other children in the interior, gives the self-confidence of people who have developed stronger and adequate survival skills. This makes them resilient to modern processes. Life along the river is a strong argument in the awareness of people as relatives. The regional marker of identity is strong because it is based on a significant factor that shapes it. In all three settlements, during conversations with respondents, a shared sense of community was felt between people living along the river. According to our observations, this is due to the fact that they have similar knowledge, skills, and are faced with similar disasters and challenges. Even the modern economic crisis and the unprestigious penultimate place in terms of income within the EU are due to the reduction of the role of the river in the local economy as a result of the restructuring of the economy and its placing on a market principle.

The study confirmed the preliminary hypothesis about the reflections of the geographical factor on the cultural reaction. Man changes the environment, it in turn initiates new cultural decisions in him and forces societies to react to the new conditions. In this process of change, we observe the preservation of some of the traditional knowledge as part of a local and community memory, on the one hand, and its transformation according to the new conditions. We are witnesses of how the traditional livelihood, while preserving the knowledge of the pleasure and danger of living on the banks of the great river, becomes a mark of elitism, a shared memory and cultural heritage.

* * *

REFERENCES | ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

SOURCES / ИЗВОРИ

ARCHIVAL DOCUMENTS / АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ

Държавен архив–Монтана (ДА–Монтана)

ДА–Монтана, ф. 638, оп. 3, а.е. 5.

ДА–Монтана, ф. 638, оп. 1, а.е. 7, л. 1.

ДА–Монтана, ф. 638, оп. 1, а.е. 13, л. 26.

ДА–Монтана, ф. 823, оп. 1, а.е. 6, л. 9.

ДА–Монтана, ф. 823, оп. 2, а.е. 7, л. 15.

ДА–Монтана, ф. 823, оп. 3, а.е. 4, л. 14.

ДА–Монтана, ф. 823, оп. 3, а.е. 24, л. 5.

ДА–Монтана, ф. 823, оп. 3, а.е. 8, л. 25.

State Archives–Montana [in Bulgarian Darzhaven arhiv/DA–Montana]

DA–Montana, f. 638, op. 3, a.e. 5.

DA–Montana, f. 638, op. 1, a.e. 7, l. 1.

DA–Montana, f. 638, op. 1, a.e. 13, l. 26.

DA–Montana, f. 823, op. 1, a.e. 6, l. 9.

DA–Montana, f. 823, op. 2, a.e. 7, l. 15.

DA–Montana, f. 823, op. 1, a.e. 13, l. 26.

DA–Montana, f. 823, op. 3, a.e. 24, l. 5.

DA–Montana, f. 823, op. 3, a.e. 8, l. 25.

LITERATURE / ЛИТЕРАТУРА

АНДРЕЕВА, Юлия. Ролята на женските дружества в област Монтана и тяхната просветна и благотворителна дейност. В: *Дунав – път през времето, мост между световите. Четиринадесета регионална краеведска конференция, Враца, 15 ноември 2017. Сборник материали*. Калина ТОДОРОВА (състав.). Враца, 2018, с. 38–42.

БОЯДЖИЕВ, Николай. Българското рибарство – минало, настояще, бъдеще. *Управление и устойчиво развитие*, 2002, № 2, с. 169–175. ISSN 1311 4506.

ДАМЯНОВ, Симеон. *Ломският край през Възраждането*. София: Отечество фронт, 1967.

ДЕРМЕНДЖИЕВА, Стела; МУТАФОВА, Красимира. Река Дунав – „Наша“ историко-географска културна граница? В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. Т. 3, 1. Велико Търново: Университетско издателство ВТУ, 2009, с. 479–496. ISBN 978-954-524-776-7.

ДИМИТРОВ, Димитър. Дунавският воден транспортен и търговски коридор – минало, настояще, бъдеще. *Economics&Law*, 2019, no. 1, pp. 1–12. ISSN 3005-5768.

ЕМИЛОВА, Ангелина. Ролята на пристанището в гр. Лом за икономическото израстване на града от края на XIX до 40-те години на XX в. В: *Дунав – път през времето, мост между световите. Четиринадесета регионална краеведска конференция, Враца, 15 ноември 2017. Сборник материали*. Калина ТОДОРОВА (състав.). Враца, 2018, с. 26–31.

ЗАМФИРОВ, Мариан. Риболовът като поминък в Ломския край през първата половина на XX в. В: *Дунав – път през времето, мост между световите. Четиринадесета регионална краеведска конференция, Враца, 15 ноември 2017. Сборник материали*. Калина ТОДОРОВА (състав.). Враца, 2018, с. 32–37.

КЪНЧЕВ, Красимир. Русенската търговско индустриална камара и първият събор на Българския рибарски съюз в гр. Свищов през 1910 г. Онлайн. 2023. Налично на: https://morskivestnik.com/compass/news/2023/072023/images/Svishtov_09072023.pdf. [Посетено на 2025-06-08].

МАРГАРИТОВА, Борислава. *Проучване на хабитатите за размножаване и хранене на есетровите риби на българския участък от р. Дунав*. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“, професионално направление

4.3. Биологически науки, специалност „Хидробиология“. Автореферат. 2022, с. 6. Онлайн. Налично на: <https://digital.libsu.uni-sofia.bg/bg/v/36620>. [Посетено на 2025-07-10].

МАРИНОВА, Маргарита. Към въпроса за промяната ролята на р. Дунав и крайдунавските български градове във външната търговия на България (1878–1912). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1. Градското стопанство в българските земи през вековете. Варна, 2016, с. 365–386. ISSN 2603-3526.

МИТЕВ, Владимир. Българо-румънската граница по река Дунав, 2022. Онлайн. Налично на: <https://friendshipbridge.eu/bg/2022/01/23/danube-border-bg/>. [Посетено на 2025-06-08].

НЕНОВ, Николай. Проучване на рибарската общност в Оряхово. *Годишник на асоциация „Онгъл“*. Т. 18. Б. м., 2019, с. 148–273. ISSN 1311-493X.

НЕНОВ, Николай. Проучване на рибарските общности по Долен Дунав. *Известия на РИМ–Русе. Стари места, нови празници*. Т. 22. Б. м., 2020, с. 10–18. ISBN 1313-7336.

НЕНОВ, Николай. *Рибарската общност в Лом*, 2020, Сдружение „Европейски пространства 21“. ISBN 978-954-91968-8-7. Онлайн. Налично на: <https://euspaces.org/wp-content/uploads/2022/01/lom-sbornik.pdf>. [Посетено на 2025-10-06].

НЕНОВ, Николай. „Разкази за Дунавската цивилизация“. Рибарите като общност с наследство. *Годишник на асоциация „Онгъл“*. Т. 19. Пренасяне на сакралност (локално – регионално – национално). Б. м., 2021, с. 238–260. ISSN 1311-493X.

НЕНОВ, Николай. Дунавската рибена чорба – нематериални измерения на културното наследство. *Годишник на асоциация „Онгъл“*. Етнос и култура. Между локуса и универсума. Т. 22. Б. м., 2023, с. 405–420. ISSN 1311-493X.

ПЕТКОВ, Ивайло. Сравнителен анализ на развитието на туристически региони Дунав и Тракия. *Eastern Academic Journal*. Т. 3, 2017, с. 39–51. ISSN 2367-7384. Онлайн. Налично на: <https://www.e-acadjournal.org/pdf/article-17-3-4.pdf>. [Посетено на 2025-10-06].

СИМЕОНОВА, Сибила. Ролята на р. Дунав в европейската водна транспортна система. *Юридически свят*, 2008, № 2, с. 81–98. ISSN 1311-3488. Онлайн. Налично на: <https://sibi.bg/yuridicheski-svyat/>. [Посетено на 2025-10-06].

170 години пристанищен комплекс Лом – ЕАД. Монтана: Полимона – ООД, б. г., с. 13–15.

ФАНДЪКОВА, Ивет. Рибарството в община Царево – традиционен поминък и съвременна жизнена стратегия. – В: *Екосреда и жизнени традиции*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 11–31. ISBN 978-954-07-4386-8.

ФИЛЕВСКА, Благодородна. Традиционно рибарство по днешните български крайбрежия на Дунав и Черно море в първите десетилетия на XX в. Етнографски и културни паралели. *Българска етнология*, 1997, № 3–4, с. 114–119. ISSN 1310–5213.

ANDREEVA, Yuliya. Rolyata na zhenskite druzhestva v oblast Montana i tyahnata prosvetna i blagotvoritelna deynost. V: *Dunav – pat prez vremeto, most mezhdu svetovete*.

Chetirinadeseta regionalna kraevedska konferentsiya, Vratsa. 15 noemvri 2017. Sbornik materiali. Kalina TODOROVA (sastav.). Vratsa, 2018, s. 38–42.

BOYADZHIEV, Nikolay. Bulgarskoto ribarstvo – minalo, nastoyashte, badeshte. *Upravlennie i ustoychivo razvitie*, 2002, № 2, s. 169–175. ISSN 1311 4506.

DAMYANOV, Simeon. *Lomskiyat kray prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Otechestven front, 1967.

DELL'AGNESE, Elena. New Geo-graphies of Border(land)-scapes. In: *Borderscaping: Imaginations and Practices of Border Making*. New York: Routledge Teylor&Francis Group, 2015, pp. 53–64. ISBN 9781472451460.

DERMENDZHIEVA, Stela; MUTAFOVA, Krasimira. Reka Dunav – „Nasha“ istoriko-geografska kulturna granitsa? V: *Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie*. T. 3, 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo VTU, 2009, s. 479–496. ISBN 978-954-524-776-7.

DIMITROV, Dimitar. Dunavskiyat voden transporten i targovski koridor – minalo, nastoyashte, badeshte. *Economics&Law*, 2019, no. 1, pp. 1–12. ISSN 3005-5768.

EMILOVA, Angelina. Rolyata na pristanishteto v gr. Lom za ikonomicheskoto izrastvane na grada ot kraya na XIX do 40-te godini na XX v. V: *Dunav – pat prez vremeto, most mezhdu svetovete. Chetirinadeseta regionalna kraevedska konferentsiya, Vratsa, 15 noemvri 2017. Sbornik materiali.* Kalina TODOROVA (sastav.). Vratsa, 2018, s. 26–31.

FANDAKOVA, Iveta. Ribarstvoto v obshtina Tsarevo – traditsionen pominak i savremenna zhiznena strategiya. – V: *Ekosreda i zhiznenni traditsii*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2017, s. 11–31. ISBN 978-954-07-4386-8.

FILEVSKA, Blagorodna. Traditsionno ribarstvo po dneshnite bulgarski kraybrezhiya na Dunav i Chernomore v parvite desetiletia na XX v. *Etnografski i kulturni paraleli. Bulgarska etnologiya*, 1997, № 3–4, s. 114–119. ISSN 1310–5213.

IOANA-TAURIMAC, Gabriela; VIRGHILEANU, Marina. Evolution of the Danube River's Islands on the Bulgaria-Romania border over the last Century. 2025, p. 2. Online. Available from: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0317711>. [viewed 2025-06-08].

KANCHEV, Krasimir. Rusenskata targovsko industrialna kamara i parviyat sabor na Bulgarskiya ribarski sayuz v gr. Svishtov prez 1910 g. 2023, s. 6. Onlayn. Nalichno na: https://morskivestnik.com/compass/news/2023/072023/images/Svishtov_09072023.pdf. [Poseteno na 2025-06-08].

MARGARITOVA, Borislava. *Pouchvane na habitatite za razmnozhavane i hranene na esetrovite ribi na bulgarskiya uchastak ot r. Dunav*. Disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „Doktor“, profesionalno napravlenie 4.3. Biologicheski nauki, spetsialnost „Hidrobiologiya“. Avtoreferat. Online. 2022. Available from: <https://digital.libsu.uni-sofia.bg/bg/v/36620>. [viewed 2025-07-10].

MARINOVA, Margarita. Kam vaprosa za promyanata rolyata na r. Dunav i kraydunavskite bulgarski gradove vav vanshnata targoviya na Bulgaria (1878–1912). *Izvestiya na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvaniya*. T. 1. Gradskoto stopanstvo v bulgarskite zemi prez vekovete. Varna, 2016, s. 365–386. ISSN 2603-3526.

MITEV, Vladimir. *Bulgaro-rumanskata granitsa po reka Dunav*, 2022. Onlayn. Nalichno na: <https://friendshipbridge.eu/bg/2022/01/23/danube-border-bg/>. [Poseteno na 2025-06-08].

NENOV, Nikolay. Prouchvane na ribarskata obshtnost v Oryahovo. *Godishnik na asotsiatsiya „Ongal“*. T. 18. B. m., 2019, s. 148–273. ISSN 1311-493H.

NENOV, Nikolay. Prouchvane na ribarskite obshtnosti po Dolen Dunav. *Izvestiya na RIM–Ruse*. Stari mesta, novi praznitsi. T. 22. B. m., 2020, s. 10–18. ISBN 1313-7336.

NENOV, Nikolay. *Ribarskata obshtnost v Lom*, 2020, Sdruzhenie „Evropeyski prostranstva 21“. ISBN 978-954-91968-8-7. Onlayn. Nalichno na: <https://euspaces.org/wp-content/uploads/2022/01/lom-sbornik.pdf>. [Poseteno na 2025-10-06].

NENOV, Nikolay. „Razkazi za Dunavskata tsivilizatsiya“. Ribarite kato obshtnost s nasledstvo. *Godishnik na asotsiatsiya „Ongal“*. T. 19. Prenasyane na sakralnost (lokalno – regionalno – natsionalno). B. m., 2021, s. 238–260. ISSN 1311-493X.

NENOV, Nikolay. Dunavskata ribena chorba – nematerialni izmereniya na kulturnoto nasledstvo. *Godishnik na asotsiatsiya „Ongal“*. Etnos i kultura. Mezhdur lokusa i universuma. T. 22. B. m., 2023, s. 405–420. ISSN 1311-493X.

PETKOV, Ivaylo. Sravnitelnen analiz na razvitiето na turisticheski regioni Dunav i Trakiya. *Eastern Academic Journal*. T. 3, 2017, s. 39–51. ISSN 2367-7384. Onlayn. Nalichno na: <https://www.e-acadjournal.org/pdf/article-17-3-4.pdf>. [Poseteno na 2025-10-06].

SCHMID, Mathias; HAIDVOGL, Gertrud; FRIEDRICH, Tobias; FUNK, Alexandra; SCHMALFUSS, Lisa; SCHMIDT-KLOIBER, Astrid; HEIN, Tobias. The Danube: On the Environmental History, Present, and Future of a Great European River. In: *River Culture – Life as a Dance to the Rhythm of the Waters*. K. M. Wantzen (ed.). Paris: UNESCO Publishing, 2023, pp. 637–671. DOI: 10.54677/INTF8577.

SCHNEIDER, Erika. The Danube Delta: Lessons Learned from Nature Restoration Projects. In: *The Biopolitics of the Danube Delta. Nature, History, Policies*. London: LEXINGTON BOOKS, 2015, pp. 87–114. ISBN 978-0-7391-9514-7.

SIMEONOVA, Sibila. Rolyata na r. Dunav v evropeyskata vodna transportna sistema. *Yuridicheski svyat*, 2008, № 2, s. 81–98. ISSN 1311-3488. Onlayn. Nalichno na: <https://sibi.bg/yuridicheski-svyat/>. [Poseteno na 2025-10-06].

STEWART, Julian. The Concept and Method of Cultural Anthropology. In: *The Environment in Anthropology. A Reader in Ecology, Culture and Sustainable Living*. New York–London: University Press, 2005, pp. 5–9. ISBN 13: 978-1479876761.

170 godini pristanishten kompleks Lom – EAD. Montana: Polimona – OOD, b. g., s. 13–15.

WILLE, Christian; NIENBER, Birte. *Borders and border experiences*. 2023. Available from: <https://doi.org/10.5771/9783845295671-7>. [Accessed: 11.02.2023-02-11]. Available from: <http://www.nomos-elibrary.de/agb>. [viewed 2025-10-08].

WINIWARTER, Verena; SCHMIDT, Martin; HOHENSINNER, Severin; HAIDVOGL, Gertrud. The Environmental History of the Danube River Basin as an Issue of Long-Term Socio-ecological Research. In: *Long-term socio-ecological research. Studies in society: Nature interactions across spatial and temporal scales*. 2013, Springer, pp. 103–122. ISBN 978-94-007-1176-1.

ZAMFIROV, Marian. Ribolovat kato pominak v Lomskiya kray prez parvata polovina na XX v. V: *Dunav – pat prez vremeto, most mezhdur svetovete. Chetirinadeseta*

regionalna kraevedska konferentsiya, Vratsa, 15 noemvri 2017. Sbornik materiali. Kalina TODOROVA (sastav.). Vratsa, 2018, s. 32–37.

ONLINE RESOURCES / ОНЛАЙН РЕСУРСИ

Българско национално радио. *В Лом обявиха втора степен за опасност от наводнения.* Онлайн. Налично на: <https://bnr.bg/vidin/post/101128797/v-lom-obaviha-vtora-stepen-za-opasnost-ot-navodnenia> [Достъпен на 2025-10 -19]

Дунав Улта. Веломаршрут #1 в България. 740 км в пространство и време на велосипед. Онлайн. Налично на: <https://dunavultra.com/dunav-ultra-the-route/> [Достъпен на 2025-06 -06]

Национален статистически институт. *Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021 г. Окончателни данни.* с. 4. София: НСИ, 2023. Онлайн. Налично на: <https://nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-ethnos.pdf> [Достъпен на 2025-08-12].

Северозапазена БГ. *Дунав мост 2 – Нашият мост.* Online. 2025-06-14. Налично на: <https://severozapazenabg.com/дунав-мост-2-нашият-мост/> [Достъпен на 2025-06 -06]

Уикипедия. *Остров Цибър (защитена местност).* Налично на: [https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_\(защитена_местност\)/](https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_(защитена_местност)/) [Достъпен на 2025-06 -04]

Уикипедия. *Станево.* Онлайн. Налично на: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Станево/> [Достъпен на 2025-06 -04].

Bloomberg TV Bulgaria. *Българският Северозапад вече не е най-бедният регион в ЕС, но се бори с безработица.* Онлайн. 13 ноември 2023. Налично на: <https://www.bloombergtv.bg/a/17-v-razvitie/123827-balgarskiyat-severozapad-veche-ne-e-nay-bedniyat-region-v-es-no-se-bori-s-bezrobotitsa> [Достъпен на 2025-10 -19].

Balgarsko natsionalno radio. *V Lom obyaviha vtora stepen za opasnost ot navodneniya.* Onlayn. Nalichno na: <https://bnr.bg/vidin/post/101128797/v-lom-obaviha-vtora-stepen-za-opasnost-ot-navodnenia> [Dostapen na 2025-10 -19]

Bloomberg TV Bulgaria. *Balgarskiyat Severozapad veche ne e nay-bedniyat region v ES, no se bori s bezrobotitsa.* Onlayn. 13 noemvri 2023. Nalichno na: <https://www.bloombergtv.bg/a/17-v-razvitie/123827-balgarskiyat-severozapad-veche-ne-e-nay-bedniyat-region-v-es-no-se-bori-s-bezrobotitsa> [Dostapen na 2025-10 -19].

Dunav Ulta. *Velomarshrut #1 v Bulgaria. 740 km v prostranstvo i vreme na velosiped.* Onlayn. Nalichno na: <https://dunavultra.com/dunav-ultra-the-route/> [Dostapen na 2025-06 -06]

Natsionalen statisticheski institut. *Etnokulturni harakteristiki na naselenieto kam 7 septemvri 2021 g. Okonchatelni danni.* s. 4. Sofia: NSI, 2023. Onlayn. Nalichno na: <https://nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-ethnos.pdf> [Dostapen na 2025-08-12].

Severozapazena BG. *Dunav most 2 – Nashiyat most.* Online. 2025-06-14. Nalichno na: <https://severozapazenabg.com/дунав-мост-2-нашият-мост/> [Dostapen na 2025-06 -06]

Wikipedia. *Ostrov Tsibar (zashtitena mestnost)*. Nalichno na: [https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_\(защитена_местност\)/](https://bg.wikipedia.org/wiki/Остров_Цибър_(защитена_местност)) [Dostapen na 2025-06 -04]

Wikipedia. *Stanevo*. Onlayn. Nalichno na: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Станево/>. [Dostapen na 2025-06 -04].

RESPONDENTS / РЕСПОНДЕНТИ

Respondent, male, of Bulgarian ethnic origin, approx. 60 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Valchedram.

Respondent, male, approx. 65 years old, of Turkish ethnic origin, village of Dolni Tsibar, municipality of Vlchedram.

Respondent, male, of Roma origin, approx. 40 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Vlchedram.

Respondent, female, of Roma ethnic origin, approx. 45 years old, town of Lom.

Respondent, female, of Bulgarian ethnic origin, approx. 50 years old, town of Lom.

Respondent, male, approx. 35 years old, of Bulgarian ethnic origin, town of Lom.

Respondent, male, approx. 40 years old, Bulgarian ethnic origin, village of Archar.

Respondent, male, Roma ethnic origin, approx. 40 years old, village of Dolni Tsibar, municipality of Vlchedram.

Respondent, female, Bulgarian ethnic origin, approx. 65 years old, lives in Sofia, born in Lom.

Respondent, male, Bulgarian ethnic origin, approx. 40 years old, lives in Sofia, born in Lom.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ЕКОСРЕДА И ЖИЗНЕНИ ТРАДИЦИИ ПО ГОРНОТО
ТЕЧЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ УЧАСТЪК НА Р. ДУНАВ:
ЕТНОЛОЖКО ИЗСЛЕДВАНЕ ПО ПРИМЕРИ
НА ГР. ЛОМ И СЕЛАТА АРЧАР И ДОЛНИ ЦИБЪР

ГЛ. АС. Д-Р КРЕМЕНА ЙОРДАНОВА
ДОЦ. Д-Р ВИОЛЕТА КОЦЕВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0009-0003-5247-5139> | <https://orcid.org/0000-0001-9573-7926>

kremenaj@uni-sofia.bg | vkkoceva@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.303-346>

[Ревизиран ръкопис] Получено 2025-08-30; рецензирано 2025-09-29; прието 2025-09-30; публикувано онлайн 2025-11-25.

CRediT | *Роли на приносителите*

Кремена Йорданова (ORCID [0009-0003-5247-5139](https://orcid.org/0009-0003-5247-5139); kremenaj@uni-sofia.bg);
Ръкопис; Концептуализация; Ресурси.

Виолета Коцева (ORCID [0000-0001-9573-7926](https://orcid.org/0000-0001-9573-7926); vkkoceva@uni-sofia.bg);
Ръкопис; Методология; Концептуализация.

Мира Маркова (ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); miram@uni-sofia.bg);
Концептуализация.

Проучването е осъществено в рамките на научноизследователски проект DS-FR-22-0018 „Динамика на идентичностите в Дунавския регион (По примера на Видин, Лом и Козлодуй)“ – [Multilateral Competition for Scientific and Technological Cooperation in the Danube Region](#) (Проект № 8X23006 | BG-175467353-2022-07-0010-C01).

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Студията представлява етнологко изследване по примера на три населени места в Северозападна България, разположени по протежението на р. Дунав. С помощта на качествена етнологка методология и при използването на техники от свързани научни полета като история, изследването очертава промяната в отношението между човешка и природна среда по примера на гр. Лом и селата Арчар и Долни Цибър. Теоретично студията се отнася към направлението на културната екология, което теоретизира отношението между човек и природа и взаимните влияния и въздействия. Влиянието на географския фактор върху културните характеристики, поминъчната структура и идентичността на местното население също е обект на анализ. В заключение се обобщава формирането на т.нар. *културни пейзажи* като резултат от човешката дейност и тяхното последващо влияние върху ежедневието на хората, живеещи по поречието на реката.

Ключови думи: река Дунав (Български участък/горно течение), Северозападна България, културни пейзажи, ежедневие.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

БОЛЕСТИТЕ В САРДИНСКИЯ ЕКСПЕДИЦИОНЕН
КОРПУС В КРИМ (1855 – 1856)

АС. ДОКТ. ХРИСТО СТАЙКОВ

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0009-0006-8271-776X>

hstaykov@clio.uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.347-420>

Получено 2025-05-18; рецензирано 2025-05-28; прието 2025-07-25; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Студията разглежда трудностите на Сардинския експедиционен корпус в Крим, свързани с различните заболявания, които поразяват тази военна единица по време на участието ѝ в Кримската война. Проследяват се ходът и мащабът на болестите в армията, разбиранията на сардинските лекари за същността им и прилаганите лечения. Използвани са различни извори, като в основата на изследването стоят редица досега неизползвани материали, публикувани през 50-те години на XIX век във „Вестник по военна медицина на Медицинския корпус на сардинската армия“. От направеното изложение се заключава, че в някои отношения сардинската военна медицина от времето на Кримската война е на нивото на предишните столетия. От друга страна, при лечението и превенцията на някои болести се наблюдава значителен напредък, а зародилите се нови идеи за произхода и разпространението на болестите предизвикват ожесточени дебати в научната общност. Обърнато е и внимание на статистическите данни за смъртността и броя на жертвите при различните болести в Сардинския експедиционен корпус.

Ключови думи: Кримска война, Кралство Сардиния, болести, холера, тиф, скорбут, военна медицина.

ВЪВЕДЕНИЕ

През януари 1855 г. по британска инициатива Кралство Сардиния се присъединява към британско-френския съюз срещу Русия. По силата на договорите министър-председателят Камило Бенсо ди Кавур се задължава да предостави на съюзниците за Източната война 15 000 души, които британското правителство превозва безплатно до театъра на военните действия. Така малката италианска държава се нарежда сред Великите сили, водещи Кримската война, и от средата на май 1855 г. участва в нея със свой експедиционен корпус в Крим. Сардинците се разполагат по част от протежението на р. Чорная и участват малко в същински военни действия, но понасят своя дял от военното бреме, пазейки тила на обсаждащата Севастопол съюзническа армия и борейки се с различните болести, характерни за Кримската кампания.

Настоящото изследване е посветено именно на трудностите на Сардинския експедиционен корпус (СЕК) в Крим, свързани с различните болести, като се проследяват ходът и мащабът им в армията, разбиранията на сардинските лекари за същността на заболяванията и прилаганите лечения. „Откъм разнообразие на болестите не сме зле“, отбелязва иронично в дневника си един от офицерите в експедицията¹. Това „разнообразие“ от болести е разгледано в хронологически ред и доколкото е възможно, наративно. Първо се обръща внимание на венерическите болести, които преобладават още преди отплаването на СЕК от Италия и по транспортните кораби, след тях – на холерата, диарията, дизентерията, кокошата слепота и периодичните трески, които се появяват около дебаркирането в Крим, и накрая – на скорбута и тифа, характерни за последните няколко месеца от кампанията. Важността на темата се обуславя от факта, че в Кримската война от воюващите страни сардинската армия дава пропорционално несравнимо много жертви вследствие на болести. В тази връзка основната задача на настоящото изследване е да допринесе за разбирането на причините, довели до огромната част от смъртните случаи в СЕК. За целта са използвани редица научни трудове и извори.

В последните десетилетия се наблюдава известно засилване на интереса към разглеждания проблем, но въпреки това все още за него няма обширна научна литература и основните изследвания са няколко. На първо място трябва

¹ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Diario della campagna di Crimea Dal 1° aprile 1855 al 16 giugno 1856*. Torino–Roma: L. Roux e C., 1894, p. 107. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/_/xDwpAAAAAYAAJ?hl=it&sa=X&ved=2ahUKewiR2JbGqKGNAXXo9QIHHZW0Kl0Q7_IDegQIEBAC. [viewed 2025-05-13].

да се отбележи кратката монография на фармацевта Карло Рубиола и физиоложката Валерия Маниели, в която особено ценен е анализът на хранителните дажби в СЕК². Важна за разглеждания проблем е и статията на френския военен историк Юбер Ериес, в която са анализирани някои аспекти от уредбата на сардинската военномедицинска служба³. Много полезна информация има в историята на логистиката на италианската армия с автор Феручо Боти и в историята на инженерните войски от Мариано Боргати, макар и в тях болестите да не са основната тема⁴. В допълнение заслужава да бъде споменат и класическият общ труд за СЕК – книгата на военния историк Кристофоро Манфреди от 1896 г., широко използвана от по-късните изследователи⁵.

По въпроси, свързани с логистиката, основни източници са документите от архива на интендантството, както и наредбите на сардинското Министерство на войната, публикувани във военния вестник, които са използвани от авторите на гореизброените изследвания. Някои от войниците и офицерите оставят свидетелства (писма, дневници, мемоари) за живота си в СЕК, но по темата за болестите от наративните извори най-важни са докладите на военните лекари. Особено ценен е съставеният от главния лекар на експедицията Джовани Комисети „Доклад относно медицинската служба в Експедиционния корпус в Изтока“, който той публикува през 1857 г., снабден с подробна статистика⁶. Съдържанието му е в общи линии известно на изследователите, защото в същата година Комисети излага мислите си и под формата на книга, която често се цитира в гореизброените трудове⁷.

² RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda in Crimea. Sanità e alimentazione (1855–1856)*. Roma: Arcane, 2018. ISBN 978-88-255-1620-3.

³ HEYRIÈS, Hubert. Les problèmes de santé du corps expéditionnaire piémontais en Crimée. *Revue Historique des Armées*, no. 214, 1999, pp. 55–64. DOI: <https://doi.org/10.3406/rharm.1999.4804>.

⁴ BOTTI, Ferruccio. *La logistica dell'esercito italiano (1831–1981)*. Vol. 1 – I servizi logistici dell'esercito piemontese (1831–1861). Roma: SME – Ufficio storico, 1991, cap. IX–XI; BORGATTI, Mariano. *Storia dell'Arma del genio, Vol. 1 (Dalle origini al 1914)*. Roma: Rivista d'artiglieria e genio, 1928, cap. IV/7. Online. Available from: https://issuu.com/rivista.militare1/docs/storia_dell_arma_del_genio_vol1-testo. [viewed 2024-05-02].

⁵ MANFREDI, Cristoforo. *La spedizione sarda in Crimea nel 1855–56*. Roma: Enrico Voghera, 1896. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_sarda_in_Crimea_nel_1855_5/BTF8AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione sul Servizio Sanitario presso il Corpo di Spedizione in Oriente. *Giornale di medicina militare del Corpo sanitario dell'Armata sarda* (оттук нататък: *GMM*), V, 1857, passim.

⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Sulle malattie che hanno dominato in Oriente fra le truppe del Corpo di Spedizione Sardo*. Torino: Tipografia Subalpina, 1857.

Самият доклад е публикуван във „Вестник по военна медицина на Медицинския корпус на сардинската армия“ (“*Giornale di medicina militare del Corpo sanitario dell’Armata sarda*”). Изглежда, че този вестник досега е останал напълно незабелязан от изследователите, въпреки огромната важност на поместените в него документи за разглежданата тема⁸. През юни 1856 г., след края на Кримската война, Върховният военен съвет по здравеопазването към сардинската армия издава циркуляр, с който изисква от участвалите в кампанията военни лекари да опишат своя опит с лекуването на различните болести и да споделят препоръките си за устройството на военномедицинския корпус⁹. Получените доклади биват оценени от комисия и „най-интересните“ излизат по страниците на вестника през следващата година¹⁰. Така, освен труда на Комисети, през 1857 г. са публикувани също по-кратките отчети на докторите Паоло Теста, Анджело Дзаватаро и Виторио Джудичи. Освен тях във „Вестник...“-а има множество по-кратки и откъслечни сведения на други лекари, статистики, циркуляри и други извори, чието използване позволява да се направи сравнение и обобщение, което е невъзможно само на основата на писанията на главния лекар.

Незабелязани са останали досега и няколко основни труда върху болестите в СЕК на самия Комисети. През 1857 г., когато излизат книгата и докладът му, споменати по-горе, той пише подробно само за холерата, диарията и дизентерията. Продължение на тези две произведения е дългата му статия (по съвременните стандарти по-скоро монография) „Относно скорбута“, напечатана през следващата, 1858 г. в 13 поредни броя на „Вестник по военна медицина...“¹¹. През 1859 г. във вестника на Торинската медицинска академия (“*Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*”) са издадени и „Бележки относно европейските тифоидни трески“, с които авторът отбелязва, че завършва серията от трудове върху „болестите, които доминираха сред Източния експедиционен корпус“¹². Към тези две пренебрегнати произведения, които са пряко свързани със СЕК, може да се добави и труда на Комисети за холерната епидемия сред гарнизона в Генуа, издаден в края на 1854 г. и началото на 1855 г.

⁸ Рубиола и Маниели използват доклада на Комисети, отпечатан в него, но в непълна версия, препечатана във вестника на Торинската медицинска академия.

⁹ Domanda di una Relazione sopra il servizio Sanitario militare del Corpo di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 51, 15 Dec. 1856, p. 329.

¹⁰ Programma per l’anno 1857. *GMM*, IV, no. 52, 29 Dec. 1856, p. 334.

¹¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello Scorbuto. *GMM*, VI, 1858, no. 39–52, passim.

¹² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d’Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, pp. 65–109.

във „Вестник по военна медицина...“¹³. Той не се отнася директно до Кримската кампания, но дава допълнителни сведения за разбиранията на главния лекар за холерата. Практически неизползвани във връзка с темата са останали досега и множеството сведения на кореспондентите в Крим на сардинската цивилна преса.

Особено внимание заслужават трите съществуващи статистически извора за жертвите в СЕК. Единият е дело на Комисети и включва промените месец по месец в числеността на пациентите (постъпили, преместени, починали, останали) в сардинските болници в Крим, както и по-малко подробни данни за тези на Босфора. Съществуват и статистики на втория главен интендант на експедицията Алесандро дела Ровере и на главнокомандващия ген. Алфонсо Ла Мармора, които съдържат данни за починалите, но с различна класификация на причините за смъртта¹⁴. Въпреки това и трите извора дават относително еднакъв общ брой жертви – съответно 2181, 2330 и 2291, което потвърждава надеждността им¹⁵. В приложението се посочват някои от данните от статистиката на Комисети за болниците в Крим (без данни от тези на Босфора, защото за тях главният лекар не дава подробна разбивка) под формата на графики (вж. Приложение 1).

ФОРМИРАНЕ И ПОДГОТОВКА НА САРДИНСКИЯ ЕКСПЕДИЦИОНЕН КОРПУС (СЕК)

Подробното разглеждане на историята на формирането и подготовката на СЕК не е уместно в настоящото изследване, но все пак трябва да се отбележат накратко две обстоятелства, които първоначално оказват значимо и неблагоприятно влияние върху логистиката на тази военна единица, а следователно и върху (дез)организацията на сардинския военномедицински корпус в Крим.

Първото от тях е от дипломатически характер и е свързано с преговорите за статута на сардинската армия и за дестинацията, към която трябва да бъде отправена. В подписаната на 26 януари 1855 г. военна конвенция между Сардиния, Великобритания и Франция е записано (чл. 1), че СЕК трябва да е

¹³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa, che ha dominato nel presidio di Genova. *GMM*, IV, 1854–1856, no. 19–22, passim.

¹⁴ Статистиката на Комисети е публикувана у: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, pp. 20–21. Обобщени данни от другите две статистики са дадени у: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, pp. 110–113. Всички позовавания на тези статистики по-долу са към тези места.

¹⁵ В статистиката на Комисети броят на починалите е малко по-нисък, отколкото в останалите извори, защото тя обхваща смъртните случаи само в сардинските болници (т.е. без тези по корабите, в чуждите болници и др.).

„под командването на сардински генерал“, а в допълнителна конвенция между Сардиния и Великобритания от същата дата – че британското правителство предоставя заем на сардинското (чл. 1 и 2) и че се задължава да осигури безплатен транспорт на сардинските войски (чл. 3)¹⁶. В тези два документа обаче не се уточнява нито каква е позицията на главнокомандващия сардински генерал в съюзническата военна йерархия, нито къде трябва да воюва сардинската армия. Тези неясноти стават обект на преговори между дипломатите на трите съюзнички в продължение на следващите три месеца.

Позицията на британците, осигуряващи транспорт и заем, е изразена от лорд Палмерстън, който заявява на сардинския министър в Лондон, „че следователно сардинските сили трябва да се считат за част от общите сили, които Англия осигурява за войната, и че следователно трябва да са принадлежни към британската армия“. Поради това желанието на британския премиер е „сардинците веднага да отидат в Крим“, където да бъдат „част от нашия принос“¹⁷. Сардинското правителство обаче се опитва да измъкне армията си от тази позиция на подчинено положение, като води отделни преговори с французите. През пролетта на 1855 г. Наполеон III има намерение да създаде силен резервен корпус от няколко десетки хиляди души, който да използва за офанзивни действия срещу Русия, и предлага СЕК да се присъедини към него в Константинопол¹⁸. Първоначално сардинската дипломация има погрешното впечатление, че британците са склонни да допуснат осъществяването на този план и сардинското Министерство на войната преминава към подготовка на база за армията си в османската столица.

В края на март 1855 г. там е изпратен генерал Де Каверо, първият интендант на СЕК, със задачата да намери терен и работна ръка, за да построи болници, складове и други бараки за войската. През април той постига това и създава сардинска база в областта Йеникьой на Босфора с цената на огромни разходи за правителството си (поради повишеното от британците и французите търсене на всичко, свързано с войната)¹⁹. В хода на същия месец в самото Сар-

¹⁶ Текстовете на тези договори са публикувани у: MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 273–277.

¹⁷ *Le relazioni diplomatiche fra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna. III Serie: 1848–1860*. Vol. 5. Federico CURATO (ed.). Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1968, p. 96 (Palmerston to Clarendon, 13 April 1855). RICCI, Agostino. In *Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896, p. 50. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13].

¹⁸ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea 1853–1856. Lettere e documenti. Mario degli ALBERTI (ed.). In: *Biblioteca di storia italiana recente (1800–1870)*. Vol. 4. Torino: Fratelli Bocca, 1910, pp. 115–118.

¹⁹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 11–17.

динско кралство СЕК се сформира и се събира около Генуа в очакване на отплаването към „Изтока“.

Междувременно преговорите за дестинацията на СЕК приключват на военния съвет между съюзниците в Лондон на 18 април 1855 г., където е решено корпусът да бъде изпратен директно към пристанището Балаклава в Крим, а сардинското правителство научава за това чрез телеграма, изпратена на следващия ден²⁰. Резултатът от сардинските дипломатически маневри е, от една страна, че статутът на СЕК сред съюзническите сили остава недоизяснен, и следователно той не е експлицитно подчинен на лорд Раглан, британския главнокомандващ на полуострова, което е успех за правителството на Кавур. От друга страна, то узнава със сигурност дестинацията на корпуса си няколко дена преди отплаването му. Главният интендант на СЕК, ген. Де Каверо, който се намира в Константинопол, даже я научава чак на 2 май – дни след като първите кораби вече са потеглили от Генуа²¹. Поради това в Крим за Сардинския корпус не е извършена абсолютно никаква логистична подготовка.

Второто обстоятелство, което влошава първоначалното положение на СЕК, е един злощастен инцидент. Понеже в Крим не е подготвено нищо за пристигането на армията, сардинските власти решават да изпратят възможно най-много материали и провизии за установяването на лагер там по първите транспортни кораби.

Поради това „Крез“ („*Croesus*“), първият голям британски параход, който отплава от Генуа, е толкова претоварен с такива товари (включително с провизиите за първия месец от кампанията), че вместо да превозва ок. 1000 души, какъвто е капацитетът му, превозва само ок. 300 души²². Около 8 часа сутринта на 24 април корабът напуска генуезкото пристанище, но малко по-късно от машинното отделение започва да се появява пушек и избухва пожар, вследствие на който около 10 ч. той потъва. Според доклада на капитана Хол причината за това е някаква особеност във въглищата, получени в Генуа, но друг член на екипажа признава и че при товаренето на материалите около парните дви-

²⁰ CAVOUR, Camillo. *Epistolario*. Vol. 12. Firenze: Olschki, 1990, pp. 240–241 (Cavour a Emanuele d’Azeglio, 22 aprile 1855). Подробно ходът на тези преговори е разгледан у: NOLFO, Ennio di. *Europa e Italia nel 1855–1856*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1967, Cap. II.

²¹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 17–18.

²² BLAKISTON, Noel. Il naufragio del Croesus, 1855. In: *Atti del XXXV Congresso di storia del Risorgimento italiano*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1959, p. 125; MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 299.

гатели е струпано сено – последният качен товар, за който не се намерило друго място²³.

Поради това корабокрушение загиват ок. дванадесет сардинци, които не разбират правилно заповедите за евакуация, както и един от членовете на британския екипаж. Умира и една рибарка от близкото селце Портофино, която се опитва да помогне на войниците, но се удавя, след като лодката ѝ се преобръща. Жертвите не са повече, защото корабът потъва близо до брега, но е загубен целият товар, с което СЕК е лишен от материали и провизии, нужни за първите си дни престой в Крим²⁴. За щастие на сардинските войници, други подобни инциденти няма и останалите кораби благополучно достигат до Балаклава, но е решено отплаването да не се отлага и още на следващия ден то е продължено, въпреки загубата на „Крез“ и товара му.

Корабокрушението дава удобно извинение на интендантството, откъдето на запитвания за нещо често идва отговор, че поисканият товар бил на „Крез“²⁵. „Сякаш това беше премахнало абсолютната нужда [от поисканото]“, възмущава се в мемоарите си Дженова ди Ревел, сардинският комисар при британската армия²⁶. Въпреки подобни преувеличения за „нехранимайкото *Крез*“, както саркастично пишат в сардинската преса, потъването му е значимо²⁷. Главният лекар на експедицията Комисети го определя като едно от най-важните обстоятелствата, влошили „хигиенната и санитарна ситуация“ на СЕК в дните около дебаркирането в Крим²⁸.

Поради маневрите на сардинската дипломация и инцидента с британския параход „Крез“ СЕК се озовава в Крим, без за идването му да е извършена никаква предварителна подготовка на място. Няма нито складове, нито болници, нито достатъчно материали за построяване на нужното. Поради цялостното затруднено положение на сардинската армия в първите ѝ седмици на полуострова военномедицинският корпус също е в незавидно състояние, което възпрепятства работата му.

²³ BLAKISTON, Noel. *Op. cit.*, p. 126.

²⁴ Данните са от докладите на британския консул в Генуа Ийтс Браун: *Le relazioni diplomatiche tra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna dal 1852–1856. Il carteggio diplomatico di Sir James Hudson*. Vol. 2. Federico CURATO (ed.). Torino: ILTE, 1956, pp. 273–274, 278–279.

²⁵ Notizie/Spedizione d'Oriente. *La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 134, 6 June 1855, p. 3.

²⁶ REVEL, Genova di. *La spedizione di Crimea. Ricordi di un commissario militare del re*. Milano: Fratelli Dumolard, 1891, p. 84.

²⁷ *La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 142, 16 June 1855, p. 2.

²⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5.

ВЕНЕРИЧЕСКИ БОЛЕСТИ

Дейността на корпуса обаче започва преди пристигането в Крим, защото първият сблъсък на СЕК с болести е още в Италия. Понеже армията не е съставена от доброволци, а и трудностите на съюзническите войски в Крим са добре известни в Сардинското кралство, има войници, които не искат да участват в кампанията и дезертират²⁹. През април някои от тях измислят и по-оригинална тактика за отбягването на военна служба от простото бягство – посещават скришом публичните домове в град Алесандрия, около който се събира армията, в търсене на венерически болести и с надеждата, че заразяването с тях ще ги освободи от служба. Тази практика е разкрита от командването и нерегламентираното посещаване от войници на града е забранено, но в хода на експедицията неприятни последици от нея се проявяват³⁰.

Комисети споменава в доклада си, че по време на пътуването по транспортните кораби са установени някои случаи на сифилис, а според статистиката му след пристигането на СЕК в Крим в сардинските болници там постъпват 377 войници поради венерически болести, без да се уточнява какви³¹. По-подробно за този проблем пише неговият колега д-р Анджело Дзаватаро, който от края на април до средата на септември работи в Йеникой. Той обяснява, че първоначално има надеждата бързо да може да затвори отделението по венерически болести, защото армията вече няма достъп до „нечистия извор на такива нещастия“³². Това обаче не му се удава, понеже от Крим ежесечно пристигат при него нови пациенти, които или усещат симптомите със закъснение, или умишлено ги крият временно, за да видят първо „Таврия“, или, при малцина, поради „доброволното присаждане върху собствените външни гени- талии на сифилистичния вирус, придобит от заразени другари, с глупавото намерение така да избегнат трудностите на войната“³³.

Сифилисът е голям проблем през целия XIX в. особено сред войници и моряци³⁴. Именно тази болест е най-често срещаната сред страдащите от вене-

²⁹ Дженова ди Ревел си спомня, че през 1855 г. „вестниците бяха пълни с тъжни новини за холерата и за трудностите, понасяни от съюзниците в Крим“ (REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 78).

³⁰ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 13.

³¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* GMM, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 3.

³² ZAVATTARO, Angelo. *Relazione del dottore Angelo Zavattaro sul servizio da lui prestato durante la campagna d'Oriente 1855-56.* GMM, V, no. 13, 30 March 1857, p. 100.

³³ *Ibidem*.

³⁴ За това са показателни например някои данни от руската армия. Няколко години след Кримската война, в Московската военна болница сифилитичните са 7% от всички болни, а към края на века в Киевския военен окръг от болестта са засегнати над 7% от целия личен състав: От черната смърт до холерата. Борбата срещу епидемиите в историческа перспектива

рически болести, настанени във военните болници в Йеникой³⁵. По време на Кримската война разбиранията за лечението ѝ не са твърде различни от тези през XVI в. – смята се, че потенето и слюноотделянето елиминират болестта, и съответно се търси причиняването им. Някои лекари препоръчват за това обикновени парни бани, но мнозина предписват поглъщането на живак или опушването/мазането с него. Поради страничните му ефекти и съмнителната му ефективност в първата половина на XIX в. британският хирург Уилям Уолъс въвежда и йодна терапия – с калиев йодид, комбиниран само с малка доза живак³⁶.

Д-р Дзаватаро познава всички тези методи за лечение, но от тях предпочита фрикциите с „неаполитански мехлем“ – мазило от свинска мас и живак³⁷, защото смята останалите или за опасни, или за трудно приложими поради нежеланието на войниците да ги спазват. Въпреки че като цяло е доволен от резултатите, признава, че се случва и да прави над 30 такива процедури безрезултатно³⁸. Нито Комисети, нито Дзаватаро отбелязват някого като починал вследствие на венерическа болест³⁹.

ХОЛЕРНАТА ЕПИДЕМИЯ ОТ ЛЯТОТО НА 1855 Г.

Около средата на месец май 1855 г. обаче СЕК се сблъсква с много голям проблем. На 6 май главнокомандващият генерал Алфонсо Ла Мормора, намирайки се в османската столица на път за Балаклава, пише: „Ако от една страна съжалявам, че не участвам в Резервния корпус в Константинопол, което щеше да ми позволи по-добре да организирам и подготвя нашите войници, от друга, съм доволен да избегна контакта с холерата, която властва твърде силно в Константинопол и най-вече във френския лагер“⁴⁰. За съжаление, надеждите

XIV–XIX в. Албена СИМОВА; Анелия СТОЯНОВА; Любомир КРЪСТЕВ (състав.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, с. 126–127. ISBN 9789540756370.

³⁵ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 13, 30 March 1857, p. 101.

³⁶ FRITH, John. Syphilis – Its Early History and Treatment Until Penicillin, and the Debate on its Origins. In: *Journal of Military and Veterans' Health*. Vol. 20, no. 4 (Nov. 2012), pp. 52–53. Online. Available from: <https://jmvh.org/article/syphilis-its-early-history-and-treatment-until-penicillin-and-the-debate-on-its-origins/>. [viewed 2025-05-13].

³⁷ AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina, chirurgia, veterin* RICCI, Agostino. In *Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896, p. 50. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13]. *aria, farmacia, storia naturale, botanica, fisica, chimica, ecc.* Napoli: Tip. di Francesco del Vecchio, 1842, p. 495 (*Unguento – napolitano*).

³⁸ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 13, 30 March 1857, p. 101.

³⁹ *Ibidem*, pp. 100–101.

⁴⁰ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., p. 127 (La Marmora alla moglie, 6 mai 1855).

на генерала не се оправдават и СЕК не успява да се изплъзне от смъртоносна болест, а недостатъчната логистична подготовка влошава хода ѝ. Няколко дена след това писмо, на 11 май, е регистриран в корпуса първият случай на холера – 28-годишният капелан Джовани Батиста Астенго, който умира на борда на кораба „Аутион“⁴¹.

Дебаркиране и първоначално състояние на СЕК

Около тази дата първите сардински войници започват да пристигат в Балаклава, където ги очаква неприятна гледка. Д-р Джудичи обобщава първите си впечатления от пристанището и околността му по следния начин: „Нашите сетива, привикнали към чистия морски въздух, скоро бяха поразени от вонята на зловредни изпарения, излизащи под лъчите на горещото слънце от толкова многото нечистотии събрани там, от застоялите води и от безбройните трупове на хора и животни, разлагащи се на открито или едвам погребани“⁴². В такива условия СЕК завършва дебаркирането си около края на месеца и създава първия си лагер в останките от недалечното от Балаклава селце Карани, където също са погребани трупове от предишните битки и където войниците намират човешки черепи и кости⁴³. Този пръв, крайно нездравословен стан бързо е изоставен и по-голямата част от армията се мести в Камара, а Генералният щаб – в Кадикьой. Всички тези селища, чиито имена фигурират върху географските карти от епохата, към 1855 г. са купчини от руини, от които остават да съществуват само църквите, като околностите им също са опустошени и нямат почти никаква растителност⁴⁴. Няма и други населени места, които да могат да бъдат окупирани, освен малките пристанища Камиш и Балаклава, но те вече са заети от французите и британците.

Както отбелязват сардинските лекари, всички тези условия – замърсеният терен и липсата на подслон и на растения (следователно и на дървен материал), влошават здравословното състояние на войниците и затрудняват дейността на медицинския корпус. Комисети предполага, че ако преди пристигането са били изпратени намясто дървесина и хора, които да построят бараки, положението би било по-добро, но както беше показано, такава дейност не е извършена и войниците се установяват в палатки, под които през деня е горещо, а през нощ-

⁴¹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 65.

⁴² GIUDICI, Vittorio. Relazione intorno alle malattie osservate ed all'andamento del Servizio Sanitario nella Campagna d'Oriente del Dott. Vittorio Giudici, medico di reggimento addetto ai cavalleggeri di Novara. *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

⁴³ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 20.

⁴⁴ Lettere d'un ufficiale italiano dalla Crimea (1855–1856). Andrea ROTINGO; Guido BUSTICO (ed.). *Il Risorgimento Italiano. Rivista Storica*, II, no. 5–6, Sept. – Dec. 1909, pp. 860–861.

та – студено и влажно. Първите сардински болници в Крим също се състоят от набързо установени конични палатки, а болнични бараки има само в пристанището Балаклава, част от което британците отстъпват на сардинците⁴⁵.

В тези първи дни в Крим СЕК има проблеми и с провизиите. Освен потъването на „Крез“, за това допринася и фактът, че сардинският флот няма достатъчно параходи, които да служат като влекачи, а при бавния транспорт с платноходи храната се разваля. Правителството бързо успява да се справи с този проблем, включително наемайки цивилни кораби, но в Крим подобрението на доставките се усеща чак през юли⁴⁶. Поради това първоначално раздаваната на войниците храна е с крайно ниско качество. Младши лейтенант Бонвиларе например записва в дневника си под датата 26 май 1855 г. следното обедно меню: „Осолено месо, парче ужасно сирене, което войниците кръстиха *сапун*, един или два сухара с едно вино, за което няма да казвам нищо повече“⁴⁷.

Именно в този етап на първоначална организационна и логистична криза, на СЕК се налага да се сблъска с холерната епидемия⁴⁸. Болестта, която от средата на месец май се забелязва спорадично по транспортните кораби, придобива застрашителни мащаби към края на месеца. Пикът ѝ е в първата половина на юни, но тя върлува сред сардинците и през юли и август – период, съвпадащ и с летните жеги, допълнително утежняващи санитарното положение⁴⁹.

Сардинските болници в лятото на 1855 г.

Дневниците, писмата, спомените и докладите на участниците в СЕК изобилстват с истории за случаи на холера, при които разболелите се умират за часове, някои и преди да могат да бъдат откарани в болниците. „Да видиш как падат здрави младежи, изпълнени с дух и живот, за пет или шест часа, без да има човешка сила, която да може да ги спаси, е нещо, което ти раздира сърцето!“ – отбелязва в едно от писмата си капитан Еторе Виале⁵⁰. Достигналите до лечебните заведения обаче също имат крайно незавидни съдба и изгледи за оздравяване. Попадането в сардинска военна болница се възприема като голямо

⁴⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 9. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

⁴⁶ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 146–151.

⁴⁷ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 24. За по-подробен анализ на хранителните дажби в СЕК, вж. по-долу и също: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda...*, cap. VI.

⁴⁸ BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 446.

⁴⁹ Комисети отбелязва дните от 8 до 12 юни като най-трагичните от историята на холерата в СЕК (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 34).

⁵⁰ *Lettere dalla Crimea 1855–1856*. Ettore Bertolè VIALE; Umberto LEVRA (ed.). Torino: Carocci, 2006, p. 124. ISBN 88-430-3886-9.

нешастие – по думите на младши лейтенант Агостино Ричи тя „по-скоро се счита за място за агония, отколкото за място за лечение“⁵¹. Репутацията на лечебните заведения е такава, защото условията в тях са крайно незадоволителни в първите седмици на кампанията, когато върлува холерата и нуждата от тях е най-голяма.

Първата сардинска болница – в Камара, е създадена с намерението да подслони 100 пациенти, но броят им за няколко дена достига 800⁵². Поради това инженерните войски полагат огромни усилия да създадат колкото е възможно по-адекватни условия за болните в тези първи санитарни учреждения. „... броят палатки, които всеки ден лекарят г-н Канале ни кара да поставяме и местим, ми отнема вече всички мъже, налични за работа (ок. 50!), макар че ги карам да работят повече, отколкото е предписано“ – пише в доклад от този период капитан Гали дела Мантика⁵³. Въпреки тези усилия, мнозина от болните лежат на голата земя в нажежените палатки, където, по леко преувеличените думи на дивизионния лекар Паоло Теста, „колкото от холера, толкова и от задушаване, загиват“⁵⁴.

Летните жеги обаче не са единственият атмосферен проблем за сардинския лагер – „идва една буря и всичко се обръща с главата надолу и се разваля“, недоволства през юни майор Рафаеле Кадорна във връзка със складовете с провизии⁵⁵. Такава стихия се разразява на 23 юни 1855 г., създавайки голям хаос и в сардинските медицински учреждения. По време на проливния дъжд, примесен с градушка, в болничните палатки в Балаклава някои от пациентите се увиват с рогозките, други се борят за парченце завивка със съседите си, трети опитват да поддържат подпорните греди, за да не се срути отгоре им целият подслон. Мнозина бягат към болничните бараки и създават голяма суматоха там, защото се опитват да влязат в тях с надеждата да се спасят от стихията, а лежащите вътре пък крещят, защото самите бараки протичат и се наводняват⁵⁶. Началникът на болницата, д-р Манайра, си спомня за тази нощ, че „на синкавата и краткотрайна светлина на мълнията се виждаха стотици голи или полу-

⁵¹ RICCI, Agostino. *In Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896, p. 50. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13].

⁵² MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 104.

⁵³ Cit. by: BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 324.

⁵⁴ TESTA, Paolo. Relazione sopra il Servizio Sanitare Militare nella 2^a Divisione del Corpo d'Armata Sarda di Spedizione in Oriente, del Medico Divisionale di 2^a classe, Dott. Cav. Testa. *GMM*, V, no. 10, 10 March 1857, p. 76.

⁵⁵ Cit. by: BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 454.

⁵⁶ MANAYRA, Paolo. Su la meningite cerebro-spinale. *GMM*, VI, no. 41, 11 Oct. 1858, p. 323, n. 1. Към този момент от общо 800 души в болницата, 140 са настанени в бараки, а останалите – в палатки.

голи мъже да бягат безумно в противоположни посоки като грешниците на Данте, гонени от бича на демоните⁵⁷.

На медицинския корпус на СЕК липсва и достатъчно персонал. В началото на юни общият дял на всички служители в административните и санитарните отдели на СЕК се изчислява на само 3,11%⁵⁸. За да се запълнят липсите на персонал, като санитари биват привличани обикновени войници, но те изпълняват новите си задължения зле – някои заради липса на подготовка, други поради немарливост, а трети крадат от припасите, до които получават достъп⁵⁹. В сардинските болници и в Йеникьой, и в Крим са изпратени и 40 или 64 от милосърдните сестри на св. Викентий от Пол (т. нар. викентинки), чиято дейност е оценена високо от Флорънс Найтингейл и от д-р Скриве, главния лекар на френската армия в Крим⁶⁰. Много позитивна оценка за тях оставя и френският медицински инспектор в „източната армия“ Люсиен Бодан:

Във всяко отделение [на сардинските болници] сестра на милосърдието нап-равляваше разпределението на храните и лекарствата, следеше за грижите за болните и ръководеше санитарите. В кухнята, в килера, в аптеката, при бельото, при пералнята, навсякъде се намираше по една интелигентна и от-дадена сестра. Всеки ден сестри отиваха на пазара в Балаклава за покупки и припаси. Изобретателното им милосърдие беше дало на полевите болници един кокошарник с 500 кокошки, които се хранеха с остатъците от масата. Годишната заплата на тези сестри беше 500 франка; получаваха освен това две дневни дажби полева храна. Лека-полека поемаха функциите на нашите главни санитарии⁶¹.

Преди тръгването на експедицията, за нея са предвидени общо 151 лекари, от които 102 за военния театър, а останалите – за болниците на Босфора⁶². При

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 56.

⁵⁹ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda...*, pp. 38–39.

⁶⁰ Според първоначалния план за медицинския корпус (Tabella graduale e numerica del Personale Medico, Farmaceutico ed Amministrativo per servizio del Corpo d'Armata di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 32–33, 26 March 1855, p. 228) те трябва да са 40 и да помагат в болниците в Константинопол, но някои от тях са изпратени и в Крим. За слабо познатата дейност на сардинските сестри на милосърдието по време на Кримската война вж.: LA TORRE, Anna; LUSIGNANI, Maura. *Nursing in the Sardinian-Piedmontese Army during the Crimean War. Professioni Infermieristiche*, 2013, vol. 66, Oct.–Dec., n. 4, pp. 237–242. В това изследване броят им е посочен като 64.

⁶¹ BAUDENS, Lucien. *La guerre de Crimée. Les campements les abris, les ambulances, les hopitaux etc., etc.* Paris. Michel Lévy frères, Libraires-éditeurs, 1858, pp. 106–107. Online. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30405843>. [viewed 2025-05-13].

⁶² Tabella graduale e numerica del Personale Medico, Farmaceutico ed Amministrativo per servizio del Corpo d'Armata di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 32–33, 26 March 1855, p. 228.

първоначална численост на СЕК от 15 000 души, това е равно на около един лекар на 100 войници. Съотношението е много добро по стандартите на Кримската кампания, като за сравнение в британската армия на полуострова то е един лекар на 135 войници⁶³. Сардинските болници на Босфора обаче почти не са използвани по време на холерната епидемия – за целия период на кампанията в тях се лекуват само 74 болни от холера, при това не всички от тях идват от Крим⁶⁴. Най-вероятно това се дължи на трудностите, свързани с транспортането, в първите седмици на дезорганизираност.

Първоначално във всички сардински болници в Крим има недостиг не само на легла и персонал, но и на лекарства и медицинско оборудване⁶⁵. Понякога липсва и питейна вода и се случва санитар да обикаля пациентите с напояна с вода четка, с която да мокри устните им⁶⁶. Друг проблем е, че медицинският корпус е съоръжен според плана на Министерството на войната по-скоро за лечение на ранени, отколкото на болни (напр. с инструменти и материали за ампутации и за лекуване на фрактури) и не е подготвен за холерна епидемия⁶⁷. Всички тези проблеми затрудняват дейността на сардинските лекари и понижават ефективността на лечението. Разочарованият от положението в болниците подполковник Сен Пиер обобщава оценката си за тях, записвайки в дневника си, че пациентите, които оцеляват, „се спасяват, защото Бог го пожелава“⁶⁸.

При тези условия не е учудващо, че изворите свидетелстват, че някои от болните, на които са останали сили, предпочитат да избягат от болничните заведения и да умрат на открито⁶⁹. „Движейки се из лагерите – записва в дневника си под датата 2 юни Бонвиларе – не е трудно да намериш по улиците, в

⁶³ CASARINI, Arturo. *La medicina militare nella legenda e nella storia. Saggio storico sui servizi sanitari negli eserciti*. Roma: Giornale di medicina militare, 1929, p. 448. Online. Available from: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/medicina-militare-nella-storia-testo>. [viewed 2025-05-13].

⁶⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 6, 9 Feb. 1857, p. 43.

⁶⁵ *Ibidem*, no. 2, 12 Jan. 1857, pp. 9–10. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

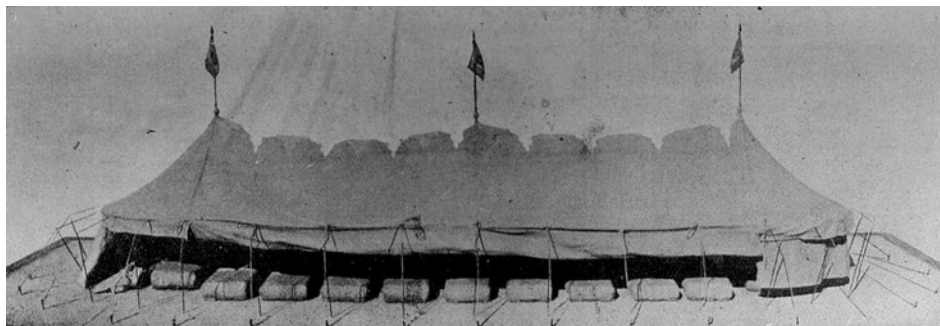
⁶⁶ REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 104.

⁶⁷ HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 59. BOTTI, Feruccio. *Op. cit.*, p. 465.

⁶⁸ SAINT-PIERRE, Alessandro di. *La spedizione di Crimea. Spigolature nel diario di un ufficiale superiore piemontese*. Firenze: Tip. Cellini, 1892, p. 57. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_di_Crimea/5w9BAAAAAYAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁶⁹ *Ibidem*, pp. 57–58; RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 50. Според Комисети това поведение е следствие от делириум или мозъчни кръвоизливи (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 37).

полята войници, борещи се със смъртта. Не всички умират в болницата. Знаем го ние, които ги виждаме.“⁷⁰ Няколко души дори предпочитат самоубийството⁷¹

Фиг. 1. Модел на сардинска болнична палатка в Крим⁷²

За съжаление, болничната среда в сардинския лагер в Крим се подобрява значително чак в края на холерната епидемия – две нови болници са отворени съответно на 13 юли и на 1 август⁷³. Също на 1 август критикуваният от мнозина генерал Де Каверо е заменен на поста *главен интендант* от майор Алесандро дела Ровере и около това време се наблюдава подобрене на работата на интендантството⁷⁴.

Разбирания за холерата в Италия

Неадекватните условия в болниците обаче са само част от проблемите на СЕК, свързани с холерата, защото към средата на XIX в. самата медицинска наука има много ограничени познания за произхода, същността и лечението на тази болест. В годините на Кримската война в италианските държави се водят оживени дебати по тези въпроси, направени още по-актуални от голямата холерна епидемия от 1854 – 1855 г., която не подминава и тази част на Европа. Както и в другите страни, особено ожесточено се дискутира начинът на разпространение на болестта. Според разбиранията си по този въпрос италианските (и другите европейски) учени се делят на две групи – **контаджонисти** и **не-контаджонисти** (или антиконтаджонисти)⁷⁵. Наименованията им произлизат от

⁷⁰ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, pp. 29–30.

⁷¹ Такава история описва REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 104. Според статистиката на главния интендант Дела Ровере в СЕК има три случая на самоубийство.

⁷² BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 325.

⁷³ BOTTI, Feruccio. *Op. cit.*, p. 466.

⁷⁴ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 154–155.

⁷⁵ Думата „контаджонист“ е въведена в италианския език около края на 30-те години на XIX век. През 1842 г. е вписана в приложението с нови думи в речник на медицинските термини със следното значение: „... дума, създадена по повод на холерната епидемия, за да обозначи лекарите, които твърдят, че тази болест е заразна (*contagiosa*)“ (AA. VV. *Dizionario dei ter-*

латинската дума *contagium* – „докосване, допиране, съприкосновение; зараза“ – и означават съответно поддръжниците и противниците на теорията за „заразността“ на болестта. За разбиране на някои от ключовите за тогавашната медицина термини се изисква известно пояснение, защото значенията им са по-различни от сегашните.

Трябва да се има предвид, че когато италианските лекари от средата на XIX в. твърдят, че холерата е „зараза“ или „заразна болест“, обикновено се придържат буквално към латинската етимология и имат предвид конкретно, че тя се предава чрез непосредствен или опосредстван контакт⁷⁶ с болен човек⁷⁷. Противоположен смисъл се влага в думата „епидемия“. В тогавашният език тя придобива освен обичайното си значение на широка разпространеност на болест, също и значението на „всяка болест, породена от метеорологични или космични причини“, оттам „епидемичен“ се използва в смисъл на „който е причинен от специални атмосферни условия“⁷⁸. За „инфекция“ речник на медицинските термини от разглеждания период пояснява, че по-рано е била синоним на „зараза“, но „наскоро беше използвана от някои лекари, за да обозначат начина на разпространение на болест, дължаща се на наличието на вредни субстанции във въздуха, произлизащи от тялото на болни или от животни, или от растения в процес на разлагане“⁷⁹. Макар че точните дефиниции на всички тези термини са обект на спорове в италианската медицина от средата на XIX в., в общи линии се използват по този начин. От това следва, че за тогавашните лекари е от голямо значение дали холерата се нарича „заразна“, „епидемична“ или „инфекциозна“ болест, защото чрез използването на една от

mini di medicina..., p. 511 – *Contagionista*).

⁷⁶ Тоест чрез физическо присъствие в близост до болен човек или чрез контакт със заразени от болен човек обекти (дрехи, завивки, прибори за хранене и т.н.).

⁷⁷ За точното значение на думата тогава се спори. Например един общ речник на италианския език от периода дава по-широко определение на „заразен“ (FANFANI, Pietro. *Vocabolario della lingua italiana. Vol. I – A-I*. Firenze, Felice Le Monnier, 1855, p. 405 – *Contagioso*. Online. Available

from: https://www.google.bg/books/edition/Vocabolario_della_lingua_italiana_compil/3mWWZcr7oqwC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13]. В речника на медицинските термини изрично се подчертава, че „днес обаче повече не се наричат така [„заразни“] тези [болести], които се предават посредством въздуха“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 171 – *Contagioso*).

⁷⁸ FANFANI, Pietro. *Op. cit.*, p. 583 – *Epidemico*. Контаджонистите смятат второто значение за „антинаучно“ и недоволстват, че се налага в езика – вж.: BARZILAI, Cesare. *Il Colera. Manuale ad uso di ogni classe di persone*. Venezia, Tip. di Gio. Cecchini, 1855, p. 89. Online. Available

from: https://www.google.bg/books/edition/Il_colera_manuale_ad_uso_di_ogni_classe/Oa0yGd-aOW4C?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁷⁹ AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 314 – *Infezione*. Срвн. с: FANFANI, Pietro. *Op. cit.*, p. 839 – *Infezione*, където думата се дава като синоним на „зараза“.

тези думи се заема позиция по въпроса за произхода, същността и разпространението ѝ.

Като се има предвид особената употреба на изброените термини, може да се направи обобщение за съществуващите в средата на XIX в. школи в италианската медицина по отношение на холерата (и на някои други болести). Следното тяхно схематично деление предлага през 1855 г. венецианският лекар Чезаре Бардзилай в своя компендиум за болестта: **1) контаджонистите** смятат, че холерата е заразна, като с това имат предвид, че тя се предава посредством „специфично начало“⁸⁰ при досег с болен човек или със заразен от болен човек обект; техни противници са **2) епидемистите**, според които болестта се причинява от особен състав или свойства на атмосферата, като например промени в температурата, налягането, влажността или електрическия заряд; Бардзилай отличава и т. нар. **3) инфекционисти**, които не обясняват как точно възниква болестта, но смятат, че когато мнозина болни от нея хора се струпат в малко пространство, въздухът се замърсява от изпаренията от телата им и така биват подложени на риск от разболяване също и здравите, намиращи се в съответната зона⁸¹. Инфекционизмът е тясно свързан с древната миазматична теория, която все още е популярната в средата на XIX в. Според нея отровни изпарения („миазми“) от телата на болни хора или от разлагащи се органични вещества причиняват малария, холера и други болести, когато влязат в човешкия организъм⁸².

⁸⁰ В тогавашната медицинска терминология думата „начало“ е синоним на „елемент“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 616 – *Principio*).

⁸¹ BARZILAI, Cesare. *Op. cit.*, pp. 15–18, 88–90. Това разделение е условно и схематично, но няма как да е иначе, защото в тогавашната научна литература съществуват различни вариации на и комбинации между изредените тук тези.

⁸² Италиански речник на медицинските термини от тази епоха дава следното определение на „миазма“ – „дума, използвана за обозначаване на изпаренията, които произлизат от телата на болни индивиди или от разлагащи се растителни или животински вещества и които действат върху икономиката на човека подобно на отрова“. Прилагателното „миазматичен“ е определено като „отнасящ се до миазмите. Това име се дало на болестите, зависещи от тях“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 357, *Miasma, Miasmatico*). Под „икономика“ в по-горното определение се има предвид стандартния за тогавашната медицина термин „животинска икономика“ (*economia animale*). За него същият речник дава следното определение: „... неясен термин, използван за обозначаване на реда и свързаността на феномените, които се наблюдават в животните, на комплекса от закони, които управляват организма им“ (*Ibidem*, p. 55, *Economia*).

Фиг. 2. Карикатура в генуезкия вестник „Ла Мага“ относно различните теории за холерата: лекарите от две медицински школи се подготвят за „битка“; на знамето пише „Армия на контаджонистите“⁸³

Привържениците на контаджонизма наричат причинителя на холерата по много различни начини („зараза“, „специфично начало“, „заразно начало“, „специфично *quid*“⁸⁴, „зародиш“ (*germe*), „яйчице“, „семе“ и др.), като невинаги имат предвид живо същество⁸⁵. Бардзилай пише, че и някои епидемисти търсят в атмосферата „някаква микроскопична гъба или някакъв инфузорий“⁸⁶, за да обяснят разпространението на болестта, но такива идеи са като цяло характерни не за тях, а за контаджонистите⁸⁷. „Чистите“ епидемисти не приемат концепцията за „специфично начало“ на холерата и смятат за неин причинител и разпространител само някакви особености на атмосферата в дадена област⁸⁸. Инфекционистите заемат междинно място между тези две школи. От една страна, с контаджонистите ги сближава това, че не изключват съществуването в миазмите на някакъв специфичен елемент, който да е причинител на болестта. От друга страна, инфекционистите смятат, че тя се предава по („развален“) въздух, което ги сближава с епидемистите и поради което тези две школи понякога се разглеждат като една.

Всъщност към 1855 г. причинителите на холерата – бактериите, наречени холерни вибриони, вече са открити от тосканския изследовател Филипо Пачини, а британският доктор Джон Сноу идентифицира замърсената вода

⁸³ *La Maga*, VI, no. 125, 30 Sept. 1854, p. 3.

⁸⁴ *quid* – (лат.) „какво?; нещо“. Тази дума се използва в италианския за обозначаване на нещо неопределено.

⁸⁵ BARZILAI, Cesare. *Op. cit.*, p. 87. Вж. и определението, дадено у: ANDREUCCI, Ottavio. *Cenni storici sul colera asiatico*. Firenze: La Soc. Tipografica sulle Logge del Grano, 1855, p. 252. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Cenni_storici_sul_colera_asiatico/C14-AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

⁸⁶ С тази дума тогава се означават различни микроорганизми.

⁸⁷ BARZILAI, Cesare. *Op. cit.*, p. 16.

⁸⁸ FACINI, Giacomo. *Gigalata sul cholera e malattie affini*. Padova: Prem. stab. di Pietro Prosperini, 1861, p. 8.

като главния разпространител на болестта⁸⁹. От тази гледна точка са очевидни слабостите на теориите на трите изброени школи.

Безспорно е, че относно холерата най-близо до съвременните разбирания е контаджонизмът и той с основание може да се счита за ранна форма на микробната теория за болестите. Холерата действително може да се предаде при битови контакти, както твърдят контаджонистите⁹⁰. Мнозина от тях обаче не формулират експлицитно идеята за пренасянето ѝ на дълги разстояния чрез водата и храната, а и невинаги разглеждат „специфичното начало“, за което говорят, като живо същество⁹¹. В тази връзка значим принос на Пачини е също, че недвусмислено определя заразата като „жива, органична субстанция с паразитен характер, предаваща се, възпроизвеждаща се и поради това произвеждаща болест със специален характер“⁹². Освен това той пише, че предаването ѝ може да се извърши „от индивид на индивид, колкото чрез непосредствен, толкова и чрез опосредстван контакт, включително по въздуха, по водата и т.н., както и чрез миграция от нашето тяло към терена и от терена към тялото на друг индивид, както правят някои от нашите паразити“⁹³. По времето на Кримската война откритията на Пачини и на Сноу обаче все още не се радват на широка популярност.

От друга страна, идеите на епидемистите и инфекционистите също имат своите достойнства. Макар и да са погрешни конкретно във връзка с холерата, разбиранията им за опасността от замърсения от „миазми“ и други вещества въздух допринасят за предприемането на редица мерки за подобряване на обществената хигиена и помагат за справянето с други болести⁹⁴.

Споровете между привържениците на тези школи имат освен медицинско, също и голямо икономическо и политическо значение, защото с тях е свързан въпросът как да се ограничи разпространението на холерата. Контаджонистите изискват въвеждането на карантини за разболелите се и за чужденците, което вреди на търговията. Противниците им, позовавайки се на своите теории, че

⁸⁹ *От черната смърт до холерата...*, с. 138–140.

⁹⁰ *Малая медицинская энциклопедия. В 6-ти томах.* Т. 6. Валентин ПОКРОВСКИЙ (ред.). Москва: Советская энциклопедия, 1991, с. 219.

⁹¹ ACKERKNECHT, Erwin H. Anticontagionism between 1821 and 1867. The Fielding H. Garrison Lecture. *International Journal of Epidemiology*, Vol. 38, Issue 1, February 2009, p. 8. DOI: 10.1093/ije/dyn254.

⁹² ANDREUCCI, Ottavio. *Op. cit.*, p. 380. Откритията на Пачини все пак не са напълно игнорирани от научната общност във Великото херцогство Тоскана – съобщението, с което той оповестява откритията си на 10 декември 1854 г., е оценено като важно и поместено като приложение в тази книга от 1855 г., чиито автор е негов съгражданин флорентинец.

⁹³ *Ibidem*, p. 381. Курсивите в цитатите навсякъде са на съответния автор на документа.

⁹⁴ ACKERKNECHT, Erwin H. *Op. cit.*, p. 17.

причината за холерата е във въздуха, обявяват, че болестта не може да бъде спряна чрез изолирането на хора. Спорът придобива и идеологически аспект, понеже с контаджонизма и карантините често се асоциират реакционерите, а с епидемизма и със свободата на придвижване и търговия – либералите, особено британските⁹⁵. На международната конференция по здравеопазване в Париж през 1851 г. епидемистите характеризират „правилата за карантина като ирационално нарушение на принципа на свободната търговия“, поради което те не са приети⁹⁶.

Разбирания за холерата в Сардинското кралство

Министър-председателят на Сардинското кралство граф Камило Бенсо ди Кавур също е против мерките, предлагани от контаджонистите. Либерал и убеден защитник на свободната търговия, той е против въвеждането на каранти. Освен това смята, че опитът действително опровергава твърденията за заразността на холерата и че контаджонистите са или невежи, или защитават свои корисни интереси. „Идеята за заразата изчезна от ума на всички просветени хора“ – твърди министър-председателят⁹⁷. Когато дискусиите по тази тема достигат до парламента, Кавур отхвърля аргументите на контаджонистите и твърди, че „ако има доказана истина, тя е, че това, което най-много предразполага индивидите и населението към атаката на болестта, е страхът от самата холера“. Според него, понеже в Торино болестта не се смята за заразна, там има по-малко жертви от нея, отколкото в Генуа, където тя се смята за такава, включително и защото паниката затруднява грижата за болните⁹⁸.

Това сравнение не е случайно. В Генуа, най-голямото пристанище на кралството и център на републиканската опозиция, искането за въвеждане на карантини става символ на съпротива срещу правителството. От това се оплаква на Кавур д-р Анджелио Бо, директорът на Отдела по морското здравеопазване в града, добавяйки, че самият той бива критикуван от генуезците за това, че обявява карантинните мерки за безсмислени. Като разпространител на контаджонистки идеи сред народа той посочва мацинианския печат, а като техен извор – голямата генуезка болница „Паматоне“⁹⁹. Въпреки че някои

⁹⁵ TOGNOTTI, Eugenia. *Il mostro asiatico. Storia del colera in Italia*. Bari: Laterza, 2000, p. 41. ISBN 88-420-6056-9.

⁹⁶ *Ibidem*, pp. 186–187.

⁹⁷ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 11, p. 253 (Cavour ad Angelo Bo, 17 agosto 1854).

⁹⁸ GALLETI, Giuseppe; TROMPEO, Paolo. *Atti del Parlamento Subalpino*. Sessione del 1855-56, Vol. 3, p. 169 (Tornata del 20 dicembre 1855).

⁹⁹ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 11, p. 327 (Angelo Bo a Cavour, 23 settembre 1854). Мацинианците изискват подобряване на условията в бедняшките квартали и въвеждане на карантини – вж.: Provvidenze contro il colera. *Italia e popolo*, no. 213, 3 Aug. 1854, p. 843.

лекари защитават теорията за заразата и карантините, властите на Сардинското кралство отхвърлят аргументите им и не въвеждат общи карантинни мерки¹⁰⁰.

Изглежда, че медицинските авторитети споделят мнението на правителството по този въпрос. Освен д-р Бо, който насърчава Кавур да се бори с контаджонистите и сам издава трудове срещу тях, на подобна позиция застава влиятелният торински учен Джузепе Тимерманс. Той е натоварен от столичната медицинска асоциация да изследва холерната епидемия в кралството от средата на 50-те години и обобщава през 1857 г. резултатите си в доклад по темата от над 500 страници¹⁰¹. В заключителните си тезиси, характерни за инфекционизма, той пише, че карантините са безполезни, че „проводник на холерогенното начало“ е въздухът, че заразяването се случва чрез дишането и че „обикновените болестотворни причини“¹⁰² не са достатъчни за развитието на холерата, но предразполагат към нея. Добавя, че „естеството на това [холерогенно] начало е неизвестно за нас“, но предполага, че може би науката някой ден ще го обясни чрез „зимолично действие“, което „изглежда, че се упражнява върху от живото тяло (инфекция)“¹⁰³. Докторът е категоричен, че „в тялото на болните от холера не се произвежда или възпроизвежда никаква заразна материя. Това е доказано с непреки аргументи и с преки опити“¹⁰⁴.

Вестникът на Торинската медицинска академия оценява доклада на Тимерманс високо и пише, че „този труд ще задържи почетно място в медицинската литература“. Към тази похвала се присъединява и „Вестник по военна медицина...“, който препубликува и заключителните тезиси¹⁰⁵. Тези оценки са

„[Въпросът] се свежда в общи линии до това да се види дали е по-важно бързото изпращане на няколко стотин бали памук, или животът на няколко хиляди граждани [...] И за това не можем да обвиняваме г-н Бо, а духът на времето и министерството, на което трябва да се подчинява г-н Бо“, пишат в друг вестник на лявата опозиция (*Le quarantene ed il cholera-morbus. Cenni del dottore Angelo Bo. La Maga*, VI, no. 123, 30 Sept. 1854, p. 2).

¹⁰⁰ По-подробно за холерната епидемия в Сардинското кралство и за реакцията на властите вж. у BOLLEA, Luigi. Camillo Cavour e il coléra del 1854–1855. Documenti inediti. *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, Anno XVI (1911), Fascicolo IV, pp. 257–285. Online. Available from: https://clavisbct.comperio.it/iss_articles/2156.pdf. [viewed 2025-05-13].

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 264.

¹⁰² За тези причини вж. по-долу.

¹⁰³ Думата „зимоличен“ означава „ферментационен“ и е често използвана в етиологията през XIX в.

¹⁰⁴ TIRMANS, Giuseppe. *Sulle epidemie choleroze degli Stati Sardi*. Torino: Tip. di Martinengo F. e comp., 1857, p. 522. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Sulle_epidemie_choleroze_degli_Stati_sar/Y_RCAQAAMAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

¹⁰⁵ Relazione del Dott. Coll. G. Timermans su le epidemie choleroze degli Stati Sardi. *GMM*, V, no. 35, 31 Aug. 1857, p. 280; *Sulle epidemie choleroze degli Stati Sardi* (Relazione del Dott. Timermans 1857). *GMM*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, pp. 343–344.

изказани през 1857 г., но фактът, че тогава идеите на Тимерманс са така положително приети, предполага, че те съответстват на разбиранията на сардинската медицина от предишните няколко години.

Разбиранията за холерата на сардинските военни лекари в Крим

Сардинските военни лекари в Крим разсъждават в рамките на изложените дотук медицински възгледи, макар и да осъзнават ограниченията им. В докладите си обаче те отделят малко място за чисто теоретичните въпроси, разисквани в академиите и университетите в Италия. Д-р Джудичи например отказва да опише „естеството“ на холерата с аргумента, че е „по-добре да признаем незнанието си, отколкото да го прикриваме с празни хипотези“¹⁰⁶. Комисети също отбелязва, че съвременните нему познания за холерата не са задоволителни и че „досега си е останала болезнена загадка“, „отчаяние за лекарите и бич за нациите“¹⁰⁷. Той споменава, че според контаджонистите съществуват частици, наричани „зародиши“, „яйчица“ или „молекули“ на заразата, чието попадане в човешкия организъм води до разболяване, но в доклада си не коментира това гледище, защото го смята за принадлежащо към „вихрушката на спекулативната част на науката“¹⁰⁸.

Въпреки това приема съществуването на „холерни зародиши“ и ги счита за налични в СЕК от самото начало на кампанията, защото случаи на болестта има още по транспортните кораби¹⁰⁹. От негово по-ранно съчинение става ясно, че според Комисети съществуването на такъв „мистериозен болестотворен принцип“ е доказано индиректно и е необходимо условие за разболяването от холера – това е възглед, който го доближава до разбиранията на контаджонистите¹¹⁰.

От разгледаните извори обаче изглежда, че сред сардинските военни лекари преобладават противниците на контаджонизма. Подполковник Сен Пиер отбелязва в дневника си, че един от докторите му забранява да посещава болните от холера, „от което разбрах, че вярва в разпространението на болестта посредством разваления въздух, който се диша“¹¹¹. Поради такива инструкции той проветрява редовно палатката си и заповядва на подчинените си да правят

¹⁰⁶ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165.

¹⁰⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 33; no. 1, 5 Jan. 1857, p. 6.

¹⁰⁸ *Ibidem*, no. 6, 9 Feb. 1857, p. 42.

¹⁰⁹ *Ibidem*, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 6.

¹¹⁰ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa che ha dominato nel presidio di Genova. *GMM*, IV, no. 20, 19 Dec. 1854, pp. 151–152.

¹¹¹ SAINT-PIERRE, Alessandro di. *Op. cit.*, p. 54.

същото¹¹². Освен че болните биват изолирани, понякога биват изгаряни дрехи и други техни принадлежности, но изглежда, че това не се прави поради разбиранията на контаджонистите. Д-р Джудичи описва тези мерки и предполага, че са предприети не по здравословни съображения, а за да бъде скрита от погледа на незасегнатите „крайно тъжната гледка на болните от холера“ и за да се успокоят вярващите в заразността, „ако такива имаше“. Самият той не смята, че холерата е заразна в смисъла, в който се използва тогава тази дума¹¹³. На основата на наблюденията си във военните болници Комисети определя почти правилно инкубационния период на болестта като най-много 6 дни¹¹⁴, след изминаването на които смята за здрави хората, недемонстриращи симптоми, но той също не счита за заразни дори и болните¹¹⁵.

Медицинският персонал не се заразява непропорционално много от холера, докато лекува пациентите, и контаджонистите от средата на XIX в. не могат убедително да обяснят това явление, което се наблюдава и в мирно време. През 1854 г. Комисети отбелязва, макар тогава все още с известни колебания, че „този феномен на имунитет при такива хора в тесен контакт с болните от холера [...] дава и ще дава на епидемистите оръжие, на което досега противниците им не са съумели дори да пречупят острието“¹¹⁶. Фактът, че това явление се повтаря в претъпканите болници на Кримския полуостров, допълнително дискредитира теориите на контаджонистите. Опитът в тях се оказва достатъчно убедителен и за Комисети, който след Кримската война вече е категоричен, че „заразността на холерата [...] в тесния смисъл на предаване на болестта от болен на здрав човек при пряк или непряк досег изпита последния си крах в Крим. Теорията за контакта с неща, годни, както се казва, да съхраняват за повече или по-малко време холерния зачатък, напълно потъна“. Поради същата причина отхвърля и „предаването на кратко разстояние на болестотворния зародиш посредством атмосферата около болния“, което също е защитавана от контаджонистите идея¹¹⁷.

Комисети обаче все пак счита атмосферата за „преносител [veicolo], в който стоят надвиснали заразните зародиши“. В такъв смисъл той се застъпва за *инфекциозността*, но не и за *заразността* на холерата. Според него атмос-

¹¹² *Ibidem*, p. 63.

¹¹³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165

¹¹⁴ Според съвременните ни представи е най-много 5 дни (*Малая медицинская энциклопедия*. Т. 6, с. 220).

¹¹⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 6, 9 Feb. 1857, p. 42

¹¹⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 20, 19 Dec. 1854, p. 150.

¹¹⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 37.

ферата в дадена област може по някакъв начин да се инфектира с „холерни зародиши“, при което всички хора в нея биват подложени на въздействието им. Кой точно се заразява, зависи от индивидуалните особености на всеки човек. Комисети също определя близостта до „влажни, заблатени и заразени с разлагащи се органични вещества места“ като особено опасна, макар и да не твърди, че изпаренията от тях сами по себе си пораждат „специфичния причинител“ на холерата, а само, че са предразполагащ, но недостатъчен сам по себе си фактор за заразяването от болестта. Според доктора атмосферата, инфектирана с „холерни зачатъци“ и други вредни миазми, може да бъде пренасяна от ветровете и така болестта да се разпространява в различни места. Такива накратко са възгледите на главния лекар на СЕК за холерата и може да се заключи, че те са типични за миазматичната теория и за инфекционизма, макар и в тях да се прави място за съществуването на „холерни зародиши“ – основна идея при контаджонистите¹¹⁸.

Лекарите в СЕК забелязват замърсеността на водата, която войниците пият и която е истинският главен разпространител на холерата, но изглежда, че никой не я свързва конкретно с тази болест¹¹⁹. Дори само обикновеното ѝ преваряване е достатъчно, за да се предотврати заразяването, но в изворите не се споменава това да се практикува¹²⁰. Показателен за подценяването на опасността от нея е фактът, че от Пиемонт, неизвестно защо и по чия инициатива, на СЕК са изпратени 300 пречистващи филтъра за вода, но от тях са използвани само два, а останалите са оставени в складове и по-късно върнати обратно в Италия¹²¹.

¹¹⁸ Това обобщение на иначе не особено систематизираните възгледи на Комисети е направено на основата на: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 20, 19 Dec. 1854, pp. 151–154; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, pp. 36–39; no. 6, 9 Feb. 1857, pp. 41–43. Вж. също и: *Ibidem*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 339, където той изброява три смисъла, които влага в думата „инфекция“. Последният, който се отнася до холерата и до някои други болести, гласи следното: „Инфекция се нарича още тази особена модификация, чрез която концентрацията или смесицата от миазматични изпарения, надвиснали в атмосферата, може инцидентно и само при дадени обстоятелства да придобие заразни свойства, или по-точно казано, способност да придаде на дадена болест, намираща се под нейно влияние, склонност да се разпространява отвъд центъра си на произход и до безкрай от болен към здрав със същите свойства“.

¹¹⁹ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 76. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, p. 156.

¹²⁰ *Малая медицинская энциклопеди*. Т. 6, с. 219.

¹²¹ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda*..., p. 76.

Лечение

Относно лечението на болестта в сардинската военна медицина (както и в цивилната) има немалка несигурност. В съчинението си относно холерната епидемия сред генуезкия гарнизон от 1854 г. Комисети отбелязва, че няма никакво лекарство, което да е доказано ефективно, и че върху болните се тестват най-разнообразни лекове, често с незадоволителни резултати¹²². Показателен по този въпрос е и един официален циркуляр, издаден през същата, 1854 г. от Върховния военен съвет по здравеопазването на военномедицинския корпус и озаглавен „Превантивно лечение на холерата“. В текста не се обсъжда експлицитно произходът на болестта или начинът на заразяване с нея, но явно тя се разбира като развитие или усложнение на диарията. Затова се заповядва на военните лекари в гарнизоните да наблюдават внимателно болните от диария и да водят бележки за състоянието им, като ги разделят по вида на екскрементите на три вида: 1) страдащи от диария; 2) от холерина – „първа степен на холера“; и 3) от холера. В циркуляра като превенция се препоръчва поговорката *principiis obsta*¹²³, което в случая означава лечение на диарии и холерините, за да не се превърнат те в холера¹²⁴. Във връзка с терапията за самата холера, с която циркулярът завършва, проличава безсилието и объркаността на тогавашната медицина. Препоръчват се три главни насоки – противодействие на загубата на течности, на изстиването на тялото и на спазмите, но по въпроса как по-точно да бъдат постигнати, се дава само следното изречение:

*Но по този крайно труден въпрос на медицинската практика мненията са разделени, резултатите са зловещи и предстои да се намери истински рационален метод, който да се прилага, така че, предвид бъркотията от известните специфични лекарства, при наличието на високата смъртност, нищетата и недостатъчността на терапията, Съветът, за да не обвързва военния лекар с прилагането на едно вместо друго лекарство, след задълбочени размисли, смята, че трябва да му остави пълна свобода за действие, приканвайки го да се консултира с монографиите, които за тази болест се публикуват от най-отличилите се лекари, които са имали възможност да извършат специални проучвания, различни наблюдения и опити относно най-подходящото ѝ лечение и да съпоставят оздравелите с мъртвите*¹²⁵.

¹²² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 22, 2 Jan. 1855, pp. 166–169.

¹²³ Израз от Овидий (*Remedia amoris*, V, 91), който означава „от началото се съпротивлявай“.

¹²⁴ Cura preventiva del cholera, *GMM*, IV, no. 2, 14 Aug. 1854, p. 14–16. За това лечение вж. по-долу, частта за диарията и дизентерията.

¹²⁵ Cura preventiva del cholera, *GMM*, IV, no. 2, 14 Aug. 1854, p. 16.

Комисети също счита превенцията под формата на своевременно лечение на „*предупредителната* диария“ за изключително важна и признава, че за самата холера не съществува ефикасно лекарство. Затова и препоръчва „следването на медицина, освободена от предразсъдъци и основаваща се на индуктивна и рационална патология“ и „*симптоматично-рационално*“ лечение¹²⁶. Както Върховният военен съвет по здравеопазването постановява в циркуляра си, така и Комисети оставя „на всеки [лекар] пълна свобода да следва вдъхновенията на сърцето си, повелите на съвестта си“ при лечението, резултат от което е голямото разнообразие от прилагани лекарства¹²⁷. Те включват: даването на настойки и отвари от билки; лимонади; опиум, включително под формата на тинктура (наричана лаудан); хининов сулфат; разхлабителни, като рициново масло; лекарства, предизвикващи повръщане и най-често приготвяни от корените на растението ипекакуана; лекарства, причиняващи изпотяване; ром и коняк (за загряване); амоняк и дори петрол. На болните се правят и разтривки или фрикции за облекчаване на спазмите и за загряване¹²⁸. Изпробвано е и кръвопускане – и чрез разрязване на вените, и чрез пиявици, но е оценено като противопоказно¹²⁹. Според съвременните медицински разбирания при лечението на холерата ключова е рехидратацията, която е нужна поради голямата загуба на течности вследствие на повръщането и диарията¹³⁰. От тази гледна точка изброените сардински методи за лечение изглеждат крайно неэффективни, а някои и вредни.

Жертви и смъртност

Предвид разбиранията в тогавашната медицина и логистичната криза в СЕК по време на пика на холерната епидемия, не е изненадващо, че смъртността в сардинските болници е много висока. „Когато азиатската холера поразяваше с целия си ужасен механизъм от симптоми, случаите на оздравяване биваха редки“, признава д-р Джудичи¹³¹. Според статистиката на Комисети от средата на май до края на юни 1855 г., т.е. само за първия месец и половина от кампанията, в сардинските болници в Крим заради холера влизат 2400 души, от които умират около 1000. През юли холерата отслабва и в следващите месеци жертвите намаляват. През декември във връзка с идването на нови

¹²⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 6, 9 Feb. 1857, pp. 44–45.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 44.

¹²⁸ *Ibidem*, pp. 44–45. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165. BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 29.

¹²⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 12, 23 March 1857, p. 91; GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May, 1857, p. 165.

¹³⁰ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 6, с. 220.

¹³¹ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, pp. 165–166.

подкрепления от Италия случаите за кратко отново се покачват, но не надминават 100 и болестта повече не е голям проблем за СЕК. „Войникът повече не обръща внимание и я счита за не повече и не по-малко от обикновена болест“ – споделя през този месец в писмо до близките си д-р Микеле Габри¹³².

Относно общият брой на починалите в СЕК от холера има известно обръкване в научната литература. Дори в авторитетно изследване като това на Боти се среща твърдението, че „общите пиемонтски загуби с малко надминават 2000 души, от които ок. 1900 поради холера“¹³³. На базата на трите налични статистики, посочени във въведението, обаче може да се заключи, че това е много завишена цифра и че общият брой на починалите от тази болест за цялата кампания всъщност е около 1340 души. Както в другите армии, болестта взема и своите знатни жертви – голямо впечатление сред войниците, сред цивилните в родината и сред чужденците прави смъртта на генерал Алесандро Ла Мармора, брат на главнокомандващия Алфонсо Ла Мармора и основател на сардинската лека пехота – берсалиерите¹³⁴.

Трудно може да се твърди, че теориите на Комисети „спасиха от холерата много войници“, както прави един изследовател, имайки предвид хигиенните мерки, предприети от главния лекар¹³⁵. Както беше показано по-горе, те не включват пречистването на водата, така че осезаем ефект от тях трябва да се търси в превенцията на други болести, като например тифа, но не и на холерата.

Според статистиката на Комисети, сред хоспитализираните поради болестта в болниците в Крим смъртността е 45%, т.е. почти всеки втори болен умира. Този процент е съпоставим със смъртността при нелекуваните случаи на холера, която е между 25 и 50%¹³⁶. От друга страна, по същото време при болните от холера в Сардинското кралство, където не се води война и има подобри условия за лечение, смъртността е даже малко по-висока – около и над 50%¹³⁷. Поради това Комисети се радва, че в толкова трудни условия в Крим

¹³² CORDIÉ, Carlo. Un piemontese in Crimea: il dott. Michele Gabri (Lettere inedite del 1855–1856). In: *Rivista di storia, arte, archeologia per le province di Alessandria e Asti*. Annata LXXIV, 1965, Quaderno unico, p. 56.

¹³³ BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 435.

¹³⁴ Описание на лечението и смъртта на генерала оставя Сен Пиер: SAINT-PIERRE, Alessandro di. *Op. cit.*, pp. 56–59.

¹³⁵ *150 anni dalla Guerra di Crimea 1855–2005. Il Vicino Oriente ieri e oggi. Atti del convegno. Cherasco*. Edoardo Gautier di CONFIENGO; Bruno TARICCIO (eds.). 22 ottobre 2005 – Palazzo Comunale. Edizioni Città di Cherasco, 2008, p. 171.

¹³⁶ FOURNIER, Jean-Michel; QUILICI, Marie-Laure. Choléra. *La Presse Médicale*, 2007, 36, no. 4, p. 727. DOI: 10.1016/j.lpm.2006.11.029.

¹³⁷ Такова е заключението в доклада на Тимерманс (TIMERMANS, Giuseppe. *Op. cit.*, p. 523). Комисети регистрира подобна смъртност при болните от холера сред генуезкия гарнизон

повереният му медицински корпус постига резултати, съпоставими със стандартите на медицината в големите европейски градове¹³⁸. Тези статистики обаче повдигат въпроса как е възможно в мизерните условия (засвидетелствани еднородно от *всички* извори) на сардинските кримски болници смъртността да е по-малка, отколкото в цивилните болници в Италия, при положение че методите за лечение във всички тях са относително еднакво неефективни. Възможно обяснение за това е да има неточност в данните, като например в цивилните болници често да са регистрирани само по-тежките случаи на холера, което би помогнало за предотвратяване на паника сред населението, но и би повишило процента на смъртните случаи в статистиката. Друго възможно обяснение може да е някаква особеност на холерата, върлуваща в Крим.

Във всеки случай изглежда, че хвалбите на Комисети имат известно основание, защото в СЕК, поне според неговата статистика, която е с вид на правдоподобна¹³⁹, смъртността при болните от тази болест е по-ниска, отколкото в британската и във френската армия, където тя е ок. 60%¹⁴⁰. Обаче фактът, че при нелекуваните случаи на холера като цяло и при лекуваните в Европа през XIX в. този показател е в най-добрия вариант съпоставим, е доказателство за безпомощността на тогавашната медицина по отношение на тази болест.

В резултат на високата смъртност от холерата сардинските позиции през юни 1855 г. се превръщат в тъжна гледка. Освен бягащите от болниците и умиращи на открито, бързо се появяват множество трупове, които войниците трябва да погребват. Един от участниците разказва, че за заравянето на една натрупала се купчина от тела е решено се изкопае общ гроб на етажи – т.е. да се полагат в голяма дупка някои от тях, да се покриват с малко пръст, след което да се полага следващият слой тела и т.н.¹⁴¹ Дори и в тези дни някои от войниците успяват да намерят и сили за хумор. Младши лейтенант Ричи пише в спомените си, че когато веднъж му се налага да ръководи такъв отряд гробари, забелязва, че един от гробовете е по-голям, отколкото е разпоредил. След като пита войника защо го е изкопал така, получава отговора: „Направихме

през 1854 г. – ок. 52% (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Su l'epidemia cholerosa... *GMM*, IV, no. 22, 2 Jan. 1855, p. 169).

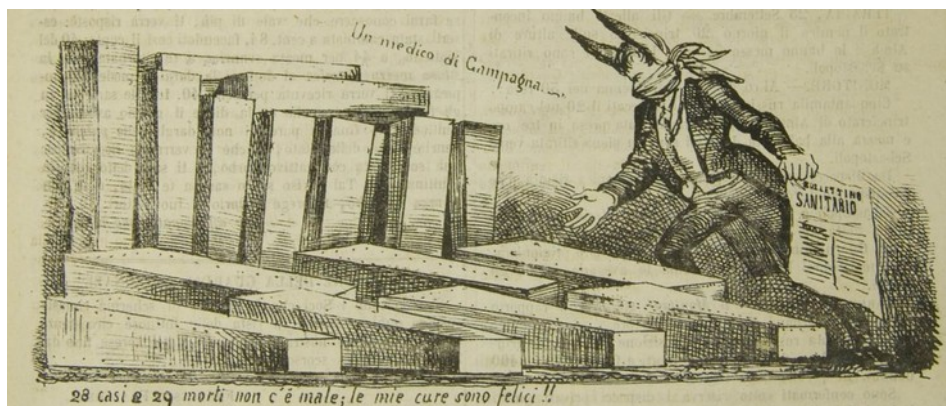
¹³⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 5, 2 Feb. 1857, p. 35.

¹³⁹ Общият брой на починалите от холера в СЕК се потвърждава с малки разлики от статистиките на главнокомандващия и на главния интендант. От това следва, че, освен ако Комисети не *завишава* броя на постъпилите поради тази болест, смъртността при тях не е по-висока от посочената.

¹⁴⁰ BAUMGART, Winfried. *The Crimean War: 1853–1856. Second Edition*. London: Bloomsbury Academic, 2020, p. 231.

¹⁴¹ La guerra e la pace: dalle “Memorie” inedite di un soldato dell’Indipendenza italiana. Piero CAZZOLA (ed.). In: *Studi Piemontesi*, March 1988, vol. 17, fasc. 1, p. 213.

тази дупка по-удобна за офицерите; имат пагони!“¹⁴², предизвикващ усмивки по лицата на чулите го. Ричи нарича този тип хора „loustiques“¹⁴³ и оценява положително присъствието им във времена на несгоди¹⁴³.

Фиг. 3. Карикатура в генуезкия вестник „Ла Мага“ относно високата смъртност при холерата в резултат на неефективността на прилаганите за нея лечения: „28 случая и 29 мъртви, не е зле; леченията ми са успешни!!“, казва селски лекар с магарешки уши, гледащ към ковчези и държащ медицински бюлетин¹⁴⁴

Бойният дух като цяло остава на ниво дори в тези тежки първи седмици на кампанията. „И все пак моралът е висок. Никой не се оплаква“ – пише на 24 юни Бонвиларе¹⁴⁵. Такава е и оценката на генерал Алфонсо Ла Мармора¹⁴⁶. За бойния дух се прави възможното – гренадирският оркестър свири, провеждат се месите, организират се паради и не особено нужни разузнавателни маневри за отвличане от бездействието. Всичко по силите си прави и главнокомандващият. Макар и поразен от смъртта на брат си и от злощастното начало на кампанията, в която неохотно участва, Ла Мармора прекарва по 8 – 10 часа на ден на кон сред войниците¹⁴⁷. Те оценяват това високо и някои дори го наричат „Божие присъствие“, защото „се намира навсякъде, във всеки един момент“¹⁴⁸.

¹⁴² Recte „loustics“ – фр. „зевзеци, шегаджии“.

¹⁴³ RICCI, Agostino. *Op. cit.*, pp. 55–56.

¹⁴⁴ La Maga, VI, no. 124, 3 Oct. 1854, p. 3.

¹⁴⁵ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 171.

¹⁴⁶ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 12, p. 359 (Alfonso Ferrero della Marmora a Cavour, 16 juin 1855).

¹⁴⁷ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., pp. 160–161 (La Marmora a Dabormida, 26 giugno 1855).

¹⁴⁸ 150 anni dalla Guerra di Crimea 1855–2005..., p. 113. RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 51; BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 185.

Холерната епидемия в СЕК в сардинската преса

Генералът се тревожи, че лошите новини ще направят впечатление в родината и действително това се случва благодарение на сардинския печат¹⁴⁹. Най-голяма заслуга за отразяването на кампанията има най-популярният столичен вестник – „Гадзета дел пополо“. Неговите 8000 абонати са над тройно повече от тези на най-близките му по популярност конкуренти и той бива характеризиран от британския министър в Торино като „много влиятелен“ и „истински израз на мнението на пиемонтската средна класа“¹⁵⁰. През юни и юли 1855 г. изданието води война с „кретенската немота“ на официалния държавен вестник и по страниците му се появяват подробни доклади от кореспондентите му в Крим за състоянието на СЕК, в които не се спестяват неприятните новини¹⁵¹.

Например в броя от 20 юни се публикува писмо, в което са описани трудностите в сардинските болници – липсата на легла, завивки, лекарства и напитки, както и молбите на лекарите за тези неща, насочени към интендантството и Генералния щаб. „В такива условия е чудо, че броят на смъртните случаи не е равен на броя на заболелите“, отбелязва кореспондентът на вестника¹⁵². Седмица по-късно, в друго писмо, е засегната същата тема – говори се за претъпканите палатки, в които лежат по 8 – 10 души, без да могат дори да се излегнат удобно, за недостига не само на персонал, храни и инструменти, но също и на ред и дисциплина. Във връзка с това кореспондентът пише: „Истината изисква да се каже, че човекът, който тук изпълнява функциите на главен лекар, не прави това със страстта, която би била необходима“¹⁵³. Изглежда обаче, че подобни критики не са основателни, защото във военномедицинския корпус дейността на главния лекар се оценява високо и след Кримската война той е назначен за инспектор във Върховния военен съвет по здравеопазването¹⁵⁴.

Впечатляваща е осведомеността на „Гадзета дел пополо“. На 26 юни 1855 г. главнокомандващият Ла Мармора пише в лично писмо до своя приятел, бившия министър на външните работи Джузепе Дабормида, че „това, което

¹⁴⁹ SAINT-PIERRE, Alessandro di. *Op. cit.*, p. 70.

¹⁵⁰ Данните и характеристиката са от доклад от 1853 г. за състоянието на печата в Кралство Сардиния на британския министър в Торино Джеймс Хъдсън (*Le relazioni diplomatiche... Il carteggio diplomatico di Sir James Hudson*. Vol. 1, pp. 267–268).

¹⁵¹ *Notizie/Spedizione d'Oriente. La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 150, 26 June 1855, p. 3.

¹⁵² *Ibidem*, no. 145, 20 June 1855, p. 3.

¹⁵³ *Ibidem*, no. 151, 27 June 1855, p. 3.

¹⁵⁴ Празненството по случай това назначение се описва във: *Varietà. GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 80.

може би не знаеш (понеже държат засекретени докладите ми), е, че досега, т.е. за по-малко от месец [...] починалите [от холера] са 900, а случаите – над 2000¹⁵⁵. По това време обаче към редакцията на „Гадзета дел пополо“ вече пътува писмо от кореспондент на вестника с точната към 15 юни статистика, идваща „от добър и достоверен източник“. То е публикувано на 29 юни (понеже пощата от Крим до Пиемонт пътува две седмици) със следните данни: 1523 случая на холера, от които 672 смъртни, 161 оздравели и 690 все още лекуващи се. Писмото продължава с детайли около трудностите при снабдяването с провизии¹⁵⁶.

Въпреки това в писмо до Ла Мармора самият Кавур пише, че „досега пресата се държи много добре и освен някои редки изключения, се опитва по-скоро да успокои, отколкото да развълнува обществото“¹⁵⁷. Оценката му е такава, тъй като, въпреки неприятните детайли, които разкрива „Гадзета дел пополо“, най-големият вестник критикува правителството основно, защото то не споделя достатъчно информация и така дава възможност за плъзването на всякакви слухове, а не понеже е влязло във войната или защото я води зле. В тази връзка в същото писмо Кавур моли Ла Мармора да праща кратки доклади, които да се публикуват в пресата.

Дори „Италия е пополо“, вестник на мацинианците, е относително сдържан през лятото на 1855 г. Лявата опозиция никак не одобрява влизането във войната по принципни съображения, но основният ѝ печатен орган не критикува особено оживено състоянието, в което правителството поддържа армията. Уводните статии на „Италия е пополо“ от лятото на 1855 г. са посветени на други теми, а докладите на кореспондентите му не се отличават от тези на останалите вестници¹⁵⁸. В най-трудните за СЕК седмици на кампанията, обхващащи холерната епидемия и логистичната криза, сардинската преса не произнася агресивни критики към състоянието на армията и по-точно към отговорността на правителството за него, както това правят влиятелните вестници във Великобритания.

¹⁵⁵ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., pp. 160–161 (La Marmora a Dabormida, 26 giugno 1855).

¹⁵⁶ Notizie/Spedizione d'Oriente. *La Gazzetta del popolo*, VIII, no. 153, 29 June 1855, p. 3.

¹⁵⁷ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 12, p. 372 (Cavour ad Alfonso Ferrero della Marmora, 22 o 23 giugno 1855).

¹⁵⁸ *Italia e popolo*, V (1855), passim. В раздела за новини от СЕК (обикновено на четвърта страница) редакторите на „Италия е пополо“ поместват и множество новини и доклади на кореспонденти на други вестници, включително на проправителствени и на клерикални. Поради това тази рубрика е ценен източник на информация както за случващото се в Крим, така и за отразяването му от сардинската преса.

ДИАРИЯ, ДИЗЕНТЕРИЯ И БОЛЕСТОТВОРНИ ВЛИЯНИЯ

Други здравословни проблеми, от които войниците в СЕК страдат от началото на кампанията, са диарията и дизентерията. Сардинските лекари ги отличават теоретично една от друга, но ги коментират винаги заедно като много близки и свързани. Комисети например ги нарича „една и съща болестна проява“, като приема диарията обикновено за първия етап на дизентерията, и добавя, че „няма друго основание, върху което да се начертае различие между тях, което да не е просто схоластична изтънченост“¹⁵⁹. Различните класификации и подкласификации на тези заболявания според тогавашната медицина не са от особен интерес, но разбиранията на сардинските лекари за пораждащите ги причини са важни, понеже те имат по-общ характер и се отнасят и до други болести. В доклада на д-р Джудичи има кратък списък на осем „**болестотворни влияния**“ (*influenze morbose*), които според него допринасят (по не особено определен начин) за заболяването от диария, дизентерия и холера¹⁶⁰.

Първите три от тях обхващат **храненето** с нискокачествена храна и липсата на достатъчно количество на течности или тяхната замърсеност. Джудичи отбелязва, че диетата на сардинските войници се влошава още от качването по английските кораби – мнение, което споделя и Комисети¹⁶¹. Оплакванията са насочени най-вече към осоленото месо, което войниците не харесват и което смятат за разпространител на различни болести, към заместването на хляба със сухар и на виното с ром или коняк. Отбелязват се също злоупотреби с доставките на тесто за производство на хляб наместо в Крим, както и забележки към недостига на питейна вода¹⁶².

Освен това от повечето лекарски доклади и свидетелства на войници личи убеждението на участниците в СЕК, че изобщо за доброто здраве трябва да се яде малко и да се спазва умереност в диетата. Историкът на СЕК Кристофоро Манфреди отбелязва, че сардинските доктори се отнасят много сериозно към този принцип: „... докато нашите лекари лекуваха всички болести с диета и

¹⁵⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 39, 28 Sept. 1857, p. 307.

¹⁶⁰ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, pp. 155–156; no. 21, 25 May 1857, pp. 163–165. Списъкът е на с. 155–156 и по-надолу всички цитати от него са от тези две страници.

¹⁶¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 4; no. 11, 16 March 1857, pp. 84–85.

¹⁶² Вж. и доклада на Ла Мармора от 12 юни 1855 г. по същата тема у: MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 147–148.

бихме казали, почти с глад, англичаните ги лекуваха с преяждане¹⁶³. Комисети дори се оплаква, че понякога войниците, страдащи от диария и имащи апетит, не спазват налаганата им диета, ядейки много и създавайки така „непреодолимо препятствие за добрия резултат от лечението“¹⁶⁴.

От гореспоменатия циркуляр на Върховния военен съвет по здравеопазването личи същото убеждение. В него пише, че за да се избегне диарията, а следователно и дизентерията и холерата, дори най-здравите войници трябва да избягват „ексцесиите в храненето“, като за особено вредни във връзка с тези болести са изброени прекомерното пиене на спиртни напитки и яденето на плодове, най-вече неузрели¹⁶⁵. Същите продукти споменава като опасни и гореспоменатият директор на Отдела по морското здравеопазване в Генуа д-р Анджело Бо в един свой циркуляр до капитаните на кораби. Този кратък документ добре обобщава много от популярните разбирания за холерата от този период, поради което се дава в своята цялост в приложението (вж. Приложение 2).

Комисети в общи линии е съгласен с препоръката да се спазва диетична умереност, но не и да се избягват точно тези хранителни продукти. Той се аргументира, пишейки, че СЕК е поразен от дизентерия, въпреки че води „начин на живот в Крим, напълно лишен от всякакъв вид плодове и свежи зеленчуци“, докато англичаните според него не страдат от тази болест през втората година от кампанията, независимо от „познатата злоупотреба със спиртни напитки, извършвана от английската армия“¹⁶⁶. Дори Комисети обаче забелязва, че понякога на възстановяващите се от болести войници е нужна повече храна, отколкото предвиждат регламентите, и издейства тяхната промяна¹⁶⁷.

Като четвърто болестотворно влияние Джудичи изброява **големите вариации в температурата** през денонощието, смятани и от други лекари за причинители на чревни и други болести. Според него е неоспоримо, че при този феномен „вътрешните органи, особено при корема, остават изложени на най-тежки разстройвания, ако в летните и есенните жеги се прекрати твърде рязко потенето на кожата, основно на тази част от нея, която покрива коремната кухня“. Комисети изразява подобна идея, пишейки, че „внезапните промени

¹⁶³ *Ibidem*, pp. 105–106.

¹⁶⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 41, 12 Oct. 1857, p. 321.

¹⁶⁵ Cura preventiva del cholera, *GMM*, IV, no. 2, 14 Aug. 1854, p. 16.

¹⁶⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 340; no. 44, 2 Nov. 1857, p. 348.

¹⁶⁷ *Ibidem*, no., 12, 23 March 1857, p. 92; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 48, 29 Nov. 1857, p. 380.

на атмосферата, студената влага и всичко, което създава смущения, възпрепятстващи свободното функциониране на кожата¹⁶⁸, са най-честите причини за дизентерия, цитирайки шестима чуждестранни автори в подкрепа на тази теза¹⁶⁸. Разбиранията му се основават на теорията, че кожата играе голяма роля в изхвърлянето от тялото на ненужни вещества в околната среда и че когато тази ѝ функция бъде възпрепятствана, се стига до разболяване от различни болести¹⁶⁹.

В СЕК са разпространени и идеите на „чистия“ епидемизъм. Един от най-високопоставените лекари в армията, д-р Паоло Теста¹⁷⁰, твърди, че холерата изчезва към края на юни, „когато атмосферата беше освежена от бури и ветрове, които правеха по-малко осезаеми атмосферните вариации между деня и нощта, главна причина за доминиращите болести“¹⁷¹. В съответствие с това разбиране той структурира своя доклад, отбелязвайки най-напред времето през различните месеци и особено наличието или отсъствието на „атмосферни непостоянства“¹⁷². В свой официален доклад Комисети пък изразява обратната идея – че една буря от края на месец май понижава температурата, повишава влагата и така влошава протичането на холерата в СЕК¹⁷³. В много от документите, оставени от войници и офицери, също личи убеждението, че вариации на температурата и влажността или изобщо „зловредният климат [*clima pestilenziale*]“ причиняват всякакви болести (вкл. холера, скорбут, трески)¹⁷⁴.

Някои от тях решават да се защитят от евентуалните ефекти на големите дневни температурни амплитуди върху организма, като през летните месеци се обличат с вълнени дрехи. Младши лейтенант Андреа Ротинго, в писмо от август 1855 г. до своите близки, обяснява, че той и другарите му правят това, за да „се запази приблизително равномерна температура около тялото“ и че

¹⁶⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no., 42, 19 Oct. 1857, pp. 330–332.

¹⁶⁹ За тази теория вж.: CARPENTER, Kenneth. *The History of Scurvy and Vitamin C*. New York: Cambridge University Press, 1986, p. 57–58.

¹⁷⁰ Д-р Теста е един от осемте дивизионни лекари втори клас, спрямо които в СЕК висшестоящи са само двама дивизионни лекар първи клас и главният лекар Комисети (Tabella graduale e numerica del Personale Medico, Farmaceutico ed Amministrativo per servizio del Corpo d'Armata di Spedizione in Oriente. *GMM*, IV, no. 32–33, 26 March 1855, p. 228). Уподобено на военен чин, званието *дивизионен лекар* е равно на *майор*. За организацията на Сардинския военномедицински корпус вж.: ALES, Stefano. *Dall'Armata sarda all'Esercito italiano (1843–1861)*. Roma: SME Ufficio Storico, 2011, pp. 157–159. ISBN 9788896260265.

¹⁷¹ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 76.

¹⁷² *Ibidem*, pp. 76–78.

¹⁷³ Ultime notizie. *Gazzetta piemontese*, no. 147, 16 June 1855, p. 3.

¹⁷⁴ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., p. 161 (La Marmora a Dabormida, 26 giugno 1855). *Lettere dalla Crimea 1855–1856*, p. 114. BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 116, 179, 188; REVEL, Genova di. *Op. cit.*, pp. 114–115.

поради това в Крим през лятото се облича по-дебело, отколкото в Пиемонт през зимата¹⁷⁵. Д-р Джудичи забелязва тази практика, но не я одобрява, защото според него с продължителното и прекомерно потене, което си причиняват така войниците, пилеят безсмислено силите на организма си. Той все пак ги съветва да се обличат добре и особено да се завиват през нощта, защото има и такива, които заспиват изпотени и незавити на открито¹⁷⁶. Главнокомандващият Ла Мармора също се опасява от вредните ефекти на температурните амплитуди и през лятото на 1855 г. придобива от френската армия 10 000 вълнени пояса, които нарежда да бъдат раздадени на войниците. Смята се, че те допринасят за предпазването от холера¹⁷⁷. Според съвременните ни представи диарията може да бъде причинена от много фактори, а дизентерията – от някои видове бактерии, но и двете нямат пряка връзка с потенето или непотенето поради „атмосферни непостоянства“¹⁷⁸.

Петото болестотворно влияние в доклада на Джудичи се отнася до разбиранията на инфекционистите и до миазматичната теория – това са **гнилите изпарения**, като под това той има предвид разлагащи се органични материи и по-конкретно вече споменатите зле погребани трупове около Балаклава. Комисети също пише много за замърсеността на въздуха, но акцентира повече върху блатните мизами, които, освен за холера и трески, обвинява и за разпространението на дизентерия. Главният лекар смята, че те правят въздуха по-влажен, деня – по-топъл, а нощта – по-хладна, и така причиняват атмосферни вариации¹⁷⁹. Той им приписва твърде пресилени свойства, като например че „веднъж абсорбирана, блатната миазма може да остане неактивна в организма много месеци и да породи болестни прояви в много отдалечено време, след като болният вече е сменил климата и се намира в по-благоприятни хигиенични условия“¹⁸⁰. На друго място пък обяснява, че дори разравянето на обикновена пръст може да доведе до освобождаването на миазми, предизвикващи диария или дизентерия. Поради това „препоръката да не се правят изравнявания и да не се разкопава по никакъв начин земята, за да се установят върху нея по-добре палатките, се беше превърнала във всеобщо прието правило“¹⁸¹. Във връзка с други болести, като скорбута и тифа, лекарите отбелязват и вредността на още

¹⁷⁵ ROTINGO, Andrea; BUSTICO, Guido. *Op. cit.*, p. 848. Капитан Виале споменава практикуването на същата „предпазна мярка“ (*Lettere dalla Crimea 1855–1856*, p. 109).

¹⁷⁶ GIUDICI, Vittorio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, p. 157. TESTA, Paolo. *Relazione...*, *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 76.

¹⁷⁷ BOTTI, Ferruccio. *Op. cit.*, p. 468, 481.

¹⁷⁸ *Малая медицинская энциклопеди*. Т. 4, с. 524; т. 2, с. 96.

¹⁷⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 337.

¹⁸⁰ *Ibidem*, no. 41, 12 Oct. 1857, p. 322.

¹⁸¹ *Ibidem*, no. 43, 26 Oct. 1857, p. 337.

един тип изпарения – произлизащите от дишането или потенето на много хора, струпани в малко пространство.

Като шесто и седмо д-р Джудичи изброява **физическите усилия**, чието влияние е относително очевидно и посочвано от всички лекари, и **душевните терзания**. На психологическите фактори и другите му колеги отделят внимание, но определено надценяват ролята им, най-вече върху хода на инфекциозните болести. Според Комисети например е „извън всякакъв спор, че душевните терзания винаги са повече или по-малко вредни за здравето и че често са причината, определяща развитието на много епидемични и заразни болести“¹⁸².

Главният лекар смята за значими за здравословното състояние на войниците „моралните последствия“ от техния социален статус и семейно положение¹⁸³. Той разказва за случай от август 1855 г., при който офицер, „предразположен към морални сътресения поради определени семейни обстоятелства“, се изплашва от новината, че негов другар умира от холера, след което самият той заболява от болестта и също умира. Поради опасения, че паниката може да влоши състоянието и на другите в болничната барака, главният лекар ги разделя. Комисети не приписва заболяването от холера на този офицер единствено на уплахата, но пояснява, че тя има голяма роля в това. Негов колега обаче твърди, че все пак „има примери, които показват, че наистина страхът може да е достатъчен за развитието на холерата“¹⁸⁴.

Както беше споменато по-горе, Кавур също твърди, че страхът „най-много предразполага“ към холерата, и предвид състоянието на тогавашната медицина, вероятно наистина вярва в това, а не го използва само като аргумент за отхвърляне на карантините. Възможно е върху вижданията на премиера да повлиява д-р Бо, който в едно от писмата си до него от 1855 г. пише: „Видях сега, както и през 1835 г., някои да умират буквално от страх, който, както диетичните нарушения и ексцесиите от всякакъв вид, е много силна причина за заболяването [от холера]“¹⁸⁵. Поради подобни разбирания д-р Джудичи пише,

¹⁸² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 50, 13 Dec. 1858, p. 395. За разликата, която Комисети влага в думите „епидемичен“ и „заразен“, вж. по-горе, частта за разбиранията за холерата в Италия.

¹⁸³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 11, 16 March 1857, p. 84.

¹⁸⁴ Тази случка Комисети разказва през 1860 г. на заседание на Сардинската медицинска академия във връзка с доклад, който изнася върху една брошура за холерата на френски лекар. Доклада и дискусията около него вж. в: *Rapporto sull'opuscolo intitolato: La vérité sur le Choléra-morbus, ecc., del dott. Fremaux, ecc. Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIV, Vol. 39, Fasc. no. 21, 15 Nov. 1860, pp. 300–309.

¹⁸⁵ CAVOUR, Camillo. *Op. cit.*, Vol. 11, p. 247 (Angelo Bo a Cavour, 15 agosto 1854).

че холерата затихва след победата на сардинците в битката при р. Чорная на 16 август 1855 г. (единствената, в която участва СЕК) и за това значение има положителният ефект от нея върху бойния дух¹⁸⁶.

Последното болестотворно влияние в списъка на д-р Джудичи е т. нар. **„холерно състояние“** (*la costituzione colerica*). Под тази фраза се има предвид особено състояние на атмосферата в дадена област, което по някакъв начин влияе върху човешкото тяло и го предразполага към определени болести, в случая към заболяване от холера. Според защитниците на тази епидемистка концепция това „неизвестно въздействие“ бавно отслабва организма на хората в засегнатата област и първоначално там зачестяват случаите на диария, което е предупредителен знак, че предстои да се появи и холера. Поради това наличието на последната болест е знак не за началото на „холерното състояние“ на атмосферата, а по-скоро за приближаването на края му¹⁸⁷. Според Джудичи фразата е „почти кабалистична“ и нищо не обяснява, но все пак обозначава феномена, че по време на холерна епидемия има и много случаи на диария. Той нарича това явление „тайнствено“, но явно приема съществуването му.

Както личи от изложението, всички тези болестотворни влияния се срещат и в докладите на другите лекари, а несъгласия с тях, ако има, се изказват само в детайлите. Освен това с тях се свързва както заболяването от диария, дизентерия и холера, така и от други болести като трески, скорбут и тиф. Тази недостатъчна диференцираност в разбиранията за причините за различните болести е една от характерните черти на сардинската медицина от средата на XIX в.

Неин израз е популярната тогава концепция за т. нар. група на **„лагерните заболявания“** (*affezioni castrensi*), към която Комисети се придържа. В нея той включва треските, диарията и дизентерията, скорбута, тифа и др. Той обаче не счита за част от тази група холерата и я окачествява като невинаги присъща на лагерния живот, но добавя, че веднъж привнесена, тя на свой ред спомага за развитието на другите заболявания. Тези болести са според него „резултат, или краен ефект, и комплекс от една или повече причини, които са действали повече или по-малко продължително върху организма“. Въпросните причини са същите „болестотворни влияния“ от доклада на д-р Джудичи, но Комисети добавя към тях и някои други като липсата на адекватен подслон, износването на дрехите и струпването на много войници на малка площ¹⁸⁸.

¹⁸⁶ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 165.

¹⁸⁷ Тази концепция е описана подробно у: ANDREUCCI, Ottavio. *Op. cit.*, p. 242 sq.

¹⁸⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 11, 16 March 1857, pp. 83–85.

Тази концепция обаче има големия недостатък, че приписва разболяването от коренно различни болести на еднакви или сходни условия. „Лагерните болести – пише главният лекар – са свързани помежду си по такъв начин, че не е възможно да се навлезе в етиологични изследвания без изпадане в повторения“¹⁸⁹. Поради това например той смята, че етиологичните положения за скорбута „много подхождат“ и за дизентерията¹⁹⁰. Комисети обаче все пак разделя причините за отделните болести на предразполагащи (*predisponenti*) и специфични (*occasional*), като за диарията и дизентерията според него тези от втория вид (т.е. действащите по-пряко) са резките промени в климата и блатните миазми¹⁹¹.

Колкото до терапията конкретно при тези две болести, лекарите посочват много разнообразни лечения, най-добре систематизирани в доклада на Комисети. Като първо той изброява кръвопускането, но одобрява само локалното, т.е. чрез пиявици по корема или около ануса, а не общото, при което се разрязва вена. В тази връзка значим е фактът, че в хода на кампанията сардинското интендантство закупува 18 300 пиявици в Константинопол и получава други 15 000 от британската армия. Това е огромно количество в сравнение с броя на участниците в СЕК, особено като се има предвид, че тези животни могат да се използват повторно след известен период от време (но не е ясно дали в сардинските болници това се практикува)¹⁹². Въпреки това д-р Джудичи твърди, че извършването на локални кръвопускания бива ограничено от недостига на пиявици, което предполага широката им употреба и при други болести¹⁹³. Като второ лечение Комисети изброява даването на лекарства, които според тогавашните разбирания са „успокояващи“, като пулп или отвара от тамаринди и различни „лимонади“. Третата група лекарства са причиняващите повръщане, от които най-широко се прилага прахът от корен на ипекакуана. Сред сардинските лекари има и такива, които лекуват диарията и дизентерията с разхлабителни, но в разгледаните лекарски доклади тази практика не се поощрява¹⁹⁴. Четвъртата група са запичащите лекарства, от които като най-предпочитано е посочена „бялата отвара на Сиденхам“. Според речник на медицинските термини от тази епоха тя представлява напитка, подготвена чрез варенето във вода на меката част на хляба заедно с рога от елен и добавянето към тях на тинктура от канела¹⁹⁵. Като пето и най-ефективно лекарство срещу диарията и дизенте-

¹⁸⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 43, 25 Oct. 1858, p. 340.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857, p. 330.

¹⁹² RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 50, 53, 66.

¹⁹³ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 21, 25 May 1857, p. 164.

¹⁹⁴ *Ibidem*.

¹⁹⁵ AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 191 (*Decotto bianco*).

рията е посочено даването на опиум, включително под формата на напитка или с клизма¹⁹⁶.

За посочените две болести обаче няма никакви данни в статистиката на главния лекар, но явно са широко разпространени сред войската в голяма част от времето. В доклада си Комисети пише, че диарията обхваща по време на холерната епидемия три четвърти от армията, а дизентерията е най-разпространена през есента¹⁹⁷. Дзаватаро отбелязва, че склонността към диария „никога не изостави армията“, а и от свидетелствата на войниците също личи, че тези две болести са често срещани в СЕК¹⁹⁸. Комисети не споменава за смъртни случаи поради тях, но в статистиката на главния интендант Дела Ровере като починали вследствие на дизентерия са отбелязани ок. 130 души.

ТРЕСКИ

Според статистиката на Комисети през юни 1855 г. в сардинските болници в Крим постъпват и 1423 души, категоризирани само като „трескави“, които със сигурност натоварват ограничените възможности на медицинския корпус по време на холерната епидемия. В докладите си всички лекари споменават периодичните трески (т.е. такива, при които се редуват периоди на повишена и на нормална температура) сред болестите, поразили СЕК, но не им отделят много внимание, може би заради ниската смъртност от тях (според Комисети 1,83%) или поради относителната им познатост.

Д-р Дзаватаро пише най-подробно за тях и пояснява, че най-често му се налага да лекува трески, повтарящи се на три дена (*terzane*; характерни за маларията). Той забелязва, че най-поразени от тях са батальоните, които се намират до заблатени местности, и смята, че са причинени главно от застоялите води и блатата. Явно Дзаватаро смята по-точно блатните миазми за причинителите, защото като втора причина посочва температурната амплитуда, поради която те се кондензират и сутрин падат под формата на роса „в ущърб на войника“¹⁹⁹. Макар че предположението, че комарите разпространяват малария чрез ухапване, е изказано още в началото на XVIII в., то става популярно чак

¹⁹⁶ Списъкът на Комисети е у: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 44, 2 Nov. 1857, pp. 349–351. Докладите на другите лекари в общи линии повтарят тези лечения и лекарства: TESTA, Paolo. Relazione... *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78, GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 20, 18 May 1857, p. 157; no. 21, 25 May 1857, p. 164.

¹⁹⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 10; no. 42, 19 Oct. 1857, p. 332.

¹⁹⁸ ROTINGO, Andrea; BUSTICO, Guido. *Op. cit.*, p. 848; BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 34.

¹⁹⁹ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 109.

през 90-те години на XIX в. и дотогава миазматичната теория във връзка с тази болест остава разпространена²⁰⁰.

Лечението, което д-р Дзаватаро прилага най-често, се състои в даване на пациента на прах от корен на ипеакауана, но не заради свойството му да причинява повръщане, а „като целебен модификатор на стомашно-чревната лигавица и неин подготвител за приемането на препарати от хининово дърво“, и по-точно на хининов сулфат²⁰¹. Последното вещество е относителна новост за военната медицина и се използва за пръв път в условията на голяма европейска война, защото макар и целебните свойства на кората на хининовите растения да са познати поне от XVII в., активното вещество – хининът, е изолирано от френски учени едва през 1820 г.²⁰² След това откритие лекарствата на негова основа се превръщат не само в стандартно лечение при трески, но с тях се експериментира при много други болести²⁰³.

Фиг. 4. Карикатура в генуезкия вестник „Ла Мага“ относно широката употреба на хинин:
– Тези болни страдат от холера. Как искате да ги лекуваме? – пита военният лекар.
– Хинин! Хинин! Великото лекарство хинин! – отговаря генералът²⁰⁴

Според статистиката на Комисети треските съпътстват СЕК практически през цялата кампания. През юли, август и септември 1855 г. броят на месец на хоспитализираните поради тях в Крим се покачва до 2000 – 2500, а от октомври

²⁰⁰ *International Encyclopedia of Public Health. Second Edition. 7 Vols.* Stella QUAN (ed.). Canada: Elsevier, 2017, Vol. 4, p. 8. Самата дума „малария“ на италиански означава „лош въздух“, но в изворите не се използва този термин.

²⁰¹ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 109.

²⁰² *International Encyclopedia of Public Health...*, Vol. 4, p. 5, p. 8.

²⁰³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 52, 27 Dec. 1858, p. 411.

²⁰⁴ *La Maga*, VI, no. 128, 25 Oct. 1855, p. 3.

до януари спада до 1000 – 1400, след което през пролетта на 1856 г. спада още повече до под 1000. Според същия извор починалите от трески за цялата кампания са 288 души.

КОКОША СЛЕПОТА

Малко след пристигането си в Крим войниците от СЕК се сблъскват и със заболяване, което в сардинските извори се обозначава като хемералопия (*emerelopia*, *merelopia* или *emeropatia*), а на български е известно като *никталопия*, или *кокоша слепота*²⁰⁵. Това нарушение на зрението представлява частична или пълна неспособност за виждане при слаба светлина, но ненарушено зрение при нормална дневна светлина. За разлика например от холерата и тифа, кокошата слепота не е смъртоносна, но поради факта, че е непозната за някои от войниците, и заради необичайните си прояви (бързото влошаване на зрението вечер и също толкова бързото му възстановяване сутрин) им прави силно впечатление²⁰⁶.

Точното количество на страдащите от кокоша слепота в СЕК не е известно, но може би става дума за стотици – един от кореспондентите на сардински вестник твърди, че в края на май 1855 г. са 500 души²⁰⁷. Броят е достатъчно голям, за да създаде известно затруднение, защото те стават негодни за участие в нощната стража и за отзоваване на честите нощни аларми в лагера. Младши лейтенант Ричи си спомня за страдащите от това зрително нарушение в такива ситуации: „... свиваше ти се сърцето да ги видиш как ходят пипнешком в тъмното, напълно неразбиращи какво се случва наоколо и още повече това, което можеше да се случи, ако противникът беше довел докрай атаката си“²⁰⁸. Освен това в сумрака и през нощта на всеки страдащ от това нарушение трябва да се

²⁰⁵ Както в XIX в., така и днес има известно объркване в обозначаването на това нарушение на зрението. На италиански, руски и др. езици *хемералопия* означава нарушена способност за виждане в тъмното, докато *никталопия* означава нарушена способност за виждане в светлото. На английски през XIX в. значенията на тези два термина понякога се разменят – практика, която става по-разпространена през XX в., така че *хемералопия* по-често означава дневна слепота, а *никталопия* – нощна слепота. На български, изглежда, също е така. (MACKENZIE, William. *Practical Treatise on the Diseases of the Eye*. London: Longman, Rees, Orme Brown & Green, 1830, p. 755, p. 760; OHBA, Norio; OHBA, Ayako. Nyctalopia and hemeralopia: the current usage trend in the literature. *British Journal of Ophthalmology*, 2006 Dec; 90, no.12, p. 1548-9; *Учебник по очни болести за студенти по медицина и дентална медицина*. Христина ГРУПЧЕВА (ред.). Варна: Стено, 2010, с. 29. ISBN 978-954-449-497-1.

²⁰⁶ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 21; REVEL, Genova di. *Op. cit.*, p. 92; RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 41.

²⁰⁷ Notizie del Corpo di spedizione. *Italia e Popolo*, V, no. 162, 13 June 1855 p. 657.

²⁰⁸ RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 41.

осигури по един здрав войник, който да му помага, така че броят на неналичните става двоен на броя на засегнатите²⁰⁹.

За сардинските военни лекари кокошата слепота е позната поради появата ѝ в гарнизоните и в мирно време. Консенсусът сред тях е, че тя бива няколко вида, включително епидемична, наследствена или свързана с други болести, но че най-често се дължи на външни, атмосферни влияния или дори на формата на казармите²¹⁰. В съответствие с тези разбирания те обясняват на войниците в Крим, че кокошата слепота се появява поради „силното слънчево облъчване през деня, голямата влажност през нощта и дневната рефракция на сухия терен, на белия варовик“, върху който е разположен лагерът²¹¹. Други предположения са, че се дължи на прекомерно излагане на войниците на слънчева светлина по транспортните кораби или заради значителната температурна амплитуда през деня и нощта²¹².

Сардинските военни лекари от тази епоха препоръчват за нея терапия, варираща от почивка, диета и избягване на слънчевите лъчи до кръвопускане, предизвикване на мехури по тила и опушване на лицето с черен дроб от вол²¹³. Комисети обаче не споменава кои от тези методи са прилагани в СЕК и се ограничава само с бележката, че лечението е „лесно“²¹⁴.

Според съвременните представи кокошата слепота също бива няколко вида, но често е следствие от недостиг на витамин А и при всичките ѝ форми се препоръчва храна, богата на него – мляко, масло, пресен черен дроб, моркови, спанак, пресен лук и др.²¹⁵ Във връзка с това важна информация предоставя анализът на дажбите на войниците в СЕК, извършен от фармацевта Карло Рубиола и физиоложката Валерия Маниели по архивните документи на интендантството. Той показва, че храната е предостатъчна от калорична гледна точка – енергийната стойност на дневната дажба е над 2500 kcal, а в някои периоди достига до 3500 – 3700 kcal и дори до над 4000 kcal. Разпределението на макронутриенти обаче не е съвсем задоволително, дори след подобряването на доставките след първите седмици на кампанията, понеже има излишък от въглехидрати (основно поради честото раздаване на сухари).

²⁰⁹ *Ibidem*.

²¹⁰ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, III, no. 52, 31 July 1854, p. 408.

²¹¹ BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, pp. 161–162.

²¹² Notizie del Corpo di spedizione. *Italia e popolo*, V, no. 162, 13 June 1855, p. 657.

²¹³ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, III, no. 52, 31 July 1854, p. 408.

²¹⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5.

²¹⁵ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 1, с. 404–405.

Освен това напълно липсват свежи плодове и зеленчуци, както и някои животински продукти като мляко, яйца, масло и др., съдържащи важни за човешкия организъм микронутриенти. Поради това от първата си хранителна дажба (раздавана от 1 до 31 май 1855 г.) войниците в СЕК получават само ок. 14% от препоръчителното според нашите разбирания дневно количество на витамин А и почти никакъв витамин С. В последната дажба (3 февруари – 21 юни 1856 г.) тези стойности се покачват съответно на 27% за витамин А и 13% за витамин С, но все пак са далеч от задоволителни²¹⁶. Тези дефицити правят хранителният произход на кокошата слепота в СЕК практически сигурен, но те водят и до други здравословни проблеми като скорбут, апатия, висока предразположеност към инфекции и др.²¹⁷

Някои от сардинските военни лекари, включително Комисети, също предполагат, че кокошата слепота би могла да е следствие от неправилна диета, но не описват съответстваща на това предположение терапия²¹⁸. Изглежда, че в първата половина на XIX в. в Европа, включително и в Италия, е познато лечението ѝ чрез ядене на птичи или свински черен дроб (ефективно според съвременните ни разбирания), но не е широко прието²¹⁹.

Витамин А може да се натрупва в организма, така че за появата на здравословни проблеми, свързани с недостига му, е нужно известно време на лишение от него²²⁰. Участниците в СЕК обаче съобщават за проявата на кокошата слепота още в края на май, т.е. около месец след отплаването от Италия. Възможно е диетата на войниците още в Сардинското кралство да предразполага към появата на това нарушение на зрението, защото то се среща сред сардинските гарнизони и в мирно време, а дажбите в периода на престой на британските кораби, състоящи се основно от осолено месо, сухари, изсушен грах и ром, допълнително да утежняват дефицита на витамин А²²¹.

Комисети твърди, че кокошата слепота изчезва веднага щом СЕК се мести от Карани в Камара, което лекарят обяснява с по-лошите атмосферни условия

²¹⁶ Тези изчисления са направени по данните от: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'alimentazione nella spedizione dell'esercito sardo in Crimea (1855–56)*. *Rivista di storia della farmacia*, XXXIII, no. 1, Apr. 2016, p. 20.

²¹⁷ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, cap. VI (особено pp. 106–107).

²¹⁸ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, III, no. 50, 10 July 1854, p. 396. COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5

²¹⁹ WELLER, Carl. *Trattato teorico e pratico delle malattie degli occhi*. Livorno, Tipografia Vignozzi, 1833, Vol. 2, p. 455.

²²⁰ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 107.

²²¹ Храната на британските кораби е описана от Комисети (COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 4).

в първото от тези две опустошени селца²²². Това движение е завършено още в началото на кампанията, на 28 май 1855 г., и изглежда малко вероятно тогава заболяването да изчезва, защото и след него храната на войниците остава незадоволителна от гледна точка на витаминозността²²³. По-правдоподобно е твърдението на един от офицерите, който пише, че около тази маневра се проявяват първите случаи на кокоша слепота, които по-късно се увеличават²²⁴.

СКОРБУТ

Свързана с храненето е и появата на скорбут в СЕК. Както е известно, той е следствие от дефицит на витамин С, но войниците са особено податливи на това заболяване категория не само поради незадоволителната си диета. Витамин С се губи прекомерно при някои здравословни проблеми като диарията, от която мнозина в СЕК страдат, и се изразходва по-бързо при усилен физически труд, какъвто сардинците полагат²²⁵.

Въпреки че в хода на цялата Кримска кампания сардинската армия почти не променя позицията си и не изпитва умората и трудностите, свързани с военни походи, личният състав не бездейства. Войниците се стараят да благоустроят и обезопасят лагера си, строейки укрепления, пътища, железопътна линия, бараки и дори зидани къщи и конюшни²²⁶. Мнозинството от тях си създава, под ръководството на сапъорите, особен вид малки землянки с площ от ок. 6 m², наричани *gourbis*, и живее в тях през зимните месеци на групи по шестима души²²⁷.

През ноември 1855 г. Ла Мормора се хвали, че според общото мнение „*пиемонтците са най-добре устроилите се*“²²⁸. Хвалбата не е без основание, защото в резултат на тези свои подготвителни дейности сардинската армия прекарва зимата на 1855 – 1856 г. не в палатки, а в постройки и не страда особено от измръзвания, за разлика от френската²²⁹. Значително се подобрява и положението с логистиката и с медицинския персонал – делът на служителите

²²² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 1, 5 Jan. 1857, p. 5.

²²³ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 83.

²²⁴ RICCI, Agostino. *Op. cit.*, p. 41.

²²⁵ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 6, с. 246.

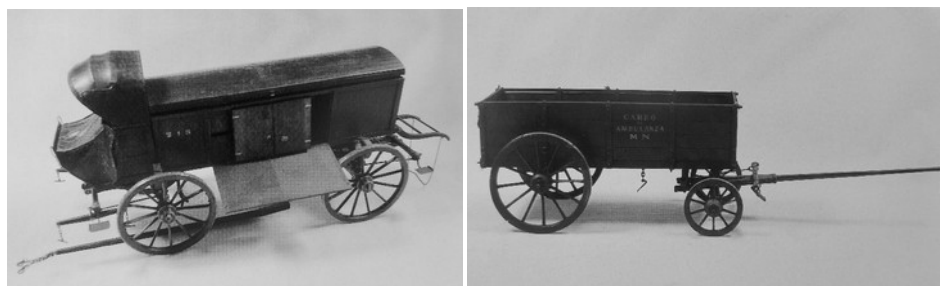
²²⁶ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 230–232.

²²⁷ BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 328. За описание на тези землянки вж.: ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 111.

²²⁸ Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea 1853–1856..., p. 224 (La Marmora a Dabormida, novembre 1855).

²²⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 347. La guerra e la pace..., p. 216. Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea..., p. 226 (La Marmora a Dabormida 8 dicembre 1855).

в административните и санитарните отдели на СЕК се повишава от 3,11% през юни до 6,98% през октомври²³⁰. Споменатият френски медицински инспектор Люсиен Бодан оценява капацитета на сардинските болници през този период на 1600 болнични легла, отбелязвайки, че това е голям брой за армия от 15 000 – 18 000 души²³¹. Положителни са впечатленията и на руския офицер Пьотър Алабин, който посещава сардинския лагер през март 1856 г. и записва в дневника си, че „болничната част при сардинците е в блестящо състояние“. Руският наблюдател е особено впечатлен от сардинската система за превоз на ранени, която включва болнични фургоны и може „да служи като образец за другите армии“²³².

Фиг. 5. Модели на превозни средства на сардинските полеви болници. Вляво: фургон за транспорт на медицинско оборудване; вдясно: каруца за транспорт на болни и ранени²³³

Скорбутът обаче не пощадява сардинската армия. Болестта е най-разпространена през януари и февруари 1856 г., когато според статистиката на Комисети в сардинските болници в Крим поради нея постъпват общо над 700 души, основно страдалите по-рано от диария. Главният лекар обаче пояснява, че това са само „най-явните“ случаи, а „латентното скорбутно състояние“ е почти всеобщо в армията²³⁴.

Във всички разгледани доклади на сардинските лекари се посочват два вида фактори, за които се смята, че водят до появата на скорбута – атмосферни и хранителни, но с известни разлики в детайлите и обясненията. Колкото до първите, например д-р Алфурно твърди, че основната причина за появата на болестта е „студено-влажният сезон, който, създавайки пречка за функциите на

²³⁰ HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 56, p. 64, n. 39.

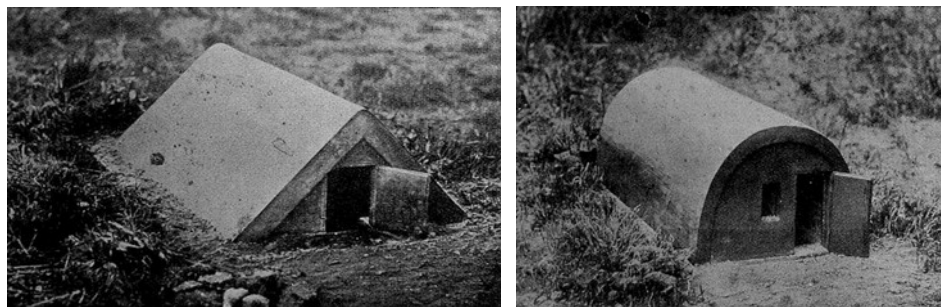
²³¹ BAUDENS, Lucien. *Op. cit.*, p. 106.

²³² АЛАБИНЪ, Петр. *Четыре войны. Походные записки въ 1849, 1853, 1854–56 и 1877–78 годахъ. Часть III – Защита Севастополя (1854–1856)*. Москва: И. Н. Кушкерева и Ко., 1892, с. 641. Онлайн. Налично на: <http://elibrary.ru/nodes/9027-ch-3-zaschita-sevastopolya-1854-1856-m-1892>. [Посетено на 2025-05-13].

²³³ AA. VV. *Il Piemonte tra I grandi d'Europa. Sebastopoli. La Guerra di Crimea*. Torino: Museo nazionale di Artiglieria, 1997, p. XLII.

²³⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione... GMM*, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 17.

кожата, разваляше също газообмена и променяше инервацията“, но добавя и че резките промени на температурата също са релевантен фактор²³⁵. Повечето негови колеги са съгласни с твърдението, че влагата има роля в причиняването на скорбута и особено критикуват споменатите *gourbis* за това, че са влажни, но също и че са прекалено тесни, зле осветени, нехигиенични и трудно се проветряват, поради което жителите им, стоящи в тях твърде нагъсто и твърде продължително време, дишат един и същ въздух, който „развалят“²³⁶. Д-р Бима обяснява, че той става „недостатъчен като обем и качествено неподходящ“, а освен това и кожата не може да помогне с обмена на вещества, защото войниците стоят в землянките облечени и изпотени²³⁷.

Фиг. 6. Модели на землянките *gourbis*, в които живеят мнозина от войниците в СЕК през зимата на 1855 – 1856 г.²³⁸

Докторите смятат и че диетата на войниците в СЕК не е съвсем задоволителна за начина на живот, който водят. Един хранителен фактор за появата на скорбута, който всички те посочват, е осоленото месо, но с различни аргументи. Някои смятат, че употребата му сама по себе си води до скорбут²³⁹. Други обаче твърдят, че за болестта допринася неупотребата му, защото войниците, отказвайки да го ядат, се лишават от важни за организма вещества²⁴⁰. Като причина се посочва също и липсата на свежи растения в менюто, както и недостига на някои продукти като сланина, захар и др.²⁴¹

²³⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 40, 4 Oct. 1858, p. 314 (Комисети цитира част от неговия доклад).

²³⁶ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 77. ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 112. GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, pp. 172–173.

²³⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 346.

²³⁸ BORGATTI, Mariano. *Op. cit.*, p. 329.

²³⁹ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 77; GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 40, 4 Oct. 1858 p. 314.

²⁴⁰ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 112; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 346.

²⁴¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Ibidem*.

Сардинските военни лекари забелязват, че лекарствата, в тесния смисъл на думата, са практически безполезни, поради което единодушно твърдят, че „лечението на скорбута се състои повече в хигиената, отколкото в терапевтиката“²⁴². Поради разбиранията им за разболяването от скорбут, те опитват да защитят болните, доколкото е възможно, от предполагаемите му причинители – неблагоприятните атмосферни условия и лошата храна. За да бъде преодолена влагата, бараките се отопляват с печки и редовно се проветряват, а пациентите биват извеждани на разходки, когато е слънчево. За да се подобри тяхната диета, им се приготвят салати от различни растения, раздават им се вино и други питиета като настойки от хмел, „кисели напитки“ (някои от които само с оцет) и „лимонади“ (*limonee*)²⁴³. Трябва обаче да се има предвид, че с термина „лимонада“ в сардинската медицина от тази епоха се означават напитки, приготвени с различни видове киселини, от които само „най-силните“ съдържат лимонов сок²⁴⁴. Сардинските военни лекари изпробват и кръвопускане, но го оценяват като вредно, и Комисети подчертава, че опитът опровергава по-старите медицински авторитети за предполагаемата полезност на тази лечебна практика във връзка със скорбута²⁴⁵.

В своя доклад от 1857 г. главният лекар се придържа към концепцията за лагерните болести, пишейки, че *„колкото повече една армия се изморява и страда; и колкото се храни, облича и спи зле или недостатъчно, толкова по-бързо ще бъде поразена от скорбута“*, поради което той е неизбежен и проявата му може само да бъде смекчена²⁴⁶. Поради това лечението, което той описва, не се различава особено от провежданото от останалите лекари – то се състои в приемане на „хубава и здравословна“ храна, редовно чистене на дърехите, проветряване на сградите „и най-вече молене за умерени, сухи и смекчени от слънцето дни“. Комисети разпорежда за болните почивка в здравословен климат, т.е. изпращането им в сардинските болници на Босфора или, при най-тежките случаи, направо в Сардинското кралство. Главният лекар смята, че с тези мерки почти напълно елиминира болестта²⁴⁷.

Във връзка с това той прави следната завоалирана забележка: „... [това] даде повод на по-ненаблюдателните да припишат бързи и чудодейни ефекти на

²⁴² Ibidem, VI, no. 47, 22 Nov. 1858, p. 369.

²⁴³ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78; ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 113; COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 47, 22 Nov. 1858, pp. 369–370.

²⁴⁴ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 48, n. 33.

²⁴⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 51, 20 Dec. 1858, pp. 401–403.

²⁴⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 2, 12 Jan. 1857, p. 17.

²⁴⁷ Ibidem, pp. 17–18.

хигиеничните мерки и на някое друго извънредно спомагателно средство, извикано в употреба при такива обстоятелства – нещо, което здравият разсъдък не трябва да допуска²⁴⁸. Явно този коментар се отнася до ефикасната практика на британците да раздават на войниците си в Крим напитки от лимон или от лайм като средство за борба със скорбута, в резултат на което тази болест не е сериозен проблем в тяхната армия²⁴⁹. За щастие на сардинските войници, главнокомандващият Алфонсо Ла Мармора решава да разпорежи такива напитки да се осигурят и на тях, поради което интендантството закупува 7172 галона (≈32,600 литра) лимонов сок²⁵⁰.

При това положение се появява въпросът защо главният лекар Комисети не е съгласен с едно лечение, чиято ефикасност е очевидна за съвременния читател и би трябвало да е такава и за хората от средата на XIX в. Освен успешната практика на британската армия в Крим, състоянието на тогавашната науката също изглежда, че води до този въпрос. Справка с популярна енциклопедия по обществено здравеопазване показва, че скорбутът „била първата важна болест, за която се открило, че е свързана с хранителни вещества, когато един шотландски морски доктор, Джеймс Линд (1716 – [17] 94), през 1753 г. публикувал *Трактат върху скорбута*. Той препоръчвал сок от лимон или от лайм и като превантивна, и като лечебна мярка, която се била доказала като ефективна на холандските кораби. От 1795 г. ежедневна доза била задължителна в Кралския флот²⁵¹. Как е възможно един век след публикацията на това изследване сардинските лекари да не са запознати с откритията в него?

Всъщност подобни оценки за приноса на Линд са неправилни. Според шотландския лекар главният причинител на скорбута е влагата, понеже тя затруднява отделянето на вещества чрез кожата и променя неблагоприятно „еластичността на въздуха“, което пречи на нормалното превръщане в белите дробове на лимфата в кръв. Линд все пак свързва тази болест и с храненето, и по-точно с осоленото месо и с други подобни твърди и сухи храни, характерни за диетата на моряците. Шотландският лекар обяснява, че когато месото се осоли, то може да стане „неспособно да осигури това меко, умерено питание, нужно за поправянето на тялото“, но в такъв случай зеленчуците, хлябът и

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 17. Забележката нарочно е формулирана неясно, поради което и е трудна за превод. Най-вероятно Комисети не иска да критикува твърде явно командването, което не е съгласно с неговите виждания по този въпрос.

²⁴⁹ КРЪСТЕВ, Любомир. *Войната на Палмерстън. Великобритания, Кримската война и балансът на силите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022, с. 186–187. ISBN 9789540756196.

²⁵⁰ RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, pp. 69–70.

²⁵¹ *International Encyclopedia of Public Health*, Vol. 2, p. 544.

оцетът могат да „поправят“ този недостатък. Заключениеето му е, че влагата и диетата, само когато се вземат заедно, са „всичко нужно и достатъчно за образуването на скорбута“. Въпреки това Линд ясно подчертава, че изключва болестта да се причинява поради *недостиг* на някакво хранително вещество. Той действително провежда клиничен тест (може би първият в историята) и установява ползата от лимоните при лечението на скорбут, но приписва целебните им свойства на това, че улесняват разграждането на хранителните вещества и така остатъците от тях, разбити на много фини частици, могат да се отделят от организма през порите на кожата²⁵². Приемането на citrusите като задължителна храна на корабите на Кралския флот (половин век по-късно) не е вследствие на убедителността на трактата на Линд, а на емпиричните експерименти и данни за тази мярка на неговия колега д-р Жилбърт Бейн²⁵³.

Така че Линд нито открива, че скорбутът се причинява от липса на определени хранителни вещества, нито предлага особено убедително обяснение за ефективността на лечението с лимони, която действително установява и препоръчва измежду други лечебни мерки. Сравнение между неговите разбирания и тези на лекарите от СЕК показва, че те всъщност са много сходни – и шотландският лекар от средата на XVIII в., и сардинските му колеги век по-късно приписват появата на скорбута на влагата и на някои храни като осоленото месо. В своя пространен труд за скорбута от 1858 г. Комисети показва, че е отлично запознат с трактата на Линд, цитира го често и даже го нарича „велик лекар, чиито предписания, понеже се основават на истината, са и винаги ще бъдат честта на медицината и светлината, която ще води лекарите в лечението на тази болест“²⁵⁴.

В този свой труд Комисети обяснява, че специфичните причинители на скорбута са тези, които пречат на газообмена, пречистването на кръвта и храносмилането – мнение, споделяно както от неговите колеги в СЕК, така и от Линд. За разлика от тях обаче главният лекар смята, че най-важният и единствен фактор, който *самостоятелно* може да причини скорбут, е не влажният, а замърсеният от струпването на много хора въздух – идея, характерна за инфекционизма²⁵⁵. Поради това и одобрява построяването на *gourbis* и твърди, че вредата от тях във връзка с влагата е надценена, както и че ползата от тях (запазването на войската от зимните студове) напълно я компенсира²⁵⁶.

²⁵² CARPENTER, Kenneth. *Op. cit.*, pp. 58–61.

²⁵³ *Ibidem*, pp. 94–95.

²⁵⁴ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 46, 15 Nov. 1858, p. 364.

²⁵⁵ *Ibidem*, no. 42, 25 Oct. 1858, p. 337.

²⁵⁶ *Ibidem*, no. 44, 1 Nov. 1858, p. 347.

Втората по важност причина (отново в съответствие с идеите на Линд) според Комисети е лошото хранене и по-точно прекомерно честото ядене на осолено месо и сухари, както и пълната липса на свежи зеленчуци в дажбите. Главният лекар забелязва, че офицерите и други групи хора, които се хранят по-добре от обикновените войници, остават незасегнати от болестта, и дори стига до съждението, че „това печално еднообразие на храната [...] може би допринесе за омаломощаването на организма повече, отколкото се смята“, но въпреки това отрича лошата диета сама по себе си да може да доведе до разболяване от скорбут. Според него това се случва *задължително* само когато тя се комбинира с разваления въздух²⁵⁷.

Всички останали фактори (студ, влага, неподходящи дрехи и пр. „болесотворни влияния“, разгледани по-горе) той смята за второстепенни и действащи само индиректно във връзка с тази болест²⁵⁸. Той обаче обръща специално внимание на две обстоятелства.

Една е „общата неопровержима аксиома“, че „по-силните и по-здравите“ войници биват непропорционално много поразявани от скорбут. Комисети прави това заключение, защото забелязва, че военни единици, сформирани от савойци, които той счита за здрави физически, са много по-засегнати, отколкото единиците, съставени от сардинци в тесния смисъл на думата (т.е. от жители на остров Сардиния), които според главния лекар са ниски и слаби. Освен това той отбелязва, че болестта е по-разпространена и сред артилеристите, инженерните войски и гренадирите²⁵⁹. Обяснението на този феномен от гледна точка на съвременната наука е, че войниците от тези бойни единици най-вероятно извършват повече физически труд, поради което по-бързо изхабват запасите от витамин С в организма си. Комисети вижда тази зависимост между физическото изтощение и скорбута (макар и да не знае каква точно е причината за нея) и предлага за в бъдеще хранителните дажби да не са еднакви за всички, а да се определят в зависимост от физическата активност и от „ръста и развитието на организма“ на отделните войници или военни части²⁶⁰.

Другото обстоятелство, върху което акцентира главният лекар, е, че „смущението на дихателните функции, което следва от действието на моралните причини, трябва да има много особено влияние върху скорбутната кахе-

²⁵⁷ *Ibidem*, no 42, 25 Oct. 1858, pp. 339–340; no. 44, 1 Nov. 1858, p. 346; no. 45, 8 Nov. 1858, p. 354.

²⁵⁸ *Ibidem*, no. 42, 25 Oct. 1858, pp. 337–339; no. 45, 8 Nov. 1858, p. 356.

²⁵⁹ *Ibidem*, no. 42, 25 Oct. 1858, pp. 341–342; no. 44, 1 Nov. 1858, pp. 345–346.

²⁶⁰ *Ibidem*, no. 48, 29 Nov. 1858, p. 380.

сия²⁶¹. Поради това според него за превенцията на тази болест могат да допринесат мерки, които спомагат за запазването на душевното спокойствие или за подобряване на настроението на войниците. В тази връзка той препоръчва организирането на театрални и музикални представления, надбягвания, гимнастически игри и други подобни мероприятия за повдигане на бойния дух²⁶².

При положение че главният лекар на СЕК оценява толкова високо Линд и е съгласен до голяма степен с разбиранията му за скорбута, остава въпросът защо не одобрява предлаганото от него лекарство – цитрусите или напитките, съдържащи цитрусов сок. От една страна, самият Линд предлага и други методи за лечение, които Комисети хвали и следва, сред които са някои от описаните по-горе²⁶³.

От друга страна, изглежда, че отговорът на този въпрос трябва да се търси и в тогавашната липса на убедителна теоретична аргументация за използването на цитруси и цитрусови сокове, както и в общите разбирания на сардинската медицина за естеството на терапията на скорбута. В трактата си от 1858 г. Комисети привежда цитат от труд на френските учени Андрал и Ратие, в който се твърди, че понеже скорбутът се причинява от много различни фактори, за него изобщо не е възможно да има едно специфично лекарство. „До подобни, да не кажа еднакви, заключения стигнаха всички лекари, от първия до последния, в пиемонтския експедиционен корпус“, пише Комисети²⁶⁴. Такова е мнението и на френските военни лекари, поради което във френската армия в Крим цитрусите също са недостатъчно използвани и французите понасят големи загуби от болестта²⁶⁵.

Поради това не може да се каже, че сардинската медицина изостава от европейската медицина по отношение на скорбута. В средата на XIX в. британците действително са по-напреднали в превенцията на болестта, но тяхната практика е по-скоро изключение, отколкото правило за тази епоха. Освен това тя е резултат от провеждането на много емпирични експерименти, а не на създаването на убедителна теория, обясняваща ефективността точно на цитрусите. Всъщност според официален доклад от Кримската война дори сред британс-

²⁶¹ *Кахесия* – „състояние на влошаване или на общо изменение на тялото, което се проявява при хроничните болести. Авторите, които наблюдавали това състояние при някои заболявания, които приписвали на разваляне на хуморите, както при скорбута, сифилиса, скрофулозата, рака, в последно време отличиха скорбутни, венерически, скрофулозни и т.нар. кахесии“ (AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina...*, p. 109 – *Cachessia*).

²⁶² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 50, 13 Dec. 1858, pp. 395–396.

²⁶³ *Ibidem*, no. 48, 29 Nov. 1858, pp. 377–378.

²⁶⁴ *Ibidem*, no. 46, 15 Nov. 1858, p. 364.

²⁶⁵ CARPENTER, Kenneth. *Op. cit.*, pp. 116–117.

ките лекари в Крим има „известно различие в мненията“ относно ползата от напитките с цитрусови сокове при лечението на скорбут, макар и мнозинството от тях да ги оценява положително. Според същия доклад благоприятното действие на цитрусовия сок се състои в това, че прави храната „лесносмиланема“²⁶⁶.

Сардинските лекари, донякъде под влиянието на френските си колеги, не са впечатлени от подобно обяснение, не обръщат особено внимание на това предполагаемо свойство на цитрусовите плодове (или на соковете им) и не им придават изключителна важност във връзка със скорбута. В трактата си от 1858 г. Комисети обяснява по-подробно, отколкото в доклада си от 1857 г., какво разбира под „хубава и здравословна“ храна, акцентирайки върху нуждата от цялостното ѝ разнообразяване със зеленчуци, а не върху необходимостта от някой конкретен продукт. „Всички свежи зеленчуци, сготвени или сурови, ако се ядат с умереност и понасят на стомаха, могат да са еднакво полезни както при здравия, така и при болния – както в профилактика, така и в терапевтичното лечение“, твърди главният лекар²⁶⁷. Отделно коментира и някои популярни тогава „антискорбутови“ растения като лук, кисело зеле, цикория и картофи, но или не е впечатлен от техните свойства, или директно отрича да имат „специфично или специално достойнство срещу тази болест, което да не е общо за всички растения“²⁶⁸.

По-конкретни препоръки Комисети прави за напитките. На първо място споменава виното и обяснява, че сардинските и френските лекари („от първия до последния“) установяват полезността му както в превенцията, така и в лечението на скорбута. Понеже главният лекар смята, че студът и влагата също допринасят за разболяването от болестта, одобрява и пиенето на сгряващи напитки като чай, кафе, греяно вино и, в малки количества, ракия, но предупреждава, че опитът опровергава ползата от бирата, коняка и рома²⁶⁹.

В този трактат Комисети все пак смекчава тона си по отношение на цитрусите и напитките, съдържащи цитрусов сок, а и сякаш донякъде даже ги одобрява. В него на една от страниците пише, че подобни питиета „имат изключителна слава, която ние смятаме за много заслужена“, на следващата страница обаче – „не можем да определим докъде се простират качествата на лимоните и портокалите срещу скорбута, но трябва да сме благодарни на ста-

²⁶⁶ Cit. by: *Ibidem*, p. 118.

²⁶⁷ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbuto. *GMM*, VI, no. 49, 6 Dec. 1858, p. 387.

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 386. Киселото зеле и картофите съдържат значимо количество витамин С, така че всъщност имат такива достойнства.

²⁶⁹ *Ibidem*, VI, no. 50, 13 Dec. 1858, pp. 393–395.

ранията на правителството [...] да достави и подари от тях на нашите болници в Крим²⁷⁰. Комисети цитира няколко похвали за тяхната ефективност от съчинения на чуждестранни автори, но не става ясно дали самият той ги препоръчва или само ги споменава за сведение на читателя. Текстът създава впечатлението, че главният лекар остава не съвсем убеден в ефективността на това лекарство, но все пак я допуска и/или не иска открито да противоречи на взетото от командването решение за раздаването му на войниците²⁷¹.

Напитката, която в крайна сметка получават сардинските бойци, има следният състав: 60 ml лимонов сок, 30 ml ром, 30 ml вода и 10 g захар²⁷². Тя се раздава всеки ден на всеки войник, но само за около месец и половина – от средата на февруари до края на март 1856 г.²⁷³ Понеже идеята ѝ явно е да служи като превантивна мярка, а не като специфично лекарство, и понеже изглежда, че качеството ѝ е по-ниско от това на британските питиета, болните от скорбут в СЕК се възстановяват много бавно и за мнозина лечението се състои във връщане обратно в родината²⁷⁴.

В СЕК има и лекари, които, за разлика от Комисети, недвусмислено оценяват положително напитката с лимонов сок. Д-р Теста категорично отбелязва, че нейните „здравословни ефекти“ не могат да бъдат отречени, но я споменава само като едно от обстоятелствата и лекарствата, допринесли за овладяването на скорбута в СЕК. Освен това изглежда, че не приписва ефективността ѝ точно на лимоновия сок, защото я нарича само „кисела напитка [...] с ром и захар, много хвалена от англичаните“²⁷⁵. Съдържанието на доклада на д-р Дзаватаро също води до заключението, че сардинските лекари не оценяват цитрусовите плодове или соковете им като изключително или извънредно ефективно средство за борба с болестта²⁷⁶.

²⁷⁰ *Ibidem*, pp. 393–394.

²⁷¹ С много ласкави думи Комисети описва вземането на това решение: „... но веднага щом скорбутът се разпространи до значима степен, господин главнокомандващият, комуто не убягваше нищо, което можеше да се окаже полезно за нашия войник, направи нужните разпоредби, за да се разпространява ежедневно известно количество от такъв свеж сок, смесен с ром, захар и вода в приятни пропорции“ (*Ibidem*, p. 394).

²⁷² *Ibidem*, p. 393, n. 1.

²⁷³ TESTA, Paolo. Relazione..., *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78; MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, pp. 250–251.

²⁷⁴ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, pp. 112–113. Манфреди пише: „... подобни напитки се раздаваха на нашите, но изглежда, че английската [напитка] е била по-ефикасна; сигурно и по-скъпа“ (MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 245).

²⁷⁵ TESTA, Paolo. Relazione... *GMM*, V, no. 10, 9 March 1857, p. 78.

²⁷⁶ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, pp. 112–113.

Въпреки тези мнения, изглежда, че сардинците бързо усвояват положителният опит на британците с лечението на скорбута. Освен раздаването на напитки за войниците в Крим, за периода на плаването им обратно към Италия след края на войната е предвидено, по разпореждане на главния интендант Дела Ровере, на всеки от корабите да има „оцет и лимонов сок в пропорция 500 литра за всеки 1000 души“²⁷⁷. Една година по-късно, през 1857 г., е издадена серия от наредби, които много подробно постановяват какви лекарства и продукти трябва да има на борда си всеки кораб от сардинския флот. В една от тях пише, че плавателните съдове трябва да разполагат с „количество, пропорционално на предполагаемата продължителност на плаването, както от картофи, така и от портокали и лимони, чиято ефективност при моряшките болести, особено при скорбута, вече е установена“²⁷⁸. За отбелязване е, че оцет (с право) вече не се споменава. От документа не става ясно кой точно е авторът на тези изисквания, но той носи подписа на бившият главнокомандващ на СЕК Алфонсо Ла Мармора, който след войната отново поема Министерството на армията и флота. Възможно е именно той, след като се уверява в ефективността против скорбута на напитките с цитрусов сок, да издейства въвеждането на подобна мярка във флота.

В крайна сметка в Кримската кампания, според статистиката на Комисети, в болниците на СЕК в Крим поради скорбут постъпват 901 души, от които умират 12. Според сведенията на главния интендант Дела Ровере бройката на починалите е 43 души и тази цифра е по-правдоподобна, защото в този извор са взети предвид и починалите извън Крим, а повечето от болните от скорбут са превозени оттам на Босфора. Поради това смъртността, която посочва Комисети – 1,33%, трябва да се приеме за може би тройно или четворно по-ниска от реалната. Въпреки това от статистическите данни може да се заключи, че поради действията на сардинското командване, което осигурява напитки с цитрусов сок, и на военномедицинския корпус, който предписва връщането на по-тежко поразените войници в Италия, тази болест е ограничена и не взема много жертви.

ТИФ И ТИФОИДНИ ТРЕСКИ

Хронологически последната болест, която сериозно поражавя СЕК, е тифът. Трябва да се има предвид, че с този термин се обозначават няколко заболявания и в тогавашната сардинска медицина се водят спорове как точно е

²⁷⁷ Cit. by: RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'armata sarda...*, p. 70.

²⁷⁸ *Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria*. Vol. 2. Francesco FRESCHI (ed.). Torino: G. Favale e Comp., 1858, p. 902.

правилно да се използва, но изглежда, че сардинските лекари, говорейки за „истински тиф“ или „лагерен тиф“, имат предвид това, което в наше време се нарича епидемичен тиф²⁷⁹. Той се среща в СЕК спорадично още от началото на кампанията, но случаите на болни от него зачестяват през февруари 1856 г.

В доклада на д-р Джудичи много кратко и съдържателно са описани стандартните разбирания на тогавашната медицинска наука за произхода на тифа:

Причини – Струпване – Терзания – Усилия – Начин на хранене. – Всички автори смятат, че една от най-ефективните причини, предизвикващи развитието на лагерния тиф, е струпването на много военни в тесни, ниски и влажни места, и разваленият въздух, който се диша там. Душевните терзания (основно носталгията), усилията и лошото хранене са след това²⁸⁰.

Както личи от откъса, това са същите „болестотворни влияния“, които се срещат и във връзка с другите болести и бяха разгледани по-горе, като за най-директно действащи във връзка с тифа са посочени миазмите от струпани натясно хора.

Комисти обаче има по-различни разбирания, които обяснява подробно през 1859 г. Той пише, че не е напълно съгласен с повечето патолози в твърдението им, че струпването и миазмите са причините за тифа. Теорията на главния лекар на СЕК е, че те не могат да доведат до разболяване от болестта, но все пак допринасят индиректно за това по два начина – първо, предразполагат към заболяване от скорбут и второ, правят тифа предаваем²⁸¹.

Още в доклада си от 1857 г. Комисети загатва, че тези две болести са „потенциално свързани заедно“ (*virtualmente insieme collegate*)²⁸². В съчинението си за тифа от 1859 г. пояснява какво има предвид, излагайки следната курioзна теория: „Когато организмът дълго време е измъчван от причините за скорбута [...], вече има със себе си патогенната причина за тифа. Така че не-предаденият случай на тиф повтаря своето произхождение от скорбута“²⁸³. С други думи, според главния лекар на СЕК тифът е болест – усложнение на

²⁷⁹ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 171. „Причини, симптоми, естество, лечение и дори името, с което се наричат – всичко е объркано, всичко е спорно“, оплаква се през 1859 г. Комисети във връзка с тифа (COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa, *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 68).

²⁸⁰ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁸¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, pp. 84–85.

²⁸² COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, p. 18. За това споменава и в съчинението си за скорбута: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Dello scorbutto. *GMM*, VI, no. 42, 18 Oct. 1858, p. 334.

скорбута, която замърсеният въздух (миазмите) превръща в предаваема сама по себе си.

Както Комисети сам признава, тази теория не е популярна сред съвременниците му и дори издателят на съчинението му учтиво споменава в бележка под линия на първата страница, че не е съгласен с „почти всички идеи за тази болест“, изложени от автора²⁸⁴. Въпреки това потенциална връзка между скорбута и тифа подозират и други сардински лекари, защото подобни, макар и не толкова категорични, идеи се срещат и в други извори²⁸⁵.

Въпреки различните теории за причините за болестта, сардинските лекари са единодушни (или поне не оспорват), че тя е „заразна“ или „предаваема“²⁸⁶. Опитът им в Крим с тифа, за разлика от този с холерата, затвърждава тази им убеденост, понеже санитарите и други лица, имащи контакт с болните, също се разболяват. „Каква разлика между тези примери и *относителната* невредимост на хората, които полагаха грижи за болните от холера!“ – отбелязва д-р Джудичи²⁸⁷. Както личи от приведените по-горе цитати, Комисети подозира, че заразяването става чрез миазмите, но в другите доклади не са изказани мнения по този въпрос. В същия период обаче военната медицина допуска това да се случва и при директен контакт или допир до болен²⁸⁸.

И в двата случая, за да се спре разпространението на тифа, е нужно страдащите от него да бъдат изолирани и сардинските лекари предприемат такива мерки. В резултат на това болестта е ограничена и според израза на Комисети, „не се разпространи извън болниците“²⁸⁹. Освен това се практикуват множество хигиенни мерки – бараките се проветряват, мият, белосват с обикновена или хлорна вар и опушват с изпарения от хлор или сяра, завивките се перат с пепелива вода, болните се разреждат и се поддържа чистотата на дрехите им, доколкото е възможно²⁹⁰. Поради тифа е въведена и карантина при връщането

²⁸³ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 85.

²⁸⁴ *Ibidem*, p. 65, n. 1.

²⁸⁵ ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 14, 6 Apr. 1857, p. 113; Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, VII, no. 8, 21 Feb. 1857, p. 59.

²⁸⁶ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 88; ZAVATTARO, Angelo. Relazione... *GMM*, V, no. 15, 13 Apr. 1857, pp. 115–116; GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁸⁷ GIUDICI, Vittorio. Relazione... *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁸⁸ Lettera del signor Baudens, medico ispettore, sul tifo di Crimea. *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857, p. 335.

²⁸⁹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, p. 18.

²⁹⁰ *Ibidem*.

на СЕК в Сардинското кралство (за здравите – пет дни, за болните – според случая)²⁹¹. Всъщност причинителят на тифа е бактерия, която се пренася основно от въшките, така че поддържането на чистотата и изолирането на болните действително помага значително за ограничаването на болестта²⁹².

Колкото до лечението, то е „съвсем просто“ според изказа на д-р Дзаватаро. Той обикновено дава на болните хининов сулфат („не като лекарство против периодична треска, а като антисептик“) и по препоръка на началника си д-р Калб, подсладена вода с лайка. При няколко пациенти прилага и лекарства, причиняващи мехури по краката и ръцете им²⁹³. Д-р Джудичи допълва списъка със следните лекарства и лечения: леки разхлабителни; вода с лимонов сок и лед; бульон; вино (особено хвалено от доктора); прилагане на синапена лапа по ръцете и краката с цел предизвикване на ревулсия; кръвопускане от ръката или, чрез пиявици, от главата²⁹⁴. Комисети, в съответствие с разбиранията си за произхода на болестта, отбелязва, че мерките, предприемани „срещу скорбутната кахесия, подхождаха отлично също и за тифа“²⁹⁵.

В сардинската медицина от тази епоха актуален въпрос е дали тифът и тифоидната треска са различни заболявания. Тази последна болест, по-известна в наше време като коремен тиф, действително е различна от епидемичния тиф и се предизвиква от друга бактерия, пренасяна обикновено при битови контакти или чрез храната и водата²⁹⁶. Поради сходните си симптоми двете биват бъркани през XIX в.²⁹⁷

Главният лекар я смята за отделна болест, но пише, че етиологията ѝ е „непоносима смесица от обикновени и специални причини, която не изразява нищо друго, освен несигурността и объркването, в които се намира науката“²⁹⁸. Това е нивото на военната медицина в годините на Кримската война – медицинският инспектор на френската армия в Крим Люсиен Бодан твърди същото²⁹⁹.

²⁹¹ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 260.

²⁹² *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 5, с. 548.

²⁹³ ZAVATTARO, Angelo. *Relazione...* *GMM*, V, no. 15, 13 Apr. 1857, p. 116.

²⁹⁴ GIUDICI, Vittorio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 22, 1 June 1857, p. 172.

²⁹⁵ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Relazione...* *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, p. 18.

²⁹⁶ *Малая медицинская энциклопедия*. Т. 1, с. 288.

²⁹⁷ Тя се бърка и с други заболявания. Показателна е следната случка, която Бонвиларе записва в дневника си под датата 28 юли 1855 г.: „Нашият доктор Бигати, който е лекар не на шега, опитва да обясни разликата между повтарящите се на три дена трески и тифоидните. Не успява, защото и той не я знае добре. Аз мисля така, както и моите приятели офицери“ (BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Op. cit.*, p. 67).

²⁹⁸ COMISSETTI, Giovanni Antonio. *Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa*, p. 86.

Може би поради тази обърканост на тогавашната наука в общите доклади на сардинските лекарите тифоидната треска не се разглежда и не се описва лечението ѝ. За него обаче може да се съди по два отчета, посветени специално на тази болест, на началника на една от трите сардински военни болници в Йеникьой д-р Раймондо Калб. От тях личи, че то е в общи линии същото като при тифа, но интересно допълнение е препоръката на лекаря болните да пият кафе, „което с право се счита за много приятен за небцето дезинфектант“, и да пушат (явно поради същото съображение)³⁰⁰.

Според статистиката на Комисети общо поради тиф и тифоидна треска само в сардинските болници в Крим постъпват 647 души, от които умират 184. Според отчетите на Ла Мармора и на Дела Ровере общият брой починали поради тях за цялата кампания е значително по-голям – съответно 322 и 388 души. Голямата разлика със статистиката на Комисети трябва да се дължи на факта, че много от болните от тиф биват местени от Крим на Босфора и някои от тях умират там. Поради това смъртността, която посочва Комисети – 28%, трябва да се приеме за по-ниска от действителната и тифът и тифоидните трески да се считат за втората по смъртоносност група от болести след холерата. Въпреки това поради адекватните хигиенни и карантинни мерки, предприети от военномедицинския корпус, разпространението на тифа и тифоидните трески е ограничено.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Главният лекар на Сардинския експедиционен корпус в Крим споделя типичната за XIX в. вяра в обществения и научния прогрес и очаква, че в медицината „фаталните замъци, създадени от предразсъдъци и страх“, ще бъдат разрушени като „кулите на феодализма“³⁰¹. В съответствие с духа на времето сардинските военни лекари се опитват да проверят и ако е нужно, да преоценят теоретичните постижения на съвременната спрямо тях наука, с които са добре запознати³⁰². Те ги съпоставят с резултатите от опита и наблюденията, които сами извършват по време на Кримската кампания, и така дават своя принос за бързото развитие на науката, което е толкова характерен белег за времето им. За съжаление, голямата медицинска революция, която Комисети

²⁹⁹ Lettera del signor Baudens, medico ispettore, sul tifo di Crimea. *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857, p. 335. Трудът му е препечатван в сардинския вестник по военна медицина. Самият Бодан умира от тиф през 1857 г. в Париж.

³⁰⁰ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, VII, no. 8, 21 Feb. 1857, p. 60.

³⁰¹ COMISSETTI, Giovanni Antonio. Annotazioni sulle febbri tifoidi d'Europa. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIII, Vol. 36, Fasc. N. 18–30 Sept. 1859, p. 89.

³⁰² Това личи от многото цитирания на чуждестранни автори в разгледаните извори, особено в трудовете на Комисети.

очаква, идва чак в последните десетилетия на XIX в., поради което в годините на Кримската война сардинската медицина в много отношения все още е на нивото на предишните няколко века.

Макар че в научната общност набират популярност някои нови идеи за произхода и разпространението на болестите (за бактериите като причинители, за индиректното им предаване посредством заразени обекти, за значението на дефицита на определени хранителни вещества), военните лекари в СЕК остават под влиянието на старата миазматична теория и свързват появата на и разболяването от много от болестите с „развален“ или „лош“ въздух.

Това разбиране се оказва най-фатално за сардинската армия в Крим при сблъска ѝ с холерата през лятото на 1855 г. Във връзка с тази болест контаджонизмът (теорията за пренасянето на заразата посредством „специфично начало“ при директен или индиректен контакт с болен) не е популярен сред военните лекари и те смятат за неин причинител и носител атмосферата. Опитът в сардинските болници сякаш потвърждава теориите на епидемистите и инфекционистите (противниците на контаджонистите). Поради това са взети мерки като проветряване на жилищата и раздаване на войниците на вълнени дрехи, но не и пречистване на замърсената вода – реалният преносител на холерния вибрион. Резултатът е, че в СЕК поради холера умират ок. 1340 души – над половината от общите жертви за цялата кампания. Огромната част от тези смъртни случаи е в първите седмици на кампанията – период на логистична криза за армията, за който допринасят маневрите на сардинската дипломация и зловещото потъване на парахода „Крез“, натоварен с провизии и материали.

Освен миазмите, сардинските лекари смятат за болестотворни и редица други „влияния“ като вариациите в температурата, влажността на въздуха, душевните терзания, струпването на хора на малка площ и др. Дълготрайното действие на тези фактори върху организма може според тях да доведе до разболяването от редица болести, наричани „лагерни заболявания“. Към тях обикновено биват причислявани треските, диарията, дизентерията, скорбута и тифа, но някои лекари смятат, че същите „влияния“ важат и за холерата. „Лошата храна“ също по най-общ начин се счита за болестотворна, но не се разбира достатъчно добре ролята ѝ при заболявания, причинени (както вече е известно) от дефицита на конкретни хранителни вещества, като кокошата слепота и скорбута. Поради това недостатъчно разграничаване в етиологията и епидемиологията на заболяванията в писанията на сардинските лекари може да се прочете например, че причините за толкова различни болести, като дизентерията, скорбута и тифа, са сходни или даже едни и същи.

Подобна липса на диференциация има и в предписваните от сардинските лекари лечения. Показателно е мнението на директора на една от сардинските военни болници д-р Калб, според когото тифът, тифоидните и други трески, скорбутът и холерата са „принадлежащи към едно семейство, защото когато са лечими, [медицинското] изкуство успява да ги победи с почти едни и същи лекове“³⁰³. Действително в тогавашната медицина почти няма специфични лекарства и вместо тях се предписват няколко обичайни лекарства за симптомите, комбинирани обикновено с тонизиращи или „успокояващи“ напитки и „добра храна“. Предприеманото при холерата лечение е особено разнообразно и неефективно.

Комисети вижда качествено различие между „модерните“ лекари и „пропитите от хуморалната доктрина“ техни колеги от XVIII в., но и в това отношение разликите не са твърде големи. В СЕК за различни болести се предписват типични за тази доктрина лечения като даване на разхлабителни лекарства и такива, предизвикващи повръщане или потене, както и кръвопускане. Последната практика бива критикувана в разгледаните наративни извори, което е свидетелство за критичния дух на времето, но прилагането ѝ остава широко, както свидетелстват статистическите извори.

Забележим напредък спрямо миналите векове обаче се наблюдава в лечуването на треските чрез хининови препарати и в превенцията на скорбута чрез напитки, съдържащи цитрусов сок. Последната мярка не е оценена особено високо от главния лекар, който остава в плен на теориите на тогавашната медицина и най-вече на френската. Необремененият от тях главнокомандващ генерал Ла Мармора обаче забелязва ефективността на тези напитки в британската армия и разпорежда да се набавят такива и за СЕК. През 1857 г. наличието на цитруси по корабите на сардинския флот става задължително, която мярка вероятно е резултат от опита на армията с превенцията на скорбут в Крим през 1856 г.

Резултатът от леченията е, че при болните от трески и скорбут смъртността е ниска (около или под 5%) и жертвите на тези болести са малко в сравнение с общия брой на участниците в СЕК. При други заболявания леченията дават много по-лош резултат, като смъртността при холерата е ок. 45%, а при видовете тиф – вероятно над 30%.

³⁰³ Relazione delle conferenze scientifiche. *GMM*, VII, no. 8, 21 Feb. 1857, p. 62, n. 1.

За загубите на сардинската армия в Кримската война може да се направи следната равностетка: в експедиционния корпус участват общо ок. 21 500 души³⁰⁴, от които умират ок. 2300. От тях убитите при военни действия са само ок. 35 души (общо ок. 30 души на бойното поле при река Чорная на 16 август 1855 г. и след това в болниците поради получени рани, както и четирима в окопите пред Севастопол на 8 септември с.г.)³⁰⁵. Следователно в хода на кам-

панията СЕК губи ок. 10 – 11% от състава си, от които загуби само ок. 1% са в резултат от воюване с руснаците, а огромната част от останалите ок. 99% от загиналите – вследствие на болести.

Фиг. 7. Костница, построена през 1882 г. в италианското военно гробище в Крим. Снимка от началото на XX в. В средата на века сградата е унищожена. (ПАРСКИЙ, Дмитрий. Севастополь и памятники его обороны. Изд. второе. Одесса, 1903, с. 196. Онлайн. Налично на: <https://www.prilib.ru/item/815424>. [Посетено на 2025-05-13].

³⁰⁴ Тази цифра привежда Ериес на основата на архивни данни от сардинското Министерство на войната (HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 62). Според договорите Сардинското кралство се задължава да предостави 15-хилядна армия в Крим, но явно с изпратените поради загубите подкрепления, с моряците от сардинския флот, снабдяващ тази армия, и с персонала в Йеникьой общият брой на всички участници в СЕК достига ок. 21 500 души.

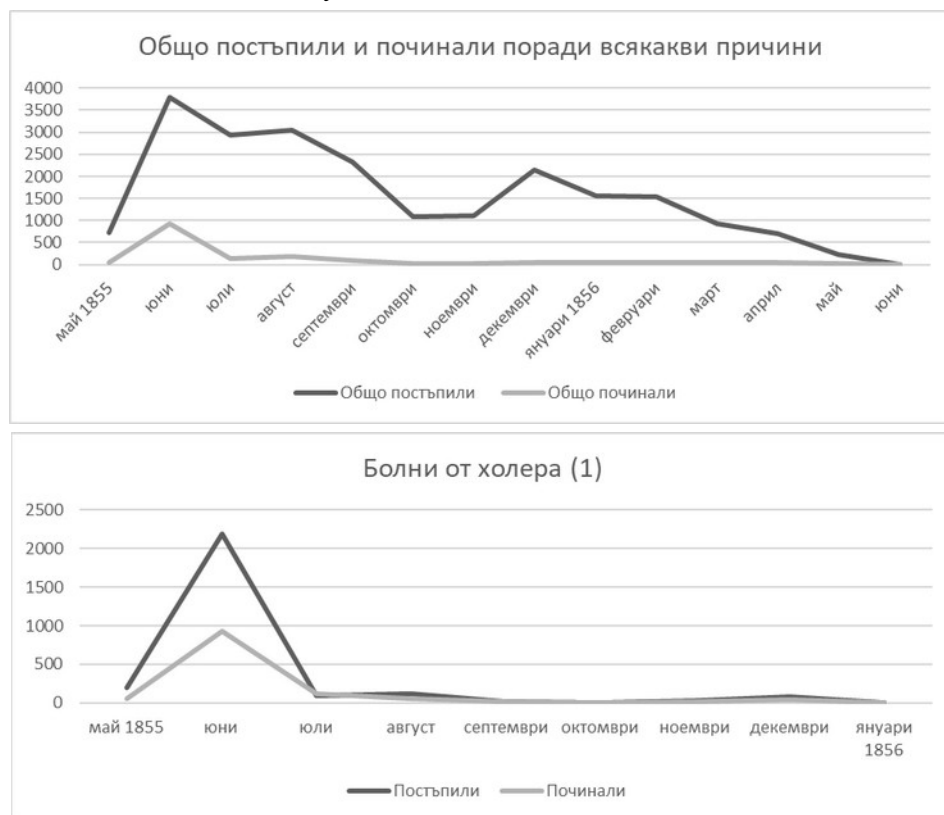
³⁰⁵ MANFREDI, Cristoforo. *Op. cit.*, p. 179, 202; HEYRIÈS, Hubert. *Op. cit.*, p. 62.

* * *

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

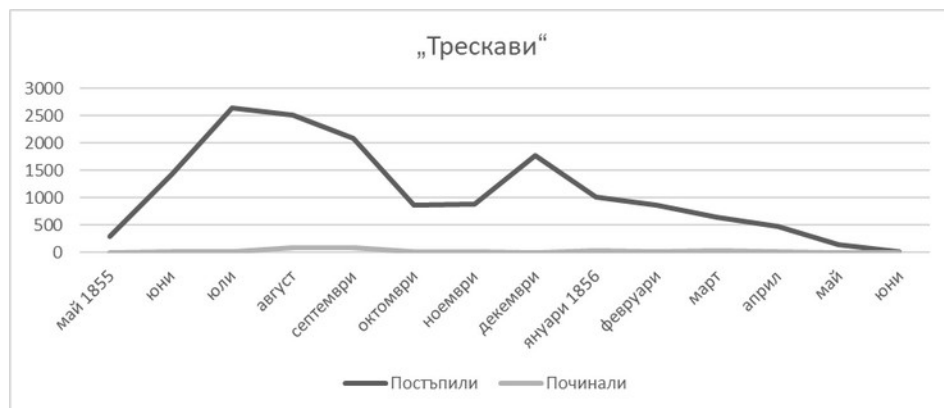
ДАННИ ОТ СТАТИСТИКАТА НА
Д-Р ДЖОВАНИ КОМИСЕТИ, ГЛАВЕН ЛЕКАР
НА САРДИНСКИЯ ЕКСПЕДИЦИОНЕН КОРПУС В КРИМ³⁰⁶

Представените тук данни обхващат промените в числеността на пациентите в сардинските военни болници в Крим месец по месец. За болниците на Босфора главният лекар не предоставя толкова подробна разбивка, но в отделна таблица дава обобщените данни, че там постъпват 6620 души (повечето от които превозени там от кримските болници), от които умират 446 души. Общо във всички сардински болници за целия период на кампанията според Комисети починалите са 2181 души

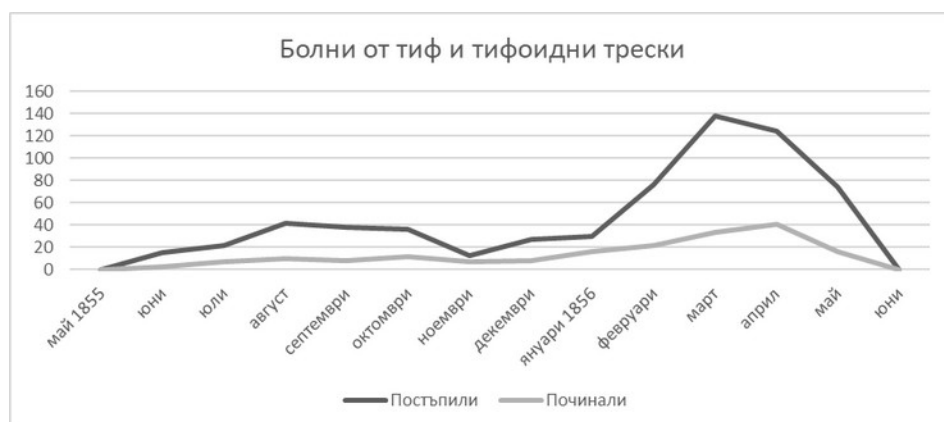

(1) След януари 1856 г. в статистиката няма повече постъпили или починали от холера.

³⁰⁶ Данните са от таблицата у: COMISSETTI, Giovanni Antonio. Relazione... *GMM*, V, no. 3, 19 Jan. 1857, pp. 20–21.

(2) Период на раздаване на напитката с лимонов сок

* * *

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

КРАТКИ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ, ОТПРАВЕНИ КЪМ КАПИТАНИТЕ
НА КОРАБИ, КОИТО АКОСТИРАТ В ИЛИ СА СЕ НАСОЧИЛИ
КЪМ СТАПЕЛИ ИЛИ ПРИСТАНИЩА, КЪДЕТО ГОСПОДСТВА
CHOLERA-MORBUS³⁰⁷

ПЪРВО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Признаци, предвестници на cholera-morbus*. – Рядко се случва холерата да нападне някого изведнъж, без той от известно време или от няколко дена и поне от няколко часа преди пристъпа да е имал вече някое необичайно стомашно разстройство или диария. Диарията, която е един от постоянните признаци, предвестници на холерата, повечето пъти се понася без дразнене и болка; въпреки това този симптом е винаги много важен и често от съдържането му зависи по-нататъшното избавяне от болестта.

Капитанът на кораба, на местата, където cholera-morbus се е разпространила, ще трябва всеки ден внимателно да се информира дали някой от екипажа е засегнат от стомашно разстройство или от диария. Ако това се случи, да се погрижи веднага да бъде положен на легло и да бъде поддържан топъл; ако понижаването на телесната температура започне да стане осезаемо, да разпреди да се сложат бутилки с топла вода на краката, топли завивки и покривала върху областта на стомаха, топли напитки като отвара от лайка или чай. Ако диарията е прекомерна, помага също и даването на няколко капки лаудан³⁰⁸ на всеки два часа, докато диарията не спре. Трябва обаче да се обърне внимание, че лауданът, и изобщо всички медикаменти опии в голямата част от случаите бяха признати за вредни, особено при злоупотреба с тях, и че нерядко, вместо запичащи лекарства и опии, за отслабването и спирането на диарията помага прилагането на пиявици около ануса.

ВТОРО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Симптоми на cholera-morbus и защита от тях*. – Поразеният от cholera-morbus демонстрира следните характерни признаци: повръщане и изпражнения на червата с течни изпражнения от белезникава кръв, подобни на оризова вода, спазми в областта на стомаха, гадене, диария, мраморностудени кожа и език, крайна слабост, крампи на краката и ръцете, синкав цвят на тези места и около очите, почти неосезаем пулс.

³⁰⁷ Превод по: *Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria*. Vol. 2. Francesco FRESCHI (ed.). Torino: G. Favale e Comp., 1858, p. 926–928.

³⁰⁸ Лаудан – опиумна тинктура.

Предприетите мерки при първия пристъп на холерата ще са толкова по-ефикасни, колкото са по-навременни. Болният бързо да бъде сложен на легло и да му се осигурят хубави вълнени завивки и топли напитки от цветове на липа и лайка за повишаване на изпотяването. Бързо да се извършат от най-здравите лица на екипажа сухи разтривки на краката и ръцете с ленени платна или с относително твърди четчици. Да не се правят разтривки с ароматни масла или със спирт, понеже те, изпарявайки се, причиняват охлаждане.

Разтривките трябва да бъдат комбинирани с топли напитки като чай или отвара от лайка, за да се повиши потенето, след което обикновено следва спокоен възстановителен сън. След тези помощни процедури болният трябва да бъде нахранен с надробен хляб и питателни бульони, подсилени с няколко лъжици вино.

Ако болният изпитва в областта на стомаха силни спазми, там се прилагат топли каши, включително със синап, или чувалчета с претоплена пепел, или топли тухли, които могат да се сменят, когато изстинат; може и да се сложат бутилки или тикви, пълни с топла вода, под стъпалата или между краката.

ТРЕТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Нужда от медицинска помощ в местата, където корабите спират.* – Ако холерата нападне някого на борда, докато корабът е спрял на рейд или в пристанище, веднага да бъде посетен от лекар и да се има предвид, че и един час забавяне може да доведе до смърт.

ЧЕТВЪРТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Начин на хранене и пиене на екипажите, подложени на епидемичното влияние на cholera-morbus.* – Да се избягват всякакви плодове, зеленчуци и колбаси, вредни са стридите, омарите, раците и всякакви видове ракообразни. Най-здравословните храни са добре изпеченият хляб, оризът, тестените изделия и хубавите картофи; по-подходящи са твърдите, отколкото течните храни, също прясното волско и овнешко месо.

Горещо се препоръчва на капитаните да внушат на екипажите си да се въздържат от всякакви ексцесии в пиенето и добре да се пазят от употребата на спиртни напитки. Пияниците и пиячите на спиртни напитки биват поразявани повече от болестта и обикновено загиват поради нея. Киселата бира е вредна, мръсната вода от някои реки и извори може да се окаже също толкова пагубна.

ПЕТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Предпазни мерки срещу холерата.* – Макар и да не могат да се приемат точни предпазни мерки срещу cholera-morbus, във всеки случай наблюденията показват, че по-трудно биват нападани от холерата или в по-малка опасност са тези, които са смели, умерени и които

избягват, колкото и задълженията или професията им да го изискват, внезапните атмосферни промени и спазват лична чистота.

Корабите с добри хигиенни условия обикновено остават незасегнати.

Уплахата причинява огромни нещастия сама по себе си, а душевното спокойствие е силна защита; така че трябва да се избягват гневът, ужасът, твърде големите удоволствия. Умереността е ефективно средство за предпазване от болестите; извършващите ексцесии от всякакъв вид почти със сигурност рискуват да бъдат атакувани от холерата.

Също и излагането на влиянието на студа и влагата прави тялото по лесно за поразяване; това предразположение е по-голямо, ако тялото е топло и потно.

На моряците се препоръчва като много полезна предпазна мярка да държат увит около тялото си голям фланелен пояс, който да покрива кръста, стомаха и корема; и да сменят, колкото бързо могат да го направят, дрехите, които носят, ако са мокри, със сухи.

Моряците не трябва през нощта да остават на сушата: има много случаи на моряци, останали на гуляи по кръчми на сушата, на разсъмване загиват за няколко часа поради холера.

ШЕСТО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Предпазни мерки, които да се предприемат на корабите, за да се попречи на развиването на cholera-morbus.* – Холерата, смъртоносна и сама по себе си, взема повече жертви сред хората, които живеят и прекарват време в мръсотия. Чистотата на кораба и постоянното проветряване в долните му части са най-добрата защита срещу cholera-morbus.

Частта на плавателния съд, предназначена за храната на моряците, често да бъде почиствана и белосвана. Трябва бързо да се изнасят урината и всякакви други мръсотии. Люковете, винаги когато времето го позволява, да стоят отворени, за да има въздухът свободен достъп до вътрешността на кораба. Да се направи така, че постоянно да се изпразва мръсната вода от най-долната част на кораба, понеже опитът е показал, че когато там има замърсена вода, по-често има случаи на болести на борда.

Да се пръскат често с хлорна вар (което вещество може лесно и на съвсем ниска цена да се намери във всяка бакалница) стаите на капитана и всяка друга вътрешна част на кораба, предназначена за моряците.

Вещите, с които са си служили болните, преди да бъдат използвани отново, да се потапят в морска вода за 24 часа. Мястото, където е бил болен човек, трябва да се дезинфектира или с хлорна вар, или с азотна киселина, за да се унищожи всяко вредно изпарение, останало прилепнало там.

СЕДМО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ – *Задължение на капитаните на кораби*. – Всеки капитан на кораб има задължението да използва всички средства, които са по силите му, за да запази здравето на екипажите и да ги предпази от болестта в местата на акостиране, където тя господства в спорадична или епидемична форма.

Така че те се предупреждават да спазват настоящите инструкции, за чието изпълнение, при завръщането им в Кралските държави³⁰⁹, строго ще им се търси отчет.

Генуа, 26 ноември 1853 г.

Директорът на Отдела по морско здравеопазване

Д-р А.[нджело] Бо

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

АЛАБИНЪ, Петр. *Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854–56 и 1877–78 годах. Часть III – Защита Севастополя (1854–1856)*. Москва: И. Н. Кушкерева и Ко., 1892. Онлайн. Налично на: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9027-ch-3-zaschita-sevastopolya-1854-1856-m-1892>. [Посетено на 2025-05-13].

КРЪСТЕВ, Любомир. *Войната на Палмерстън. Великобритания, Кримската война и балансът на силите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022. ISBN 9789540756196.

Малая медицинская энциклопедия. В 6-ти томах. Т. 6. Валентин ПОКРОВСКИЙ (ред.). Москва: Советская энциклопедия, 1991.

От черната смърт до холерата. Борбата срещу епидемиите в историческа перспектива XIV–XIX в. Албена СИМОВА; Анелия СТОЯНОВА; Любомир КРЪСТЕВ (състав.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023. ISBN 9789540756370.

ПАРСКИЙ, Дмитрий. *Севастополь и памятники его обороны*. Изд. второе. Одесса, 1903. Онлайн. Налично на: <https://www.prilib.ru/item/815424>. [Посетено на 2025-05-13].

³⁰⁹ в Кралските държави – в Сардинското кралство.

Учебник по очни болести за студенти по медицина и дентална медицина. Христина ГРУПЧЕВА (ред.). Варна: Стено, 2010. ISBN 978-954-449-497-1.

AA. VV. *Dizionario dei termini di medicina, chirurgia, veterinaria, farmacia, storia naturale, botanica, fisica, chimica, ecc.* Napoli: Tip. di Francesco del Vecchio, 1842. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Dizionario_dei termini_di_medicina_chiru/yn4QAQAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

AA. VV. *Il Piemonte tra I grandi d'Europa. Sebastopoli. La Guerra di Crimea*. Torino: Museo nazionale di Artiglieria, 1997.

ACKERKNECHT, Erwin H. Anticontagionism between 1821 and 1867. The Fielding H. Garrison Lecture. *International Journal of Epidemiology*, Vol. 38, Issue 1, February 2009, pp. 7–20. DOI: 10.1093/ije/dyn254.

ALABIN", Petr. Chetyre voyny. Pokhodnyya zapiski v" 1849, 1853, 1854–56 i 1877–78 godakh". Chast' III – Zashchita Sevastopolya (1854–1856). Moskva: I. N. Kuskerev" i Ko., 1892. Onlayn. Nalichno na: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9027-ch-3-zaschita-sevastopolya-1854-1856-m-1892>. [Poseteno na 2025-05-13].

ALES, Stefano. *Dall'Armata sarda all'Esercito italiano (1843–1861)*. Roma: SME Ufficio Storico, 2011. ISBN 9788896260265.

ANDREUCCI, Ottavio. *Cenni storici sul colera asiatico*. Firenze: La Soc. Tipografica sulle Logge del Grano, 1855. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Cenni_storici_sul_colera_asiatico/C14-AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

BARZILAI, Cesare. *Il Colera. Manuale ad uso di ogni classe di persone*. Venezia, Tip. di Gio. Cecchini, 1855. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Il_colera_manuale_ad_uso_di_ogni_classe/Oa0yGd-aOW4C?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

BAUDENS, Lucien. *La guerre de Crimée. Les campements les abris, les ambulances, les hopitaux etc., etc.* Paris. Michel Lévy frères, Libraires–éditeurs, 1858. Online. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30405843>. [viewed 2025-05-13].

BAUMGART, Winfried. *The Crimean War: 1853–1856. Second Edition*. London: Bloomsbury Academic, 2020.

BLAKISTON, Noel. Il naufragio del Croesus, 1855. In: *Atti del XXXV Congresso di storia del Risorgimento italiano*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1959.

BOLLEA, Luigi. Camillo Cavour e il coléra del 1854–1855. Documenti inediti. *Bollettino storico-bibliografico subalpino*, Anno XVI (1911), Fascicolo IV, pp. 257–285. Online. Available from: https://clavisbct.comperio.it/iss_articles/2156.pdf. [viewed 2025-05-13].

BONVILLARET, Giuseppe Francesco Ceresa di. *Diario della campagna di Crimea Dal 1° aprile 1855 al 16 giugno 1856*. Torino–Roma: L. Roux e C., 1894. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/_/xDwpAAAAIAAJ?

[hl=it&sa=X&ved=2ahUKEwiR2JbGqKGNAXo9QIHHZW0KI0Q7_IDegQIEBAC](https://www.google.bg/books/edition/Vocabolario_della_lingua_italiana_compil/3mWWZcr7oqwC?hl=it&gbpv=0).
[viewed 2025-05-13].

BORGATTI, Mariano. *Storia dell'Arma del genio, Vol. 1 (Dalle origini al 1914)*. Roma: Rivista d'artiglieria e genio, 1928. Online. Available from: https://issuu.com/rivista.militare1/docs/storia_dell_arma_del_genio_voll-testo. [viewed 2024-05-02].

BOTTI, Ferruccio. *La logistica dell'esercito italiano (1831–1981)*. Vol. 1 – I servizi logistici dell'esercito piemontese (1831–1861). Roma: SME – Ufficio storico, 1991.

CARPENTER, Kenneth. *The History of Scurvy and Vitamin C*. New York: Cambridge University Press, 1986.

CASARINI, Arturo. *La medicina militare nella legenda e nella storia. Saggio storico sui servizi sanitari negli eserciti*. Roma: Giornale di medicina militare, 1929. Online. Available from: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/medicina-militare-nella-storia-testo>. [viewed 2025-05-13].

CAVOUR, Camillo. *Epistolario*. Vol. 12. Firenze: Olschki, 1990.

150 anni dalla Guerra di Crimea 1855–2005. Il Vicino Oriente ieri e oggi. Atti del convegno. Cherasco. Edoardo Gautier di CONFIEGNO; Bruno TARICCIO (eds.). 22 ottobre 2005 – Palazzo Comunale. Edizioni Città di Cherasco, 2008.

CORDIÉ, Carlo. Un piemontese in Crimea: il dott. Michele Gabri (Lettere inedite del 1855–1856). In: *Rivista di storia, arte, archeologia per le province di Alessandria e Asti*. Annata LXXIV, 1965, Quaderno unico.

Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria. Vol. 2. Francesco FRESCHI (ed.). Torino: G. Favale e Comp., 1858.

FACINI, Giacomo. *Gigalata sul cholera e malattie affini*. Padova: Prem. stab. di Pietro Prosperini, 1861.

FANFANI, Pietro. *Vocabolario della lingua italiana. Vol. I – A-I*. Firenze, Felice Le Monnier, 1855. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Vocabolario_della_lingua_italiana_compil/3mWWZcr7oqwC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

FOURNIER, Jean-Michel; QUILICI, Marie-Laure. Choléra. *La Presse Médicale*, 2007, 36, no. 4, pp. 727–739. DOI: 10.1016/j.lpm.2006.11.029.

FRITH, John. Syphilis – Its Early History and Treatment Until Penicillin, and the Debate on its Origins. In: *Journal of Military and Veterans' Health*. Vol. 20, no. 4 (Nov. 2012), pp. 49–58. Online. Available from: <https://jmvh.org/article/syphilis-its-early-history-and-treatment-until-penicillin-and-the-debate-on-its-origins/>. [viewed 2025-05-13].

GALLETTI, Giuseppe; TROMPEO, Paolo. *Atti del Parlamento Subalpino*. Sessione del 1855–56, Vol. III.

Gazzetta del popolo. Torino, 1855. Online. Available from: <https://www.giornalidelpiemonte.it/edizionitesta.php?testata=La%20Gazzetta%20del%20Popolo>. [viewed 2025-05-13].

Gazzetta piemontese. Torino, 1855. Online. Available from: <https://archive.org/search?query=subject%3A%22Gazzetta+piemontese%22>. [viewed 2025-05-13].

Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino. Torino, 1859–1860. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Giornale_della_R_Accademia_medico_chirur/w-Z7tYiMnSUC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-04-03].

Giornale di medicina militare del Corpo sanitario dell'Armata sarda [GMM]. Torino, 1854–1859. Online. Available from: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/medicina-militare-volume-4-testo-low>. [viewed 2024-05-12].

GIUDICI, Vittorio. Relazione intorno alle malattie osservate ed all'andamento del Servizio Sanitario nella Campagna d'Oriente del Dott. Vittorio Giudici, medico di reggimento addetto ai cavalleggeri di Novara. *GMM*, V, no. 19, 11 May 1857, p. 151.

HEYRIÈS, Hubert. Les problèmes de santé du corps expéditionnaire piémontais en Crimée. *Revue Historique des Armées*, no. 214, 1999, pp. 55–64. DOI: <https://doi.org/10.3406/rharm.1999.4804>.

International Encyclopedia of Public Health. Second Edition. 7 Vols. Stella QUAH (ed.). Canada: Elsevier, 2017.

Italia e popolo. Genova, 1855. Online. Available from: https://bibliotecadigitale.regione.liguria.it/opacbdl/opaclib?fieldaccess:3=Dc_identifier%3A13%3AAnocheck&db=solr_bdl&select_db=solr_bdl&fieldstruct:3=ricerca.parole_tutte%3A%40and%40&nentries=10&fieldval:3=TO00186546&from=1&resultForward=opac%2Fbdl%2Ffull.jsp&searchForm=opac%2Fbdl%2Favanzata.jsp&do_cmd=search_show_cmd&fname=bib.piece.year&solr_group_facet=false&refine=131:!TO00186546!;!TO00186546!;!Periodico. [viewed 2025-04-05].

KRASTEV, Lyubomir. *Voynata na Palmerstan. Velikobritania, Krimskata voyna i balansat na silite*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2022. ISBN 9789540756196.

La guerra e la pace: dalle “Memorie” inedite di un soldato dell'Indipendenza italiana. Piero CAZZOLA (ed.). In: *Studi Piemontesi*, March 1988, vol. 17, fasc. 1.

La Maga. Genova, 1854–1855. Online. Available from: <https://caricatura.sns.it/indici.php?indice=testata&&voce=La%20Maga&&count=1015>. [viewed 2025-05-01].

LA TORRE, Anna; LUSIGNANI, Maura. Nursing in the Sardinian-Piedmontese Army during the Crimean War. *Professioni Infermieristiche*, 2013, vol. 66, Oct.–Dec., no. 4, pp. 237–242. DOI: 10.7429/pi.2013.664237.

Le relazioni diplomatiche fra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna. III Serie: 1848–1860. Vol. 5. Federico CURATO (ed.). Roma: Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, 1968.

Le relazioni diplomatiche tra la Gran Bretagna e il Regno di Sardegna dal 1852–1856. Il carteggio diplomatico di Sir James Hudson. 2 Vols. Federico CURATO (ed.). Torino: ILTE, 1956.

Lettera del signor Baudens, medico ispettore, sul tifo di Crimea. *GMM*, V, no. 42, 19 Oct. 1857.

Lettere dalla Crimea 1855–1856. Ettore Bertolè VIALE; Umberto LEVRA (ed.). Torino: Carocci, 2006. ISBN 88-430-3886-9.

Lettere d'un ufficiale italiano dalla Crimea (1855–1856). Andrea ROTINGO; Guido BUSTICO (ed.). *Il Risorgimento Italiano. Rivista Storica*, II, no. 5–6, Spt. – Dec. 1909.

MACKENZIE, William. *Practical Treatise on the Diseases of the Eye*. London: Longman, Rees, Orme Brown & Green, 1830. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/A_Practical_Treatise_on_the_Diseases_of_rhI1AQAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

Malaya meditsinskaya entsiklopediya. V 6-ti tomakh. POKROVSKIY, Valentin (red.). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1991.

MANAYRA, Paolo. Su la meningite cerebro-spinale. *GMM*, VI, no. 41, 11 Oct. 1858, p. 323, n. 1.

MANFREDI, Cristoforo. *La spedizione sarda in Crimea nel 1855–56*. Roma: Enrico Voghera, 1896. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_sarda_in_Crimea_nel_1855_5/BTF8AAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

NOLFO, Ennio di. *Europa e Italia nel 1855–1856*. Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1967.

OHBA, Norio; OHBA, Ayako. Nyctalopia and hemeralopia: the current usage trend in the literature. *British Journal of Ophthalmology*, 2006 Dec.; 90, no. 12, pp. 1548–1549. DOI: 10.1136/bjo.2006.097519.

Ot chernata smart do holerata. Borbata sreshtu epidemiite v istoricheska perspektiva XIV–XIX v. Albenia SIMOVA; Anelia STOYANOVA; Lyubomir KRASSTEV (sastav.). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2023, s. 126–127. ISBN 9789540756370.

Rapporto sull'opuscolo intitolato: La vérité sur le Choléra-morbus, ecc., del dott. Fremaux, ecc. *Giornale della Reale Accademia medico-chirurgica di Torino*, XIV, Vol. 39, Fasc. no. 21, 15 Nov. 1860, pp. 300–309.

PARSKIY, Dmitriy. *Sevastopol' i pamyatniki yego oborony*. Izd. vtoroye. Odessa, 1903. Onlayn. Nalichno na: <https://www.prilib.ru/item/815424>. [Poseteno na 2025-05-13].

Per la storia dell'alleanza e della campagna di Crimea 1853–1856. Lettere e documenti. Mario degli ALBERTI (ed.). In: *Biblioteca di storia italiana recente (1800–1870)*. Vol. 4. Torino: Fratelli Bocca, 1910.

REVEL, Genova di. *La spedizione di Crimea. Ricordi di un commissario militare del re*. Milano: Fratelli Dumolard, 1891. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Dal_1847_al_1855/qXVBAAAAIAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

RICCI, Agostino. *In Crimea*. Torino: Roux Frassati e C., 1896. Online. Available from: <https://archive.org/details/RicciInCrimea/mode/2up>. [viewed 2025-05-13].

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.347-420>RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. L'alimentazione nella spedizione dell'esercito sardo in Crimea (1855–56). *Rivista di storia della farmacia*, Anno XXXIII, no. 1 (Apr. 2016), pp. 9–21. Online. Available from: https://assets.unifarco.it/museo/it/Assets/riviste/documenti/RivFarm_Apr_2016_Rubiola.pdf. [viewed 2025-05-13].

RUBIOLA, Carlo; MAGNELLI, Valeria. *L'Armata sarda in Crimea. Sanità e alimentazione (1855–1856)*. Roma: Arcane, 2018. ISBN 978-88-255-1620-3.

SAINT-PIERRE, Alessandro di. *La spedizione di Crimea. Spigolature nel diario di un ufficiale superiore piemontese*. Firenze: Tip. Cellini, 1892. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/La_spedizione_di_Crimea/5w9BAAAAAYAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

TESTA, Paolo. Relazione sopra il Servizio Sanitare Militare nella 2^a Divisione del Corpo d'Armata Sarda di Spedizione in Oriente, del Medico Divisionale di 2^a classe, Dott. Cav. Testa. *GMM*, V, no. 10, 10 March 1857, p. 76.

TIMERMANS, Giuseppe. *Sulle epidemie choleroe degli Stati Sardi*. Torino: Tip. di Martinengo F. e comp., 1857. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Sulle_epidemie_choleroe_degli_Stati_sar/Y_RCAQAAMAAJ?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

TOGNOTTI, Eugenia. *Il mostro asiatico. Storia del colera in Italia*. Bari: Laterza, 2000. ISBN 88-420-6056-9.

Uchebnik po ochni bolesti za studenti po meditsina i dentalna meditsina. Hristina GRUPCHEVA (red.). Varna: Steno, 2010. ISBN 978-954-449-497-1.

WELLER, Carl. Trattato teorico e pratico delle malattie degli occhi. Vol. 2. Livorno, Tipografia Vignozzi, 1833. Online. Available from: https://www.google.bg/books/edition/Trattato_teorico_e_pratico_delle_malatti/kDwXsEuzY6cC?hl=it&gbpv=0. [viewed 2025-05-13].

ZAVATTARO, Angelo. Relazione del dottore Angelo Zavattaro sul servizio da lui prestato durante la campagna d'Oriente 1855–56. *GMM*, V, no. 13, 30 March 1857, p. 100.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

DISEASES IN THE SARDINIAN EXPEDITIONARY
CORPS IN CRIMEA (1855 – 1856)

ASSIST. HRISTO STAYKOV, PHD CANDIDATE

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0009-0006-8271-776X>

 hstaykov@clio.uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.347-420>

 Received 2025-05-18; reviewed 2025-05-28; accepted 2025-07-25; published online 2025-11-25

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The study examines the difficulties of the Sardinian Expeditionary Corps in Crimea, related to the various diseases that afflicted this military unit during its participation in the Crimean War. The course and scale of these diseases in the army, the understanding of Sardinian doctors about their nature and the treatments applied are investigated. Various sources are used, but the research is mostly based on a number of previously unused materials published in the 1850s in the “Journal of Military Medicine of the Sardinian Army Medical Corps”. It is concluded that in some respects the Sardinian military medicine from the time of the Crimean War remained at the level of previous centuries. On the other hand, significant progress was made in the treatment and prevention of some diseases, and some new ideas about the origin and spread of diseases were causing fierce debates in the scientific community. The statistical data on mortality and the number of victims of various diseases in the Sardinian Expeditionary Corps is also examined.

Keywords: Crimean war, Kingdom of Sardinia, diseases, cholera, typhus, scurvy, military medicine.

ОТЗИВИ
ГСУ-ИФ, 108 (2025), 1, 421-424

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ПРОФЕСОР ЛЮДМИЛ ГЕТОВ НА 90 ГОДИНИ

ПРОФ. Д. Н. КОСТАДИН РАБАДЖИЕВ

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0000-0002-5278-026X>

k.rabadjiev@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.421-424>

Получено 2025-10-13; прието 2025-10-14; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Анотация. Професор Людмил Гетов е сред онези редки личности, които съчетават учен, ръководител и човек с изключителна нравственост. В дългогодишната си кариера – като ръководител на Катедрата по археология (1976 – 1993) и декан на Историческия факултет на Софийския университет (1983 – 1984; 1989 – 1993) – той проявява мъдрост, умереност и уважение към другите, които древните гърци наричаха софронисмос. Като преподавател остава обаятелен лектор, търпелив наставник и вдъхновяващ пример за поколения археолози и историци. Неговите ученици пазят спомена за внимателния учител, който умееше да изслушва, насърчава и задава въпроса: „Всъщност няма ли все пак да го напишеш?“. Изследванията му върху тракийските погребални практики и амфорните печати от Кабиле свидетелстват за научна прецизност и широко мислене. Спокойствието, доброжелателността и човешката му почтеност остават неговият най-ярък белег.

Ключови думи: Людмил Гетов, юбилей.

* * *

Един от нас, някак си неочаквано навлезе в библейска възраст и признавам си, че броят на годините му първо ме смути, после си дадох сметка, че повече

от половината време го познавам, първо – като учител, после – ръководител, колега, а винаги и приятел. Но не към дълголетието бих искал да насоча вниманието на четящите. Колкото и възвишен да е човек в неговото социално битие, той си остава биологичен механизъм, подвластен на дребни неудачи и по-сериозни срывове. Думата ми тук е за достойнството да бъдеш човек, винаги, не само когато е видимо за будната общественост, но и ако стореното добро остава скрито и неocenено. Трудно дело е да ръководиш общността с етичност и благоразумие, с въздържание дори когато другите не са прави и се случва да платиш сметката за чужди недомислици. Всичко това древните елини са нарекли *софронисмос* и са го противопоставили на *хюбрис*, на горделивостта и арогантното незачитане на другия.

А професор Людмил Гетов се е доказал в това поприще. Съдбата му е отредила да ръководи хора и неговите действия са добре видени и запомнени, и като дългогодишен Ръководител на Катедрата по археология (1976 – 1993), и като Декан на Исторически факултет (1983 – 1984; 1989 – 1993).

Това се допълва от ролята му на Учител, на знаещ, който е готов да сподели наученото, но с много търпение към нетърпеливите, с мълчание към многословните и подкрепа за търсещите. Обаятелен лектор в аудиториите на Софийския университет, той е оставил ярък спомен дори и в тези от колегията, които не са имали щастието и късмета да бъдат археолози. Напътствал ме е в първата ми студентска творба, а в годините всяко мое начинание е започвало след въпроса му: „Всъщност няма ли все пак да го напишеш?“. Бил е ръководител на магистърските тези и дисертации на много понастоящем утвърдени колеги и уважителното им чувство до днес разкрива умението му да изяви най-доброто от учениците си.

Тук и ролята му на изследовател – на терена сред могили и гробници в Казанлъшко, в античния град Кабиле, но и кабинетен учен с двата си доктората, които бележат ясни етапи в живота му, но и в развитието на родната археология – проучването върху погребалните практики на траките в първите векове на новата ера и на богатата колекция от амфорни печати от Кабиле, ни разкриват скрупулъзност към детайла и мащабен поглед, но не извън границите на постижимата интерпретация.

Така и до днес – спокоен и уравновесен, с доброжелателна насмешка към отминалото и оттенъци на меланхолия, която мъдростта носи на хората, когато ги спохожда...

На многая лета!

*Варна, 1976 г. Професор Людмил Гетов
в двора на Археологическия музей*
Източник: личен архив.

*Кабиле. Професор Людмил Гетов
на терен*
Източник: личен архив.

*Созопол, 2007 г. Професор Людмил Гетов заедно с колеги,
участници в международна конференция*
Източник: личен архив.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

THE NINETIETH ANNIVERSARY OF
PROFESSOR LYUDMIL GETOV

PROF. KOSTADIN RABADZHIEV, DSC

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

<https://orcid.org/0000-0002-5278-026X>

k.rabadjiev@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.421-424>

Received 2025-10-13; accepted 2025-10-14; published online 2025-11-25

The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. Professor Lyudmil Getov is among those rare individuals who embody the scholar, the leader, and the man of integrity in equal measure. Throughout his long career – as Head of the Department of Archaeology (1976 – 1993) and Dean of the Faculty of History at Sofia University (1983 – 1984; 1989 – 1993) – he has exemplified wisdom, moderation, and respect for others, the qualities the ancient Greeks called *sōphrosynē*. As a teacher, he remains a captivating lecturer, a patient mentor, and an inspiring example to generations of archaeologists and historians. His students remember him as the attentive guide who would gently ask, “Well, aren’t you going to write it after all?” His research on Thracian burial practices and the amphora stamps from Kabile demonstrates both scholarly precision and intellectual breadth. His calm demeanor, kindness, and moral integrity remain his most enduring legacy.

Keywords: Lyudmil Getov, anniversary.

ОТЗИВИ
ГСУ-ИФ, 108 (2025), 1, 425-432

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

ЕДИН РАЗЛИЧЕН ПОГЛЕД ВЪРХУ
СЪБИТИЯТА ПРЕЗ 1923 – 1924 Г.

ВЕСЕЛИН ЯНЧЕВ. „АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД
И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ.
СЕПТЕМВРИ 1923 ГОДИНА. ПРОВАЛЪТ
НА ЕДНО ПОРЪЧАНО ВЪСТАНИЕ“

ДОЦ. Д-Р ВЛАДИМИР СТАНЕВ

🏛 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632>

✉ vgeorgievs@uni-sofia.bg

🌐 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.425-432>

📅 Получено 2025-04-27; прието 2025-04-30; публикувано онлайн 2025-11-25

📄 Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Анотация. Отзив за монографията на проф. д.н. Веселин Янчев „Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година. Провалът на едно поръчано въстание“, публикувана от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2023. ISBN 978-954-07-5641-7. ISBN (Online) 978-954-07-5642-4. Изследването на проф. Янчев проследява начините, по които армията участва в опазването на обществения ред през бурната за България 1923 г. Тогава, по заповед на Коминтерна в Москва, българските комунисти подемат едно неподготвено, ненужно и предварително обречено на провал надигане срещу властта. Военните, които са призвани по Конституция да пазят мира в страната, се намесват – къде успешно, къде не толкова. На

използваните от тях методи, на резултатите, които постигат, е посветена тази книга. В нея е обърнато сериозно внимание на въпроса: Дали властта може да си позволи да действа, нарушавайки законите? Кой преценява дали това е необходимо? Не на последно място, в монографията са развенчани множество митове относно Септемврийското въстание, които са дълбоко залегнали в българската историография. Целенасочено героизирано в научната и художествената литература, същото събитие придобива съвсем различен облик на страниците на това забележително изследване.

Ключови думи: България, обществен ред, армия, Септемврийско въстание, Коминтерн.

* * *

Събитията, случили се през септември 1923 г. (наречени от някои „Септемврийско въстание“, а от други – „Септемврийски метеж“), продължават да вълнуват българската общественост. За жалост, доскоро нямаше модерно изследване по този въпрос. Това принуждаваше историците да се облягат предимно на една книга на Димитър Косев, видяла „бял свят“ през далечната 1954 г. и преиздадена през 1973 г. Освен че е морално остаряла, тя е и методологически компрометирана, тъй като авторът очевидно е напасвал фактите според предварително изградената си теза. Но и в онези времена не е имало друг начин да се пише...

Вече разполагаме с ново, стъпващо на богата архивна документация изследване по темата. Това е монографията на професор Веселин Янчев „Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година. Провалът на едно поръчано въстание“. Особено радостно е, че книгата излиза от печатницата на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“.

Не бива да забравяме, че това не е изследване, посветено само и изцяло на Септемврийското въстание. В поредица от монографии професор Янчев проследява последователно ролята на армията и нормативното регламентиране на нейното действие в моменти, които застрашават обществения ред. В конкретния случай той по неизбежност е бил принуден да проучва как държавата използва войската в ситуация на въоръжено надигане в част от територията на страната. Това обаче се оказва голям късмет за историците, тъй като на автора му се е наложило да анализира не просто самото Септемврийско въстание, но и неговата предистория, т.е. целия обществен и партиен живот в България към 1923 г. В резултат – пред нас има сериозно научно изследване, в което, дискусирани от времето, са разкрити процесите, протичащи в българското общество след Първата световна война.

Докато до този момент в българската историография целенасочено събитията от есента на 1923 г. са разглеждани през гледната точка на самите въстаници, сега за пръв път това се прави през призмата на държавните институции. И този нов поглед предизвиква огромен контраст между изводите и заключенията на проф. Янчев и наложените с десетилетия преднамерени твърдения.

Още преди 1989 г. сред историците тихомълком се е шушукало, че Септемврийското въстание е поръчано отвън. Но сега вече имаме напълно аргументирано и подплатено с многобройни архивни данни потвърждение.

Третият интернационал, известен още като Коминтерн, налага почти силово идеята за въстание в България, което не е изненадващо – в края на краищата неговата цел е да разпалва световна революция. Дори и в Москва да не са убедени в успеха на проектираното надигане в България, за ръководството на Коминтерна е важно да надделее над своя секция – Българската комунистическа партия (БКП), чрез което да даде ясен сигнал за ръководната си роля относно другите комунистически партии по света.

По много интересен начин в монографията е показано как българските комунисти за сравнително кратко време – между юни и август 1923 г., от отхвърляне (базиращо се на трезва преценка за положението в страната и за шансовете си за успех) на нареждането на Москва за вдигане на въоръжено въстание преминават към пълно подчинение на заповедите на Коминтерна. Това се забелязва най-вече при хора като Васил Коларов и Георги Димитров, които рязко променят позициите си и напълно възприемат внушенията на Москва.

Двамата застават начело на проектираното въстание, но нямат стройно изграден военен план, нямат и време за сериозна подготовка, не разполагат с информация на колко души и оръжие може да се разчита. Те така и не отговарят на въпроса: Как ще се действа след евентуалната победа на въстанието? Ако правителството на Цанков бъде свалено, какво следва по-нататък? Това са сериозни неща, защото е пределно ясно, че съседните страни няма да оставят в България да управлява комунистически режим. Може би и заради това водачите на въстанието предварително са си осигурили път за бягство в чужбина, изоставяйки своите обикновени последователи на произвола на съдбата.

В изследването, въз основата на неизползвани досега документи, детайлно са проследени ходът на въстаническите действия и отпорът на правителствените сили. Много балансирано са представени операциите на армията, като не са спестени направените от нейното ръководство грешки. Не е пренебрегнат и въпросът за допуснатия на места произвол от страна на правителствените сили.

Няма как да не се обърне внимание на нещо съществено. Пропагандната машина преди и особено след 1944 г. целенасочено сътворява легендата за хиляди убити през септември – октомври 1923 г. На базата на сериозни проучвания проф. Янчев посочва конкретни цифри за загиналите, които са в пъти по-малки от досегашните до голяма степен фриволни твърдения.

Не е трудно да се досети човек как сталинистите в България ще реагират на този труд. Вече заваляха напълно предвидими обвинения в казионност, поръчковост и дори криптофашизъм, каквото и да означава последното. Това не е особена изненада – така тези хора ще посрещнат всичко, което не съвпада с техните захаросани представи за някакво епохално и героично въстание. Откровеното изоставяне на добрия тон, а и на академичния такъв, е показателно. Подобни до известна степен истерични изрази демонстрират как сталинистите не са в състояние да приемат мнение, различно от своето, още повече разминаващо се с официалните през тоталитарния режим аксиоматични тези. Трудно е да се води смислен разговор с такива хора, а понякога е направо безплодно. Те предпочитат да прибегват към негативни квалификации, като споменатите по-горе. Това е и най-силното им и единствено оръжие, а не научните аргументи.

Но няма нужда да обръщаме прекалено внимание на сталинистите – те са отречени от Историята и обречени от Времето.

И все пак кое предизвиква тяхната негативна реакция? Това са добре аргументираните заключения на проф. Янчев, не само от това изследване, в резултат на което на множество дълголетни митове е нанесен фатален удар. Нека разгледаме някои от тях.

Мит № 1. Гражданската война в България е започнала през 1918 г. с Войнишкото въстание, което имало политическа насоченост и идеология.

Това е доста удобна теза за всички, които искат да „изперат“ действията на БКП, оправдавайки ги със спиралата на насилието – „те така, и ние така“. Първо, има доста изисквания към термина „гражданска война“, който трябва да отговаря на определени условия. Но действително има някаква форма на граждански конфликт и при него едни българи убиват други българи, което е ужасно. Някои изследователи приемат, че този конфликт започва с „Войнишкото въстание“, или „Войнишкия метеж“, а това означава едно и също събитие – български войници изоставят фронта. Техните действия са до известна степен разбираеми – в окопите те са зле снабдявани, виждат огромното количествено и материално преимущество на противника, свидетели са на поредния

неуспешен опит за национално обединение. И през септември 1918 г. някои напускат фронтовата линия. Това е хаотично и лишено от идеология движение – тези хора просто искат да си отидат по домовете, затова и се насочват към София – най-близкия и най-голям жп възел. Вярно е, че те са въоръжени, ядосани и със солиден боен опит. Едва намесата на Райко Даскалов на 27 септември и обявяването на т. нар. Радомирска република дава някаква идеологическа цел – да се смени държавният строй на България. Странното е, че в наши дни някои са склонни да оправдават това действие, което е опит за държавен преврат, но отхвърлят 9 юни 1923 г. Излиза, че когато „нашите“ го правят, то е нужно и революционно, но когато „другите“ правят същото – то вече е недопустимо и реакционно. Така ставаме свидетели на класически пример за двоен стандарт – би било редно всеки опит за държавен преврат да бъде отхвърлен и осъден.

Мит № 2. Заслужава внимание заявлението, че правителството на Цанков е нелегитимно, след като е дошло на власт чрез държавен преврат, от което следва, че е напълно допустима и въоръжената борба за неговото сваляне. Трудно е да се разбере възторгът на някои хора от Търновската конституция, след като е пределно ясно, че тя е на светлинни години от съвършенството. В нея има фундаментални пропуски и системни грешки. Но добра или лоша, тя е действащият основен закон към 9 юни 1923 г. В нейния чл. 12 е записано: *„Изпълнителната власт принадлежи на Княза; всичките органи на тая власт действуватъ от негово име и под негов върховен надзор“*. А чл. 152 постановява: *„Министрите се назначаватъ и уволняватъ от Княза“*. (След Независимостта от 1908 г. – от Царя.) Няма задължение последният да се съобрази с резултатите от парламентарните избори. Всъщност в Конституцията изобщо не се споменава за политически партии. Не изглежда твърде демократично, особено от днешна гледна точка, но така постановява основният закон. В тази ситуация не може да не възникнат въпросите: Издаден ли е на 9 юни указ на държавния глава за уволняване правителството на Александър Стамболийски? Има ли негов указ за назначаване на ново правителство начело с Александър Цанков? Отговорът и на двата въпроса е: „Да“. Оттук нататък всички приказки за някаква хипотетична нелегитимност на деветоюнската власт, което оправдава въоръжените усилия на българските комунисти срещу нея, могат да бъдат забравени...

Мит № 3. В Септемврийското въстание участвали много хора – колко не се уточнява, но някъде се прокрадва предполагаемото число 200 хиляди. Учудващо е, че хора с претенциите да са учени, прибегват до творчеството на Гео Милев в търсенето на аргумент. Той е поет, при това наистина добър, но

като такъв не търси историческа достоверност, а емоция. Затова и използва метафори, алегории, преувеличения. В този смисъл поемата „Септември“ може да се приеме като свидетелство за духа на епохата, но не и като достоверен исторически източник. Трудно е да се каже, какво е имал предвид Гео Милев с изрази „хиляди, маса, народ“. „Хиляди“ е нещо неясно – може да са две хиляди или 999 хиляди, все са хиляди, но разликата е огромна. „Маса“ е още по-неопределено, а „народ“ вече е съвсем съмнително. Благодарение на проф. Янчев вече знаем колко са жертвите на въстаниците – 873 души (Заедно с тези на властта, които никой в историографията преди 1989 г. „не брои и за хора“, общо загиналите през въстанието са 1400.). Всеки живот е ценен, но просто не е възможно въстаниците да са наброявали 200 хил., защото при този миниатюрен процент на жертвите от тяхна страна, те щяха да са победили, и то още през първия ден. Ако се базираме на легендите за кърваво потушаване на въстанието, може да се предположи, че загиват 50% от въстаниците. В такъв случай те трябва да са общо 1750 души. Дори и да приемем, че загиват само 10% от всички въстанали (което обаче компрометира тезата за върлуващия „зловещ бял терор“), те ще станат близо 9000. Това просто няма как да е „народът“. По това време в рамките на България живеят 5,5 млн. души. Излиза, че въстаниците са 0,06 процента от цялото население и няма как да претендират, че представляват целия народ. Да не говорим, че срещу тях застават българи, които са неизменна част от същия този народ...

Мит № 4. В началото на своето съществуване Коминтернът няма нищо общо със съветското правителство. Това абсурдно твърдение може да предизвика единствено усмивки у хората, които са запознати само бегло с историята на XX век. Но дори и да е вярно, това не променя с нищо очевидния факт, че въстанието е поръчано и заповядано от Москва.

Професор Янчев убедително проследява пълната съветизация на БКП, която от легална партия, ориентирана към парламентарни изяви и участие в избори, в рамките на малко над една година се трансформира в ограничено ядро от привърженици на терористични действия. Вярно, за това допринася и фактът, че властта я поставя извън закона. Дори поражението на Септемврийското въстание не може да промени нищо в мисленето на ръководството на БКП, опитите за запазване на някакъв здрав разум са пренебрегнати, а неадекватните настоявания на Коминтерна за курс към повторно въстание са приети безкритично.

В заключение – въз основата на богатата изворова база професор Веселин Янчев е съумял да анализира задълбочено и обективно една тема, а именно

събитията от септември – октомври 1923 г., както и последвалата година, които са създали травма в няколко поколения българи и са начертали трайни разделителни линии в българското общество. Въпреки немалкия си обем (пет глави, общо 490 страници) и сложната тематика, книгата се чете леко и с интерес. Без съмнение, тази монография е фундаментален принос към изследването и разбирането на българската история и ще окаже силно влияние върху бъдещите изследвания по темата, направени от следващите поколения учени.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

ЯНЧЕВ, Веселин. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година. Провалът на едно поръчано въстание*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023. ISBN 978-954-07-5641-7. ISBN (Online) 978-954-07-5642-4.

YANCHEV, Veselin. *Armiya, obshtestven red i vatreshna sigurnost. Septemvri 1923 godina. Provalat na edno porachano vastanie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2023. ISBN 978-954-07-5641-7. ISBN (Online) 978-954-07-5642-4.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

A DIFFERENT VIEW OF EVENTS IN 1923 – 1924.

VESELIN YANCHEV. “ARMY, PUBLIC ORDER
AND HOME SECURITY. SEPTEMBER 1923.
THE FAILURE OF AN ORDERED UPRISING”

ASSOC. PROF. VLADIMIR STANEV, PHD

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632>

 vgeorgievs@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.425-432>

 Received 2025-04-27; accepted 2025-04-30; published online 2025-11-25

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. Review of the monograph by Prof. Dr. Veselin Yanchev, *Army, Public Order and Home Security. September 1923. The Failure of an Ordered Uprising*, published by St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 2023. ISBN 978-954-07-5641-7. ISBN (Online) 978-954-07-5642-4. Professor Yanchev’s study traces the ways in which the army participated in maintaining public order during the turbulent year of 1923 in Bulgaria. At that time, following an order from the Comintern in Moscow, the Bulgarian communists launched an ill-prepared, unnecessary, and doomed uprising against the government. The military, constitutionally obliged to safeguard peace within the country, intervened – with varying degrees of success. This book is devoted to the methods they used and the results they achieved. It also raises a serious question: Can the authorities afford to act in violation of the law? And who determines whether such actions are justified? Finally, the monograph debunks numerous myths about the September Uprising that have long been embedded in Bulgarian historiography. Purposefully heroized in scholarly and literary works alike, this event takes on an entirely different appearance in the pages of this remarkable study.

Keywords: Bulgaria, public order, army, September Uprising, Comintern.

IN MEMORIAM
ГСУ-ИФ, 108 (2025), 1, 433-436

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

IN MEMORIAM:
ПРОФ. Д.И.Н. ГЕОРГИ НАУМОВ
(25 ФЕВРУАРИ 1933 – 28 ЯНУАРИ 2025)

ПРОФ. Д. Н. ЛЮБОМИР ОГНЯНОВ

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0009-0003-9283-8352>

l.ognyanov@yahoo.com

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.433-436>

Получено 2025-06-27; прието 2025-07-30; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повтарно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Анотация. Проф. д.и.н. Георги Наумов (1933 – 2025) е изтъкнат български историк и университетски преподавател в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Завършва специалност История през 1961 г., защитава докторска дисертация през 1968 г. и придобива степената „доктор на историческите науки“ през 1980 г. Ръководител на Катедрата по история на БКП (1982 – 1990) и декан на Историческия факултет (1984 – 1987). Основните му научни изследвания са посветени на политическата история на България между двете световни войни. Сред по-значимите му трудове се открояват *Работническата партия в България (1927 – 1939)* и *Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление*. Отличен е с орден „Кирил и Методий“ – II степен, и с юбилейния медал „100 години Софийски университет (1888 – 1988)“.

Ключови думи: Георги Наумов, In memoriam.

* * *

Проф. д.и.н. Георги Наумов
Източник: личен архив.

Роден е на 25 февруари 1933 г. в с. Вранино, Варненска област. Завършва специалност *История* в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1961 г. От 1961 до 1974 г. е асистент, от 1974 до 1981 г. – доцент, а от 1981 до 2001 г. – професор в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

През 1968 г. защитава докторска дисертация на тема: „Падането на Стговаристкия режим и установяването на Народноблоковата власт в България през 1931 г.“, а през 1980 г. получава научната степен „доктор на историческите науки“ за монографията „Работническата партия в България (1927 – 1939 г.)“.

От 1982 до 1990 г. е ръководител на Катедрата по история на БКП, а от 1984 до 1987 г. е декан на Историческия факултет при СУ „Св. Климент Охридски“.

Награден е с орден „Кирил и Методий“ – II степен, и с юбилейния медал „100 години Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (1888 – 1988)“.

През 1974 – 2001 г. чете курсовете: „История на БКП“, „Нова и най-нова история на България“ и „Българската социалдемокрация (1891 – 1948 г.)“.

Основните му научни трудове са:

Селското движение в България 1929 – 1934 г. София: Наука и изкуство, 1975.

Работническата партия в България (1927 – 1939). София: Партиздат, 1980.

Атенатът в катедралата „Света Неделя“ – 16 април 1925 г. София: Партиздат, 1989.

Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. София: ИФ-94, 2004.

Почива на 28 януари 2025 г.

* * *

ОСНОВНИ НАУЧНИ ТРУДОВЕ | KEY ACADEMIC WORKS

НАУМОВ, Георги. *Селското движение в България 1929 – 1934 г.* София: Наука и изкуство, 1975. OCLC 21218984.

НАУМОВ, Георги. *Работническата партия в България (1927 – 1939)*. София: Партиздат, 1980. OCLC 1518427282.

НАУМОВ, Георги. *Атенатът в катедралата „Света Неделя“ – 16 април 1925 г.* София: Партиздат, 1989. OCLC 21297182.

НАУМОВ, Георги. *Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление*. София: ИФ-94, 2004. ISBN 954-9058-96-4.

NAUMOV, Georgi. *Selskoto dvizhenie v Bulgaria 1929 – 1934 g.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1975. OCLC 21218984.

NAUMOV, Georgi. *Rabotnicheskata partiya v Bulgaria (1927 – 1939)*. Sofia: Partizdat, 1980. OCLC 1518427282.

NAUMOV, Georgi. *Atentatat v katedralata „Sveta Nedelya“ – 16 april 1925 g.* Sofia: Partizdat, 1989. OCLC 21297182.

NAUMOV, Georgi. *Aleksandar Tsankov i Andrey Lyapchev v politikata i darzhavното управление*. Sofia: IF-94, 2004. ISBN 954-9058-96-4.

IN MEMORIAM
GSU-IF, 108 (2025), 1, 433-436

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

IN MEMORIAM:
PROF. GEORGI NAUMOV, DSC
(25 FEBRUARY 1933 – 28 JANUARY 2025)

PROF. LYUBOMIR OGNANOV, DSC

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0009-0003-9283-8352>

 l.ognyanov@yahoo.com

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.433-436>

 Received 2025-06-27; accepted 2025-07-30; published online 2025-11-25

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>, which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. Prof. Georgi Naumov, D.Sc. (1933 – 2025) was a distinguished Bulgarian historian and long-time faculty member at Sofia University “St. Kliment Ohridski.” He graduated in History in 1961, defended his PhD dissertation in 1968, and obtained the degree of Doctor of Historical Sciences in 1980. From 1982 to 1990 he headed the Department of History of the Bulgarian Communist Party and served as Dean of the Faculty of History between 1984 and 1987. His research was primarily devoted to the political history of Bulgaria in the interwar period. Among his most notable works are *The Workers’ Party in Bulgaria (1927 – 1939)* and *Aleksandar Tsankov and Andrey Lyapchev in Politics and State Governance*. He was awarded the Order of “Cyril and Methodius,” Second Class, and the Jubilee Medal “100 Years Sofia University (1888 – 1988).”

Keywords: Georgi Naumov, In memoriam.

IN MEMORIAM
ГСУ-ИФ, 108 (2025), 1, 437-440

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 108, 2025

IN MEMORIAM:
ПРОФ. Д.И.Н. ПЕТЪР АНГЕЛОВ
(28 ДЕКЕМВРИ 1951 – 20 МАРТ 2025)

ПРОФ. Д-Р ГЕОРГИ Н. НИКОЛОВ
ДОЦ. Д-Р АНГЕЛ НИКОЛОВ

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България

<https://orcid.org/0000-0001-8066-7582> | <https://orcid.org/0000-0003-2908-7413>

gnikolov2@gmail.com | angelan@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.437-440>

Получено 2025-05-21; прието 2025-05-25; публикувано онлайн 2025-11-25

Авторът(ите), 2025 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. На 20 март 2025 г. ни напусна проф. д.и.н. Петър Ангелов – изтъкнат български медиевист, дългогодишен преподавател и ръководител на катедра „История на България“ при Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Той ще бъде запомнен като забележителен лектор, изключителен разказвач и учен с международен авторитет, чиито изследвания върху Българското и Византийското средновековие очертаха нови посоки в историческото познание. Сред основните му трудове се открояват монографиите: *Средновековна България и нейните съседи (дипломация и взаимни представи)*; *Слуховете в средновековна България*; *Страхът в средновековна България* и *Дипломатическа практика и церемониал в средновековна България*. Проф. Ангелов съчетаваше висока научна възискателност с човешка доброта, скромност и неподправен академичен дух. С делото си той остави трайна следа в българската историческа наука.

Ключови думи: Петър Ангелов, In memoriam.

* * *

*Brevis nobis vita data est, at memoria bene
redditae vitae sempiternal*

Катедрата „История на България“ в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ с огромна болка и тъга съобщи, че на 20 март 2025 г. почина нашият уважаван колега проф. д.и.н. Петър Ангелов¹. Винаги ще го помним като сладкодумен лектор и разказвач, аристократична личност, преподавател и учен от международна величина, който винаги се е стремил с огромно разбиране и уважение да подготви бъдещите поколения историци на Българското средновековие за дългото и трудно пътуване през сложни текстове, през непонятната игра на съвременни обстоятелства и условности. Неговата човешка непринуденост и волята му да встъпи в честен диалог го превърна в истински авторитет за широката общественост. Стотици негови студенти и десетки по-млади учени са били слушатели на неговите лекции и упражнения в Историческия факултет. Израснал в софийска фамилия, дала три поколения изявени български учени, Петър Ангелов остави своята забележима диря като историк на Българското средновековие. Нашата катедра му е особено благодарна за това, че той я ръководи в продължение на два мандата (1994 – 2003) във време, когато не беше никак лесно.

Проф. д.и.н. Петър Ангелов сред колеги
Източник: личен архив.

Научните търсения на проф. Ангелов бяха посветени на неорднерни теми от Българското и Византийското средновековие (образът на другия, страхът, слуховете, средновековната дипломация, церемониите). През последните години от живота си той публикува и няколко нови монографии (*Сред-*

¹ За проф. Петър Ангелов бе издаден специален сборник в негова чест – вж. *Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на проф. дин Петър Ангелов. Ангел НИКОЛОВ; Георги Н. НИКОЛОВ (състав.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013. ISBN 978-954-07-3454-5 (*Srednovekovniyat balgarin i „drugite“*. *Sbornik v chest na prof. din Petar Angelov*. Angel NIKOLOV; Georgi N. NIKOLOV (sastav.). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2013. ISBN 978-954-07-3454-5).

новековна България и нейните съседи (дипломация и взаимни представи) (2017); *Слуховете в средновековна България* (2019); *Страхът в средновековна България* (2021); *Дипломатическа практика и церемониал в средновековна България* (2025). Ценни са неговите научни приноси, посветени на българо-сръбските отношения през Средновековието, на личността на цар Самуил, на историята на средновековна София и др.

Петър Ангелов беше мащабна личност, учен с много познания и широка обща култура, излизаща далеч извън рамките на историческата му компетентност. Научните му постижения бяха съчетани с искрен патриотизъм, който следваше принципите за безкомпромисното търсене на историческата истина. Едновременно с това той остави следа със своята пословична незлобливост, ненаатрапчиво колегиално присъствие и удивителна човешка почтеност.

Вечна му памет! Сбогом, професоре! Сбогом, приятелю!

* * *

ОСНОВНИ НАУЧНИ ТРУДОВЕ | KEY ACADEMIC WORKS

АНГЕЛОВ, Петър. *Средновековна България и нейните съседи (дипломация и взаимни представи)*. София: Парадигма, 2017. ISBN 978-954-326-313-4.

АНГЕЛОВ, Петър. *Слуховете в средновековна България*. София: Полис, 2019. ISBN 978-954-796-081-7.

АНГЕЛОВ, Петър. *Страхът в средновековна България*. София: Полис, 2021. ISBN 978-954-796-088-6.

АНГЕЛОВ, Петър. *Дипломатическа практика и церемониал в средновековна България*. София: Парадигма, 2024. ISBN 978-954-326-551-0.

ANGELOV, Petar. *Srednovekovna Bulgaria i neynite sasedi (diplomatsiya i vzaimni predstavi)*. Sofia: Paradigma, 2017. ISBN 978-954-326-313-4.

ANGELOV, Petar. *Sluhovete v srednovekovna Bulgaria*. Sofia: Polis, 2019. ISBN 978-954-796-081-7.

ANGELOV, Petar. *Strahat v srednovekovna Bulgaria*. Sofia: Polis, 2021. ISBN 978-954-796-088-6.

ANGELOV, Petar. *Diplomaticheska praktika i tseremonial v srednovekovna Bulgaria*. Sofia: Paradigma, 2024. ISBN 978-954-326-551-0.

IN MEMORIAM
GSU-IF, 108 (2025), 1, 437-440

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 108, 2025

IN MEMORIAM:
PROF. PETAR ANGELOV, DSC
(28 DECEMBER 1951 – 20 MARCH 2025)

PROF. GEORGI N. NIKOLOV, PHD
ASSOC. PROF. ANGEL NIKOLOV, PHD

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tzar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0000-0001-8066-7582> | <https://orcid.org/0000-0003-2908-7413>

 gNIKOLOV2@gmail.com | angelan@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.108.437-440>

 Received 2025-05-21; accepted 2025-05-25; published online 2025-11-25

 The author(s), 2025. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. On 20 March 2025, Professor Petar Angelov, D.Sc., passed away – a distinguished Bulgarian medievalist, long-time lecturer, and former Head of the Department of Bulgarian History at Sofia University “St. Kliment Ohridski.” He will be remembered as a remarkable lecturer, a captivating storyteller, and a scholar of international stature whose research on Bulgarian and Byzantine medieval history opened new perspectives in the field. Among his major works are the monographs: *Medieval Bulgaria and Its Neighbours: Diplomacy and Mutual Perceptions*; *Rumours in Medieval Bulgaria*; *Fear in Medieval Bulgaria*, and *Diplomatic Practice and Ceremony in Medieval Bulgaria*. Professor Angelov combined scholarly rigor with human kindness, modesty, and genuine academic integrity. His legacy remains a lasting contribution to Bulgarian historical scholarship.

Keywords: Petar Angelov, In memoriam.

БЕЛЕЖКА ДО БИБЛИОТЕКАРЯ

Уважаеми колега,

РЕДАКЦИОННАТА КОЛЕГИЯ на ГСУ–ИФ изказва искрената си благодарност за подкрепата, която ни оказвате за включването на научното списание ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ – ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ в каталога на ВАШАТА БИБЛИОТЕКА. Непокколебимият Ви ангажимент за обогатяване на ресурсите, достъпни за академичната общност, е високо оценен; ние се радваме, че нашето издание намира място в колекциите на почитаемата ВАША БИБЛИОТЕКА. Това не само повишава видимостта на нашия ГОДИШНИК, но и служи като ценен ресурс за студенти, изследователи и преподаватели, които се стремят да проучат нови открития и перспективи за своите академични дирения.

Разбираме, че поддържането на разнообразна и изчерпателна библиотечна колекция изисква щателност и далновидност, и изразяваме благодарността си за непоколебимия Ви ангажимент да насърчавате развитието на обогатяваща и приобщаваща академична среда. Вашите усилия гарантират, че академичното общуване продължава да процъфтява, улеснявайки достъпа до знания, стимулиращи иновативното и критично мислене.

РЕДАКЦИОННАТА КОЛЕГИЯ на ГСУ–ИФ още веднъж изказва своята признателност за Вашата безценна помощ. За повече информация, моля, посетете страницата на ГСУ–ИФ (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>) или изпратете запитване на адрес gsu@clio.uni-sofia.bg.

NOTE TO THE LIBRARIAN

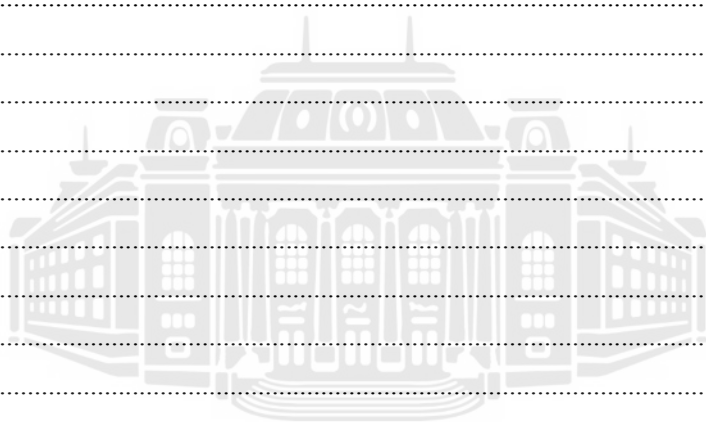
Respected colleague,

THE EDITORIAL BOARD of GSU–IF would like to express our sincere gratitude for your support in incorporating our academic journal, ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI” – FACULTY OF HISTORY, into your library catalog. Your unwavering commitment to enhancing the resources accessible to the academic community is highly valued, and we are delighted to have our work included in the collections of your esteemed LIBRARY. This addition not only enhances the visibility of our ANNUAL but also serves as a valuable resource for students, researchers, and faculty staff seeking to explore novel findings and perspectives for their academic endeavors.

We comprehend that the upkeep of a diverse and comprehensive library collection necessitates meticulousness and foresight, and we express our gratitude for your unwavering commitment to fostering an enriching and inclusive academic environment. Your efforts ensure that academic discourse continues to flourish, facilitating access to knowledge that stimulates innovative and critical thinking.

Once again, THE EDITORIAL BOARD of GSU–IF expresses our gratitude for your invaluable assistance. For more information, please visit our website (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>), or send us an email at gsu@clio.uni-sofia.bg.

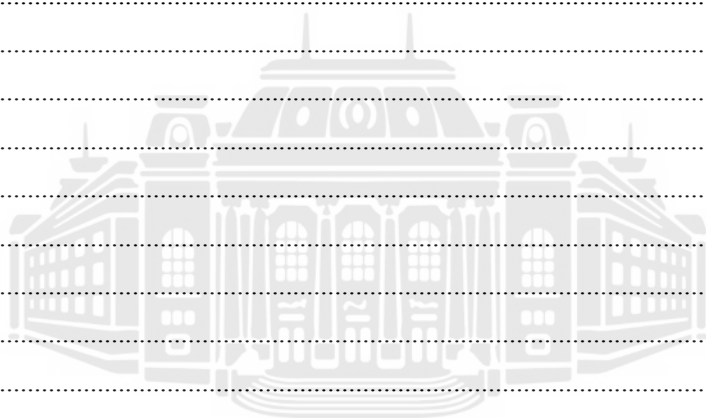

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

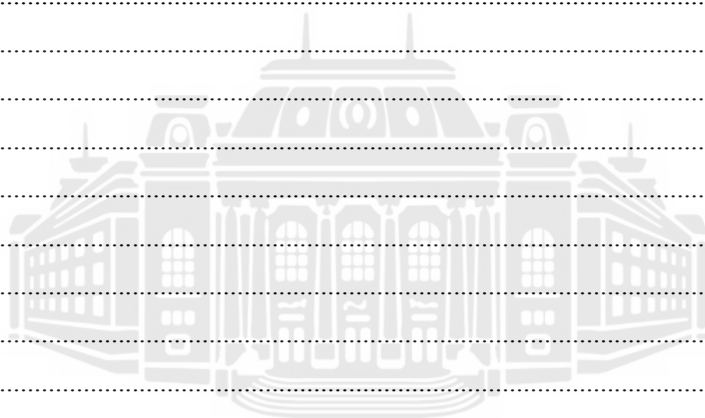
ANNUAL
OF
SOFIA UNIVERSITY "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
FACULTY OF HISTORY

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAL
OF
SOFIA UNIVERSITY "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
FACULTY OF HISTORY

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAL
OF
SOFIA UNIVERSITY "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
FACULTY OF HISTORY

ГСУ-ИФ.108 (2025), 1, 1-10, 441-448
GSU-IF.108 (2025), 1, 1-10, 441-448

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ТОМ 108, 2025

Българска
Първо издание

Редактор
Милета Милчева

Предпечат
Андони Андреев

Формат 70x100/16
Печатни коли 28

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
<https://unipress.bg>

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

VOLUME 108, 2025

Bulgarian
First edition

Copy editor
Mileta Milcheva

Pre-print
Andoni Andreev

Format 70x100/16
Folding sets 28

“ST. KLIMENT OHRIDSKI” UNIVERSITY PRESS
<https://unipress.bg>